

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLVI-2

2012

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© «Julio Urkixo» Euskal Filologia Instituto-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152

Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

ARRASATEKO ERREKETAREN ERESIAK
ETA ERDI AROKO MADARIKAZIO-FORMULA
EKLESIASTIKOAK:
SUMI ADITZ ERROAREN INGURUAN

Jorge Etxague Burgos
Madrilgo Hizkuntza Eskola Ofiziala

Laburpena

Artikulu honen asmoa da frogatzea nola Arrasateko Erreketaren Eresien sumi(tu/du) aditz-erroa, orain artekoan esanahi ilunekoa berau, gaztelaniazko sumir(se) aditzaren mailegua dela, Erdi Aroko madarikazio- eta eskmiku-formuletatik eratorririk, baina hura txertatua dagoen testua bera formula horien gainean taxutua dagoela.

Abstract

This paper aims to show that the verbal radical sumi(tu/du), present in both versions of Songs upon the Burning of Mondragon (one of the most relevant samples from Basque medieval epic), and hitherto of uncertain meaning, is a loan of Spanish sumir(se), and derived from the ecclesiastical damn and excommunication formulas. Likewise proposes that the whole text sumi has been insert is made up on the model of these formulas.

Egun, euskal literaturaren historia gehienak kantu epiko zaharrekin hasten dira, hau da, XVI-XVII. mendeetako hainbat historialari eta kronikagilek jasotako banderizoen garaiko olerkiak, eskuarki *eresiak* deiturikoak. Zoritxarrez, ahozko transmisioaren gorabeheren ondoren egoera maiz tamalgarrian iritsi zaizkigu, zatika, eta bilduma, txikia izanda ere, ez dira gutxi testuon *cruces philologicae*. Hala bada, hurrengo lerrootan orain artekoan iluna zen lerro bat argitzen saiatuko gara, nahiz eta ulergaitza gertatzen zitzaigun itxura guztien arabera nahiko txukun transmititu zaigun hitz bat: Arrasateko Erreketaren eresietan dagoen *sumi* aditz-erroa, hain zuzen ere. Egia esan, hitz ilun hori argitu lezakeen aurkikuntza *serendipity* famatu horietako bati zor diogu, hau da, beste gauza baten peskizan ibiltzean ezustean topatutakoari. Bestalde, aurkikuntza xume honek Mitxelena *Tradición viva y letra muerta* artikuluan idatzirikoa sendotu baino ez du egiten: «Si se posee la paciencia necesaria —y se tiene, además, un poco de suerte—, se acaba por encontrar textos paralelos y más claros que precisan el valor los pasajes oscuros o ayudan al menos a delimitarlo y configurarlo con menos vaguedad» (Mitxelena 1967: 729). Baina gure testu paraleloa ez dator ahozko tradiziotik, baizik eta idatzizko agiri batetik; zehazkiago, Arrasateko Erreketa

famatuaren agiri garaikide batetik, 1456koa baita. Hala ere, idazki berean errenteria-
rrak adierazi zuenarekin bat dator, zaila baita

penetrar *in ictu oculi*, por un acto de intuición fulgurante, en el sentido de lo que fue
dicho o escrito hace varios siglos, en una lengua que difiere en muchos aspectos de la
que nos es familiar, *dentro de un ambiente material y espiritual muy distinto del que nos
rodea* (ibid.; letra etzana gurea da).

Alabaina, irakurleak beherago ikusiko duenez, zorioneko *sumi* txertaturik dagoen
testua —edo testuak, bi baitira haren bertsoak— estuki lotua dago xv. menderako
oso zaharra zen tradizio bati.

01. Iburguen-Cachopin kronikan, Arrasateko Erreketaren eresien artean bada
madarikazio bat, bi bertsiotan iritsi zaiguna; bata (A bertsoa hemendik aurrera),
43. koadernokoa, Elbira Sanz Leibako Butroeko jaunaren alargunari egozten zaio,
eta ezezaguna zen Arriolabengoak argitaratu arte (1996: 81). Senarrari Arrasateko
Erreketan lagundu omen ez zioten oñaztarrak madarikatzen ditu andreak («testándo-
los de traidores» dio kronikak):

Gal didila [Un]çqueta ta Vergara,
Çaldibarepere parte dabela,
Gurajarra, jaunac sumi asalac,
suec gaiti il da ene çaldun caudala.

Ondoren, kronikak beste 3/4 lerro dakartza, oinaztar batek andre Elbirari eman-
dako erantzuna.

79. koadernoan, aldiz, bigarren bertso bat daukagu (B bertsoa), oñaztarrei modu
lausoagoan egotzita. Bestea ez bezala ezaguna zen aspaldiko partez, Juan Carlos de
Guerrak argitaratu baitzuen orain 90 urte (1924: 16), geroago Mitxelenak-Rodríguez
Herrerok 1959an, Mitxelenak berak handik urte batzuetara (TAV 3.1.7.), eta azkenik
Arriolabengoak (2008: 87). B bertso honek Ak ez dakarren lerro bat dauka, eta bes-
talde alde handiak daude ediziozile batetik bestera; Guerrarena bertso-interpretazioa
dugu irakurketa soila bainoago, eta Mitxelenak-Rodríguez Herrerorena dugu irizpide fi-
lologoen egindako lehen edizioa; Mitxelenak TAVen emandako testua hauxe dugu:

[G]al didila Vnçqueta ta Vergara.
[Ç]aldibarrec bere partea debala.
[Ar]amaio, suac erre açala.
[Ta] sumi a[.]la Gurayarra,
Cerren ceuren jauna ezçencan empara.

Hasierako hizki osatuak enkoaderazioak ezkutaturiko paper zatiei dagozkie;
Arriolabengoarena oso antzekoa da, lehen lerroaren irakurketa eta laugarrenaren zu-
zenketa izan ezik:

Il didila Unçqueta ta Uergara,
Çalbibarrec bere partea debala,
Aramayo suac erre Açala,
[t]a sumia[aça]la [Juan] Gurayarra,
Çerre çeu en jauna ezçencan enpara.¹

¹ Ikusten denez, Arriolabengoak Mitxelenak jarri ez zituen *ze hautsi* batzuk irakurri ditu; dena den,
testua ulertuko bada, *ezçençan* (edo *ezcençan*) zuzenketa ezinbestekoa da. Cfr. Errodrigo Zaratekoaren

Testuok orokorrean arazo handirik gabe ulertu izan dira: birao edo madarikazio bat daukagu, Gomez Ontzalutx Butroeko ahaide nagusiari lagundu ez zioten haren alderdikide eta menekoenganako: bandoen gerren ekitaldi gorenaren xehetasunak ondo jasota daude Lope Gartzia Salazarkoaren *Bienandanzas e fortunas* kronikan, eta Iburguen-Cahopinenean, besteak beste, eta nahi bada, fikzio ere bihurturik daude Jon Etxaideren *Gorrotoa lege* eleberrian.

Zailtasunik ez da falta, ordea, A nahiz B bertsioen azkenaurreko lerroan, zehatz-mehatz. A-n arazo nagusia semantikoa da —beherago horretaz jardungo dugu—, nahiz eta *açalac* adizkiaren azken *c* horrek ez daukan inongo azalpenik, kopistaren akatsa ez bada —besterik ezean, edizio kritiko baterako *açala<c>* proposatzeak bidezkoa lirudike—. B-koa gorabeheratsuagoa dugu, alabaina. Adizkiaren ezabaturaren gainean *J^o* laburdura azaltzen da, Arriolabengoak *Juan* izenaren laburduratzat hartzen duena, seguru aski Juan Carlos de Gerraren interpretazioari jarraiki; *sumia açala Juan gurayarra* irakurketa proposatzen du, beraz. Dena dela, kroniketan ez da aipatzen inongo Juan *Latz* Guraiarra, baizik eta Arrasateko Guraia leinua.

Testuaren transmisio-arazoak albo batera utzita, *sumi(a)* horren esanahia ez dago batere argi, eta oraindik ere eresiarren zailtasun nagusia da. Bistan dago aditz-erroa dela, **sumidu* / *sumitu* partizipio batekoa (hala ere, Arriolabengoaren irakurketak *sumiatu* bat lekarke ezinbestez). Mitxelena-Rodríguez Herreroen arabera

se ha solido pensar, en una u otra forma, en *su* «fuego» que vendría bien con *erre* en el verso anterior. No sería imposible tampoco que *sumi* fuera el radical de *vizc. sumidu*, que es naturalmente un préstamo: «quedar las hierbas marchitas a *causa de un calor excesivo*» (Mitxelena-Rodríguez Herreros 1959: 744; berdin Mitxelena 1964).

Arriolabengoa ildo beretik doa: «*Sumia* “sumir, consumir”-etik eratorritako forma dela ematen du, eta aurreko bersoaren [sic] *suac* du subjektu» (2008: 88). *Orotariko Euskal Hiztegiak* (s.v. *sumitu*) lehen adieran “consumir” ematen du galdera-ikur batez, eta ondoren Azkuerenetik edo hartutako “quedar las hierbas marchitas a causa de un calor excesivo”, baita “aplacarse la hinchazón” ere.

Alta, baliteke *sumi(du/tu)* hori besterik gabe gaztelaniazko *sumir(se)* aditzaren mailegua izatea: “Hundirse, o meterse debaxo de tierra” (*Diccionario de Autoridades*: s.v. *sumirse*). Suarekiko harreman horrek, homofoniaz gain, aurreko lerroaren *suac erre açala* esamoldeak iradokitakoa dirudi, gaztelaniazko *consumir(se)* lagun. Izan ere, *sumi* misteriotu hori argitzeko gakoa Arrasatetik kilometro gutxitara dugu, eta erre-keta famatuaren garai bertsuan.

02. Bada, Araiako Udal Artxibategian dagoen 1456ko agiri batek gaztigitzen dizkigu Albeniz nahiz Araiako bizilagunek elkarrekin eduki zituzten gorabeherak Amamio herri despopulatuaren lurak elkarrekin banatzeko. Agiriari berezko interes historiko eta linguistikorik falta ez bazaio ere —bereziki antroponimia eta toponimiaren aldetik—, orain beste alderdi bati helduko diogu. Bi herrixken lurak zedarriztera-

Eresia (Arriolabengoa 1996: 94; eta 2008: 102-103): «E[rrodrigo] Çarateco, selan engana sindean / jaun Juane Abendañocogas gudua arçen sanean». Noski, jatorrizkoa gaizki ulertu zuten kronikaren egileek edo kopistaren batek (eta gaizkiulertua kontu interesgarria izan liteke hizkuntzaren historiarako), eta hura ere zuzendu beharra dago: ...*gudua har çensanean*, hots, “gudua hartu zenuenean”, ez ordea “gudua hartzen zenean”.

koan, aukeratutako lekukoak oraindik zutik dirauen Amamioko eliza erromaniko ederrean bildu ziren meza entzuteko. Meza-emailea Zalduondoko apaiza izan zen, Juan Ibañez, zeinek lekukoei zina hartu baitzuen, egia baino ez zutela esan behar, alegia. Ondoren:

Et el dicho cura dixoles que, si asi ficiesen, que Dios les ayudase en este mundo, et si lo contrario ficiesen, que Dios les demandase en este mundo en los cuerpos e en el otro en las almas, asi como aquellos que perjuran el nombre de nuestro señor Jesuchristo en vano, et fuesen *sumidos y sorbidos* como fueron *sumidos y sorbidos* Datan e Abiron. A la qual confusion por los dichos juramentados fue respondido amen (Asparrrena-Zalduondo: 13; letra etzana gurea da).²

Datan eta Abiron —edo Abiram— gaur egun ez dira oso pertsonaia ezagunak, nahiz eta haien zigor ikaragarria non eta Kapera Sistinan irudikatua dagoen, eta gainera noren eta Sandro Botticelliren eskutik. Iraganeko mendeetan haien ospea handixeagoa zen, izan. Bibliaren *Zenbakiak* liburuan kontatzen da haien zorigaitza, 16. atalean, nola Kore sazerdotearekin batera, Moises eta Aaronen aurkako matxinada bat bultzatu zuten, eta nola Moisesen eskariz haien zigorra lurra zabaldu eta irenstea izan zen, hain zuzen:

Moisesek mintzatzen amaitu orduko, oinazpian lurra zabaldu eta irentsi egin zituen Koreri elkartu zitzaizkion gizonak beren familia eta ondasunekin. Bizirik jaitzi ziren Herio Leizera ondasun guztiakin, eta lurra itxi egin zen berriro. Honela, Jaunak ezabatu egin zituen elkartetik. Inguruan zeuden israeldar guztiak, haien garrasiak entzutean, ihesari eman zituen, lurra irentsiko zituen beldur (*Zenbakiak*, 16, 31-34).

Jarraitzaileen zigorra, aldiz, Yaveh-k bidalitako suak erretzea izan zen. xv. mendeko apaiz batek *Vulgata*ren testua edukiko zuen buruan, ordea; han, Moisesen eskaeran *degluttire* aditza erabiltzen da («...sin autem novam rem fecerit Dominus ut aperiens terra os suum degluttiat eos...»), eta *deuorare* gertakizuna kontatzean («... eta aperiens os suum deuoravit illos»). Psalmoetan ere antzeko terminoak ditugu: «Aperta est terra et degluttivit Dathan et operuit super congregationem Abiron» (Ps., 105, 17).

Hala eta guztiz ere, Datan eta Abiron aipatzea ez zen apaiz arabar baten ausazko irakurketen emaitza izan. Bikotea (Kore oso gutxitan aipatzen da Bibliaz kanpora) eszismatikoen paradigma bihurtu zen Antzinate berantiarreko tradizio patristikoan, eta handik hartu zuten eliza bisigotoaren idazleek (Beltrán Torreira 1989: 186-189). Izan ere, bisigodoen garaian bertan bien aipamena ohiko bilakatu zen *Formula Bisigodoak* direlakoetan, hau da, denetariko agirien eredu-bildumetan (Beneyto 1932). Azken finean, agiriak agintzen zuena urratuko zuen koitaduari Bibliako gaizkile famatuenean fin gaizto berberarekin mehatxatzen zitzaion, eta halatan, Datan-Abiron bikotea ez ezik Judas, Sodoma eta Gomorra ere maiz aipatuak izaten ziren, besteak beste. Bisigodoen garaiko formularioek itzal luzea izan zuten hurrengo mendeetan, eta mehatxu eta / edo eskumiku ohartarazpenetan erabiliak izan ziren erresuma iberriar gehienetan, Iruñea-Nafarroakoa barne. Izan ere, euskal lurretan halako formula

² *Fuentes Documentales Medievales del País Vasco* bilduma aipatzean agiriaren zenbakia ematen dugu.

baten agerraldi zaharrenetariko bat Antso Nagusiaren agiri batean dugu, 1014. urtean Leireko monasterioari Iturmendiko monasterioaren dohaintzaren aktan, zehazkiro:

Si quis autem quod absit ex filiis nostros vel ex propinquis nostris vel quislibet homo vobis inquietare et hanc cartam traditionis vel donationis nostre disrumpere aute contradicere tempateuerit, sit anathematizatus et intereat sicut Datan et Abiron interierunt, cum Iuda traditore sit socius in inferno inferiori (Gipuzkoa Eliza: 173)

Antzeko formula bat dakarkigu urte bereko beste diploma garrantzitsu eta ezagun batek, Gipuzkoako hiriburuaren sorrerarekin lotua baitago, Izurungo San Sebastian monasterioaren dohaintza jasotzen duenak: «... et in seculo futuro cum datan et Abiron et cum Iuda traditore in inferno ardeat sine fine, amen, amen, amen» (ibidem: 175).

Beti ere Leon eta Gaztelan erabiltzen ziren formulen oso antzera (ikus adibidez Manchón Gómez: 2000), guztien iturburua bisigodoen garaiko formularioak baitziren, mehatxu eta madarikazio ohartarazpen hauek oso ohikoak dira Nafarroako erregeen agirietan. Adibide hau Antso Jakitunaren diploma batean jasota dago, 1155an:

Si quis posteritatis mee amodo factum istud nec non et hanc cartam disrumpere uoluerit, sit maledictus ab ipso qui cuncta ex nichilo creauit Dei omnipotentis et particeps fiat cum Iuda proditore et uiuus absorbeatur a terra sicut Atan [sic] et Abiron descendatque super eum sulfureus ignis do cello et deurent, sicut Sodoma et Gomorra deuoratum cum habitatoribus suis, et in die iudicii sit separatus a consorcio fidelium ante conspectu ueri iudicis Ihesu Christi, amen. (Nafarroa 1134-1194: 9).

Antso Azkarraren beste batean, aldiz, erromantzez daukagu amenazuzko formula (1232):

Et ninguno que quisiesse fazer contra esta carta sea maledicto de Dios et de sancta Maria et de toda la cort celestial, et sea confundido como Datan et Abiron, Sodoma et Gomorra, et non aya part en mi regno de Nauarra, mais entrando dentro en infierno (Nafarroa 1194-1234: 248).

Izan ere, XIII. mendetik aurrera formulok desagertuz joan ziren errege-kantzelariztatetik eta oro har agiri zibiletatik —ez ordea mehatxuak: beste mundukoak mundu honetako zigor maiz fisikoek ordezkatu zituzten, errege eta erakundeen boterearen sendotzearen seinale. Alabaina, aleren batzuk topatzen ditugu Bizkaiko jaunek emandako zenbait agiritan, eta ez nolanhiko agiriak, hala nola Bilboren sorreraren akta, 1300koa, Judas bakarrik nahiko izan arren: «qualquier que lo fiziere o contra ello les pasare aia la ira de Dios e de Santa Maria e caia con la maldicion de Judas Escariote, el traidor, dentro en los infiernos para siempre jamas» (Bizkaia Agiriak: 9); edo Gerraikaren sortzekoan, 1366an (Gerraikaiz: 1). Agerraldi *zibil* berantiarrenen artean Bizkaia nahiz Gipuzkoako Anaiartearen Agiriak ditugu (1394 eta 1397koak, hurrenez hurren), biak ala biak banderizeok horrenbesteko beldurra zioten Gonzalo Moro korrejidorearen aurrean emanak, modu arras gordinean:

... et sy lo asy fisieren Dios que es señor poderoso les dexe en este mundo bien acabar en los cuerpos e en el otro mundo a las almas et sy lo contrario fisieren Dios les dexe en este mundo mal acabar en los cuerpos et en el otro mundo a las almas para syenpre jamas sean condempnados en los ynfiernos so el cul de Judas et cada un alcalde responda amen (Gipuzkoa 1375-1463: 2).

Hala eta guztiz ere, eskumiku, madarikazio eta oro har mehatxu formula horiek ez ziren jendearen bizitzatik desagertu, bizi luzea izan baitzuten eliza-erakundeek emandako agirietan, ia xx. mendera iritsi arte, eskuarki zuzenbide kanonikoak *monitoria* deiturikoetan.³ Noski, halakoak maiz ahoz ematen ziren —Zalduondoko apaizak Amamioko elizan emandakoa horren adibide ederra da—, baina xv. eta xvi. mendeetako eliza-agiriek ere ale ederrak utzi dizkigute. Esaterako, 1459an Pedro Gonzalez Mendozakoak, Gerraikaizko parrokiaren onuradunen kopurua murriztean mehatxu famatua gaineratu zuen: «... sea maldito et cun Datan et Abiron los quales sorbio vivos la tierra, aya parte» (Bizkaia 1284-1520: 47); latinezko esamoldea erromantzezko testuan txertatu izanak salatzen digu formularen jatorria, zalantzarik gabe formulario batetik harturikoa. Latinez osorik dugu, berriz, 1475ean Calahorrako elizbarrutiko probisoreak emandako Aguraingo eliza eta parrokien onurak banatzeko akta:

nullii ergo hominum liceat de cetero hanc meam ordinationem infringere volui casu temerario ullaenus contraire, quod siquis aliquid in contrarium attemptare presumpserit anatematis muerone [sic, *mucrone* ordez] sit percusus iran dei omnipotentis incurrat et cum datan et abiron quos terra vivos absoruit portionem accipiant (Agurain: 67).

Dena den, mehatxu formulok toki nabarmena zeukaten auzi zibiletan ere, norbaitek eliza-agintariei eska ahal ziezaiekeen *monitorium* delako bat, hau da, eskumiku-ohartarazpen bat gezurra zioenaren aurka, edo besterik gabe berea ez zen ondatsun bat gordea zeukanaren kontra. Askotan, oso deigarria da zioaren hutsaltasuna eta mehatxuen jite ikaragarriaren arteko aldea. Adibide eder bat daukagu 1508an Otaolako Auzian, non Ziortzako monasterioa tartean ibili zen, Judas baino aipatzen ez bada ere (Otaolako Auzia: 22), baina *monitoria* direlakoan ale xeblebre bat 1518an Durangon topatzen dugu. Auzi batean, norbaitek paper garrantzitsu bat ezkutaturik gordetzen zuelako susmoa zegoen, eta Calahorrako bikarioei eskumiku-ohartarazpena eskatu zieten:

... hobsorbydos sean de toda la faz de la tierra commo las çibdades de Sodoma e Gomorra; Adatan e Abiron vengan sobre ellos e cada vno dellos, amen; e todas las maldiciones e plagas que Dios, nuestro sennor, envio sobre el rey faraon e sobre sus cazes, amen; e todas las otras escriptas en el salmo de deanus lan dentinean neta cueris [sic] e non los ayades por absueltos ni lo dexeys de ansy haser fasta tanto que bengan a mandamiento de la santa madre yglesia e veades nuestra carta de avsolucion (Durango: 207)

Agiri honetan Sodoma, Gomorra, Datan eta Abironen patuaz hara indian gaizkileari orotariko zorigaitzak opatzen zaizkio, batzuk oso gordinak, eta, hori gutxi balitz, bertan desitxuraturik aipatzen den 105. Psalmoan (*Deus laudem meam ne tacueris*) jasota daudenak ere bai; psalmo horren madarikazioak ere oso erabiliak izaten ziren,

³ Zuzenbide kanonikoaren hiztegi zaharretara jo behar da *monitoria* horien gaineko argibide bila: «Es una monición ó advertencia que bajo pena de excomunion hace la Iglesia á los fieles para que revelen ciertos hechos especificados en él y que por justas razones necesita saber» (André-De la Pastora 1848: s.v. *Monitorio*). Auzi zibil pribatuetan *monitoria* zaharrenak Alexander III. aita santuaren garaikoak omen dira (1159-1189), lehenago halakorik eskatzea debekatuta baitzegoen.

eta antzeko terminoekin jasota dauzkagu Durangotik gertu baina 500 urte lehenago, euskararen historiarako garrantzitsua den agiri batean, Elorrioko Etxebarriako monasterioaren sorreraren diploma, hain zuzen (Elorrio: 16).⁴ Horrez gain, agiriak xehe-tasun handiz deskribatzen digu eskumikuaren prozedura: madarikazioak aletu ahala, apaiza beste horrenbeste kandela itzaliz zihoan urez betetako ontzi batean, hau da, erdaraz “excomuni3n a maticandelas” esaten zitzaiona dugu hemen.

Kontua luzatzeak ahaide nagusien garai bortitzetatik gehiegi urrunduko gintuzke, baina ez dago lekuz kanpo esatea zeremonia xeble hori XIX. mendera arte iritsi dela, eta gainera Zalduondoko apaizak erabilitako oso antzeko terminoekin: Madrilen XX. mendearen hasieran argitaratzen zen *El Pa3s* egunkari errepublikarrean *Excomuniones cat3licas* izenburuko artikulua antiklerikala atera zuten 1908an, non honako hau irakurtzen den:

La breve f3rmula del Concilio de Trento, excomuni3n de maticandelas que anualmente se practicaba en todas las parroquias (hasta que el liberalismo la desterr3) contra los que retuvieran algo que no fuera suyo, es como sigue: «(...) *Sumidos y sordidos sean sobre la haz de la tierra como Sodoma, Gomorra, Datan y Abiron...*» (*El Pa3s*: 1; letra etzana gurea da)

Goian esan bezala, Datan eta Abiron ez dira gaur oso ospetsuak, Sodoma, Gomorra eta Judasek euren itzalari eutsi badiote ere, baina gure arbasoentzat nahiko pertsonaia ezagunak ziren, zalantzarik gabe.

03. Honenbestez, uste dugu eresiarren *sumi(tu/du)* famatua ondo jaso zutela Ibarguen-Cachopin kronikaren egileek, eta A bertsioreen «Gurajarra, jaunac sumi asala<c>» birao hori eskumiku eta antzeko formuletatik hartuta dagoela: “Jaunak lurpera edo infernura igor hazala (Datan, Abiron eta enparauak lez)”. Gauzak horrela, B bertsioreen lerroak endekatua dirudi, eta *J^o* laburdurak beharbada “jaunac” ezkutatzen du: **eta jaunac sumi a3ala, Gurayarra*. Ez da baztertzekoa, bestalde, euskaldunen artean *sumir* > **sumitul-du* hori suarekin lotu izana sasi-etimologia baten bidez, nahiz eta harremana, halakorik baldin badago, behinik behin, Azkuek dakarren *sumidu* aditzarekin, nahiko gatazkatsu agertzen den⁵. Transmisioan ahozko aldi bat izan duten eresia baten bi bertsi3oak *Urtext* batean moldatzea ariketa hutsa izan liteke, agian, baina defenda daiteke garai batean “Jaunak sumi hazala” biraoa erabilia izan zela euskaraz. Mende batzuk geroago ez da hain desberdina Juan Antonio Mogeli irakurtzen dioguna: «Mutil madarikatua, itoko al da, lurak irentsiko al du, deabruak aidean eramango al dute; ez diot parkatuko eriotzan balego ere. Ai ezagutu ezpanu alako gizaseme anima gabea!» (Mogel [2004]: *Erakaste VIII*).

⁴ Mitxelena agiria luze-zabal komentatu zuen Madrilgo Historiaren Errege Akademiako kopia batean oinarriturik (*TAV* 2.1.6), baina ez dakar formula jasota dagoen zatia. Bestalde, aldeak badaude Mitxelena emandako testuaren eta FDMPVn argitaratutakoaren artean, bereziki ortografiari dagokionez, baita datan ere: Mitxelena 1053koa dela dio, baina Elorrioren gordetako kopiaren data 1013 da («in era ML et uuum»).

⁵ Kasualitateaz haraindian gurearekin zerikusirik ez badauka ere, ez dugu isilpean utzi nahi mailegu gisa *sumidu* aditza berriz ere topatzen dugula XVIII. mendean, zehazkiro Nicolas Manuel de la Quadraen eskuizkribu batean: «Sumidu ezquero ostija da caliz consagradubac» (Bilbao 1997: 275). Gaztelaniazko “sumir la hostia” (< lat. *sumere hostiam*) hizkuntza liturgikoan esamolde ondo ezaguna da, eta oraindik ere haren oihartzuna dakar RAEn hiztegiak: «Dicho de un sacerdote: *consumir* (II recibir o tomar la comuni3n en la misa)» (s.v. *sumir* 3.).

Gaztelaniazko *sumir(se)* aditzari dagokionez, esan beharra dago ez dela erabiliena mehatxu-ohartarazpenetan, nahiz eta ikusi izan ahal ditugun adibide gehienak latinezkoak izanik zaila den haren maiztasunaren gaineko irizpide finkorik bereganatzea. Latinezko dokumentazioan, Manchonek adierazten duenez, «[o]tra idea muy habitual: a ese lugar se descende, el condenado es sumergido o precipitado en el infierno *dimergatur / dimersus / dimersusus / submersus...*» (2000: 2.2); haiei gaineratu behar zaie agirietan askotan erabiltzen den *absoruit / obsoruit*, eta gaztelaniazkoetan haien erromantzezko moldaketak, *absorber* edo besterik gabe *sorber*.

Hala ere, *sumir* aditzaren adibideak, “lurrak irentsi” edo “lurpean erori” esanahia dutenak, ez dira falta Erdi Aroko testuetan. Gaztelako Alfontso VI.aren agiri bat itzultzean Pedro I.aren kantzelaritzan, zoritxarrez gaur galduta bide dagoen jatorrizkoaren formularako Zalduondoko apaizak erabilitako ia hitz berberak baliatu zituzten: «...et sea sumido lloradero en las penas perdurables en la fondura del infierno con Datan et Abiron los quales la tierra sorbió vivos» (Gaztelako Gortekak: 3). Baina (itxuraz) eliz kutsurik gabeko adibideak ere badaude xv. mendean, esaterako, Rodrigo Sanchez de Arevalo-ren *Suma de la política*-n (ca. 1454-1457): «Otro sí en la Crónica del Conde Fernán González leemos el vulgar exemplo del cavallero que corriendo su cavallo fue sumido en la tierra, y como la gente fue espantada» (CORDE: s.v. *sumido*). Deigarriagoa da, ordea, Francisco Vidal de Noya-ren erabilera pregnantea Salustio itzultzean: «... los griegos dieron a los cartagineses a escoger a que o ellos fuessen ado les pluguiesen: que fuesse el termino de Cartago & alli fuessen sumidos vivos...» (ibidem: s.v. *sumidos*). Jatorrizkoan «ibi vivi obruerentur» irakurtzen da (*Bellum Iugurthinum* 80.8), hots, “bertan bizirik lurperatuak izango lirateke”. Esan liteke humanista aragoitarrak buruan zituela mehatxu-formula zaharrak, euskal eresia atondu zuenak lez. Bestalde, agiri arabarrak apaizaren hitzak erdaraz transmititu dizkigu, baina sail bereko zenbait agiri irakurrita, argi dago euskaraz jakitea ezinbestekoa zela mende bat geroago Joan Perez Lazarragakoaren amodio-menturen eszenatokia izandako paraje haietako herritarrekin aritu ahal izateko (ikus Asparrena: 38; 1512-13koa). Beraz, arrazoizkoa dirudi apaizak ohartarazpena euskaraz (ere) esan zuela pentsatzeak, eta horrek esplikatu luke nola pasa zen gaztelaniazko *sumir* hori euskarara.

Baina lerro famatuaz gain, eresia osoaren fraseologiak mehatxu- eta eskumiku-formulenak dakartza gogora. Egia da “hil / gal dadila” edota “jaunak erre hazala” moduko biraoak oso orokorrak direla, baina hala eta guztiz ere baliokide zehatzak topa ahal ditzakegu: «pereat et ad nichilumque redigatur» (Martínez Martínez 2005: 248), «pereat perpetim ut Sodoma et Gomorra (ibidem: 256)», «intereat sicut Datan et Abiron interierunt» (ikus goian), «Dios les dexe en este mundo mal acabar...» (ikus goian), «descendat super eum ignis eternus» (ibidem: 268), «decendat super eum sulfureus ignis do cello» (ikus goian), «in inferno ardeat sine fine» (ibidem). Baina ildo horretatik, *sumi hazala* famatuarekin batera, seguruago dirudi bigarren lerroak, bereziki B bertsioarena, subjuntiboan baitago: «Çaldibarrec bere partea debala». *Habeat partem* eta antzeko esamoldeak maiz errepikatzen dira formuletan, hain zuzen ere: «habeat partem cum satana et Iuda traditore» (Martínez Martínez 2005: 246), «non habeat partem cum Christo sed cum antichristo» (Elorrio: 1), «et cum datan et abiron quos terra vivos absoruit portionem accipiant» (ikus goian), «et cun Datan et Abiron los quales sorbio vivos la tierra, aya parte» (ikus goian).

Aurreko atalean ikusi dugu zerbaiteraino erabiliak izan ziren mehatxu ohartarazpenak euskal lurretan, eta jendearentzat nahiko ezagunak izango ziren, bai latinez, bai erromantzez, baita euskaraturik ere (azken buruan, haien euskaratze bat baino ez da gure eresia). Goian Durangoko auzi bat dela-eta Calahorrako bikarioek eskumiku ikaragarriaren berri eman dugu; bada, agiri sail berean zehazten da Durangaldeko herritarrei jakinarazi zitzaizela:

Domingo, a treze dias del mes de junio del anno sobredicho, yo, el dicho Martin abad de Larraçabal, cligo [sic] e notario, ley e publique la quarta carta de maldiciones solenemente segund en ella se contiene en las dichas yglesias de Sant Torcaz de Abadiano e San Juan de Berriz, estando todos los perrochanos e feligreses dellas en sus yglesias a la hora de las misas mayores de Sant Torcaz e San Juan (Durango: 207).

Oso erabiliak ziren zinetan ere, Gipuzkoa eta Bizkaiko Anaiarte Agiriek erakusten dutenez. Irakur bedi, adibidez, Lope Gartzia Salazarkoaren *Bienandanzas e fortunas* kronikaren pasarte hau:

E luego el dicho Lope García fizo fazer Junta General en Avellaneda, que era caveça de la Encartaçion, e, mostrándolos el desafuero e daño que les venía, luego todos, de un acuerdo e voluntad, juraron de no lo consentir o de morir sobre ello, aunque Vizcaya lo consentiese; e sobre todos los dichos Lope Furtado e Ochoa de Murga (Bienandanzas e fortunas: *Libro XXIV*).

Goiko adibideak ikusita, ez da oso zaila hau imajinatzea, zer-nolako hitzak dau den “o de morir sobre ello” esamoldearen atzean. Bestalde, Datan eta Abironekin batera pertsonaia aipatuena —haiek bainoago, izan— Judas dugu, traidoreen arketipoa. Eta eresiak ezer leporatzen badie Arrasatetik hanka egindako oñaztarrei, traizioa dugu hori, euren ahaide nagusiarri zor zioten leialtasunean huts egin eta hitza jan izana. Leinuen arteko elkartasun- eta ahaidego-beharrizanei huts egitea traizio barkaezina zen (teorian, behintzat), eta horregatik ez da batere harrigarria bekatua salatzerakoan Butroeko jaunaren aldeko batek —edo, zergatik ez, haren alargunak— mende asko zituen birao eta madarikazio *stock* batera jo izana, gainera elizak txitean-pitean erabiltzen jarraitzen zuena halakoak agintari sekularren agirietatik desagertu ondoren ere.

xv. mendearen hasieran Vicente Ferrer sermolari ospetsua Arrasaten bertan ibili zen, eta kristau jendearen arima gal zezaketen gehiegizko zinen aurka aritu zen (haren akordua zeukan mende t’erdi geroago Garaibaik); Juan Jose Moglek, aldiz, kopeta zimurtzen zuen jendeak “madarikazio-hitzak” eta biraoak erabiltzen zituenean lagun hurkoari zorigaitza opatze aldera, eta kontuari *erakastaldi* oso bat eskaini zion, baina ez batari ez besteari ez bide zitzaien bururatu kristau jendeak nondik ikasten zituena... Baina hori beste kontu bat da.

04. Azkenik, eta laburpen gisa, uste dugu arazo handirik gabe defenda daitekeela Ibarquen-Cachopin kronikak transmitituriko eresiarren bi bertsioen *sumi* aditz-erroa gaztelaniazko *sumir(se)* aditzaren mailegua dela, eta birao gisa erabiltzen zela, “jaunak infernura igor hazala” edo antzeko zerbait adierazteko, Erdi Aroan eta geroago ere erabiltzen ziren mehatxu-ohartarazpen eklesiastikoen arrastoan; are gehiago, eresiarren bi bertsioak (edo, nahi bada, inoiz zehaztasunez ezagutuko ez dugun bien ahozko *Urtext-a*) formula horien gainean taxutua dagoela osorik. Gainera, interes kultural zabalagorik ere ez zaio falta, zeren eta erakusten baitu ohitura eklesiastikoen eragina herri laikoaren bizitzan eta hizkuntzan, edo bestela esanda, hizkera sakratu (eta ikaragarri)

baten erabilera profanoa bandoen arteko gerren testuinguruan, nola dagoen hari sotil bat, bisigodoen garaiko formularioen eta xvi. mendearen akaberan idatziz jasotako aurreko mendearen kanta zahar batzuen artekoa, hain zuzen.

1959an Mitxelena Rodríguez Colmenerorekin batera Arrasateko Erreketaren Kantuak modu zientifikoan lehen aldiz argitaratu zituenean, honela bukatzen zuen:

Lo que precede no pasa de ser, en los hechos y en nuestra intención, una modesta contribución al establecimiento del texto y a una mejor comprensión de unos fragmentos de la épica medieval vasca importantes para la historia de la lengua y para la historia a secas. (...) Mucho nos alegraríamos de que otros reemprendieran este examen y corrigieran o confirmaran lo que aquí se dice. Un estudio de esta clase sólo podrá llegar a la perfección posible a fuerza de acopiar datos e ideas con tanta paciencia como constancia (Mitxelena-Rodríguez Herreros 1959: 747).

Hala bada, honako ikerketaño honek kate horretan beste begi baliagarri bat izateko asmoa baino ez du.

Iturriak

- [Agurain 1451-1500]: Goicolea Julián, Francisco Javier (2002): *Archivo Municipal de Salvatierra-Agurain. Tomo III. (1451-1500)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 115).
- [Asparrena-Zalduondo]: Pozuelo, Felipe (2001): *Documentación medieval de la Cuadrilla de Salvatierra: municipios de Asparrena y Zalduondo (1332-1520)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 109).
- [Bizkaia 1284-1520]: Javier Enríquez Fernández, Concepción Hidalgo de Cisneros eta Adela Martínez Lahidalga (2006): *Archivo Foral de Bizkaia. Sección Judicial. Documentación Medieval (1284-1520)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 126).
- [Bizkaia 1342-1506]: Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1986): *Fuentes Jurídicas Medievales del Señorío de Vizcaya. Cuadernos Legales, Capítulos de la Hermandad y Fuero Viejo (1342-1506)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 8).
- [Bizkaia Agiriak] Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1986): *Colección documental del Archivo del Señorío de Vizcaya*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 9).
- [Durango]: Concepción Hidalgo de Cisneros Amestoy, Elena Largacha Rubio, Araceli Lorente Ruigómez eta Adela Martínez Lahidalga (1989): *Colección Documental del Archivo Municipal de Durango. Tomo III*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 22).
- [Elorrio] Hidalgo de Cisneros, Concepción (1988): *Colección Documental del Archivo de Elorrio (1013-1519)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 16).
- [El País] «Maldiciones católicas». *El País. Diario republicano*, 1908-4-1 [online] <<http://hemerotecadigital.bne.es/pdf.raw?query=id:0002041882&lang=en&log=00000000-00000-00001/>> [Kontsulta: 2013-12-19].
- [Bienandanzas e fortunas] Garcia de Salazar, Lope: *Bienandanzas e fortunas*. Ana María Marín Sánchez-en edizioa. [online] <<http://parnaseo.uv.es/Lemir/textos/bienandanzas/Menu.htm>> [Kontsulta: 2014-01-03].
- [Gaztelako Gorteak]: Martínez Marina, Francisco (1813): *Teoría de las Cortes o Grandes Juntas Nacionales de los reinos de León y Castilla. Apéndices. Tomo III*. Madril, Imprenta Real.

- [Gerrikaiz]: Enríquez Fernández, Javier (1991): *Colección Documental de los Archivos Municipales de Guerricaiz, Larrabezua, Miravalles, Ochandiano, Ondárroa y Villaro*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 31).
- [Gipuzkoa 1375-1463]: Barrena Osoro, Elena (1982): *Ordenanzas de la Hermandad de Guipúzcoa (1375-1463). Documentos*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 1).
- [Gipuzkoa Eliza]: Ostolaza Elizondo, María Isabel (1982): «La organización eclesiástica guipuzcoana durante la Edad Media». Eusko Ikaskuntza, *Congreso «El fuero de San Sebastián y su época»*. Donostia, Eusko Ikaskuntza, 149-191.
- [Mogel]: MOGEL, Juan Antonio [2004]: *Kristau erakasle euskalduna*. [online] <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/M/MogelJAErakasle010.htm>> [Kontsulta: 2013-12-28].
- [Nafarroa 1134-1194]: David Alegría Suescun, Guadalapue Lopetegui Semperena eta Aitor Percador Medrano (1997): *Archivo General de Navarra (1134-1194)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 77).
- [Nafarroa 1194-1234]: José María Jimeno Jurío eta Roldán Jimeno Aranguren (1998): *Archivo general de Navarra (1194-1234)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 89).
- [Otaolako Auzia]: Javier Enríquez Fernández eta María Sarriegui Errasti (1989): *Colección Documental de Santa María de Cenarruza. El Pleito de Otaola (1507-1510)*. Donostia, Eusko Ikaskuntza (FDMPV, 24).

Bibliografia

- André, Michel eta Isidro De la Pastora, 1848, *Diccionario de Derecho Canónico, traducido del que ha escrito en francés el abate Andrés (...) arreglado a la Jurisprudencia Eclesiástica Antigua y Moderna*. Madril, Imprenta de José C. De la Peña (3 liburuki).
- Arriolabengoa, Julen, 1996, «Erdi Aroko kanta ezezagunak Iburguen-Cachopin kronikan (1570-1620). Butroeko Andrearen Eresiaren bertsio ezezaguna; Salinasko Kontearen Kantua; Errodrigo Zaratekoaren Kantu Epikoa», *ASJU* 30-1, 71-98.
- , 2008, *Euskara Iburguen-Cachopin kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*. Bilbo, Euskaltzaindia-BBK Fundazioa.
- Beltrán Torreira, Federico-Mario, 1989, «Algunas reflexiones en torno a las figuras de Coré, Datán y Abirón en las fuentes hispano-visigodas», *Helmantica. Revista de filología clásica y hebrea* 40 (121-123), 183-194.
- Beneyto, Juan, 1932, «Sobre las fórmulas visigodas “Judás, Datan y Abirón”», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 101, 191-197.
- Bilbao, Gidor, 1997, «De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak. I. *Doctrina christinaubarena*», *ASJU* 31-1, 247-336.
- Euskaltzaindia, 2013, *Orotariko Euskal Hiztegia*. 3. argitaraldia. [online] <http://www.euskaltzaindia.net/index.php?option=com_content&view=article&id=276&Itemid=413&lang=eu> [Kontsulta: 2013-12-15].
- Guerra, Juan Carlos de, 1924, *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*. Donostia.
- Manchón Gómez, Raúl, 2000, «Tradición cristiana latina y diplomas medievales: las fórmulas conminatorias en los documentos del Reino de León (s. VIII-1230)». *Analecta Malacitana*, 6 Online: *AnMal electrónica*-n <http://www.anmal.uma.es/numero6/manchon.htm> [Kontsulta: 2014-01-05].

- Martínez Martínez, Faustino, 2005, «*Et cum Juda traditore domini*: Lenguaje bíblico como lenguaje jurídico en el derecho altomedieval hispánico». *Initium: Revista Catalana d'Historia del Dret*, 10, 165-316.
- Mitxelena, Koldo, 1964, *Textos arcaicos vascos*. Madrid, Minotauro [Berrargitalpena: *ASJU*-ren gehigarriak, 11, Donostia, 1989].
- , 1967, «Tradición viva y letra muerta». *Homenaje a don José Miguel de Barandiarán*, Bilbo, II 121-145 (orain: *SHLV* II 729-740).
- eta A. Rodríguez Colmenero, 1959, «Los Cantares de la Quema de Mondragón (1448)». *BAP* 15, 371-381 (orain: *SHLV* II 741-747).
- Real Academia Española, *CORDE: Corpus Diacrónico del Español*. [online] <<http://corpus.rae.es/cordenet.html>> [Kontsulta: 2013-12-22].
- , *Diccionario de Autoridades (Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española)*. [online] <<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>> [Kontsulta: 2013-12-22].
- , 2001, *Diccionario de la lengua española*. 22. argitaraldia. [online] <<http://www.rae.es/recursos/diccionarios/drae>> [Kontsulta: 2013-12-22].

XVI. MENDEKO MENDEBALDEKO LEKUKOTASUN BERRI BAT: SARASKETA HIZTEGITXOA

F. Borja Aginagalde eta Blanca Urgell*

EAH-AHE eta UPV/EHU

Laburpena

Monzon-Olaso Etxearen Artxiboan (Monzón de Olaso Fundazioa, Bergara) gordea den 1502ko dokumentu batean zirriborratu zen gaztelania-euskara hitz zerrenda laburra ezagutzera ematea da gure helburua. Idazkerak diosku XVI. mendearen erdialdekoa datekeela eta euskal formen azterketak bermatzen du, naski, Bergarako euskara islatzen duela. Euskara Arkaikoaren corpus murriztaren baitan, zerrenda honek lehen lekukotasun nahikotxo aurkezten ditu, hapaxen bat ere barne, bai eta, besteak beste, bokal sudurkarien eta bokal luze edo geminatuen historiarako garrantzitsuak direnak ere, Euskal Herriko gaztelaniaren historiarako interesa duketen datu fonetiko eta lexiko zenbaitez gainera.

Abstract

Our aim is to present a short Spanish-Basque word list written in the margins of a document of 1502 preserved in the Archive of the House Monzón-Olaso (Monzón de Olaso Foundation, Vergara). Because of the type of writing, we can date it by the middle of s. XVI, and the analysis of Basque forms confirms that probably reflects the dialect of Vergara itself or its environment. Within the meager corpus of Archaic Basque (until 1600), the word list provides some first documentations, and even some hapax, as well as important evidence for the history of nasal vowels, long or geminate vowels, and so on; moreover, it also offers some phonetic and lexical data that could shed some light on the history of the Spanish of the Basque Country.

* Lan hau «Monumenta Linguae Vasconum (IV)» (MINECO, FF12012-37696) ikerketa proiektuaren, “Historia de la lengua vasca y lingüística histórico-comparada” (Eusko Jaurlaritz, GIC. IT698-13) ikerketa taldearen eta UPV/EHUren UFI11/14 Prestakuntza eta Ikerketa Unitatearen laguntzaz egina da. Eskerrik beroenak Monzón de Olaso Fundazioari, dokumentua aztertze eta argitaratzeko emandako baimen eta erraztasunengatik.

1. Testuingurua

1502ko urriaren 19an datatutako dokumentu baten ertzetan ageri da hemen argitarara demagun hitz zerrenda. Dokumentua Monzon-Olaso Etxearen Artxiboan (Monzón de Olaso Fundazioa, Bergara) gorde da, 2. paper-sortan, 260r folioan, data hartan egindako jakinarazpen baten bukaeran. Jakinarazpenean Sarasketako etxearen jabetza zela eta izandako auziaren gainean Rodrigo Vela Núñez Gipuzkoako korejidorearen epaiaren berri ematen da. Auziak bi alderdi jarri zituen aurrez aurre: alde batetik, Domenja de Sagastizabal anderea (1517an hila), Juan Pérez de Rezabal (1457-1516) Rezabalgo dorrearen —xix. mendearen hasieratik «Monzón-Olaso dorrea» izenaz ezagutzen dugun dorre beraren— jabearen emaztea; bestetik, Elvira de Sarasqueta eta honen senideak, alegia, Sarasketako etxearen ondorengoak.

Dokumentua dossier baten barruan dago Rezabal-Olasotarrek Sarasketa etxea hartu izanari buruzko agiriekin batera. Dosierra, bere aldetik, aipatutako 2. paper-sortaren barruan dago, hau da, 677 folioko liburukote koadernatu batean; liburuak pergaminozko azala dauka eta *Fundación del Mayorazgo de Olaso* du izena, hots, *Olasoko premutasunaren sorrera*. Haren aurkibidean (Miguel Vélez de Olaso premutasunaren jabeak eskuz egina 1752an) 151 idazpen edo dokumentu jaso dira.

Liburukote hau bi epetan osatu zen. Lehenengoan, Antonio de Achotegui (1544-1619) Olasoko premutasunaren lehen jabeak² bildu zituen premutasunari lotutako jabetzen berme balio zuten agiriak, eta karpetatxo bat jarri zien euren deskribapenarekin, “a mi señor” esapidea erantsirik.

Bigarrenean, Miguel Vélez de Olosok artxiboa antolatu eta inbentarioa idazterakoan (1752) geroagoko beste jabetza titulu batzuk erantsi zizkion, zenbait plano eta dokumentu atxiki, eta hori guztia koadernatu zuen (edo agian berriz koadernatu), artxiboko gainerakoekin egin zuen bezalaxe.

2. Zerrendaren dataz eta egileaz zenbait zantzu

Nahiz idazkiak berez ez izan inolako argibiderik galdera behinenak bederen (nork? noiz?) erantzutekorik, ondorio batzuk atera ditzakegu hitz zerrendaren kokaratu eta idazkeratik.

Idatzi gabe geratutako orrialde bazterretan kokatuta dago hitz-zerrenda. Beraz, dokumentua 1502koa izanik, ez da dudarik beranduagokoa behar duela izan.

Idazkera humanista erakoa da, hau da, giro humanista batean idazten ikasi edo idazten jardun zuenari dagokiona, xv. mendearen bukaera eta xvi.aren hasiera bi-

² Premutasuna 1559-03-08an sortu zuten Juana de Olaso eta Martín Pérez de Achotegui senar-emazteek beren seme Antonioren gainean, zeren “la casa dividida e partida en muchas porciones es desolada o perece (...) y quedando entera permanece (...) para honra y defensa de los pasados y se ennoblece la vida de los presentes e de los por venir (...) e que nuestro señor (...) nos ha dado un hijo obediente legitimo”. Premutasunak honako jabetza hauek hartu zituen: “las nuestras casas principales llamadas Olasoechea ... donde al presente vivimos” —hots, Olosatorrea— eta beste 24 finka Bergaran (aurreko etxeak, Miguel de Bereceybar-i erosiak; San Pedro elizaren aurreko beste batzuk, Bidekurutzetako bi etxe itsatsi pare, beste batzuk auzo berean eta Mizpildi auzoan, etab.), Sevillan etxe batzuk, Arratzolan burdinola eta beste on batzuk, bai eta lurak, basoak, etab. (Monzon Olaso Artxiboa, 1. paper-sorta, 1. zb. eta 3. paper-sorta).

tartean jaiotako belaunaldiak zerabilena, hain zuzen. Hortaz, baliteke zerrenda 1550. urtearen bueltan egina izatea. Bestalde, alfabetatu talde horren partaide gehienak gizonak ziren, eta lanbidez legelari, elizgizon edo salerosleak.

Idazteko modua axolakabea da: arineketa aritu zen, arreta handirik ipini gabe. Honek argi diosku erabilera bigarren mailakoa dela, eta ez kanonikoa: dena delakoak bere buruarentzat idatzi bide zuen, helburu praktikoa batekin, helburu hori zein zatekeen asmatzen zaila izan arren.

Olasotarren ingurumarian sortua behar du testuak, gure ustez: euretako baten eskutik ez balitz, euren administratzaile batek edo egina litzateke, zeren dokumentu euskarria etxeko artxiboan gordeta beste inor gutxi zeukakeen eskura. Berez balio handikoa ez izanik, etxeko edonork hartu eta axolakabe erabiltzeko moduan zegokeen, oharrak, kontuak zein zirrimarrak egiteko. Lazarragaren euskuizkribua, adibidez, honelako beteta dago (cf. Bilbao *et al.* 2010).

Testua dokumentuak elkarrekin josi baino lehen idatzi bide zen: izan ere, *cachizo* sarrera nekez bai nekez irakurri dugu, jositako aldera sartuta dagoelako. Bestalde, zentzuzkoa da pentsatzea ezen inork ez duela helburu praktikoa batekin liburukote bat zirriborratzen, erabiltzen gaitzagoa baita, izan, paper solteak baino.

Jatorria kontuan izanik, hipotesirik egiantzekoena Bergarako bertako edo inguruko euskara jasotzea bada ere, gogoan izan behar dugu garai batez bederen Durango aldera —zehazki Arratzolara— begira ipintzen gaituela familiaren historiak. Izan ere, Achotegui-Olasotarrak Arratzolako burdinolaren jabe dira 1491tik,³ orduan hartu baitzuten Bartolomé de Olaso premutasunaren sortzaileen berraitona izan zenaren dote gisa. Martín Pérez de Achotegui, Olasoko jaun ezkontidea (Juana de Olaso Rezabal anderearekin 1528an ezkondua), luzaro bizi izan zen Arratzolan (1535-1550 bitartean, gutxi gorabehera), bertan jaio ziren seme-alabak, eta artean burdinola ustiatzen aritu zen. Artxiboak urte bitarte haietako hamaika agiri gorde ditu, egurra, basoen ustiaketa, erosketa, alokatze eta abarrei buruzkoak.

Edonola ere, aurrerantzean on liteke dagokigun belaunaldiko Olasotarren idazkietan bilaketa egitea, ea familiaren idazkerak aztertuta zerrendatxoaren egilea asmatzerik dagoen.

3. Zerrendaren zer-nolakoak

Hitz zerrenda xumea dugu, guztira 31 sarrerakoa, orrialdearen ezkerreko ertza eta beheko aldea baliatuz egindakoa. Argazkian ikus daitekeenez (ik. hurrengo or.), beheko aldean sarrera gehixeago dago, bi zutabetan, marra batez bananduta: ezkerretara hamaika sarrera eta eskuinetara hamar. Badirudi beheko alde honetan ezkerreko zutabetik hasi zela zerrendagilea, bertako sarrera batek (*eslabon-ek*)⁴ marra gainditu eta

³ 1491-02-09ko ezkontza-kontratuan, Olosok 1.000 kintal sartzen ditu, gehi Olosoko oinetxean zegokion senipartea (1.500 kintaletan balioztatua) eta burdinola berria —“ferreria nueva”— Arratzolako San Migel ibarrean (Durango) eraikia, 21.000 marabeditan Juan López anaiari erosi berria. Juana de Butrón, Olosoko andere alarguna, bere amaren dotetik datozen onak dira, eta honek ere onartzen du salmenta (Monzon Olosa Artxiboa, 1. paper-sorta, 1. zb.).

⁴ Azalpena errazteko, hemen hitzak edizioan proposatu ditugun zuzenketak jakintzat emanda aipatzen ditugu. Han aurkituko ditu irakurleak behar dituen xehetasunak.

eskuinekoan honek hartutako lekua errespetatu baita, sarrera batetik bestera (*penes* eta *carduças* artean) tarte handiagoa eginez. Halaber, ematen du zutabea *eslabon* sarrera horretatik hasi zela eta eskuinekoa haren pareko *carduças*-etik, eta gero erantsiak direla bien gaineratik agertzen direnak, hauek sangratuxeago baitaude *eslabon*-etik beherakoak baino. Ezkerreko ertzean, berriz, hiru zutabe daude: ezkerretara sarrera bat eta bakarra, erdian bost (azkena jostura aldera sartu xamartuta, baina jatorrizkoan ondo ikusten da, tamalez gure argazkian ez bezala) eta eskuinetara lau.

Irakurgaitza da zenbaitetan, letrakera axolakabeagatik batez ere, hain non lantzean behin hitzak irakurri baino gehiago asmatu behar izan baititugu, noiz erdarazkoa euskara lagun, noiz euskarazkoa erdara lagun, zein argiago edo ezagunago, eta honen arabera. Bada oraindik, halere, zer argitu. Halaber, erdara eta euskara zutabe banatan tarte batez bananduta daude, baina batzuetan ez dago argi non bukatzen den bata eta non hasten bestea, nahiz era batera edo bestera zalantzak oro uxatzeko modua egin dugun azkenik. Beheko aldean, eskuineko zutabeko *tocho* eta *lançadera* sarreraren artean, esku beraz baina tinta meheagoz, eta zerrendatxoaren zutabeak errespetatu gabe, erdarazko perpaus bat dago, euskal hitz baten (*ostarcua*) irakurketa apur bat zailtzen duena⁵ eta, beraz, zerrenda idatzi baino lehenagokoa, sarreraren artean ohi baino nahiko tarte gehiago baitago, hori saihestu beharrez.

Gaztelania-euskara ordenan antolatua, bi sarreratan izan ezik (*elorría* eta *elorrí balça*), eta hauetan itxuraz oker, nahigabe (ik. 41. oh.). Hitzak dauden hurrenkeran egoteko arrazoirik ez dugu sumatu, ez alfabetozkorik, ezta bestelakorik, tarteka hitz familiarekin edota semantikarekin lotutako zenbait alderdi izan ezik: adibidez, *elorría* eta *elorrí balça* elkarrekin agertzen dira (edota *espino albar* eta *espino negral*), bai *micheleta oría* eta *micheletaac*, baita *eslabon*, *yescá* eta *pedrenal* (sic) ere.

Dena dela, oro har badirudi nagusiki bi gairen inguruan bilbatua dela, salbuespenak salbuespen; alde batetik, landareak: *elorría* eta *elorrí balça*-z gain, *micheleta oría* “chicoria”, *micheletaac* “chiribitas”, *aça landarea* “llanta” eta *aça liliac* “beretones”; bestetik, eta batez ere, ehungintza, zeinarekin nahitaez lotuak diren hitz batzuk, hala nola *anezkea* “lanzadera” eta *oinolak* “primideras”; alor berekoak bide dira, bada, beste batzuk ere, hala nola *dornua* “torno”, *orraçiac* “penes (sic)”, *chirriquea* “aro del torno”, *ulea orraztecoac* “penes (sic)”, *arcua* “el arco”...⁶ Are garrantzizkoago, hau ezarri izanak bide eman digu gazt. *enchullio* eta *mystranço* ulergaitzen irakurketa argitu eta bermatzeko, batean ehungintzako liburu baten laguntzaz (Carbonel 1744) eta bestean gaztelaniazko *Wikipedia*-renaz.

Erdaraz izenak baino ez ditu jasotzen: *nominalia* edo *nomenclator* txikitxo bat dugu, beraz. Guztiak mugagabe daude, *el* artikulu mugatua daramaten hiruzpalau izan ezik, *ell arco* (sic), *el bastidor* eta *el canal*, azken hirurak denak ertzeko sarreretan jasoak.⁷

⁵ Hauxe dio: “Fallo que debo condenar y condeno al dicho Johan”. Idazproba bat baino ez da, dokumentuaren erabilera axolakabearen beste adibide bat, alegia.

⁶ Zerrendaren zergatiak ezer finkorik esaterik ez dagoen arren, merezi duke gogoan izatea *Bergarako baserriak* webgunean <<https://sites.google.com/site/bergarakobaserriak/home/aritzeta--san-miguel/tejeria-de-launsaras>> [kontsulta: 2013-09-06] “tejería de Launsaras” izeneko etxe bat aipatzen dela 1594tik, Aritzeta auzoan Zuburruti eta Launtsaras baserrien artean edo kokatuta zegoena.

⁷ Artikuludunak dira Ibarguen-Cachopin-en gaztelania-euskara hiztegiko sarrera batzuk ere: *la caueça*, [e]l cabello, la frente, etab. (ik. *ConTAV* 161-164).

Euskaraz orotara gutxienez 45 hitz ditugu lekukotuak (*en-* hasierako hitz ilunetarako, ik. 27. oh.), elkartuen bigarren osagaiak ere kontuan harturik. Izenak nagusi, jakina, eta denak ere absolutibo mugatuak,⁸ singular zein pluralekoak, baina bada erlatibozko perpaus bat, burua datiboan duena (*sua ateraten dan burdiari* “eslabon”, *deritzo* edo jakintzat emanda, nonbait),⁹ eta bestelako egiturak, hala nola ‘izena + izenondoa’ (*micheleta oria, elorri balça*) eta ‘izenlaguna + izena’ (*escuetaco gariac* “berrugas”). Aski ugariak dira hitz elkartuak, zehazki ‘izena + izena’ mendekotasunezkoak: *oinol, ezke muger, artxintxor, aza lili, aza landarea, erreari* eta *ostarku*. Eratorririk, adiera hertsian, ez dago batere, baina ‘tresna’ adiera gauzatzeko tradiziozko baliabide baten lekukotasun bat bai: *ulea orraztekoak* “penes (sic)”. Hizkuntzen ordenak eta erlatibozko perpausaren izaerak aditzera ematen dute zerrenda erdaratik abiatuta eratu zela, ziurrenera.

4. Edizioa

Edizioa erdipaleografikoa da: testua gehienbat dagoen-dagoenean utzi dugu, urratuak eta guzti, baina ulertuko bada gutxieneko zuzenketak eginik (nagusiki <c> pro <ç>, <r> pro <rr> eta hitz bukaerako <n>rik eza): oharretan ematen dira behar diren azalpen guztiak.

*primideras*¹⁰
*er[r]odaga*¹²

*oynolac*¹¹
*chir[r]icaac*¹³

⁸ Hitz zerrendek erakusten digute izen mugatua dela euskaldunen erantzun naturala aspalditik. Halere, zerrenda zaharretan mugagabeak agertzen dira han-hemen, beti izen zenbakaitzetan (Santazilia 2013: 230). Mugatuaz besterik ez dago gehienbat Maríneo Siculorengandik (1533) aitzina, baina salbuespenak egon badaude Leizarragaren zerrendetan (Urgell 2002) eta Landucciren hitztegian (Urgell prestatzen).

⁹ Hori bera aurkitzen dugu, erdaraz baina, Iburguen-Cachopín-en gaztelania-euskara zerrendan ere sarrera askotan, hasieratik hasita: *a dios, al hombre, a la muger...* (ik. *ConTAV* 161-164).

¹⁰ *Primadera* aldaera ezagunagoa ez bezala, *primidera* ez da aise aurkitzen ohiko hiztegi eta bildumetan (ez *DAut*-en, ez *CREA*-n, ezta *NTLLE*-n ere; *CORDE*-n behin agertuko, eta beste adiera batean), baina izan bada: adibidez, García Nacle-ren *Tecnología popular en Albacete*-n (1993: 77, 78, etab.), Unamunoren *Niebla* eleberrian (1996: 73) eta E. Osorio C.-ren *Historia de Mérida: conformación de la sociedad colonial merideña, 1558-1602*-n (2005: 146).

¹¹ Larramendiren hiztegiak geroztik (1745) dokumentatutako hitza: “Cárcola, en el telar, es la tabla delgada que con los pies mueve el tejedor”. Azkuek (1905-1906, s.v.) honela definitzen du: “Pedales, tabletas que movidas por el pie, a manera de fuelles de harmonium, imprimen movimiento a la máquina de tejer”. Testuetan, Mogelek bakarrik erabili du (*PAb* 140) Hegoaldekoa bakarrik bide den hitz hau (V, G, AN ap. Azkue; berri guztiok ap. *OEH*, s.v. *oinohol*).

¹² *Erodaga* delakoak *rodaja* behar du izan, hobeto esanda, *errodaja*, erdaraz ere hasierako *r*-a ezinezkoa zutelako seinale, nonbait (ik. § 6): cf. Landucci: “rodaja, *chirriquea, dornua*”. Cf. *DAut*, s.v. *rodaja*: “Rueda pequeña. Tómake mas comúnmente por aquella ruedecilla, sin rayos y cavada en la circunferencia, que se usa en algunas máquinas, moviéndose al impulso de una cuerda que pasa por ella”. Ehungintzaren testuinguruan hauxe dateke adiera zehatza: “El torno de hilar [cf. beherago *dornua*] mecánico se acciona a mano o pisando repetidamente un pedal. Al hacerlo hace girar el torno y retorna la lana a medida que la enrolla en el huso. Una correa pasa por una rueda y por una pequeña polea para hacer girar el torno” (*Wikipedia*, s.v. *hilado* [kontsulta: 2012-01-15]).

¹³ Hemen eta Landucciren hitztegian (ik. aurreko oh.) suposa dezakegun adieran (‘gurpil txikia, sokaren eraginez mugitzen dena’) dagokigun eremuan ondo dokumentatutako hitza da; cf. Elexpuru (2004): “*txirrika, txirrikia*, polea, polearen eruberera”, eta oro har *OEH*, s.v. 1 *txirrika*. Berriz agertzen da zerrenda honetan: “*aro del torno, chirriquea*”.

<i>eslabo</i> [n] ¹⁴	sua aterate[n] dan <i>arriari</i> burdiari ¹⁵
<i>yescá ar</i>	ardaya ¹⁶
<i>pedrenal</i> ¹⁷	ezque muguerra ¹⁸
<i>arco del cielo</i>	ostarcua ¹⁹
<i>ver[r]ugas</i> ²⁰	escuetaco garia ^c ²¹
<i>chinas</i>	archinchor[r]ac ²²
<i>mystranço</i> ²³	ar[r]aldoa ²⁴

¹⁴ *Eslabón* bide dugu (papera hondatu duen zulobide bat hasierako letraren gainetik igarotzen da), eta euskarazko ordainari begiratuta zein testuinguruaren arabera (cf. *yescá* eta *pedrenal* ondoko sarrerak), badirudi adiera zehatz honetan dela: “Se llama también el hierro con parte de acero, con que se saca fuego de un *pedrenal*: y de ordinario sirve para encender la *yescá*, y despues con ella la luz” (*DAut*, s.v.; etzanak gureak dira).

¹⁵ *Burdiari* eskuineko aldean sartzen da bete-betean. Azpian beste hitz bat dago, tatxatuta, eta esango genuke *arriari* dela (<rr>k lehen begiratuan beti <st> ematen du testu honetan: cf. *muguerra* beherago, besteak beste), erdiko <i> nato batek estali eta <o> itxura eman dion arren. Bergaran gaur *etara* (adiz. *etaratze*-) eta *burdiña* erabiltzen dira (Elexpuru 2004, s.vv.).

¹⁶ Itxuraz, *ardaya* erdal hitzaren ondoren jartzen hasi eta damutu zen. *OEH*-aren arabera (s.v. 1 *ardai*) Euskal Herriaren lau bazterretan zabaldutako hitza, ondo dokumentatua Zalgizeren hiztegitxotik aurrera (xvi.aren amaiera eta xvii.aren hasiera bitartekoa); lehen testu agerraldia Lizarraga Elkanokoarena da (xviii.aren bukaerakoa). Bergaran gaur *ieska* eta aldaerak (ik. 18. oh.) baino ez dira jaso (Elexpuru 2004, s.v.).

¹⁷ *Pedrenal* pro *pedernal* ez bide da hutsa, metatesia baizik, *errodaga*-ren lekukotasunarekin bat lotkeena (ik. § 6).

¹⁸ Bi hitz horietatik bat bakarrik dugu ezagun, *muguerra*, gazt. *pedernal* hitzaren euskal ordain eza-guna, Oihenartengandik (O-SP, 1665) ondo lekukotua (*OEH*, s.v. *muger*): <muguetta> ere irakur litekeen arren, gazt. *verrugas*-eko <ru> ere <tu>ren oso antzekoa da. Lehen zatia zer ote den eta honi erantzuteko, gogora daiteke *muger*-ek aurretik ezer hartzekotan *harri* baino ez duela hartu ohi (cf. *OEH*, HARRI MUGER, s.v. *harri*). Halere, *ezque* irakurketa aski gardena izanik, baliteke gazt. *yescá*-ren euskal ondorioetako bat izatea: cf. bizk. *ieska* (V-arr-gip ap. *OEH*, s.v.), *ireska* (Bc ap. Azkue) eta batez ere Bergarako *ieska*, *idáska* eta *iráska* (Elexpuru 2004, s.v. *ieska*).

¹⁹ Irakurketa ez da garbi-garbia: *ostar..a* bai, baina tartekoa behetik datorren letra luze batek zantzu du. Egiantzekoena *ostarcua* izatea da, bai baitirudi letra luzeak estaltzen duena *arcua* hitzean dagoen <cu> bera dela; dena den, ezinezkoa da *ostadar* edo kidekoren bat irakurtzea. *Ostarku*, gainera, ondo dokumentatua dago Hegoaldean, eta bereziki ondo Mendebaldean: aldaera honetan V-m-gip-al da; *uzt*-ez hasten diren aldaerak Añibarroren hiztegian (c. 1804) aurkitzen dira lehenengoz; gurea 1858an (Ur (V) Apoc; berri guztiok ap. *OEH*, s.v.), eta gaur ezaguna da Bergaran (Elexpuru 2004, s.v.).

²⁰ Erdarazko hitzaren hasiera iluna da (dena dela, beheragoko *vlea*-ren <v>a bezalakoa).

²¹ *Gari*, *garatxo*-ren sinonimoa, Añibarroren hiztegiaraz gero (c. 1804) dokumentatuta dago, eta V-ple-arr-oroz-gip da (*OEH*, s.v. 4 *gari*). Bergaran gaur haren txikigarri bat erabiltzen da: *garitxu* (Elexpuru 2004, s.v.).

²² *Hartxintzar*-en aldaera ezagun hau (V-m, G-azp ap. A), Arakistainen hiztegitxoan (1746) lekukotu da lehenengoz (ap. *OEH*, s.v. *hartxintzar*). Bergaran gaur *artxinga* baino ez da jaso, *arri-koskor*-ez gain, eta hedaturazko erabilera batean soilik (ik. Elexpuru 2004, s.vv.).

²³ Jat. *mystranco*. Irakurketa gardena da, baina bere hartan ez zegoen inon aurkitzerik. Eus. *arraldoa*-ri heldurik (ik. hurrengo oh.), aldiz, *mastrancho* landare izen hedaturazko heldu gara, zehazki honek dituen aldaera ugariatatik *mastranzo*-ra lehen (c pro ç usu dugu testuan), gero *mestranzo*-ra eta, azkenik, gure *mistranzo*-ra (*Grupo ecológico de Gredos* s.d.). Landare bati baino gehiagori dagokio, nagusiki *menda* edo *batanari* (cf. gaztelaniazko *Wikipedia*, *mastrancho* eta *mestranzo* argipen-orriak); Espainiako leku batzuetan behintzat izen generiko bat ere bada: “...nombre despectivo para plantas de hojas grandes que estropean los prados y se suelen retirar. La mayoría son umbelíferas: *Anthriscus sylvestris*, *Chaerophyllum aureum*, *Conium maculatum*. También se denomina así *Rumex obtusifolius*” (Pardo 2003: 215).

²⁴ Badirudi *arraldo* ziurragoa dela, *r* pro *rr* maiz idoro dugunez gero, bi aukera ematen baititu adierari dagokionez: Azkueren “(B-zig [= Zigoitia]) costra de hielo” —*karraldo* (B-g-l-m-otx ap. Azkue) he-

<i>chicoria my</i>	mycheleta oria ²⁵
<i>chiribitas</i>	mycheletaac ²⁶
<i>enchullio</i>	eneguia (?) ²⁷
<i>cardas</i>	cardaac ²⁸
<i>penes</i> ²⁹	oraçiac vlea or[r]aztecoac ³⁰
<i>carduças</i>	carduçaac ³¹
<i>torno</i>	dornua ³²
<i>ell arco</i>	arcua ³³
<i>tocho</i> ³⁴	maquilea

datuagoaren aldaera— eta, hizkeraren aldetik hurbilago eta testuinguruan egokiago agian, Justo Garateren (1930) *arraldua* “planta utilizada en Elgoibar para barrer” (biak ap. *OEH*, s.vv. *arraldo* eta *arraldu* [sic]). Garateren bidetik *mystranço* argitzera heldu garenez (ik. aurreko oh.), bai forma eta bai adiera orokorra (‘landare izena’) aski ziurtzat eman ditzakegu.

²⁵ Hemen ere (ik. *yesca* gorago) biltzailea euskal hitza erdal hitzaren ondo-ondoan jartzen hasi eta damutu zen. *Chicoria* izena landare bat baino gehiagori ematen zaio erdaraz, baina gure honetan ezinbestean lore horidunetako bat izan behar: egiantzekoena *txikoria-belarra* (*Taraxacum officinale*), udaberrri eta udan baso-belardietan non-nahi ikusten duguna (ik. *Wikipedia*, s.v.) eta gaur Bergaran *lorori* deritzona (Elexpuru 2004, s.v.).

²⁶ *Chiribita* erdaraz *margarita común* (*Bellis perennis*) delakoaren beste izen bat da, euskaraz ere ezaguna (ik. *OEH*, s.v. *txirigita*). Testuko *mitxeleta* bera ez, baina haren aldaerak jaso dira adiera honekin: cf. Azkueren “*pitxilote* (V-mañ), flor margaritilla de los prados” eta “*pitxoleta*, margarita (bot.)”, bai eta oro har *bitxilore* ere (ap. *OEH*, s.v. *mitxeleta* 4). Bergaran gaur *pitxi lora* deritzo (Elexpuru 2004, s.v.).

²⁷ Zer dioen eta zer den asmatzen buruhauste franko eman digun gazt. *enchullio* hori, duda gabe, gazt. *enjulio*-ren argitara ulertu behar da, *enjullo* eta *ensullo* aldaerak ere badituena: “Madero por lo común cilíndrico, colocado horizontalmente en los telares de paños y lienzos, en el cual se va arrollando el pie o urdimbre” (*DRAE*, s.v.; beste bi aldaerak ere aipatzen ditu). Egun Bergaran *subil* du izena: “Ehotako ehuna biltzeko ehundegiak duen ardatza” (Elexpuru 2004, s.v.). Honek lagundu digu euskarazkoa ere *en-ez* hasten dela ziurtatzen; bestalde, eus. *maquilea*-ko <j> antzeko bera ikusten dugu, eta erdaraz <ch> irakurri dugun zatia euskaraz ondo izan liteke <eg> (cf. *errodaga*), baina ezin ditugu ez **eneguia* ez **enhuia* deusekin lotu, ez inolaz azaldu, baizik eta *enegi* < **eunegi*, hots, **ehun-hegi* balitz (cf. hasiera ilun bera duten *encapelia* eta *enasquea* hapaxak beheago).

²⁸ Ondo dokumentatua Landucciren hiztegiak gero (1562), lehen testu agerraldia 1890ekoa da (Apaol, ap. *OEH*, s.v.). Egun ere Bergaran ezaguna da: “Artilea fintzeko den metalezko hagindun tresna” (Elexpuru 2004, s.v.).

²⁹ Sic, *peines* edo *peynes*-en ordez. Bi aldiz agertzen da zerrendan, eta bietan horrela.

³⁰ Azpian *oraçiac*, tatxatuta. Beherago berriz agertzen da. Ehungintzaren testuinguruan ulertu behar da: “Ehundegiaren orrazia lauki zuzen luze bat da, kana edo kanaerdikoa. Honen barruan, luzetara jarrita, idobala antzeko soka batez egindako tira batzuk ditu, eta tira hauen tartetatik zutariak pasatzen dira” (Elexpuru 2004, s.v.).

³¹ Jat. erd. *carducas* eta eu. *carduac*, baina cf. *carduza* “La carda de madera con púas de hierro, de que usan los pelaires para alisar los paños” (*DAut*, s.v.). Euskaraz lehen lekukotasuna litzateke, eta bakarra, oker ez bagaude.

³² Ondo dokumentatua Landucciren hiztegiak gero (1562), egun Bergaran oraindik erabiltzen den aldaera zahar berean. Gipuzkoako bizkaieraren eremukoez beste lekuko berriago guztiek *tornu* ematen dute (ap. *OEH*, s.v. 2 *tornu*). Ehungintzako testuinguruan hauxe esan nahi du zehazki: “Haria egiteko makina, goruetako makina. Egurrezkoak edo burdinazkoak izaten ziren” (Elexpuru 2004, s.v. *dornu*).

³³ *Arku*a lanabesa ere izan daitekeenez, ziurrenik ehungintzaren testuinguruan ulertu behar, non *anezka*-k bezala (ik. beheago) zeharraria eman eta eramateko balio baitu (Carbonel 1744: 441).

³⁴ “Lo mismo que palo redondo. Es voz usada en Aragón”, dio *DAut*-ek (s.v.), baina Gaztelan ere behintzat ezaguna da (cf. “*Tocho*: Garrote. Palo redondo” ap. De la Fuente s.d.). Aurretik eta atzetik diuten hitzak kontuan izanda, badirudi ehungintzako piezaren bati zegokiokeela.

<i>lançadera</i> ³⁵	<i>anezquea</i> ³⁶
<i>penes</i>	<i>or[r]açiac</i> ³⁷
<i>aro del torno</i>	<i>chir[r]iquea</i> ³⁸
<i>escoria</i>	<i>sarra</i> ³⁹
<i>elor[r]ia</i> ⁴⁰	<i>espino albar</i>
<i>elor[r]i balça</i>	<i>elori balça espino neg[r]al</i> ⁴¹
<i>llanta</i>	<i>aça landarea</i> ⁴²
<i>limaco</i>	<i>barea</i> ⁴³
<i>cachizo</i> ⁴⁴	<i>esola</i> ⁴⁵
<i>el ba[s]tidor</i> ⁴⁶	<i>encapelua (?)</i> ⁴⁷

³⁵ Jat. *lançadera*.

³⁶ Ondo dokumentatua Larramendiren hiztegi aztertzetik (1745; ap. *OEH*, s.v. *anezka*), eta honek ere *anezkea* forma mugatua ematen du (*OEH*-k gaizki interpretatu du, ***anezke*). Lehen begiratuan pentsa liteke *-eia* ez ote dagoen, beste esku batek *i* erantsi izan balu bezala, baina ondo begiraturata nato bat besterik ez da.

³⁷ Gorago sarrera bera (ik. 29 eta 30. oh.).

³⁸ *Txirrika* ondo dokumentatutako hitza da, “(rueda de la) polea”, “rueda”, “carreta [txikia]”, “carrete”, “rodaja, objeto circular plano”, “eslabón” eta antzeko adieretan. *Errodaga* sarreran ere ikusi dugu (ik. 12 eta 13. oh.).

³⁹ Nahiz <ss> edo <st>rekin nahas litekeen eta, beraz, *sassa* (uler bedi *satsa*) edo *sasta* irakur, irakurketa ziurra da, <rr> beste hitz batzuetan (*muguerra*-n, adibidez) ageri den bera baita. *Sarra* adiera berean Larramendiren hiztegi eta Kardaberatzen idazlanetan (Cb *Eg* II 14) lekukotzen da lehenengoz, eta dagokigun ingurune dialektalean ezaguna da (V-arr-oro-z-m-gip ap. A; datu guztiok ap. *OEH*, s.v. 1 *sarra*). Mugagabea *sar* dukegu, *a + a > ea* bete ez izanak adierazten duenez.

⁴⁰ Ondo dokumentatutako Leizarragaz geroztik (1571); hemengoa ohiko adiera da (*OEH*, s.v.).

⁴¹ *Negral* nekez irakurtzen da. Azpian berriz *elori balça*, tatxatua. Bistan da egilea oharkabean euskaratik hasita, aurreko sarreran bezalaxe, euskal zutabeen ere euskarazkoa ipini zuela lehen unean. Orain arte gazt. *endrino*-ren baliokidetzat emana eta testuetan Iparraldean soilik lekukotua bada ere, Azkuek *elorri baltz* gure aldaera bizkaieraren eremuan (B-g) kokatu zuen (*OEH*, ELORRI BELTZ, s.v. *elorri*). Pentsatzekoa da, dena dela, biltzailearentzat edo haren berriemailearentzat ere berdin *Prunus spinosa* zatekeela, edota basaranaren antzeko fruituak dituen zuhaitzak izendatzeko generikoa.

⁴² Cf. *DAut*, s.v. *llanta*: “Cierta especie de berza mui tierna y sabrosa, que crece como arbolillo, cuyo tallo es nudoso, y en cada nudo arroja tres o quatro hojas grandes, las cuales si se las arrancan, vuelven a retoñar, y assi duran casi todo el año”. *Aça* —ziurrenik <aca> idatzia— nekez irakurtzen da, eta *landarea*-ko azken *a* lerro gainean erantsita dago.

⁴³ Ondo dokumentatua Iburgüen-Cachopinen kronikako hiztegitxotik aurrera (c. 1600; *OEH*, s.v.).

⁴⁴ “Madero grueso que sirve para sostener las cosas de más peso” (*DAut*, s.v.).

⁴⁵ *hesol* (G-to, AN-gip, B, BN-ciz ap. *OEH*, s.v.) Larramendiren hiztegi aztertzetik (1745) dago dokumentatuta eta, etimologik adierazitakoaren bidetik (*hesi* + *ohol*), ohol edo zurezko atala da, lurrean sartu eta finkatzeko mutur puntaduna duena, hesiak egiteko edo zerbaiti (tomate landareari, esate bate-rako) eusteko balio duena (*OEH*, *EH*).

⁴⁶ Ziurrenik *bastidor* irakurri behar da, besteak beste *batidor*-ek pertsona bakarrik adierazten duelako (cf. *DAut*, s.v.); hona dagokiokeen adiera: “Se llama también la armazón de dos perchas de madera con sus hembras, en que se embastan las orillas de la tela que se ha de bordar para que esté tirante (...)” (*DAut*, s.v.); edonola ere, ehungintzaren eragiketa batean baino gehiagotan erabiltzen dira armazoiak (cf., adib., Carbonel 1744: 313, 326, 429 eta 431).

⁴⁷ *Kapelu* hitzak badu geografikoki zein ehungintzaren aldetik hurbil litekeen ondoko adiera: “*Kapelu*, pies derechos de la máquina de tejer (G-to)” *A Apend* (ap. *OEH*, s.v.), eta agian hurbilago dagoke *goru-txapela* (cf. *OEH*, GORU-TXAPEL, s.v. *txapel*), hotz, “Goruaren puntan kerruari eusteko jartzen zen kapelatxoa” (Elexpuru 2004, s.v. *gorutxapel*). Dena dela, ez bata ez bestea ez datoz bat guzt. *bastidor*-ekin eta, gainera, badira bi letra lehenago, oraindik argitzeko daudenak. Noraezen egin dagoen hipotesiaren arabera, *encapelu* < **ehun-kapelu* liteke (ik. 27. oh.).

<i>tizos beretones</i> ⁴⁸	aça liliac ⁴⁹
<i>lizos</i> ⁵⁰	er[r]eariac ⁵¹
<i>el canal</i>	enasquea (?) ⁵²

5. Lexikoia

Testuko euskal hitz guztiak zerrendatu ditugu, bertan ematen zaien erdal baliokidea alboan dutela. Behar izatekotan, taket artean baliokideak edo bestelako zehaztapenak erantsi ditugu. Sarrera-buruan guztiak ahaleginean gaurko grafian emanak dira, eta forma kanonikoan, baina testuko forma ere erantsi dugu erkaketarako.

anezka, lanzadera. *anezkea*
ardai, yesca. *ardaia*
ari, ik. *erreari*
arku, arco [del telar?]. *arkua*
arraldo, mistranzo [planta]. *arraldoa*
arri, [piedra]. *arriari*
artxintxor, china. *artxintxorrak*
aska, ik. *enaska*
atera, [salir]. *ateraten*
aza landarea (mug.), llanta, [berza]
azalili, beretón, [bretón, renuevo de la berza]. *aza liliak*
baltz, [negro]. *elorri balza*
bare, limaco. *barea*

⁴⁸ Lerro gainean idatzia; azpian *lizos*, tatxatuta (ik. ondoko sarrera). *Beretón* gazt. *bretón*-en aldaera behar du izan: "El renuevo de la berza, el retoño que vuelve a echar" (*DAut*, s.v. *bretón*).

⁴⁹ *Liliac* ez bezala, *aça* nekez ikusten da, paperaren zulobide bategatik: zehazkiago, hasierako *a* bakarrik ikusten da argi: adierari begira osatu badugu ere, cf. *aza-lilitxa* "bohordo de berza" (Azkue, s.v. *lilitxa*). Bestalde, Larramendiren lekukotasun isolatu bat bermatzen du: *liliak* "bretones de berza" (*OEH*, s.v. *lili*).

⁵⁰ Jat. *elizos*, biltzaileak aurreko lerroan *lizos* jarri bazuen ere. Cf. *DAut*, s.v.: "Los hilos con que los texedores dividen la seda o estambre, para que pueda passar la lanzadera con la trama".

⁵¹ *Lizos*-en esanahiaren arabera, *-ariac* bigarren partea ziurtzat jotzetik abiatu gara (aipatu zulobideak <i> zanpatu arren), <ere> hasiera *ere-* zein *erre-* izan litekeen bitartean, hainbatetan ikusi dugunez. Halabeharrez iritsi gara, hiztegieta gora eta behera, *erraiarixak* (Basauri & Sarasua 2003) aurkitzera, Larramendirenean (1745) lehenengoz lekukotua eta "peine de tejedores" —oker? azalpen baterako, cf. "...juntando las dos hojas [del lizo] para meter los hilos se llama *peyne*" (Carbonel 1744: 382)— azaldua, eta "(B, G) rayaderas, cuatro piezas del telar" eta (*erreari* aldaeran) "1º (Bc) rayaderas; 2º (B-g-ub), hilos céntricos del butrino" Azkuerenean (ap. *OEH*, s.v. *erraiari*). *OEH*-k ondoko aldaerak ere bildu ditu: *erreiarria* [sic] (Foix ap. Lh), *erreagari* (S ap. A), *erreari* (BN ap. A), *errajari* [sic] (Lar, Añ) eta *errajarrri* [sic] (Hb. ap. Lh), eta *erraiari* Mogelek (*PAb* 140) erabili zuen. Kontuan har dezagun *lizo* edo *lizos* hitzak hariak ez ezik lan hori egiteko asmatu diren tramankulu ezberdinak ere izendatzen dituela (cf., adib., Carbonel 1744: 382).

⁵² *-asquea* gardena da, eta ondo doakio erdarazkoari. Hitz ezagunen artean *uraska* da hurbilena, baina ezin horrelakorik irakurri; *uasca* irakurtzekotan —forma eta adiera egokiak dira: "canal, conducción de agua" (*uraska* V-ar-oroz-m, S; *uasca* AN ap. *OEH*, s.v. *uraska* 3)— hasierako letra soberan legoke, baina egiazki lehen zatiak *en-* behar du izan, gazt. *enchillio*-ren arabera (ik. *supra*). *En-* hasierako beste bi euskal hitzak ere azaltzeko egin dugun balizko hipotesiaren arabera (ik. 27 eta 47. oh.) jatorriz **ehun-aska* liteke, hots, ziurrenik 'ehuna garbitzeko aska' (cf. Carbonel 1744: 228).

burdiâ (?), [hierro]. *burdiari*
dornu, torno. *dornua*
 ?*egi*, [orillo?], ik. *enegia*
elorri, espino albar. *elorrria*
elorri baltz, espino negral. *elorri balza*
 ?*enaska*, canal. *enaskea*
 ?*eneguia*, enchulio [enjulio, pieza del telar]. *eneguia*
 ?*enkapelu*, bastidor. *enkapelua*
errearri, lizo. *erreariak*
esku, [mano]. *eskuetako gariak*
esol, cachizo, [estaca]. *esola*
ezke muger, pedrenal, [pedernal]. *ezke mugerra*
gari, verruga. *eskuetako gariak*
izan, [ad. laguntzaile iragangaitza]. *dan*
kapelu, [caperuza?], ik. *enkapelua*
karda, carda [para la lana]. *kardaak*
karduza, carduza, [tipo de carda]. *karduzaak*
landarea (mug.), [planta]. *aza landarea*
lili, ik. *aza lili*
makila, tocho, [palo redondo]. *makilea*
mitxeleta, chiribita. *mitxeletaak*
mitxeleta ori, chicoria [planta]. *mitxeleta oria*
muger, ik. *ezke muger*
oinol, primidera, [primadera, pedal del telar]. *oinolak*
ori, [amarillo], ik. *mitxeleta ori*
orrazi, peine [para tejer la lana]. *orraziak*
orrastu, peinar [la lana]. *orrastekoak*
ostarku, arco del cielo, [arco iris]. *ostarkua*
sar, escoria. *sarra*
su, [fuego]. *sua*
txirrika, rodaja [ruedecilla que se mueve al impulso de una cuerda que pasa por ella]; aro del torno. *txirrikea*, *txirrikaak*
ule, lana. *ulea*

6. Zerrendaren hizkuntza

Honelako *nominalia* txikiak ohi bezala, hizkuntz ezaugarri esanguratsu gutxi eskaintzen ditu Sarasketa hitz zerrendak denboran eta lekuan berez kokatzeko, kanpoko argudioen laguntzarik gabe, bai eta garaiko hizkuntzari buruz lexikoaz beste alderdian gehiago jakiteko ere. Ordea, gutxi horiek badira gure zerrenda hau ez bakarrik mendebaldekoa, baizik eta are euskara arkaiko baten lekukotasuna ere badela erabakitzekeo lain.

Mendebal zabal batean kokatzen dute *izan* laguntzailearen 3p singularreko forma *dan* izateak, *a + a > ea* disimilazioak (*anezkea*, *makilea*, *txirrikea*), *balça* ‘beltza’ aldaerak eta partizipio markarik ez duten eta bokalez amaitzen diren aditzetan *-te* atzizkia erabiltzeak (*ateraten*; cf. Urgell 2007: 927-929).

Denboran atzera eramaten gaitu pluralen *a + ak > aak* forma zaharrak, aukera dagoen guztietan ageri dena (*kardaak*, *karduzaak*, *txirrikaak*, *mitxeletaak*). Historiarrean orokorra izan zela suposatuta behar badugu ere, mendebaldean bakarrik le-

kukotzen da,⁵³ eta arkaismo gisa han aski iraunkorra izan da, nahiz eremua mendez mende urritu:

1. Eremu zabala zeukakeen Euskara Arkaikoan: Zumarragak (Durango, 1537), *RS-k* (Bilbo?, 1596) eta Lazarragak (Larrea, 1567-1602) bai, aldizka Ibarguen-Cachopin kronikaren hiztegitxoak (Ibarruri/Muxika?, c. 1600), baina ez Landuccik (Gasteiz?, 1562).
2. Anitzez urriagoa Euskara Zaharrea: Kapanagak (Mañaria, 1656) eta *Viva Jesus*-ek (Bizkaiko hego-sartaldekoa, c. 1640) bai,⁵⁴ baina Mikoletak (Bilbo, 1653), Zubiak (Durango, 1691), Arzadunek (Durango, 1731) eta Urkizuk (Durango, 1737) ez,⁵⁵ esate baterako.
3. Oraindik ere Bizkaiera Klasikoan badugu, Markinako eskolako idazleen artean bereziki (Altzibar 1992: 428-430).⁵⁶
4. Gaur egun leku gutxi batzuetan gorde da: Oñati, Zumaia, Zegama eta Legazpin (Hualde & Gaminde 1997).

Bestela esanda, mendebaldean barrena lehenago galdu bide zen Gasteiz aldean (Landucci, 1562), Bilbo aldean (Mikoleta, 1653) eta are Durangon ere (Zubia, 1691), Mañarian, Markinan eta apika Bergaran baino. Bergaran bada 1783ko testu bat, baina honetan jadanik bakunketa egina da: *onrac, multac* (Zumalde 1986). Hala bada, datuek aukera ematen digute ondorioztatzeko Markina, Bergara, Azpeitia eta Zegamako auzo aldakiek (Bonaparteren sailkapena baliatuz) osatzen duten eremua, eta haren ingurumariak (i.e. Mañaria bederen) bide direla ezaugarri hau luzaroen atxiki dutenak.

Are aztarna gutxiago utzi duen arkaismo batekin ere egin dugu topo testu honetan: bokal sudurkariekin. Ezaguna denez (Mitxelena 1977: 48-50; Lakarra 1996: 19-20), bokal arteko *n*-aren galeraren eraginez noizbait honelako bokalak eta diptongoak leku gehiagotan (Euskal Herri osoan?) izan ondoren, bizirik iraun dute gure menderaino zubereran eta erronkarian, eta bizirik zeuden bizkaieran (xvi-xvii. mn.), Madariaga arratiarraren (1565) eta Garibai arrasatearraren (1591-1592) lekukotasun esplizituei esker dakigunez. Alabaina, grafikoki nekez islatu direnez gero, zaila da erabakitzen testu batean badirenentz, gaurko bizkaierarekin eta geroko testuekin erkatetik ateratako ondorioak garbiak izan ezean. Hala bada, lekukotasun ziurtzat jo dira (Lakarra 2011: 41, 118. oh.), era batera edo bestera, Aymeric Picaud (Nafarroa?

⁵³ Ez da erraz aurkitzen testu txikietan, pluraleko nominatiboak maizenik *-ok* artikulu hurbila baitaramate. Bokal bakunketa dugu mendebaldeko eremutik kanpo Juan de Amenduxen eresian (*honrrac*, GN, 1564; *TAV* § 3.1.18), Tolosako paskinetan (*gauçac*, G, 1619; *TAV* § 3.1.25), Alesonen kopletan (*obrac*, GN, 1666; *TAV* § 3.1.28), Isastiren errefracuetan (*gaztac*, GN?, c. 1620; *TAV* § 3.3.3; RIs 12 *olaac*-i buruz cf. sing. *olaa* RIs 67) eta Itziarko andramariren bertsoetan (*animak*, xvii. mn.; *ConTAV*, 1. oh.), besteak beste.

⁵⁴ Adibidez, *arimaac* (Kap 11), *berbaac* (ib. 123), *gauçaac* (ib. 113) eta *verbaac* (VJ 2), *gauzaac* (ib. 4) (ap. Sarasola 1980). *Viva Jesus*-en datuz eta kokapenez ik. orain Ulibarri (2009, 2010).

⁵⁵ Adibidez, *lorac* (Mik; *TAV* § 3.1.27), *arimac* (Zubiak hiru aldiz; *ConTAV* § 5.2.11), bai eta beste bietan ere *arimac* (Arz 35, Urqz 12) eta *gauzak* (Arz 49, Urqz 68) (ap. Lakarra 1984).

⁵⁶ Añibarroren *Eskuliburua*-ren bigarren edizioan ere badago (1821; Urgell 1985: 101), baina badirudi idazle markinarrengandik ikasitakoa dela, euskara jatorrago (osoago) bat erabili nahia adierazten duten beste ezaugarri batzuk bezala (cf. Urgell 2013: § 4.3.1.1).

xii. mn.), *RS* (Bilbo?, 1596), Garibai (Arrasate, 1591-1592) eta Kapanaga (Mañaria, 1656), baina ozta-ozta ausar gaitetze Landucci (cf. Mitxelena 1958: 29-30) eta Lazarragarenean ez daudela segurik baieztatzera. Testuinguru honetan aztertu behar dugu, bada, gure zerrendan ageri den *burdia* ‘burdina’, *RS*-n lekukotua (vs. Landucci eta Garibai *burnia*), eta honetan bezala gure zerrendak islatzen duen hizkeran ere kontsonante sudurkaria galdu ondoko bokal sudurkariak oraindik bazeudela iradoki lezakeena, gaur egun Bergara eta ingurumarietan *burdiña* dagoenez gero (Elexpuru 2004), *i* ondoren sudurkaria palatalduz berrezarrita (**burdina* > *burdiã* > *burdiña*; Mitxelena 1977: 303, § 15.4).

Aldaeren esparruan, aipagarri dugu *dornu*, Landuccik ere badakarrena, *tornu* orokorrigo eta une batetik aurrera lekukotasunetan ia bakarraren aldean (cf. *OEH*, s.v. *tornu*); alabaina, egun ere Bergaran badugu (Elexpuru 2004). Aipagarri dugu, halaber, *ulea* ‘artilea’: cf. ‘ilea’ (V-ger-ple-m-gip ap. *OEH*, s.v. *ile*; Lcc, *RS* eta Lazarraga) eta ‘artilea’ (V-gip; Lcc, *RS*): gaurko Bergaran *ille* ‘ilea’ aldaera baino ez dago (‘artilea’ *artillea*, *ardillea*, *ardilana* eta *lana* da, berriz), baina Ubera, Angiozar, Leintz eta Oñatin *ule* (Elexpuru 2004), eta Eibarren *ule* ‘ilea’ vs. *ille* (eta *ardilana*) ‘artilea’ (Basauri & Sarasua 2003). Bergarako hipotesiaren arabera, bada, badirudi *ilelule* aldaeren muga zertxobait mugitu dela: cf. *ule* (Lcc (A eskua), *RS*, Gamiz, *DurPl*, *ulle* Mik) vs. *ile* (Lcc (B eskua), *Acto*), bai eta ‘artilea’ adierarena ere.

Gaur bizi diren eremuagatik azpimarratzekoak dira *ostarku* ‘ortzadarra’ (V-m-gip-al ap. *OEH*), gaur bai Bergaran (baina *arkoirisa* lekua kenduz doakio; Elexpuru 2004), bai Eibarren ere bederen gordea (Basauri & Sarasua 2003). Eremu zabalagoan da —edo zen— ezaguna *gari* ‘garatxo’ (V-ple-arr-oroz-gip ap. *OEH*), gaur Bergaran *garitxua* deritzana, *enora* ere erabili arren (Elexpuru 2004), Eibarren bezala (Basauri & Sarasua 2003).

Hizkuntzaz kanpoko ezaugarriek eskaini diguten datarekin (c. 1550) jokaturik, hitz gehienek lehen agerraldia aitzinatzen du, batzuetan asko, zerrenda honek, espero izatekoa zenez:⁵⁷ *bare* (1596), *ardai* (*xvii ea.), *kapelu* (-1640), *muger* (1643), *aska* (*xvii ea., 1664), *elorri baltz* (1692; *OEH*, s.v. *elorri*), *anezka*, *karda*, *mitxeleta*, *oinol*, *orraztu* eta *sar(ra)* (*1745), *artxintxor* (*1746), *gari* ‘garatxo’ (*~1800), *erreari* (c. 1800; *OEH*, s.v. *erraiari*), *ostarku* (c. 1804), *hesol* (1847, *hesaul* *xvii ea.) eta *azalili* (*1906, 1977); hortxe-hortxe dabilta *arku*, *atera*, *aza*, *burdia*, *elorri*, *ori* (kolorea), *makila*, *orrazi*, *txirrika* eta *ule* (*1562), eta *landare* (1571). Artean dokumentatu gabekoak dira *mitxeleta oria* ‘txikoria’ eta *karduza* mailegua. Hiruzpalau hapax irakurgaitz edo azalgaitz ere baditugu, edizioan ikusi denez: bestela hitz arruntak izaki *en-* hasiera misterioitsua (< **ehun?*) daramaten *enaskea*, *enegia* eta *enkapelua*, eta *arraldo* «mistranço» landare izena, orain arte zehazgabetasunez baino ez bildua.

Grafian, berriz, ez dugu ezer askorik, Hegoaldeko Euskara Arkaikoan espero dugunaz besterik: <ç> zein <c> dago, baina <z> inplosiboan (*anezquea*); agerraldi askotan, idazkera axolakabeagatik, <c> hautsiari dagokion marka gabe dugu; <ch> gaztelaniaz bezala (*mycheleta*), eta <y> beheranzko diptongoan (*oynolac*). Hitz batzuetan <j>k —hots, *i* luzeak— *i* bokala irudikatzen du (*primjderas* jatorrizkoan); zenbaite-

⁵⁷ Besterik ez esatera, data guztiak *EH*-tik hartuak dira eta, han bezala, izarrak bigarren mailako lekukotasuna dela (hiztegia gehienetan) adierazten du.

tan <y>ren antz handiagoa du (*mycheleta*). Berezitasunen artean honako hauek aipa daitezke: behin <g> a aurrean <j>ren ordez dago (gazt. *erodaga*, hots, *errodaja*, gure ustez);⁵⁸ ia beti <r> dago <rr>ren ordez, garaitsuko mendebaldeko beste eskuizkribu batzuetan legez (Ibargüen-Cachopin eta Mikoleta, esate baterako; ik. *ConTAV* 171, §5.3.2) eta hitz bukaeran <n> falta da, bai erdaraz, bai euskaraz (ik. s.v. *eslabon*). Bestalde, ohargarria da txistukari bizkarkari frikaria ederki bereizten zuela apikaritik (*orraztecoac*, *orraçiac*, *aça*), leku eta garai hartan espero genezakeenez, baina ez zuen afrikatuen adibiderik jaso.

Gramatikan, aipatutakoez beste ezer ez dago, ezpada datibo singular bat izan, eta hura *-ari* formakoa dela (bata bestearen ordez dauden *arriari* eta *burdiari*); honek Landucciren A eskuaren hizkeratik (*-ai*) aldentzen du gure testua (Mitxelena 1958: 33).

Erdararen aldetik ere bada zer esana. Alde batetik, euskaldunen ahotan ahoskatutako erdal hitzak jasotzen dira: *errodaja* dugu *rodaja*-ren ordez, eta *beretones bretonnes*-en ordez, hau da, hitz hasieran *r* ahoskatzeko ezintasunaren eta *muta cum liquida* taldeak desegiteko joeraren lekukotasun bana. *Pedrenal*-en lekukatzen den metatesia ere bigarrenaren ildotik letorke.⁵⁹ Hirurak batera izateak adierazten du edo erdaraz hala-hola moldatzen zen pertsona baten, edo euskal ahoskerari egokitutako erdara baten aurrean gaudela.⁶⁰ Lexikoaren aldetik, berriz, *primidera* hitzaren lekukotasun zahar bakanetako bat bide dugu, eta *mistranzo*-ren bakarra.

7. Lexiko aldaketaren simulazio bat

Testua Bergara aldean arazorik gabe koka daitekeenez, aukera galanta dugu egungo bertako lexikoarekin erkatzeko, Elexpururen hiztegi handiari (2004) ez ezik zerrendaren tolesgabekotasunari esker,⁶¹ eta hipotesiaren munduan murgiltzen garelako ondo gogoan harturik.

Ezer baino lehenago, erkaketak ematen digu lexikoak denboran zehar pairatzen duen aldaketa bortitz eta etengabekoaren neurria: izan ere, lexikoian zerrendatutako 45 lemetatik Elexpuruk dauden-daudenean 21 baino ez ditu jaso (%46). Hots, 400-450 bat urtetan ia erdiak desagertu edo ordezkatuak izan dira.

Bi talde nagusitan bana ditzakegu antzemandako aldaketak: (1) bilakaera fonetikoak: *atera* > *etara*, *burdia* (ziurrenik *burdiâ*) > *burdiña*; eta (2) ordezkapen lexikoak: gaur Bergaran *arri-koskor* ‘harritxoa’ dago, eta *artxinga* ‘haxis zati txikia’ (ez *artxin-txor*), *elorrarantza* (ez *elorri*), *elorrarantza beltz* (ez *elorri beltz*), *garitxu* eta *enor* (ez *gari*), *pitxi lora* (ez *mitxeleta*), *lorori* (ez *mitxeleta ori*), *eskoria*, *eskarbil* eta *zepa* (ez *sar*), *artile*, *ardilana* eta *lana* (ez *ulea*). Bigarren talde honetan kasuistika zabal xamarra bada ere, bereiz ditzakegu zenbait gertakari, hala nola forma zaharra maileguak

⁵⁸ Hori bera dago tarteka Landuccirenean: *mangar* (s.v. *cebo*) pro *manjar*, adibidez.

⁵⁹ Besteak beste, euskaraz De la Quadra idazle bermeotarrarengan seinalatu dira *muta cum liquida* ezartzen duten metatesiak: *trucu* ‘turkua’, *tromentu*, *confrome*, *trabena*, *subrebija*... talde arrotza desegiten duten metatesi ezagunagoekin batera (*virnague*, *posilbe*...) (Bilbao 1997: 256).

⁶⁰ Azkenotan urrats sendo batzuk ematen ari dira Euskal Herriko gaztelania ezagutze aldera. Hurbilketa orokor baterako, gomendatzekoak dira oso Camus & Gómez Seibane (2012) eta Etxague (2012).

⁶¹ Zerrendak objektu zehatzak, inguruan bide zeudenak, baino ez ditu jasotzen; alde honetatik, lexikoaren lekukotasun gisara urrun dago dotrinetatik eta hortik gorako idazkietatik, non kultismoak leku handia hartzen baitu, ezinbestean, dela maileguen, dela hitz berrien bitartez.

ordezkatuta (*ardai* > *ieska*) edo ordezkatzear (*ostarku* > *arkoiris*) egotea, edo forma adierazgarriak ordezkatuta (*gari* > *garitxu*); eta balirudike bitarte honetan Bergarako euskara mendebaldeko (edota hegoaldeko?) eremu dialektalaren eraginpean egotetik ekialdekora zabaldua egotera igaro dela, *ule* > *ile* eta *baltz* > *baltz*, *beltz* aldaketek adierazten dutenaren arabera; bigarrenaz hauxe dio Elexpuruk (2004, s.v. *beltz*): «Biak entzuten dira. Ubera eta Angiozarren bigarrena [*baltz*] ia beti, eta ekialdera lehena gehiago. Pertsona berak ere biak erabili ohi ditu sarri».

8. Ondorioak

Pozarren egiaztatu dugu, berriro ere, han-hemen badirela oraindik lekukotasun ezezagunak, Mendebaldean arestian egin diren gainerako aurkikuntzen arabera (Ros 2011, Ulibarri 2011), gainera, nolanhikoak ez direnak. XVI. mendearen erdialdean Olatosarrek edo haien mendeko norbaitek denbora pasa edo idatzitako hitz zerrenda elebidun txikia, Sarasketa hiztegitxoaren izenaz bataiatu duguna, Euskara Arkaikoaren corpus bereziki urria osatzera dator, garai hartan lekukotu gabe zegoen Bergarako hizkeraren aldetik osatu ere. Honegatik, ez da erabat harritzekoa ezen, espero genitzakeen lehendabiziko lekukotasunez eta hapaxez gain, datu esanguratsuak ematea zenbait fenomenoren diakronia eta hedadura geografikoaz: izan ere, bokal sudurkarien iraupenaren beste lekukotasun bat lortu uste dugu, eta bokal bikoitzak garai hartan nontsu bizi ziren jakiteko beste puntu bat mapan. Bestalde, Bergara aldeko euskara ordutik hona mendebaldeko eremuan murgiltzetik ekialdeko eraginetara irekitzera igaro dela antzemateko zenbait zantzu ere aurkitu ditugu gure testuan eta, nolana ere, lexiko aldaketaren azkarra eta bortitza neurtzeko aukera paregabea eman digu. Azkenik, ez da gutxietekoa bere txikian zerrendak Euskal Herriko gaztelaniaren historiari egiten dion ekarpena ere, idatzi zuenaren mintzoaren berezitasun fonetikoaren eta haren lexikoaren berri jakingarriak eskaintzen baititu.

Bibliografia

- Altzibar, X., 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, Astarloatarrak, Frai Bartolome. Nortasuna, idazlanak, grafiak*, Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia.
- Azkue, R.M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo-Paris: Paul Geuthner. Faks. Bilbo: LGEV, 1969.
- Basauri, S. & A. Sarasua, 2003, *Eibarko hiztegi etnografikoa*, Donostia: Eibarko Udala.
- Bilbao, G., 1997, «De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak: I. *Doctrina Christinaubarena*», *ASJU* 31:1, 247-336.
- et al., 2010, *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU <<http://www.lazarraga.com>>.
- Borrego Díaz, P., 2003, «Evolución de los telares y ligamentos a través de la historia», Grupo Español de Conservación, Madril (*El textil y la indumentaria* ikastaroaren barruan emandako hitzaldia). <http://ge-iic.com/index.php?option=com_content&task=view&id=37&Itemid=40>
- Camus, B. & S. Gómez Seibane, 2012, «Introducción: El castellano del País Vasco», in Camus & Gómez Seibane (arg.), *El castellano del País Vasco*. *ASJU*-ren Gehigarriak 70, 1-17.

- Carbonel, A., 1744, *Encyclopedia metódica. Fábricas, artes y oficios, traducido del francés por...* Madril: Imprenta de Sancha.
- ConTAV = Sarasola 1983.
- CORDE = *Corpus Diacrónico del Español* <<http://corpus.rae.es/cordenet.html>>
- CREA = *Corpus de Referencia del Español Actual* <<http://corpus.rae.es/creanet.html>>.
- DAut = Real Academia Española, 1726-1739, *Diccionario de Autoridades*. Faks., Madril: Gredos, 1979.
- DRAE = *Diccionario de la Real Academia Española* <www.rae.es/drae>
- De la Fuente, S., s.d., «Arcaismos de Castilla», *Portal Fuenterrebollo*, <<http://www.fuenterrebollo.com/Castilla/t.html>> [kontsulta: 2013-09-09].
- EH = Sarasola 2007.
- Elexpuru, J.M., 2004, *Bergara aldeko hiztegia. Leintz-Aramaio, Oñati eta Eibar inguruko berbekin osotuta*, Donostia: Bergarako udala.
- Etxague, J., 2012, «El trasfondo lingüístico y cultural del *habla vizcaína*», in Camus & Gómez Seibane 2012, 21-43.
- Garate, J., 1930, «Contribución al diccionario vasco», *RIEV* 21: 153-163.
- García Nacle, Á., 1993, «Tecnología popular en Albacete», in *Zahora. Revista de tradiciones populares* 43. <<http://www.dipualba.es/publicaciones/Varias/Zahora/ZAHORA43.pdf>>.
- Garmendia Larrañaga, J., 1987, *Léxico etnográfico vasco. Euskal lexiko etnografikoa*, Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- Grupo ecológico de Gredos, s.d., «Listado de algunas de las plantas que puedes observar en El Hornillo [Ávila]» <<http://www.elgog.es/7.html>> [kontsulta: 2013-09-09].
- Hualde, J. I. & I. Gaminde, 1997, «Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue», *ASJU* 31-1: 211-245.
- Kerejeta, M. J., 1992, «Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegia», in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 183-218.
- Lakarra, J.A., 1984, *Euskal Thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak (1700-1745)*, Gasteiz: UPV/EHUko tesina argitaragabea.
- , 2011, «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreraiketa: zenbait alderdi eta ondorio», *FLV* 113: 5-114.
- Mitxelena, K., 1958, «Introducción», in M. Agud & K. Mitxelena (arg.), *N. Landuchio. Dictionarium Linguae cantabrigiae (1562)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Madril: Minotauro.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, (ASJU-ren gehigarriak). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- NTLLE = Real Academia Española, *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*, <<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>>.
- OEH = Mitxelena, K., 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (15 lib.), Bilbo: Euskaltzaindia, etab. <www.euskaltzaindia.net/oeh>.
- Orosio C. E., 2005, *Historia de Mérida: conformación de la sociedad colonial merideña, 1558-1602*, Universidad de los Andes.
- Pardo de Santayana, M., 2003, *Las plantas en la cultura tradicional de la antigua merindad de Campoo*, Madril: Universidad Autónoma de Madrid-en tesia.
- Ros, A., 2011, «Nerbioi goieneko euskararako material gehiago: xvii. mende amaierako Urduñako berba zerrenda bat», *ASJU* 45:1, 387-402.

- Santazilia, E., 2013, «Noun Morphology», in M. Martínez Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 223-281.
- Sarasola, I., 1980, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*. Bartzelona: Universidad de Barcelonako tesi argitaragabea.
- , 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17: 69-212.
- , 2007, *Euskal Hiztegia*, Donostia: Elkar.
- TAV = Mitxelena 1964.
- Ulibarri, K., 2009, «Viva Jesus dotrinaren azterketa bibliografia materialaren arabera», in R. Etxepare, R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Beñat Oihartzabali gorazarre. Festschrift for Bernard Oyharçabal*, *ASJU* 43 (1-2), 861-872.
- , 2010, «Viva Jesus dotrina: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44:2, 41-154.
- , 2011, «1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Cancion en lengua Vascongada o Vizcayna que contiene la sustancia deste Sermon*», *ASJU* 45:1, 361-385.
- Unamuno, M., 1996 [1914], *Niebla*, R. Arias Mitxelenaren arg., Colección Antares.
- Urgell, B., 1985, «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*», *ASJU* 19:1.65-117.
- , 2002, *Euskal Lexikografia. Irakaskuntza proiektu argitaragabea*, Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2007, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in J. A. Lakarra & J. I. Hualde (arg.), *R.L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz* (*ASJU* 40: 1-2). Bilbo: UPV/EHU & Gipuzkoako Foru Aldundia, 921-948.
- , 2013, «Lehen Euskara Modernoa (1745-1875)», in J. Gorrochategui, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Eusko Jaurlaritza (argitaratzeaz).
- , prestatzen, «Landucciren hiztegiaren edizio berri baterako materialak».
- Wikipedia en español* <es.wikipedia.org>
- Wikipedia euskaraz* <eu.wikipedia.org>
- Zumalde, I., 1986, «xviii. mendeko testu euskérico bat», in *Julio Caro Barojari omenaldia* (*RIEV* 31), 933-941 <<http://klasikoak.armiarma.com/testuak/testuak18008.htm>> [kontsulta: 2012-01-15].

GRACIOSOAREN FIGURA BARRUTIAREN TEATROAN

Iñaki Aldekoa Beitia

UPV/EHU

Laburpena

Barrutiaren antzerki-lanak aurrera egin ahala, Graciosoaren figurak are eta garrantzia handiagoa hartzen du. Barrutiaren lanean figura horrek duen izaera eta funtzioa zehaztea izan du artikulu honek helburu. Espainiako Barroko sasoiari gorpuztu zen «Gracioso»; han izan zuen sorreraz eta bilakaeraz mintzatu gara, eta, jakina, tradizio hark Barrutiaren Gabonetako Ikuskizuna lanean izan zuen eragina.

Abstract

The figure of the “Fool”, or the so-called “Gracioso”, increases on its importance as the text goes on when regarding Barrutia’s plays. The purpose of this article is to describe the nature and role of this motif in the literary work by Barrutia. The origins of the “gracioso” pattern during the Spanish Baroque period and its development are discussed in relation to the influence that this literary tradition had in Barrutia’s play Christmas Performance.

Sarrera

Juan Carlos Guerraren eskutik jaso, R. M. Azkuek *Euskalzale* (1897) aldizkarian argitaratu, eta, harik eta hirurogei urte geroago Gabriel Arestik (*Euskera* 1959-1960) arretaz heldu zion arte, ia-ia oharkabean igaro zen Pedro Ignazio Barrutiaren (1682-1759) “Acto para la Nochebuena” antzerki-lana euskal literaturaren kritikagintzan. “Barrutiaren edizio kritiko baterako” lanean (*ASJU* 15, 1981), Joseba Andoni Lakkarrak edizio kritiko berri baterako baldintzak ezarri zituen, 1983an, Arabako Foru Aldundiaren babesean, edizio kritiko berri eta elebiduna argitaratuz.¹ Urte berean Joxe Mari San Sebastian “Latxaga”k *Acto para la noche buena* liburua argitaratu zuen, lehen aldiz Barrutiaren jatorrizko eskuizkribuaren gainean egindako transkripzioa eskainiz. Alde handia dago bi liburuen artean. Jatorrizko bertsoia begiaurrean izan duenari zor zaiona ukatu gabe, ez da hau konparagarri Arabako Foru Aldundiaren argitarapenak eskaintzen duen azterketa mailarekin.

Elebiduna izateaz gain, azken liburu honek jasotzen dituen ikerlanen maila bikaina da, batez ere J. A. Lakkarrarena, bertan Barrutiaren antzerki erlijiosoaren nora-

¹ Askoren artean, Pedro I. de Barrutia: *Gabonetako Ikuskizuna [Acto para la Nochebuena]*, Gasteiz, Diputación Foral de Álava, 1983. E. Knörr, J. A. Lakarra, J. Kortazar, J. M. Lekuona eta J. M. Velez de Mendizabal dira egileak. Testuaren gaztelerako itzulpena Lakkarrarena da.

bideak inork ez bezala zehaztu zituelako. Harrezkero, ekarpen hori Barrutiaren teatroari buruzko erreferentzia bazterrezina bihurtu da. Haren lanaz errepika genezake Eugenio Asensiok (1971: 37),² José Félix Montesinos-en Gracioso (edo “figura de donaire” a) gogoetagai zuela, idatzi zuena: “Se trata de un estudio viejo, pero no envejecido”. Egileak Barrutiaren lana tradizio erromanikoaren baitan aztertu zuen, tradizio horren *corpuseko* (egile eta obrak) adibide eta argibide asko emanez, beti ere azterbide konparatiboaren ildoari jarraituz. Gauzak horrela, tradizio erromanikoaren baitan nagusi diren “topoi” ak azaldu zituen. Rainer Hess-en *El drama religioso románico como comedia profana (siglos XV y XVI)* (Madril, 1976) liburua hartu zuen, besteak beste, oinarri. Beraz, Barrutiaren antzerki-lanaren espirituaz eta pertsonaien izaera dramatikoaz orduan esandakoek gaur egun ere balio dute.

Nire artikulua Lakarrak berea utzi zuen une beretik abiatuko da, Gracioso pertsonaiaren azterbidetik, hain zuzen. Honela zioen Lakarrak (1983: 61) aipatutako bere laneko oin-ohar batean:

Barregarria azterketa honetatik kanpo gelditzen da oraingoz. *Acto para la Nochebuena*-n duen begienbistako garrantzia ezaguturik ere, lan honen helburua Barrutiak erabiltzen dituen topoiak agertzea eta azaltzea baitzen. Alde horretatik pertsonai horren interesa txikiagoa izaki, beste lan baterako utzi dugu. Lan horretan Barregarria aktoreen arazoarekin batera aztertuko dugu harengan bait datza gure ustez ia obra osoan ematen den errealtate / fikzioa, Arrasate / Belenen gonbinaketaren giltza.

Artikulu honen helburua Graciosoaren figuraren izaera eta funtzioa zehaztea izango da,³ hau da, antzerkiko pertsonaia gisa, Graciosoak bereganatzen dituen ezau-garriak zehaztea, eta bere jardueraren bitartez, gauzatzen duen funtzioa definitzea.

“Auto” ak, “acto” ak eta *Gabonetako Ikuskizuna*-ri oharrak

Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*-k Erdi Aroan du bere oinarri zaharrena, eta handik XVIII. mende amaiera arte iraun duen antzerki erlijiosoaren baitan kokatu behar da. Egile desberdinen arabera, ospakizun erlijiosoetarako sortutako “tropo” liturgikoetan (ofizioan parte hartzen zuten ahots desberdinekin txandakatzen zen antifonen kantua) ikusi ohi da antzerki erlijiosoaren abiapuntua. Jardun liturgikoan agertu ziren txertatuta kantu dialogatu horiek, harik eta Jesukristoren bizitzako bi ziklo nagusietako drama erlijioso bihurtu ziren arte: Jaiotza eta heriotza eta berpizkundea. Gaur egun, ordea, planteamendu hori ez dago eztabaidatik aske, ez dago garbi “tropo” horien gainean eraiki ote zen drama liturgikoa edo, bidebakarreko eboluzioaz baino, aldi diferentetean gertatutako garapen desberdinez ez ote litzatekeen hitz egin behar (ikus Alvarez Pellitero 1990). Esan dugun bezala, Aste Santua eta Gabonak zi-

² Urrezko Aroko «gracioso»ari buruz idatzi den lanik bikainena izaten jarraitzen du Lázaro Carreteren beste lan batekin batera (1987).

³ Ikus José Luis García Barrientos-ek esaten duena:

Si determinar el carácter de un personaje supone responder a la pregunta «¿y cómo es?», definir su función equivale a averiguar «para qué está» tal personaje en la obra [...] De todos modos, función y carácter son dimensiones estrechamente unidas [...] Los atributos de su carácter posibilitan que el personaje cumpla determinadas funciones y, a la inversa, el desempeñar tales funciones también caracteriza al personaje (2003: 176).

ren Erdi Aroan bi ziklo liturgiko nagusiak herri kristauarentzat. Ziklo bakoitzak bere “tropo”a garatu zuen: “Quem quaeritis in sepulchro, Christicole” (Kristoren Pasio eta Berpizkundea ospatzeko) eta “Quem quaeritis in presepe, pastores, dicite?” (Gabon egunerako ikuskizuna). Gabonetako zikloaren baitan *Ordo stellae* delakoa ere badago, eta Orienteko Hiru Erregeen bisitaldi eta adorazioaren tradizioa jasotzen du. Nolanahi ere den, Elizbarrutien arrimura, eta handik kanpora, ikuskizun erlijioso arrakastatsuak bihurtuko dira Europan barrena. Gaztelaren eremuan “Autos” gisa ezagutuko dira; Frantzia, berriz, “Miracles”, “Mystères” eta “Moralités”. Gabonetako Ikuskizunetako “auto”ak (“auto” eta “acto” sinonimoak lirateke hemen) *Officium pastorum*-aren muin dramatikoari jarraituko dio: artzainen berriematea eta seas-kako jaioberriaren adorazioa. Horixe izango da autoaren muina: Aingeruak artzainei Jesusen jaiotzaren berri ematen die eta hauek beren opariekin joango dira jaioberria gurtzera. “*Representación de los Reyes Magos* pieza, *Auto edo Misterio de los Reyes Magos* gisa ere ezagutu dena, Epifaniako ospakizunetan taularatutako Gaztelako antzerki erakusgarri zaharrena da. Lázaro Carreterrek XII. mendean kokatu zuen, baina ez dago garbi jatorriz bertako tradizio bati jarraituz sortua izan zen edo kanpoko tradizio batetik ekarria. Azken uste honetakoak dira Humberto López Morales (1990) edo Rafael Lapesa (1954).

Gabonetako zikloko iturri biblikoak bi dira: San Lukasena (Ama Birjinaren iragarpena, Belengo jaiotza, Aingeruaren berriematea artzainei eta hauen Beleneratzea Jesus jaioberria adoratzeko) eta San Mateorena (Joseren zalantzak Espiritu Santuaren bitartez emaztea haurdun geratu zaiola-eta, Orienteko Hiru Erregeen etorrera eta Egiptoko ihesa). Barrutiaren Aingerua Jesusen jaiotzaren berriemaile ezezik, Orienteko Hiru Erregeen berriemaile ere bada. Hala ere, motibo horietako batzuk garapen luzeagoa hartzen dute ebanjelio apokrifotetan, esate baterako Ama Birjinaren haurdunaldiaz San Josek dituen zalantzei eskaintzen zaien lekua. Beste motibo batzuk ez dute lotura zuzenik Ebanjelioekin, baina apokrifotetan izango dute garrantzi handia; horien artean daude San Joseren eta Jesusen bizitzako hainbat pasadizo. Horrela sortu ziren Belengo portaleko astoa eta idia ere, jaioberriari berotasuna eman zioten animalien tradizioa eraikiz. Ebanjelio apokrifo horietako zenbait motibo eta istorio harrera ezin hobea izan zuten kristau xeheengan, betiere sekuentzia biblikoaren —edo Familia Sakratuaren— alderdirik humanoenak eta hurbilekoenak bereganatu nahian.

San Joseren pertsonaiak egindako erabileran San Mateoren iturri biblikoan oinarritzen den arren Barrutia, ez da faltako haren zalantzen inguruko motiboaren *amplificatio* xumerik —ezta Gómez Manrique-ren errepresentazioan ere, *Representación del Nacimiento de Nuestro Señor* (xv. mendearen erdialdea), ez Antonio Mira de Amescuaren *Auto del Nacimiento de nuestro Señor* (1675).

Gabonetako Ikuskizunak izaera erlijiosoa du eta Jesusen jaiotza ospatzea du helburu. Beraz, alde horretatik begiratuta, debozio eta erritu ere bada (geroago ikusiko dugu nola ezkontzen den hori espektakuluarekin). Azken batean, Gabonetako autoaren helburua herri xehea Historia Sakratu eta eternoa den pasadizo batean ilustratzea da. Beraz, erritual eta drama den Familia Sakratuaren ilustrazio doktrinal horietako pertsonaiak ezinbestean dira hieratikoak, ez dira alferrik guztiak esparru sakratukoak. Horien kontraste gisa etorriko dira Gracioso eta beste pertsonaiak, istorio sakratu eta erritualizatua gaurkotasunez igurtziz. Hauek emango diote Ga-

bonetako erritual dramatizatuari duen espektakulu ukitua. Barrutiaren eta tradizio bereko beste egileen autoak artzainen inguruko hiru motibo nagusiren arabera tipifikatuta daude: artzainen berri-ematea, artzainen Belengo portaleratzea eta jaioberrriaren adorazioa. Gehienetan errepresentazioa “villancico” edo gabon-kanta batekin amaituko da.

Izaera teologikoa duten zenbait gai ere tartekatuko dira bertan. Esate baterako, Ama Birjinaren esku hartzeetako batean honela mintzatzen zaigu:

Trinidad altuko seme bakarra
Arren adi ezazu gure negarra,
Zatoz Orienteko eguski klarua⁴
Akordadu bekizu Adan ichua.
Adanek egiñ eban ichurik bekatu,
Aren da gure kulpak damu ditugu.
Merezidu ez arren parkazinoa
Bakigu zeu zarana piadosoa,
Profeta sagraduak⁵ eskribidu eben
Nola zan jaun andi bat jaioko Belenen,
Bera zala izango salbadorea
Desegindu egian gure kulpea
Donzella bategainik xaioko zala. (25-38. ber.)

Adanen pekatuari behin eta berriz egingo zaio erreferentzia. Ama Birjinak berak errepikatuko du, berriz ere, honako hau:

Orainganiko kulpa egiñak gustiak deseginzeko.
Amorioak irizi zaituz zerureanik lurrera,
Adanen ume desterraduak zeugana konbertizera.
Magestadea bateti dakust, besteti umildadea,
Xangoikoa ta gizona zara, milagro paregabea (391-395. ber.)

Luziferrek, berriz, honela dio: *Luzifer altibo soberbioa* (170. ber.). Harroa izateagatik izan zen infernuratua Luzifer. Aingeruen artean dotoreena izanik, Jainkoari matxinatu egin zitzaion. Azken batean, “auto”etan Jainkoaren eta deabruaren (Luziferren) arteko auzi eternoa dago jokoan. Ongiaren eta gaizkiaren arteko borroka da. Auzi hori mundua sortu zenekotik dator eta mundua amaitu arte iraungo du. Infernuko deabruen indarririk gabe ez legoke dramarik; hura gabe Paradisuaren betikotasun dohatsua besterik ez luke ezagutuko gizadiak. Baina deabrua gizadiarekin ere borrokan dago, Jainkoak bere irudira tankeratu zuelako hura. Halaber, Adanen pekatuaren ostean, deabruak paradisiko bidea itxi egin zion gizadiari eta hura salbatzeko munduratu zen Jesukristo. Hortik Luziferren deskalabroa gizadiaren salbatzailea jaio dela jakin duenean. Borroka eternal horretan, topikoa izango da Ama Birjinaren umiltasunari zor dion errespetua, eta sortzez garbiaren misterioaren aurrean erakusten duen harridura.

Herriko jendearen ikuspegi erlijiosoan zeuden zenbait topiko teologiko jorratuko dira: Maria sortzez birjina, Jesusen izaera jainkotiar eta humanoa, eta abar.

⁴ Gaztelarazko «lucero de Oriente»ren itzulpen zuzena dirudi.

⁵ Hau ere Barrutiarena bezalako Gabonetako «auto»etako topiko bat da: Isaias da profeta hori. (Ikus *Testamentu Zaharra*, Is. 7, 10-14. or.)

Juan del Encina, Lucas Fernández, Gil Vicente edo Tomás Naharroren Gabonetako antzerkiek finkatu zituzten xvi. mendeko ikuskizunaren muga formal eta tematikoak, eta xvii. mendeko egile berrien aldetik (Lope de Vega, Mira de Amescua, Vélez de Guevara edo Valdivielso) ez da funtsezko egitura aldaketarik gertatuko. Artzainen solasaldien atala luzatu edo hornitu (artzain tonto eta listoari sarrera eman ala ez), edo Aingeru iragartzailearen mandatua aingeruak berak hala ordezkoren batek (ermitari, artzain jakintsu...) betetzeaz aparte, ez dago Gabonetako autoetan bestelako orijinaltasunik. Funtsezko egiturak tinko dirau: Mariaren iragarpena, Maria eta Jose Belenen ostatu bila, artzainen berri-ematea, artzainen arteko elkarriketak, artzainak opariekin Belengo portalera jaioberria gurtzera eta azken *villancicoa* edo gabon-kanta, non laburbiltzen den ikuskizunaren mezu teologiko doktrinala: “Jainkoa gizon egin da gu salbatzeko”.

“Auto sacramental”etan, berriz, ez da faltako bilakaerarik Erdi Arotik Barrokoko trantsizioan: *Códices de Autos Viejos*⁶ bildumatik (1550-1578 bitartean idatzitako auto anonimoetatik), jada Corpus Christi festari begira paratutako erreperitorioetik, Calderón de la Barca-k “auto sacramental”etara lortuko duen perfektiora.

Valbuena Prat-ek (1957: 5) esan zuen bezala: “El auto sacramental cada vez adquiere una forma más compleja y rica teatralmente, el auto de Navidad queda, en lo esencial, en la forma del misterio primitivo (...) el auto tiende a aproximarse a la comedia devota”. *Códice de Autos Viejos* bilduman agertzen diren pertsonaiak Biblian —Testamentu Zaharra, Testamentu Berria, ebanjelio apokrifikoak—, hagiografietan —J. de Vorágine-ren *Urrezko leiendak* liburutik batik bat—, alegorian —birtutea, pekatua eta fedea arima bezain abstraktuak diren kontzeptu teologalak—, mitologian edo elezharretan oinarritzen dira. Horiekin batera pertsonaia generikoak ere badira, esate baterako, ofizioz artzain edo morroi direnak (ijito, mairu edo bizkaitar, berriz, jatorriari begiraturaz). Guri gehiago interesatzen zaigu, baina, “bobo” pertsonaia barregarria. Wardropper-en (1967: 214) esanetan, *Códice de Autos Viejos*-en ez ziren maiz “bobo”aren ergelkeriak girotutako eztabaida teologikoak baizik. Esan dugu, haatik, oso desberdinak direla beren artean bildumak batzen dituen istorio eta pertsonaiak: batzuk alegorikoak, beste batzuk ez, Testamentu Zaharretik hartutakoak asko, eta hagiografietatik besteak. Corpus-festarako paratuak baldin badaude (ia guztiak betetzen dute baldintza hau), eta gainera eukaristiako sakramentuan oinarrituta (ez dira asko), auto sakramentalen bidean daude jada. Mercedes de los Reyes Peñak (1988: 900) CAV-ari buruz idatzitako tesi lan bikain batean zera adierazten du:

Al producirse en algunas obras del CAV la fusión del argumento plenamente alegórico y la dedicación de la pieza a la exaltación de la Eucaristía, nos encontramos ya con dramas que son auténticos autos sacramentales.

Batez beste, xvi. mendeko CAV-ak biltzen dituen auto eta fartsen luzera Barrutiaren *Gabonetako Ikuskizunaren* parekoak izango dira (500 bertsoetik 600era bitarte-

⁶ Aurrera baino lehen, argitu dezadan xvi. mendeko bigarren zatiko auto bildumarik garrantzitsuenaren den *Códice de Autos Viejos* (CAV) bilduman «Auto»ak ez direla geroago «auto sacramental»etan izango duten zentzuan ulertu behar, baizik eta zentzu tradizionalan, hau da, «acto» bakarreko pieza gisa. Ikus Rouanet (1979).

koak). xvii. mendetik aurrera, Lope de Vega, Mira de Amescua edo Valdivielsorenek bikoiztu egingo dituzte aurrekoak (1.200 inguru).

Gabonetako autoaren funtsezko bilakaera ezak arrazoi bat baino gehiago izan dezake. Egitura aldetik begiratuta, ukaezina da estu-estuan dagoela Jesusen jaiotzaren inguruko hiruzpalau motibo nagusiri lotuta. Publikoaren gustuaren aldetik begiratuta, berriz, badirudi Corpus-festa handirako prestatzen ziren erakusketa arranditsuetara —gurdien larderia, su-festak eta hiri eta kaleetako festa-giro zaratatsura— errenditu zela hura. Apalagoa eta umilagoa izanik, Gabonetako antzerkiak ezingo du, inondik ere, haien larderia eta ikusgarritasuna berdindu.

Artean xvi. mendeko lehen erdialdean izan zuen Gabonetako antzerkiak pisurik, idazle eta publikoaren aldetik. Ekoizpenari begiratu besterik ez dago. CAV (1550-1578) bilduma xvi. mendearen bigarren erdialdean idatzi beharrean lehenengoan idatzi izan balitz, Gabonetako zikloko pieza gehiago bilduko zituzkeen: bilduma osatzen duten lauogeita hamasei piezetatik, hiru bakarrik dira Gabonetako ziklokoak (XLV, LI eta LII). xvii.ean galdua zuen nabarmen pisu hori Corpuseko emanaldietako auto sakramentalaren alde. Ordurako aspaldi zuen Corpuseko festak lehentasuna bereganatua egutegi kristauaren ospakizunen artean.⁷

Antzezanaren alderdi formal batetik begiratuz gero, berriz, begira emango digu “Cantan dentro” baliabide teknikoaren erabilerak. Koroaren funtzio nagusia narraizailereana da, hau da, datorrenaren berri ematea. Eginkizun hori tramaren garapenaren bidez soluzionatuko zen Barrokoaren antzerkigintzan. Hala ere, xvi. mendeko autoetan, esate baterako, CAVeke XLIII. piezan (“La Justicia Divina contra el Pecado de Adán”) aurkituko dira Barrutiaren antzeko baliabideak. Baina “Cantan dentro” hori baliabide dramatiko zaharra zen Barrutiak berea idatzi zuenerako.

Gurean autoen tradizioak ez du arrasto handirik utzi. Notiziaren bat edo besterik ez.⁸ Testu idatzirik ez.

Pertsonaia barregarriak Espainiako antzerkigintzan: artzain barregarritik Graciosoaren figura

Espainiako Urrezko Mendeko Graciosoaren zordun da Barrutiarena. Espainiako xvii. mendeko Gracioso eta xvi. mendean haren aurrekari izan ziren “bobo” edo “simplea” pertsonaiek ere aintzat hartuko ditugu hemen, nahiz eta “bobo”⁹ edo “sin-

⁷ «No olvidemos que de todas las festividades que solían celebrarse en los colegios de la Compañía de Jesús —apertura de curso (por lo común en la fiesta de San Lucas), final de curso (Santiago o la Asunción), Natividad, Circuncisión, Epifanía, Corpus Christi y el santo patrón del colegio o la ciudad— era la del Corpus la que conllevaba «mayor esplendor y regocijo», in García Soriano (1945: 23-31).

⁸ 1566an Lesakan antzeztu bide zen «Auto de la Pasión de Nuestro Señor Jesucristo» izeneko dugu lehena. Ikus E. Esparza, «Sobre la representación en Lesaca en 1566 de *La pasión trovada* de Diego de San Pedro», *Príncipe de Viana* XX, 1945, 487-491. or. Ikus, baita Urkizu (2007: 24-25). Lope Martínez de Isastiren testigantza eskaintzen digu bertan, esanez, xvi. mende amaiera aldera Oiarzunen Abraham, Job, Judith, Josefina eta antzeko antzerki lanak taularatu zituela Jesus de Larrunbide organistak. xvii. mende hasieran, berriz, Pedro García delako bat Donostiara abiatu zela Corpus-festarako bi komedia eta bi auto taularatzeko. Baina testurik ez dago.

⁹ Manuel V. Diago-k «El simple, un precedente de la figura del donaire en el siglo xvi» artikuluan esaten du, *bobo* hori xvi. mendeko hainbat farsa, auto, solas eta entremesetan agertzen den bera dela, baina «artzaina»z bestelakoa dela, ez baita haren lana artzaintza izango, morrontza baino. Hiriko giroan

ple”tik¹⁰ XVII.eko Graciosora hiato bat egon. Baina ukaezina da Lope de Rueda eta Juan Timonedaren “simplea”k Graciosoaren figura iragartzen dutela. Ordurako ordezkatuak zituen “simpleak” (edo *Códice de Autos Viejos*-ean arrunta den “bobo”ak) “pastor bobo”a eta bere “sayagués” estereotipatua. Nahiz eta, esan dudan bezala, harreman zuzenik ez egon Graciosoaren eta aurrekari horien artean, Lope de Vegaren aurreko “simple”a (Lope de Rueda) deritzan pertsonaia barregarriak Urrezko Mendeko Graciosoaren zenbait berezitasun aurreirudikatzen ditu. Bere aurrekari ilustratuak dira Plauto eta Terencioren zerbitzari alproja eta axolagabeak. Eta, aldi berean, esan behar da, “simple” hark Juan del Encinaren¹¹ “pastor bobo”aren hainbat ezauzgarri bereganatzen dituela. Beraz, nahiz eta berritzaile agertu XVII. mendeko Gracioso, kolkotik begira ditu aipatu berri ditugun beste figura horiek. Hirurak dira barregarriak, pertsonaia komikoak. *Pastor boboa* (sabelkoia, ardozalea, alferra, koldarra, inorantea, jolaserako beti prest eta gehienetan aldarte onarekin dagoena) eta zerbitzari *simpleak* (nagia eta ohe-zuloa) burlak eta jipoiak jasaten dituzte; Gracioso, berriz, umorearen eta parodiaren agentea da. Baina guztiak dira pertsonaia serioen kontrapuntu. Aldi berean, antzerkiaren alderdi serio eta astuna eramangarriago egitea da haien helburua.

Ez da erraza Graciosoaren figuraz arduratu direnen artean erabateko adostasunik lortzea. Desadostasun horren arrazoia, gehienetan, komikotasunaren beraren funtzio eraikitzaile eta emaitzaren kalitatearen gorabehera egon ohi da.¹² Barru-

jardungo du zerbitzariak. Honela jarraitzen du egile berak: «Generalmente lo vamos a encontrar registrado como *bobo*, salvo en las obras de Timoneda y en las de Lope de Rueda o Alonso de Vega, editados, como es sabido, por el primero. De lo cual cabe deducir que probablemente fuera el librero valenciano el responsable del cambio de rótulo. Del mismo modo, prefirió el vocablo *paso* frente al de *entremés*, porque para el público valenciano este último tenía otras connotaciones. Es muy posible que decidiera rebautizar el personaje habida cuenta de que el sonoro vocablo castellano *bobo* no tiene correspondencia directa en catalán y si lo tiene, por el contrario, *simple*, cuyo equivalente en la lengua autóctona de Valencia es *simple*. (20)

¹⁰ *Simplearen* portaera guztiz tipifikatua da. Timonedaren *Rosiela* fartsan honako bereizgarriok bereganatzen ditu: «Pues su bien no es otro tal / Son comer, / Dormir a mas no poder; / Si lembio algun mandado, / Dadlo por desacerdado, / Que no lo sabe hazer.» (Diagoren artikulutik jasoa, 21. or.)

Egile beraren *Las tres comedias*-etik «Amphitrión» deritzanean Sosias morroiaren nagitasunak, Barrutiaren komediako Chato morroiak bezala, ez luke neurrik: «comenta con pena que lleva tres noches sin dormir más que ocho horas cada una» (*ibid.*) Jakina, ez zaie, gero, kolperik ere faltako.

¹¹ Interesgarria da Del Encinaren pastor boboaren eta gracioso calderoniarraren artean M.ª Luisa Lobatok egiten duen konparaketa: «...el tipo teatral que encarna lo cómico así como sus manifestaciones exteriores de comicidad está ya presente en el pastor de Juan del Encina y tiene descendencia no en cualquier personaje del teatro barroco, no desde luego en el gracioso de la comedia clásica, sino precisamente en el simple del entremés, in «Del pastor de Encina al simple entremesil» (106. or.).

¹² Komikotasunaren beste figurekin alderatuz, hara zer dioen Eugenio Asensiok Gracioso deritzan figura komikoak: «Pues el gracioso, más que una figura cómica, es un satírico benévolo que revela el lado cómico de las personas y acciones. Esta función de mediador, si no enteramente ausente, carece de importancia en la figura del bobo, o simple, de entremés. El bobo, a pesar de sus iniciales y someras afinidades, no sigue los pasos del gracioso» (1971: 38).

Horra, berriz, Montesinosek dioen hau:

Los manuales literarios siguen dando como antecedentes de la figura del donaire al bobo, al simple, al soldado fanfarrón del teatro primitivo. Estos caracteres originaron, sin duda, muchos rasgos cómicos de nuestra comedia clásica. De aquellas viejas farsas, o más exactamente, de su tradición escénica, tomó Lope figuras de rudos pastores y fanfarrones soldados,

tiaren Graciosoaren jarduera ere ez da homogenea gertatzen. Deabruen eta Mari Gabon-en egurrak jasaten duen Graciosoaren —sabelkoi eta ardozalea, parrandazalea (kanta eta dantza), beldurti eta koldarra, diruzalea eta materialista— eta artzain lagunekin batera Aingeruen hitzek izan duten eragin suharki jainkotiarra indargabetzeko burutazio distirante eta irreberentz gainezka antzerkiaren protagonista nagusi bezala agertzen zaigun Graciosoaren artean badago alderik. Izenez pertsonaia bera da (Gracioso), baina ez portaera eta ezaugarriak. Batean pertsonaia pasiboa da (kolpeak eta burlak jasotzen dituena); bestean, berriz, eragilea. Ukaezina da Barrutiaren Graciosoak bereganatu dituela une batean edo bestean artzain tradizionalak bere gain hartuak zituen ezaugarri hauek: fisikoak (sabelkoi, ardozale), moralak (beldurti eta koldarra) eta Juan del Encina eta Lucas Fernándezen edo Cervantesen *On Kixoteren* Sancho Panza bezalako ezjakinen eta inoranteen hizkera larreakoa (“chapado”, nahiz eta “ministroa”ren ahotan entzun). Baina Graciosoaren agerraldiak aurrera egin ahala, pertsonaiaren baitan garapen moduko bat ere gertatzen dela ikus daiteke, eta umoretsu eta parodikoagoa bihurtzen dela bere jarduna. “Chato” zerbitzaria ere nagia eta ohezuloa da, makilaren eta agaren mehatxupean soilik mugituko den “mutil lotsagabe, desvergonzadu, perroa!”. Egile beraren “Aseginsoro”, berriz, lapurra (pikaroa) eta tripazalea, baina baita barre eragile ere (“Neuk ere gura neuke ikusi chikirritiko gurea”, 417. ber.). Hau da, bi komikotasun mota bereiz daiteke Barrutiarenean ere: komikotasun pasiboa, bere lepotik barrea eragiten duena, eta komikotasun aktiboa, Gracioso bera denean, parodia edo isekaren eragile. Alde horretatik, Lope de Vegak “figura del donaire” izendatu zuen Gracioso horren komikotasuna aktiboa izango da. Gauzak horrela, atzean geratuko dira *pasotetan* (Lope de Rueda, Timoneda), entremesetan, “Código de Autos Viejos” bilduman agertzen ziren *pastor boboaren*, *boboaren* edo morroi *simplearen* komikotasuna. xv. eta xvi. mendeetako antzerki tradizionalakoa (Juan del Encina, Lucas Fernández, Gil Vicente) gehienetan pasiboa da. Nahiz eta Françoise Cazalek (1994) artikulua argigarri batean azaldu duen moduan, batetik bestera doan ibilbidean, bataren eta bestearen ezaugarriak hornituta agertu komikotasunaren figura horiek. Esate baterako, Diego Sánchez de Badajozen fartsetan agertzen diren zenbait artzainen komikotasuna gertuago dago Graciosoaren ezaugarri eta funtzio dramatikotik “pastor bobo”arenetik baino. Baina ez da nahikoa Barregarriaren ezaugarrien deskripzioarekin eta fartsaren garapen dramatikoa betetzen duten funtzioa erkatzearekin. Izan ere, Casal-ek berak luzidoki ikusi duen bezala:

El pastor de Diego Sánchez anuncia, más aún por sus funciones en la economía dramática que por sus características tradicionales, el pleno logro del personaje cómico que será el gracioso.

El pastor, en este teatro, es una figura cómica señera, pero es también una supervivencia. Al pastor cómico se le destronó poco a poco de su posición preeminente.

y así figuran en sus obras, sin que sea posible confundirlos con la figura del donaire propiamente dicha. En la comedia conservaron todos aquellos tipos con su viejo, tradicional carácter la antigua simplicidad en cuanto a su significación. Y sus figuras exclusivamente cómicas. La figura del donaire no es exclusivamente donairoso, y criados y lacayos andan por el teatro de Lope que tienen todos los rasgos fisonómicos del gracioso y no son graciosos propiamente (1969: 63-64).

Torres Naharro ya lo había arrinconado en los introitos, quitándole el protagonismo durante el cuerpo de la pieza. Sobrevivió el pastor bobo en los entremeses, pero la comedia clásica no era el marco idóneo para su perduración. Dejando aparte el caso especial que representan las comedias de tema rural, el ambiente urbano dominante en la comedia llevaría a sustituirle por un personaje cómico desprovisto de las características marcadamente campesinas (sayagués, acrobacias, agresividad verbal, familia campesina). Sin embargo, aunque destronado, el gracioso pastor subsiste en no pocos casos en la comedia clásica, pero quizás con la sensación de que se trata de un personaje del pasado (Cazal 1994: 17).

Graciosoaren figura aristokraziaren munduan mugitzen da erosoago, galai eta zerbitzarien arteko ikuspegi kontrajarrien —eta, aldi berean, osagarrien— unibertsioan. Aristokraziaren eta mundu urbanoaren artean aurkituko du Graciosoak bere lekua. XVI. mendeko antzerkian helburu didaktiko-pedagogikoa da nagusi, nahiz eta helburu hori modu atsegin batean betetzeko *sketche* barregarri batzuk txertatu. Aldiz, Calderónen “auto sacramental”ak (edo berak *La segunda esposa*-ri jarri zion “loa”n definitu zituen hitzetan: “sermones puestos en verso”) alde batera utzita, XVII. mendeko antzerkiaren helburua entretenitzea izango da. Ez litzateke han onargarri, xv. eta xvi. mendeetako Gaztelako antzerki tradizionalan gertatzen zen moduan, artzainen elkarriketa saio bat txertatzea barre algarak eragiteko beste arrazoi dramatikorik gabe. Hala ere, Calderónen “auto sacramentalak” ere, “sacra teología”-tik taularatutako arazoez jardun arren, eta dogmak azaltzeko pertsonaia alegorikoez baliatu, jendearen ahogozagarritasun eta harrigarritasuna elikatzea zuen helburu. J. L. Flecniakoska-k¹³ honela definitu zuen “auto sakramentalak”: “como una diversión sacra enmarcada en la celebración de un festival religioso”. Baina eszenifikazio ikusgarrian bilduta, Corpus-jaiari eta eukaristiako gaiei gero eta lotuago bazen ere, egia da auto sakramentalak helburu didaktikoa eta fedearen garatze erlijioso suharra zuela muin (Arellano 1995: 42).

Zer egiten du Graciosoak Barrutiaren *Gabonetako Ikuskizunean*. Deskripzioa

Lehen agerraldian Gracioso Cesar Augusto enperadorearen ministroarekin agertuko da solasean; beraz, Belengo misterio erlijiosoaren hurrenkerari ondo itsatsirik. Leku-denbora gorabeherak ez luke garrantziarik taularatzean den gertaeraren unibertsaltasunaren argitan. Hamar bertso hartuko ditu Graciosoaren solasak ministroaren eta “Chambolin”ekikoak egiteko. Ordu arteko Jesusen jaiotzaren inguruko hirurogeita hamalau bertso ofizial seriorendoren, aurreneko umore eta jostaldi saioa iritsi da berarekin. Lehen agerraldian honako ezaugarri hornituta agertuko da Graciosoaren eta ministroaren solasaldia: diruzale (“chakurrak eurak egiten dabe dantza diruagati”), hizkera bera (“chapadamente”)¹⁴ eta musika (Chambolin: musika tresna

¹³ «¿Auto sacramental o comedia devota?», in Francisco Rico (zuz.), *Historia y crítica de la literatura española*, Bartzelona, Crítica, vol. III, 1983, 248-254. or.

¹⁴ «Chapado/a» hitzarekin gauza bera gertatzen da. Barrutiaren lanean Lakarra mintzatu da «sayagués»aren eraginaz. Sayaguesa antzerkian arrakasta izan zuen estereotipo bat da, seguru asko egiazko sayaguesarekin zerikusi gutxi zuena. Pertsonaia arruntek hitz egiteko erabiltzen zuten modu tipifikatua zen, Del Encinaren (Lucas Fernández, Gil Vicente eta abar) artzainengandik Sancho Panza-rengaino. *On Kixote Mantxakoaren* atal batean, Camachoren ezteietako pasadizoa kontagai, honela mintzo

modu adierazkorrean pertsonifikatua. Ezizenaren erabilera semantiko komikoa) eta dantza. Hitz horiek bereak ez badira ere, bere agerraldiarekin batera iritsi dira. Graciosoaren dantzaren ondoren, erlijioaren tonu serio eta neurtura bueltatuko gara berriz ere. Gazteleraz mintzatzen den koroaren bitartez seinalatzen dira antzeslanaren urratsen nondik norakoak (“A Belén caminan Josef y María”). Beraz, Graciosoaren lehen agerraldiaz hogeita zortzi bertso geroago, Belengo herrian gaude, eta han, gaua non pasatuko ostatu bila dabilta Josef eta Maria. Ebanjelio apokrifoen iturri popularizatuei esker osorik tipifikatua¹⁵ bihurtu den eszena horretan, Chato zerbitzariak eta Tomas nagusiak eskainiko dute hurrengo jostaldi umoretsua. Zeintzuk dira eszena honetako barre eragileak: Chatoren nagitasuna eta erabateko alferkeria. Hauek dira bere ezaugarriak: Atsotizetan mintzatzeko joera du (“Oloa nola iskuintokian / gizenzen jaku losagerian”), eta bere loa eta atsegin fisikoa ez den beste ezerekiko axolagabekeria erabatekoa. Bost inportako zaio zein gelditzen den gauean ostaturik gabe. Horregatik hartuko du egurka bere nagusiak eta “perroa” deituko. Era honetako eszenek eragingo dute ezinbestean giro komikoa. Erditzear dagoen Ama Birjinaren larritasunetik begiratuta, ez litzaioke eszenari dramatikotasun tantarik faltatu behar, baina hori guztia, Ama Birjina, San Josef eta Jesusen istorio santu hori, horixe besterik ez da ikuslearentzat, istorio sakratu eta topikoa, mundu guztiak partekatu, eza-gutu eta sinisten duena, eta kristautasunaren barruan urtero-urtero gogoratzen dena. Horrek ez du espektakulu baterako ematen, Chatorena bezalako esenez hornituta ez badator; esparru sakratu hori komikotasunez adornatuta etorri ezean, ez da espektakulu bat, ez behintzat ikuslegoaren atseginerako. Egia esan, gure antzezlaneko funtsezko kontrastea ez da Belen eta Mondragoe, baizik eta Jesusen jaiotzaren istorio sakratua, bere hari narratibo eta hurrenkera topiko eta hieratikorekin, eta ikuslegoak estimu duen espektakulu profanoa, ikuslegoa bezalako jende arrunta irudikatzen duena. García Barrientos-ek (2003: 394) azpimarratu duen bezala, Gracioso da komediaren barruan aktualitatea hezurramitzen duen pertsonaia, eta anakronismoa bera bihurtuko du komunikazio tresna. Beraz, hurrenkera bakarreko garapena izan arren, bi mailako lerroetan banatzen dira bertako ekintzak: bata sakratua eta bestea XVIII. mendekoa. Eta, jakina, bigarren mailakoak askoz interesgarriagoak dira ikusle-riarentzat.

Chato / Tomas eta ostatu bila dabiltzan pertsonaia biblikoen eszena amaitu ondoren, Gracioso bihurtuko da berehala pertsonaiarik dinamikoena. Amaierako saioa alde batera utzita, deabruak eta Graciosoak oltzaren jabe egiten diren une beretik koroa ere isildu egingo da.

Hurrengo Luzifer agertuko da, bere infernuko kohortearekin batera, eta Graciosoaren ibilerarekin tratatuko da. Berriz ere, bi istorioak, ohial-atzekoa (sakratua) eta gracioso eta bera bezalakoena (profanoa) gurutzatuko dira, algara eta barrerako abagunea sortuz. Barrutiaren “acto”aren 513 bertsoetatik 150 Graciosoarekin batera

zaigu Sancho Panza: «Juro en mi ánima que ella es una chapada moza» (*Don Quijote de la Mancha*, II, XXI. kap.). Ikuslegoa horrela hitz egiten zuenarekin barre egiteko zegoen prestatuta. Eta baita Cervantesen *On Kixote* bera ere.

¹⁵ San Mateok Egiptoko ihesaren tradizioa zabaldu zuen. Bada, haren haritik sortutako antzerki eta istorio apokrifotetan ere, gurean bezala ari zaizkigu Josef eta Maria ostatu bila. Ikus «Acto de la huida de Egipto» (LII), in Rouanet (arg.) (1979: 374-387).

garatzen dira (207-357. bertsoak). Zer egiten du Graciosoa bere partehartze luze honetan barre eragile bihurtzeko? Sabelkoi¹⁶ eta parrandazale agertzen zaigu; jana, edana eta kantaren gorazarerik ez da faltako inguruan. Deabruekin¹⁷ topo egiten du eta, Plautoren soldadu panparroiarekin (*miles gloriosus*-ekin) gertatzen zen moduan, adoretu plantak egingo ditu baina koldar eta beldurti agertuko da, eta ihes egin nahiko du. Hala ere, deabruak jipoitu egiten dute Graciosoa. Eta Mari Gabonek ere, bere emazteak, jo egingo du aukera duenean. Hainbeste kolpe eta jipoi algararako aukera ezin hobea bihurtuko dira. Belcebu-ren “¿quién eres tú?” galderari, beti ere erantzun barregarria eragingo duen galdera topikoa antzerkian, hara nola erantzuten dion gure Graciosoa: “Orren mesediori serbitzeko ni naiz Jauna, Machi Frisa”.¹⁸ Batetik “Jauna” trataera ematen dio deabruari, bere burua zerbitzari kox-

¹⁶ Tripaundiak eta gizenak pertsonaia komikoak izan ohi dira.

¹⁷ Soilik Erdi Arotik datorren mundu ikuskera batean murgildurik bizi daiteke Ama Birjin, santu, aingeru eta deabrukin halako familia giro batean. Zalantzarik gabe, xviii. mendeko euskal jendea kristautasun sendo batean murgildurik bizi zen. Eta batzuetan itxura beldurgarria hartuko dute figura horiek (deabruak) eta hurrengo batean algararako abagune bihurtuko dira. Barrutiak buruan zuen irudikazioan finkatu gabe zegoen artean erlijioaren (mundu sakratuaren) eta norbere eguneroko munduaren arteko arazoizko mugarik. Eta bai antzerki eta fikzio, bai jendearen artean (ez bakarrik xehearen artean, Caro Barojak seinatu zuen bezala), superstizioen batetik besterako joan-etorria atergabea zen. Esate baterako, British Museum-eko plegu solteen saillean tamaina honetako perlak agertzen dira: «Villa de Castro este verano aparecieron treinta y cinco legiones de Demonios» (M.ª Cruz García de Enterría). Cervantesen *On Kixote* liburuan ere emanaldi batetik bestera presaka, maskarak eta arropak aldatu gabe, doan antzerki konpainia bat geldiaraziko du Kixotek: Deabrua (deabruz moztortutako pertsonaia) zihoa gurdia gidatzen. Antzezlanak *Las cortes de la muerte* zuen izenburua (Martín de Riquer-en ustetan Lope de la Vegaren lana zen), eta itxura guztien arabera, *auto sacramental* bat zen. Calderónen *Las visiones de la muerte* autoan ere errepresentazio berbera egiten zaigu, baina hemen mozkorra izango da emanaldi batetik bestera doan konpainiarekin topo egiten duena, eta ikuskizunarekin asaldatuta geratzen dena, trantze hori amesgaizto bat bailitzan biziz. Ez dira faltako Barroko garaiko antzezpenean Graciosoren antzeko papera betetzen duten «bobo», «praka-nasai» edo «cornudo»ari ematen zaizkion makilkadak ere, eta iratxo, deabru edo maitale /emaztearengandik iritsiko zaizkie kolpeak. Barre egitea izango da zalaparta osoaren helburua.

J. P. Crawford-ek (1910: I, 306) dioen bezala, Espainiako antzerkigintzan agertuko diren deabruen sorburua hau da: Asmodeo (Testamentu Zaharra), Luzifer (Apokalipsia), Satan, Bercebu eta Belial (Testamentu Berria). Barrutiarenean, Crawforden sailkapen horretan agertzen ez diren beste bi deabru agertzen dira: Baal eta Leviatan (Testamentu Zaharra). Egile berak azpimarratzen duen bezala, Deabrua da gizadiaren etsairik amorratuena eta Jesusen jaiotzarekin batera hura berrerosia izateko bidean izanak, hortik deabruak Kristori dion gorrotoa. Eta hortik haren gerra aldarria: «Zierra, zierra, guerra, guerra» (Covarrubias jarraituz: «Cerrar con el enemigo, embestir con él»). Beraz, «Eraso egin» izango litzateke aldarria. Nolanahi ere, Julio Caro Barojari arazoia eman beharrean gaude. Jerónimo Feijoo-ren (1676-1764) *Teatro crítico universal* lanari buruz ari zela-eta, honako hau idatzi zuen: «Feijoo fue «testigo», y «testimonio» de una mutación cultural, ni más ni menos», «Feijoo en su medio cultural» in *El P. Feijoo y su siglo*, Oviedo, *Cuadernos de la Cátedra Feijoo*, 18, I, 153-186.

¹⁸ Machi Martin da, eta Bergarakoa gainera, herriko patroia izena darama (Bergara eta Beasainen arteko jabego lehia puri-purian zegoen garai hartan. Larramendik ere hartu zuen parte Bergararen alde eginez): «Au dok Mutilbalz, Vergarako dantzari koplaria» (37). Eta izenari, eta santuari, ohore egiten dio «graciosoa», tripazalea (Charles Tripazalea) eta ardozalea (Machi Ardanza). Garbia da «Ardanza» eta ardoa bateratzeko intentzioa. Beltran artzainak honela ikusi du Machi Graciosoa jipoiaren ondoren: «Charles guerea ordirik daza» (87). Ez dago dudarik gure Martin (Machi) San Martinen makuluaz izan dela ukitua, ardo, edana eta mozkorra ez baitzaizkio faltako bizitzan. San Martin (Bako kristautua) da tabernoaren, eta beraz, mozkorren, patroia. Machi Frisa (Covarrubias: frisar, retorcer los pelillos de paño) dela erantzuten dio Belcebú-ri. «Frisa» hitzaren adieren artean honako hau ere badago: «castigo de azotes». Eta frisador: «verdugo que azota». Ez al dabil gure Graciosoa une horretan panparroikerian

kor gisa agertuz. Ordurako bazekiten haiiek, eta haien ahotik jakingo du ikusleagoak, morroi alferren artean xelebreena dela gure gracioso: “Auxe dok gure morroe alper kazadorea”. Sabelkeria, mozkorkeria, ehiza... Bizimodu horrekin, deabruaren zerbitzari finenetakoa dugu Gracioso. Graciosoaren bizioen kondena moral argia taularatzen du Barrutiak hemen. Haatik, ekintza osoak jokutzen du, komikotasunaren alde, ze, bestela, zertarako jipoitu zeure zerbitzaririk onena? Deabruen haserreak bakarrik justifika dezake bere interesak mundu honetan ondoen defenditzen dituen gracioso-zerbitzaria jipoitzea. Baina, ez da hori nahikoa arrazoi; helburua bestelakoa da, ikusleagoaren barre-algara eragitea, hain zuzen. Arrazoi teologikoen aurretik, egoera komiko eta barregarria eragitea da helburua. Graciosoaren eta deabruen arteko liskar hori herri-literaturako “tobera”rekin konparatu zuen Arestik. Badakigu herri-antzerki haien muina eta helburu nagusia zein zen: herriari zentzuzko eta arrazoizko iruditzen zaizkion arauak betetzen ez dituzten jokabideen bizkar barre egitea edo jokabide horiek gogor epaitzea. Ez dago dudarik badagoela kondena moralik Barrutiarenean. Bere sabelkeria, mozkorkeria edo alferkeriaz gainera, ehiztaria ere bada gure Gracioso. Garai batean nobleen pribilegioa zen, herri-xeheak ere bereganatu zuena. Baina ehiztaria beti lotu izan da alferkeriarekin. Eta deabruak,¹⁹ bere ohiko funtzioez bestera, Gracioso jipoitu egingo dute. XVIII. mendeko eta gerorago neoklasizismoaren helburu didaktikoa bizitzako ohitura desegokiak zuzentzea izango da. Ez zuen besterik egingo Peñafloidaren *El borracho burlado* antzezlaneari; hori bai, han ere, mozkorraren jokabidea erridikulizatuz haren burubidea zuzentzea izango da helburu (“corregir las costumbres, ridiculizándolas”), beti ere, zentzumenaren aurkako agerraldirik gabe (deabruena, esate baterako, edo aingeruena). Eta Barrutiaren ikusleria ohartuko da kondena moral horretaz, ohartuko da gure Machi Ardanzak halako eskarmentu bat merezi zuela. Ez al dira Barrutiaren eszena horretan “Acto”aren jatorrizko helburu erlijioso-didaktikoa eta jada neoklasizismoaren hatsa gainean sentituko lukeen bizimodu okerraren aurrean XVIII. mendeak erakutsitako joera didaktikoa gurutzatzen?

Badu deabruen, Graciosoaren eta Mari Gabonen pasadizo horrek entremes itxuririk ere. Hori bai, entremes hori komediaren barruan ondo txertatuta datorkigu, nahiz eta pasadizo horrek zer ikusi batere ez duen Barrutiaren piezaren argumentu nagusiarekin. Izan ere, pasadizo hori gabe ere, berdintsu egingo luke aurrera komediak. Baina egileak, jendea aspertu ez zedin eta espektakulua atseginago gerta zekion, beste jostaldi baten beharra ikusi du, eta deabrua eta Graciosoaren (eta honen eta emaztearen) pasadizoa aukeratu du espektakulu horren garapen arrakastatsurako.²⁰

erabat murgildurik, gogor plantak egin nahian? Zeren eta, hasiera batean, Gracioso bera da erasokor zuzentzen zaiona deabruari: «Ordu gaistoan ken zaitez ortik, espabere ta fedea / xakin bai xakin nolakoa dan ene ukabil para» (251-252. ber.).

¹⁹ Deabruen ohiko lana beste hau litzateke: «El diablo no duerme: porque siempre está pronto para hacer caer, y revolver, y ayudar a mal», in Gonzalo Correa. *Vocabulario de refranes y frases proverbiales* (1627), arg. Leonis Combet, Bordeaux, Institut d' Études Ibérique et Ibéro-Amériques de l'Université de Bordeaux, 1967.

²⁰ Lázaro Carreterrek adierazten duen moduan, XVI. mende erdialde horretan, «entremés»ak antzerkiaren baitan gerora izango zuen esanahia bereganatu zuenean, pieza luzeago baten barruan edo bereizita erabiliko dira: «...hay un momento simultáneo o muy poco posterior al que testifica el *Entremés* de Horozco, en que se concibe la posibilidad de romper la conexión entre la acción dramática principal y

Horretarako idatzi ziren hainbat eta hainbat entremes (Lope de Rueda eta Timonedaren hitzetan: pasoak), zinezko errepertorioak osatzeraino. Horietako bat dugu 1640an argitaratu zen *Entremeses nuevos de diversos autores* izeneko bilduma. Ze, azken batean, entremesaren funtsa eta muina publikoa dibertitzea zen. Honela jaso zuen Covarrubiasek *entremés*²¹ hitzaren esanahia: “Entremés es propiamente una representación de risa y graciosa, que se entremete entre un acto y otro de la comedia, para alegrar y espaciar al auditorio”.

Barregarriak dira, nola ez, Gracioso jipoituak Mari Gabon emazteari laguntza eske zuzentzen dizkion hitzak ere: “Mari Gaboncho enea, biozeko puskea, Orienteko perlea” (264. ber.). Ezbairik gabe, hitz horiek berea ez den beste estamentu bateko zaldunenak ziren. Desegokitasun nabaria gertatzen da darabilen erregistro jaso eta dotorearen eta bere izaera arruntaren artean. “Biozeko puskea” eta “Orienteko perlea” bezalako hitz leun eta exotiko eta poetikoa gorteko jende noblearen trataera adeitsu eta jasoaren itxura dute, damaren eta galaiaren arterako egokiagoak Mari Gabon eta mozkor baten harremanerako baino. Ondorengo bertsoetan ikusiko dugu horren konfirmazioa: kolpeka konponduko dituzte beren artekoak. Musikarekin eta kantuekin batera, hori zen entremesen ohiko amaiera: soinua, zalaparta eta makilkadak.

Artzainekin elkartzen denetik aurrera, bilakaera bat gertatuko da Graciosoaren; mozkor izaera eta kolpe piloaren (deabruen eta emaztearen) erasanak mirariz bezala desagertuko zaizkio, eta finagoa, buruargiagoa eta asmamen handiko hitzuen agertuko zaigu, ordu arte Gracioso zarpail tontoaren *rola* bete izan balu bezala, eta orain berriz bizkorrarena. Eta hor doa, berriz ere, saltoka eta kantari, Aingeruaren “Gloria in excelsis Deo” entzun eta artzainak asaldatuta geratu diren arte. Gracioso izango da asaldatuko ez den bakarra, eta beste artzainengan gertatu den antzaldaketaz sinesgogor eta mesfidati agertuko zaigu. Bere lagun artzainen bat-bateko fede eta sinismen suharraren tenperatura jaisten saiatuko da publikoaren aho-gusturako. Hura gezurtatzeko, edo indargabetzeko, mailarik arrunteneko baliabideak erabiliko ditu: atsotitzak eta, komikotasuna helburu, gaztelera eta euskara nahasita esaldi berean (“No se hizo para los asnos estimakaz dulce”, “Lindo mozo despachazeko de vino blanco un pichel”); jan-edanari egotziko dio ardura (“Kalchapotac eman leizke bokadu on bategati”, “Alboan falta dakionean kuartilloko ontzia”, “ori ez duk insaur salsea”, “Ezta posible eztaodela ene lagunak ordirik”, “Chakolin orrek turbadu deuzu begietako bista”); edo buruaren aldakortasuna (“Biar goiseko beste alderuz izuliko

sub divertimientos, y en que éstos empiezan a componerse aparte, de tal modo que pueden insertarse en cualquier texto teatral» (Lázaro Carreter 1974: 194).

²¹ Honela idatzi zuen Eugenio Asensiok genero horri buruz: «Omito, por evidentes, algunas notas como la corta extensión, la floja unidad del entremés, fabricado a veces con remiendos cómicos y que contrasta con la secuencia causal y narrativa de la comedia. El entremés es un género inestable, perpetuamente buscando su forma, zigzagueante entre la historieta y la revista, la fantasía y el cuadro de costumbres. Se apoya sin escrúpulos en todas las formas asimilables de divertimento, como el baile, la música, la mascarada. Esta fluctuación, esta constante movilidad está en parte condicionada por su calidad de “género secundario” y dependiente» (1979: 40). Eta honako hau eransten du: «Como lo que importaba era el espectáculo y los resultados, parece que los diputados para el Corpus no concederían la debida importancia a los autores de letras, los cuales mandaban modificar sin el menor reparo cuando lo juzgaban necesario. En el ensayo de 1575, se le ordena a Luis Díaz (que sacaba «el carro de El pleito que pone el demonio a la naturaleza humana») que «acorte en la letra y saque algunos yntremeses...».

xok aizeak” edo “kañaberan kaskabel”). Artzainen (Lorenzo, Beltran, Arichabal eta Gabrioliko) eta Graciosoaren arteko kontrastea erabatekoa izango da, Kixoteren eta Sanchoren artekoa bezainbatekoa. Eta, jakina, kontraste horrek barrerako aukera ezin hobea eskainiko du. Izugarri komikoak bihurtuko dira artzainak jasaten ari diren antzaldaketa larriaren eta haien ofizio eta jardunen ganean Graciosoak egingo dituen burlak. Chato zerbitzaria izango du jarduera horretan lagun, hau da, Graciosoarekin batera aldatu ez den bakarra. Episodio horri Aingeruak berak emango dio amaiera; eta Aingeruaren diskurtsoaren ondoren, guztiak joango dira, baita Gracioso eta Chato ere, Belenera, jaioberriari opariak eskaintzera. Huraxe izango da Graciosoaren azken partehartze barregarria, ze Ama Birjinari aitortuko dio nolatan xahutu dituen diru guztiak jan-edanean, eta gauzak horrela, ez duela ezer ekarri oparitarako. Hori bai, Jesusen eta Ama Birjinaren zerbitzura jarriko du aurrerantzean bere burua, eta, gainera, *villancico* bat kantatuko dio haur jaioberriari.

Belengo estalpean Graciosoak duen portaera ez dator bat Aingeru eta artzainen aurrean erakutsi berri duenarekin, justu aurreko eszenarekin, sinesgogor eta mesfidati agertzen denarekin. Eta deabrua eta Mari Gabonekin agertu zuen izaeratik Aingeru eta artzainen aurrean izandakora bilakaera galanta zegoela bagenioen, beste hainbeste gertatuko da azken horretatik Belengo estalpean Ama Birjinarekin duen solasera. Egia da bidean konbertitu egin dela, eta ondorioz, erabat sinistun eta zintzo agertzen zaigula. Inongo errebeldia arrastorik gabe, kristau arrunt eta umil agertuko zaigu. Ama Birjinak Belengo portalean hartzen duen dimentsio beneragarri eta sakratuaren alboan, Gracioso xalo eta morroi agertzen zaigu. Beharbada, testuinguru horretan, Ama Birjin bitartekari eta barkaberarekin intimitasunean ulertu beharko litzateke deabruen aldetik jasotako tratu txarretatik duen sendatze miragarriaren arrazoia. Hara nolako aitortza egingo dion Graciosoak Ama Birjinari:

Mila golpe artuta nago,
Gusti gustiak neuretzat.
Beste marabilla bat
Neuri sucedidu xat,
Nundi ta nola eztakidala
Neke gustia kendu jat. (441-446. ber.)

Ama Birjinak hitz hauekin erantzuten dio:

Dicha gustia dator zeruti
Xaun onen eskuetati,
Biozerean emon bekioz
Mila grazia beroni. (447-450. ber.)

Eta Graciosoak bere betiko zerbitzua agintzen die Jesus eta Ama Birjinari:

Sekula beti izango naz ni
Onen da zure kriadu. (453-454. ber.)

Graciosoaren figura. Jaiotza eta funtzio dramatikoa: zertarako dago

1620an Lope de Vegak bere komedien XIII. liburukiaren argitarapena zela-eta, zera zioen eskaintzaren atalean: “Y repare de paso —esaten dio bere diszipuluari— en que (komedia hura *La francesilla* da eta 1596an idatzi zuen) fue la primera vez que se

introdujo la figura del donaire, que desde entonces dio tanta ocasión a los presentes” (Oleza 2005: 351). Holaxe da, *La Francesilla* komediako Tristán pertsonaia izango da Graciosoaren lehen mamidura, baina “figura del donaire” gisa. Hala eta guztiz ere, 1620tik aurrera hedatu zen hitza Graciosoarena izan zen, eta ez, Lopek izendatu bezala, “figura de donaire”rena. Galaiaren (edo noblearen) kontrafigura da Gracioso, eta bere itzala bailitzan jarraituko dio alde guztietara. Nobleziaren eta idealismoaren kontrafigura errealista da. Loperen komedian galaiaren ezaugarriak izango dira espiritu noble eta idealista, hala bizitzari begira, nola maitasun kontuetan. Adoretsua da eta bizitzaren alderdi arruntenak mesprexatzen ditu. Ideala, utopia, poetikotasuna eta abentura dira haren paradigma. Pentsamendu jasoak ditu beti. Haren aurrean Gracioso materialista eta arrunta da, triparekin pentsatzen du. Nagusiaren amets liri-koek ez diote loa jango, eta haren idealismoaren aldarriei errealismoz erantzungo die. Sancho Panzak haragituko luke modu paregabeen pertsonaiaren muina. Bataren espiritu idealista eta kontenplalaria bestearen inteligentzia praktiko eta mundutarraren beharrean egongo da. Horregatik dira pertsonaia osagarriak: bata bestearen beharrean daudelako munduak zentzurik izango badu; bata bestea gabe hankamotz geratzen da. Bere nagusiaren ispilu den Loperen zerbitzari leial horren ondotik, Graciosoaren aurpegi ugari zabaldu zen XVII. mendearen erditik XVIII. mende erdira bitartean, betiere funtsezko papera jokatzu antzerki lanaren arrakastari begira. “Pertsonaia-tipo”az hitz egin nahiko genuke hemen, ze bestela, “graciosoaz” baino, “graciosoez” hitz egin beharko genuke.

Jada 1734an honela definitu zuen *Diccionario de Autoridades*-ek Graciosoaren figura: “Usado como sustantivo, significa el que en las Comedias y Autos tiene el papel festivo y chistoso, con que divierte y entretiene”. *Teoría sobre los personajes de la comedia nueva* (1963) liburuan, honelaxe definitzen zuen Juana de José Pradesek pertsonaia hori:

El gracioso es un *criado fiel* del galán, que secunda todas sus iniciativas, consejero sagaz, pleno de gracias y *donaires*, solícito buscador de dádivas generosas de la vida regalona (codicioso, glotón, dormilón), cauto en los peligros hasta la cobardía, desamorado: lacayo, soldado o estudiante, según las actividades de su señor (251. or.).

Galairik ez dago Barrutiaren komedian, baina bai haren pareko funtzio jaso, zeremoniatsu, solemne eta beneragarria erakartzen gaituen diskurtso sakraturik. Aingeruaren eraginez, Gracioso ez beste artzain guztiak (Lorenzo, Beltran, Gabriel, Arichabal) idealismo kristauaren gatibu suertatuko dira. Graciosoak haien kolkotik barre eta parodia eginez lortuko ditu unerik distiranteenak. Nahiz eta, azkenean, bera ere diskurtso ofizial unibertsalari men eginez, beste artzainekin batera Belenera joan, haur jaioberria gurtzera. Garbi dago Graciosoarena dela kristautasunaren diskurtso ofizial, ortodoxo eta tradizionalarekin errebelde agertzen zaigun pertsonaia bakarra. Bere ateraldiak izango dira diskurtso nagusi eta ortodoxoaren eraikuntzan ahots disonante bakarra. Beste artzainak otzan eta esaneko agertzen zaizkigu Aingeruaren iragarpenaren aurrean. Ez dute haren mezuaren aurrean zalantza apurrik agertuko. Graciosoak, bai. Baina Barrutiaren ikuskizunaren helburua eta funtsa izango da Gracioso hori, egiazko ahots bakan hori, artegira bihurtzea, ofizialtasunaren magalera itzultzea. Berak eman dio bizitza (eta sinesgarritasuna) komediari, berak ziurtatu dio espektakulua ikuslegoari eta lortu du arrakasta emanaldiarentzat. Baina garaiko mundu ikus-

kera ortodoxo eta tradizionalari men eginez, besteen ibilbide erritualizatu berbera egingo du gure Graciosoak, hitz batean esateko, konbertitu egingo da. Eta ikuslegoak onartuko du irakasgaia: argumentu unibertsal bat dagoela eta hura errespetatu egin behar dela. Eta argumentu unibertsal horren arabera erabakiko dela zer dagoen ondo eta zer gaizki.

J. F. Montesinosen esanetan, komediaren eraikuntzan Graciosoak duen ardura handia da:

El sentido de este personaje en la comedia responde a su función constructiva (...). Pero además, por lo que a la economía de las piezas dramáticas se refiere, el criado oficinero es una voz necesaria, un complemento armónico de la voz del galán, y por ello ha de estar en la comedia y decir lo que dice, sea ello cómico o no (1969: 63).

Lázaro Carreterrek, berriz, pertsonaia horrek antzerkian betetzen duen funtzioa bitartekariarena dela esango du: batetik, ikusleen aurrean bitartekari, komedia saioa onargarria gerta dakien; eta bestetik, tramaren mesedetan ere bai, komediaren betebeharra modu arrakastatsu batean lor dadin. “Es en el cruce —dio Lázaro Carreterrek—, la de mediar entre el espectador y el espectáculo, y la de servir internamente a la intriga, donde la figura del donaire tuvo nacimiento” (1992: 10). Ez zuen beste modu batera ikusi Eugenio Asensiok: “Su función —si la condensamos en una fórmula— es la de mediador entre el mundo y el héroe y los espectadores” (1971: 38).²²

Eta antzerkiaren egituraren baitan Graciosoak betetzen duen funtzio nagusi eta dinamiko hori dela-eta, gaizki ulertu asko eragin du iruzkingileen artean. Eta gehienetan gaizki ulertze horren arrazoi nagusia “falacia realista”tzat har genezakeen errua litzateke, hau da, Graciosoaren jarduna klabe errealista batean ulertu nahi izana. Ez zuen besterik egin Loperen “figura del donaire”rekin Miguel Herre-
rok (1941), esan zuenean ez zela *gracioso boboaren* oinordekoa, ikasle nobleari zerbitzen zion ikasle pobreaken karikaturazko erretratua baizik. Eta, egia esan, ez ziren faltako Graciosoaren pertsonaiaren tankerako makina bat unibertsitari ikasle alproja eta lotsagabe Salamancan. Gurean ere ez dira faltako antzeko ikuspegiak Graciosoaren figura dela-eta. Esate baterako, Santi Onaindiak (Kortazar 1981: 182) esango du “Or inguruko (Arrasate) ostalariak nunbait” izango zirela Tomas eta Chato zerbitzaria.

Jon Kortazarrek ere zera esango du Barrutiaren pertsonaiak aztertzen ari delarik: “Gabriel ere identifikatu daiteke. Beistegikoa da dirudienez”. Eta aurrerago, hau: “Barrigile; Txato eta ostalaria, aldiz, pertsonaia herrikoiak dira baina hauen herrikoitasuna XVIII. gizaldiko Arrasateko gizartean zuten postuan oinarritutako herrikoitasuna da”. Eta ez zaio arrazoirik falta, antzerkiaren garapenerako pertsonaia horiek betetzen duten funtzioa azpimarratzen duen neurrian.

²² Eta honela jarraitzen du: «Interpreta para el héroe los riesgos y obstáculos que el mundo interpone al logro de sus altos ideales; interpreta para el público las demasías y excesos del héroe que confronta con las servidumbres comunes y las miras prácticas de los espectadores. Esta confrontación eleva por un lado la talla del héroe; por otro, al dar a sus acciones un colorido levemente teñido de ironía, al someterla a una perspectiva cómica, los hace perdonables, verosímiles y doblemente simpáticas. La función de mediador resbala insensiblemente a la de comentarista de las flaquezas propias y ajenas» (*ibidem*).

Izan ere, artzainak baldin badaude Gabonetako antzerki tradizionalan, ez daude soilik San Lucasen Testamentu Berriko aipamenarengatik, baita espektakulari txertatzen dioten sinesgarritasunarengatik ere. San Lucasen aipamenak zilegiztatu zituen Gabonetako zikloko teatro erlijiosoaren hastapenak, baina handik aurrerako artzainek hartu zuten dimentsioa bestelakoa izan zen. Azken batean, antzerkiaren eta liturgiaren arteko muga erabakitzeke giltzarria artzainen figura da. Artzainek protagonismoa hartzearekin batera, paraliturgiatic dramatizazio sekularizatura igaroko gara. Jada Juan del Encinarentzako inportanteagoak dira antzerkiaren beraren barne garapen eta beharrak San Lucasen erreferentziari zor zion atxikimendua baino, jatorrian soilik erlijioso zen emanaldia tradizio profanoaren bidean sartzen joan zelako. Beraz, aurrerantzean ezin falta halako antzerki emanaldietan ez artzainik ez bere jolas eta bromarik, izan ere, antzezlanaren zatirik konbentzional eta irrealen aurrean, sinesgarritasunaren alde egiten zutelako lan (Hermenegildo 1995: 38).²³ Gauza bera esan dezakegu Barrutiaren komedian agertzen diren garaiko kolore eta aztarnei buruz, zezen-festak zirela, edo txakoliaren eta ardoaren estima, edo Gabonetako afarirako prestatutako gaztainak eta intxaur-saltsa. Graciosoak ikuslegoari helerazten dizkion keinuak dira horiek. Beti ere ikusle arruntari begira aipatutako erreferentzia kostunbrista-errealistik.²⁴

²³ Egile berak dio: «Progresivamente, Encina el primero, ha llegado a secularizar temáticamente su teatro. En Gómez Manrique los pastores no alcanzan el nivel de actantes dramáticos y quedan reducidos a la condición de simples instrumentos ilustradores, iconizadores, del gesto paralitúrgico, de fiesta navideña.» (*ibid.*). «El argumento de la Navidad expuesto en el teatro resulta forzosamente limitado en cuanto a la función dramática de la Virgen y José, y la necesidad de ofrecer novedad en alguna parte o bien glosando el hecho o bien mezclando en él en forma anacrónica cuestiones de la actualidad de los espectadores, hizo que creciese la función de estos otros personajes que intervienen en la escena» (177. tesis).

²⁴ Ez legoke soberan neurtzea «kostunbrismo» igurtzi horren atzean zenbat dagoen literatur tradizioetik beretik eta zenbat Barrutiak bere ingurutik jarritakotik. Esate baterako, Calderónen *Las hijas del aire* antzezlaneko Graciosoaren izena Chato da. Chato izen popularra izan arren, antzerkirako aukeratu izan da bere balio semantiko motibagarri eta iradokitzaileagatik. Beste hainbeste «Aseginsoro» morroiaren izenari dagokionez. Barrutiaren «Lindo mozo despachazeko de vino blanco un pichel» (334) bertsoaren aurrean hau esango du Kortazarrek: «Eta Barregileak aktoreak aipatzen dituela konturatzen bagara, tabernaren batetako zerbitzaria dela esan dezakegu». Eta halaxe da. Baina «pichel» horren aipamena ez da arrotza Espainiako antzerkiaren tradizioan: Diego Sánchez de Badajozen «Farsa teologal»en bi aldiz aipatzen da. Batean: «Aquí viene una Negra cantando y tañendo con un pichel al son dél»; eta bestean, artzainak esaten dio uzteko pichela: «Pues dexa ora el pichel.» Covarrubias-en hiztegian: «vaso para vino de estaño».

«Beistegiko Gabriel, kañaberan kaskabel» bertsoan (333), berriz, garai hartan «kaskabel»ek zuen esanahi figuratiboa interesatuko litzaziguke ezagutzea. Horra zer dioen Covarrubias-ek «cascabel» horren adiera bati buruz: «Al que tiene poco juyzio y es liviano y habladorcillo, dezimos ser un cascabel, por ser vacío y hueco en el hablar». Hau da, arrantza erraza izan dela gure Gabrieliko. Errazegi egin diola koski Aingeruaren kañaberaren amuari.

Hala ere, Jose Mari Velez de Mendizabalek (2003) adierazten duen bezala, ukazina da Barrutiak bere garaiko jaki eta usadioak txertatu zituela bere antzerkian. Esate baterako, «azkonarraren hatzamarra»ren aipamena horrela ulertu beharko litzateke: «Barrutiaren garaian, Euskal Herriko handikiek azkonarraren hatzamarra kutun gisa erabiltzen zuten gaisotasun eta izpiritu gaiztoen kontra. Pedro Ignaziok ohitura horren berri amaten digu, etxean ikusitakoa azalduz, nonbait (2003: 97). Gauza bera «aya semechoari» aipamena ulertzeko: «Arrasateko eskribauak umeen gosariaren jakiaren aipamena egiten digu, esnea urunarekin nahastua lortzen den «ahixa» gozoa. Ez da, ez alajaina!, Barrutiak testuan gastronomiaz eginiko aipamen bakarra» (*ibid.*).

Gauza bat dago argi, Gabrielico pertsonaia ezaugarritu duen moduan, Gracioso honako hauxe ari zaio helarazten publikoari: Gabrielico une honetan “haizeburu” bat da (edo txakoliari eman dio ezkutuan). Barrea eragiteko konplizitatea lortu behar da komikoaren (Gracioso) eta publikoaren artean. Eta horixe azpimarratzen ari gara atal honetan, Graciosoaren eta ikuslegoaren artean ezinbesteko konplizitatea dagoela. Gabrielen bizkarretik ari da barre egiten Gracioso (eta Graciosoaren mozarropean, egilea). Baina zer du Gabrielicok barregarri? Bada, derrepenteko bere fede antzaldatze suharra, dimentsio mundutarretik dimentsio ideal batera transportatu duena. Eta dimentsio ideal horretan ere barregarri bihurtuko dira Aingeruaren edertasun topikoez artzainek egiten dituzten deskripzioak (“Aren abegi ederrak / Duda бага benzizen ditu / kanpoetako eperrak” (Beltran, 310-312. ber.). Baina, batez ere, artzainen antzaldaketaren tamaina bera gertatzen da parodiko eta barregarri: “Beragaterren trukadu nei pozik mundu guztia” (Tomas, 306. ber.); “Desiertura juango naiz ni egiten penitentzia” (Arichabal, 319. ber.); “Arzain ignorantea ninzan, biurtu naiz sabio, / Ene ustez mundu guztiak eztau zuri bat balio” (Gabriel, 329-330. ber.). Mundua utzi eta basamortura erretiratzen ziren pekatarien (gero santu handien) leiendak kristau munduaren arnasa ziren. Nork ez zuen entzuna sermoi, prediku eta ebangelioetan, San Juan Bataiatzailearen istorioa edo Jacobo Voragine-*ren Urrezko leienda* liburu ospetsutik zabalduetako San Antonioren desertualdia, edo hain famatua izan zen Maria Egipciana prostituta-santarena. Santa Maria Egipcianaren bizitza taularatu ere egin zen. *Auto de Códices Viejos*-eko lan gehienak bezala, egile anonimo batena da. Ildo berean, aipagarria da xvii. mendean sonatua izan zen konbertsio horietako bat: Francisca Baltasar de los Reyes-en kasua, hain zuzen. Urtean antzerki konpainia batean ibili ondoren, fama handia zuelarik lortua, bat-batean emanaldiak bertan behera utzi eta Jainkoagana bihurtu zen. *La Baltasara* antzezlanak taularatu zuen istorio hori.

Beraz, giroan zegoen halako istorio eta bizitza eredugarrien erreperitorioa. Badago, beraz, Gabonetako artzainen tradizioetik datorren aztoramenduaren parodiarik ere. Eta Graciosoaren funtzioa gehiegikeria ideal hori (fedezkoa zein ohorezkoa izan) tenplatzea da, eta umorearen bidez, haren hegaldi sutua epeltzea eta indargabetzea. Nola bait, Carmen Bravo-Villasantek “La realidad de la ficción, negada por el gracioso” artikuluan proposatzen zuen bidetik ari zaigu hemen lanean Gracioso: komedia bera hartzen du fikziotzat, Gabrielico eta bera bezala, beste artzainen ilusio barregarri ja-soak indargabetuko baititu. Eta hori publikoaren atseginerako egiten du.

Gracioso eta komedia neoklasikoa

Graciosoaren arrakasta handia izan zen xviii. mendean barrena ere. Antzezlan jendetsu eta arruntetan bi eta hiru Gracioso tartekatzen ziren, eta ikuslegoa zain-zain egoten zen hauek noiz agertuko, barrez hasteko. Baina Graciosoaren figura ez zegoen ondo ikusia moralisten aldetik, ez behintzat xviii. mendeko moralisten —eta ez bakarrik erlijiosoen aldetik, santuen komedietan tartekatzen ziren *sketch* umoretsuak errezeloz begiratzen zituztenak— eta prezeptiben ikuspegitik. xvii. mendean halako arrakasta izan zuten “auto sacramental”ei buruz, zera diote, doktrina kristaua pulpitotik irakatsi behar zela, eta ez oholtza gainetik. Eta ez zitzaien arrazoirik falta. Baina prezeptiba beretik begirata, Graciosoaren papera gogor erasotzen da. Horra zer iri-

tzi duen pertsonaia horretaz Ignacio Luzán-ek bere *Poétican* (1737) (mende osorako prezeptiba lanik eragingarriena). Honela dio:

Los cómicos españoles que ordinariamente hacen serio, y aún a veces trágico, todo el principal asunto de sus comedias, y fian lo jocoso de ellas de un criado del primer galán, que por eso tiene el nombre de gracioso (III, 14, 533. or.).

Modu beretsuan mintzatu zen Tomás de Iriarte bere *Hacer que hacemos* (1770) komedia neoklasikoari idatzi zion hitzaurrean. Garaiko komedietan gertatzen zen sinesgarritasun faltaz zen kexu, eta gehien bat “por las ocurrencias intempestivas del gracioso, que es la única persona de carácter señalado que suele introducirse en la mayor parte de nuestras comedias” (Caro Baroja 1974: 86). Ildo beretik mintzatu da Jovellanos:²⁵ “Es necesario sustituir estos dramas por otros capaces de deleitar, instruir, presentando ejemplos y documentos que perfeccionen el espíritu y el corazón”.

xviii. mendearen amaiera aldera, prezeptista neoklasiko horiek ondo pasatu besterik nahi ez duen ikuslegoaren aurka esku hartzea eskatuko diote administrazioari, antzerkiaren esparrua goitik behera erreformatu dezan eskatuz. Barrutiaren Graciosoarekin barre egiten zuen ikuslegoak ez zuen errespeturik merezi, haien aburuz. Baina, ezinbestean, artifiziala eta arrotza iruditu bide zitzairen antzerki neoklasikoak proposatzen zuen eredugarritasun berria. Francisco Miliziano-ren ustetan, honako hauek dira antzerki berriak bete beharko zituzkeen baldintzak:

La comedia dieciochesca, tanto nacional como extranjera, no necesita para reír del chistoso de oficio, sino que el espectador descubre por sí mismo la ridiculez de los caracteres, las costumbres y situaciones que constituyen la historia representada (Angulo Egea 2005: 407).

Horixe da, hain justu, Barrutiaren *Gabonetako Ikuskizunaren* eta Peñafloridaren *El borracho burladon*²⁶ artean dagoen aldea. Lehenengoan, ikuslegoak Graciosoaren ahotik entzungo ditu ateraldi komikoak; bigarrenean, berriz, trama garatu ahala konturatuko da hura emanaldiko komikotasunaz. Chanton Garrote pertsonaia mozkorrak bete zezakeen barroko zaharrean Graciosoaren papera, baina ez da horrela gertatuko. Peñafloridaren espiritu neoklasikoaren argitan eraikitako pertsonaia izaki, ekintzaren garapenean bertan, antzerkiaren argumentuak aurrera egin ahala, joango da konturatzen ikuslegoa Chanton Garroteren portaera zein xelebre eta barregarria den, zein xelebre eta barregarria den egoera osoa, eta, jakina, zertan aldatu behar duen aurrerentzean Chanton Garroteren bizimoduak (“corregir las costumbres, ridiculizándolas”).

²⁵ «Memoria para el arreglo de la policía de los espectáculos y diversiones públicas y sobre sus orígenes en España» in *Obras de D. Gaspar Melchor de Jovellanos, I*, ed. Cándido Nocedal, BAE, XLVI, Madrid, 1951, 491. or.

²⁶ Ez dirudi gehiegikeria denik esatea Peñafloridak Europa osoan topikoa zen sainete generoko argumentu hau erabili zuela *El borracho burladon*: nekazaritik errege izatera (*De campesino a rey*), hain zuzen. Ezaguna da Piotr Baryka antzerkigile poloniarrek idatzi zuen izenburu bereko antzerkia (1638), non soldadu talde batek erregearen arropekin mozkorrotzen duten mozkorturik dagoen alkatea. Erregeari zor zaion begirunea erakutsiko diote, harik eta hurrengo mozkorraldian aurreko egoerara bueltatuko duten arte, honen disgusturako eta soldadu eta ikuslegoaren barre algararako.

Bibliografía

- Alborg, J. L., 1997-2000, *Historia de la literatura española* I, II eta III, Madril, Gredos.
- Álvarez Pellitero, A. M., 1990, «Del *Officium Pastorum* al auto pastoril», *Ínsula* 527, 17-19.
- Angulo Egea, M., 2005, «El gracioso en el teatro del siglo XVIII», in García Lorenzo (arg.).
- Antonucci, F., 1994, «Salvaje, villanos y gracioso: relaciones funcionales y desplazamientos de comicidad», *Criticón* 60, 27-34.
- Arellano, I., 1995, *Historia del teatro español del siglo XVII*, Madril, Cátedra.
- Aresti, G., 1959, «Pedro Ignazio de Barrutia, Mondragoeko eskribauaren *Gabonetako ikuskizuna* euskeraz eskribidutako lelengo teatruzko lana», *Euskera* IV, 139-149.
- , 1960, «Primera aportación para el conocimiento de la vida y de la obra de Pedro Ignazio de Barrutia y Basagoitia», *Euskera* V, 273-291.
- , 1965, *Teatro Zaarra (Acto para la Nochebuena, Gavon-sariac eta El borracho burladoren edizioa hitzaurre batekin)*.
- Asensio, E., 1971, *Itinerario del entremés*, Madril, Gredos.
- Azkue, R. M.^a de, 1987, «*Gabon Gaberako Ikuskizuna* edo *Acto para la Noche Buena*», *Euskalzale*, 402-405.
- Bravo Villasante, C., 1944, «La realidad de la ficción, negada por el gracioso», *RFE* 28, 264-268.
- Brotherton, J., 1975, «*Pastor-Bobo* in the Spanish theatre before the time of Lope de Vega», Tamesis, London.
- Caro Baroja, J., 1974, *Teatro popular y mayor*. Madril, Revista de Occidente.
- Cazal, F., 1994, «Del pastor bobo al gracioso: el pastor de Diego Sánchez de Badajoz», *Criticón* 60, 7-18.
- Chevalier, M., 1980, «Reflections sur le personnage du berger dans le théâtre prélopesque», in *Le Genre pastoral en Europe du XV au XVII siècle*, ed. Longeon, Université de Saint Etienne, Saint Etienne.
- Covarrubias, S., 1943, *Tesoro de la lengua castellana*, Bartzelona, Martín de Riquer (arg.), S. A. Horta.
- Cotarelo y Mori, E., 2000, *Colección de entremeses, loas, bailes, jácaras y mojigangas*, 2 ale, Granada, Ed. Universidad de Granada.
- Crawford, J. P. W., 1910, «The devil as a Dramatic Figure in the Spanish Religious before Lope de Vega», *Romanic Review* 1, 302-383.
- , 1911, «The pastor and Bobo in the Spanish Religious Drama of the Sixteenth Century», *Romanic Review* 2, 376-401.
- Criticón*, 60 (monografikoa), 1994, *El Gracioso en el teatro español del Siglo de Oro*, Tolosa.
- De los Reyes, M., 1988, *El códice de autos viejos. Un estudio de historia literaria*. Sevilla, Ed. Alfar.
- Diago, M., 1994, «El simple, un precedente de la figura del donaire en el siglo XVI», *Criticón* 60, 19-26.
- Diccionario de Autoridades*, Faksimila, Madril, Gredos, 1969.
- Díez Borque, J. M.^a, 1978, *Sociedad y teatro en la España de Lope de Vega*, Bartzelona, Antoni Bosch.
- , 1983, *Historia del teatro en España*, t. I, Madril, Taurus.
- Dixon, V., 1997, «J. Brotherton, the “Pastor-Bobo” in the Spanish Theatre before the time of Lope de Vega» (Book Review), *Bulletin of Hispanic Studies* 54: 2, 150.

- Fernández de Moratín, L., 1946, *Orígenes del teatro español*, Ed. Schapire, Buenos Aires.
- Flechniakoska, J.-L., 1961, *La formation de l'«Auto»religieux en Espagne avant Calderón (1550-1635)*, Imprimerie Paul Déhan, Montpellier.
- García Barrientos, J. L., 2003, *Cómo se comenta una obra de teatro*, Madril, Síntesis.
- García de Enterría, M. C., 1973, *Sociedad y poesía de cordel en el Barroco*, Madril, Taurus.
- García Lorenzo, L. (arg.), 2005, *La construcción de un personaje: el gracioso*, Madril, Fundamentos.
- García Soriano, J., 1945, *El teatro universitario: y humanístico en España*, Toledo.
- Gómez, J., 2002, «Precisiones terminológicas sobre “figura del donaire” y gracioso» (siglos XVI y XVII), *BRAE* 72, 233-257.
- , 2005, «Una visión sobre el personaje del Gracioso en la crítica actual», in García Lorenzo (arg.).
- Hendrix, W., 1924, *Some native comic types in the Early Spanish drama*, Columbus, Ohio University.
- Hermenegildo, A., 1995, *Juegos dramáticos de la locura festiva. Pastores, simples, bobos y graciosos del teatro clásico español*. Palma de Mallorca, Oro Viejo, José de Olañeta.
- Herrero, M., 1941, «Génesis de la figura del donaire», *RFE* 25, 46-79.
- Hess, R., 1976, *El drama religioso románico*, Madril, Gredos.
- Huerta Calvo, J. (arg.), 1985, *Teatro breve de los siglos XVI y XVII*.
- Huerta, J. eta Urzáiz, H. (zuz.), 2002, *Diccionario de personajes de Calderón*, Madril, Ed. Pliegos.
- Insula*, 1990, «El estado de la cuestión: El teatro medieval», Madril, 527. zbkia.
- José Prades, J. de, 1963, *Teoría sobre los personajes de la comedia nueva*, Madril, CSIC.
- Kortazar, J., 1981, «Acto para la Nochebuena de Pedro Ignacio Barrutia (1682-1759). Análisis literario», *FLV* 38, 221-251.
- Lakarra, J. A., 1983, «Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa», in ZZ.EE., *Pedro I. de Barrutia, Aramaio 1682-Arrasate 1759 Gabonetako Ikuskizuna (Acto para la Nochebuena)*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia.
- Lapesa, R., 1954, «Sobre el Auto de los Reyes Magos: sus rimas anómalas y el posible origen de su autor», in Homenaje a Fritz Krüger, Mendoza: Universidad Nacional de Cuyo, II, 591, 599.
- Larramendi, M., 1969, *Corografía de Guipúzcoa*, J. I.. Tellechearen edizioa, Donostia-San Sebastián.
- Latxaga, 1983, *Acto para la Noche Buena. Pedro Ignazio de Barrutia. 1682-1759*, Tolosa, Ed. Lopez Mendizabal.
- Lázaro Carreter, F., 1974, «El Arte nuevo vs. 64-73) y el término entremés», in *Estilo barroco y personalidad creadora*, Madril, Cátedra.
- , 1987, «Funciones de la figura del donaire en el teatro de Lope», *El castigo sin venganza y el teatro de Lope de Vega*. R. Domènech (arg.), Madril, Cátedra / Teatro español.
- , 1992, «La figura del gracioso», in F. Rico (ed.), *Historia y crítica de la literatura española 3/1*, Barcelona, Crítica.
- Ley, Ch. D., 1954, *El Gracioso en el teatro de la Península*, Madril, Revista de Occidente.
- Lobato, M. L., 1987, «Del pastor de Encina al simple entremesil», in *Juan del Encina et le théâtre au XVè siècle. Actes de la Table Ronde Internationale, France-Italie-Espagne*, Université, Aix-en-Provence.
- Lopez Estrada, F., 1974, *Los libros de pastores en la literatura española*, Madril, Gredos.

- López Morales, H., 1968, *Tradición en los orígenes del teatro castellano*, Madril.
- , 1990, «El “Auto de los Reyes Magos” un texto para tres siglos», *Ínsula* 527, 20-21.
- Luzán, I. (de), 1977, *La poética*, Madril, Labor.
- Montesinos, J. F., 1969, «Algunas observaciones sobre la Figura del Donaire en el teatro de Lope de Vega», *Estudios sobre Lope de Vega*, 21-63.
- Oleza, J., 2005, «Del gracioso a la dama donaire. Mutaciones del género», in García Lorenzo (arg.), 351-379.
- Pérez Priego, M. A., 1990, «El teatro castellano del siglo xv», *Ínsula* 527, 14-17.
- Rodríguez Puértolas, J., 1972, *De la Edad Media a la Edad conflictiva*, Madril, Gredos.
- Rodríguez, E., 1998, *La técnica del actor español en el Barroco. Hipótesis y documentos*, Madril, Castalia.
- Rouanet, L., 1979, *Colección de autos, farsas y coloquios del siglo xvi*, New York, Georg Olms Verlag.
- Salomon, N., 1985, *Lo villano en el teatro del siglo de Oro*, Madril, Castalia.
- Urkizu, P., 2007, *Teatro popular vasco. Manuscritos inéditos del siglo xviii. Estudio y edición*, Madril, UNED.
- Valbuena, A., 1957, «El “Auto del Nacimiento” en la escuela de Lope de Vega», *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*, CSIC, VII.
- , 1969, *El teatro español en el Siglo de Oro*, Bartzelona, Planeta.
- Velez de Mendizabal, J., 2003, *Aramaio eta Arrasate / Historiak lotutako bi herri*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia.
- Vitse, M., 1994, «El imperio del gracioso: historia y espacio o del gracioso a lo gracioso», *Criticón* 60, 143-148.
- Wardropper, B. W., 1967, *Introducción al teatro religioso del Siglo de Oro*, Salamanca, Anaya.
- , 1958, *Historia de la poesía lírica a lo divino*, Madril, Revista de Occidente.

LA INFLUENCIA DE LA BIOGRAFÍA DE JOSEBA SARRIONANDIA EN LA RECEPCIÓN CRÍTICA DE SU OBRA

Eider Rodríguez Martín

UPV/EHU

Resumen

Algunos pasajes de la biografía del escritor Joseba Sarrionandia (como pueden ser la cárcel, la fuga y el posterior exilio) hacen de él un caso único entre los escritores vascos, y ni los lectores ni los críticos pueden zafarse de este hecho.

En este artículo analizaremos la presencia y la influencia que ejerce la particular biografía de Sarrionandia en la recepción crítica de su obra de poesía, ensayo y prosa. Además, señalaremos las dos corrientes surgidas en el ámbito de la crítica de prensa según la postura expresada por el crítico respecto a la influencia que ejerce la biografía de este escritor en la experiencia estética. Una de las corrientes denuncia la dimensión mítica de Sarrionandia y reclama la necesidad de leer su obra lejos de la distorsión emitida por esta dimensión; la segunda corriente dará cuenta de manera positiva de la influencia que ha ejercido la biografía del autor a la hora de determinar el texto. A menudo esta influencia se desliza a un terreno íntimo del que los críticos no reniegan a la hora de confeccionar la crítica.

Palabras clave: *Recepción, Sarrionandia, literatura, crítica, biografía.*

Abstract

Some passages in Joseba Sarrionandia's biography (such as could be, the prison, the escape and the later exile) make him a unique case among Basque writers and neither the readers nor the critics can extricate themselves from that fact. In this article we will analyse the presence and influence that Sarrionandia's biography has upon the critical reception of his work of poetry, essay and prose.

Furthermore, we will note the two currents of opinion emerged within the press review field according to the view expressed by the critic regarding the influence that this writer's biography has on the aesthetic experience. One of the currents denounces Sarrionandia's mythical dimension and claims the need for reading his works far from the distortion that such dimension emits. The second current will account for the influence that the author's biography has had when determining his work in a positive way. Often such influence slips into a more intimate sphere which critics do not reject when drafting their reviews.

Key words: *Reception, Sarrionandia, literature, press review, biography.*

Introducción

Desde el punto de vista de la Teoría de la recepción adentrarse en un texto comprende un encuentro entre un yo y un tú (Gadamer 1977), siendo el acto de lectura el que proporciona existencia al texto (Iser 1987). Y aunque esto es así en todos los casos, en el caso de la obra de Joseba Sarrionandia el tú posee diversos matices que hacen de él un escritor singular frente al resto de escritores vascos, y tanto el lector de a pie como el crítico difícilmente podrán obviar este hecho.

Para llevar a cabo nuestro trabajo haremos uso de la terminología relativa al concepto de *horizonte* que, con afán pedagógico, Aitzpea Azkorbebeitia (1995) redefinita y renombra tomando como punto de partida las definiciones de Gadamer (1977) y de Jauss (1986):

Por un lado, el que podemos denominar *horizonte de vida* u *horizonte vital*. En él confluirían todas aquellas opiniones, sentimientos, experiencias, informaciones o conocimientos relacionados con el mundo interior (con el llamado *imaginaire*, con el mundo afectivo de cada cual, etc.), con el mundo exterior (es decir, con diferentes contextos: cultural, social, etc.) y con la visión de mundo (con los planteamientos ideológicos, religiosos o de otro tipo que se puedan tener respecto a la vida o al mundo), así como con lo referido a la relación cognitivo-contextual.

Por otro lado, el *horizonte literario*, conformado por el bagaje creado a través de la experiencia lectora tanto de los textos de diversos autores como de la información referida a estos.

Por último, el *horizonte interno de la obra*, es decir, el tejido compuesto por el propio texto que tenemos entre manos, la base creada de la información derivada del texto en que aparece la metáfora. Observemos que en el horizonte de la experiencia podemos ir almacenando, además de la información relativa a nuestra experiencia en los ámbitos mencionados, los conocimientos del autor en torno a esos ámbitos. Por ello, desde el momento mismo en que almacenamos ese conocimiento, es posible concretizar (crear se ha creado en el horizonte de experiencia del autor) una metáfora propuesta por el texto intentando recrearla además de en base a nuestro horizonte en base al horizonte del autor. [Trad. de la autora.]

Veamos así en qué medida interfiere la biografía de Sarrionandia a través del horizonte de vida y literario del lector en la recepción crítica de su obra. Antes de ello esclareceremos algunos datos y fechas de la biografía del escritor que se nos antojan pertinentes.

El peso de la biografía

Joseba Sarrionandia Uribebarrea nació en Iurreta en 1958. Tanto su adolescencia como su juventud coincidieron con la última época del franquismo. Comenzó a estudiar euskera cuando contaba dieciséis años de edad, se licenció en Filología Vasca en la Universidad de Deusto y ejerció como profesor de euskera al tiempo que colaboraba en distintos medios de comunicación con artículos sobre literatura y cine.

Fue miembro del grupo literario Pott Banda junto a Bernardo Atxaga, Ruper Ordorika, Joxemari Iturralde, Manu Ertzilla y Jon Juaristi. Pott Banda nació en Bilbao en 1977 junto a la revista del mismo nombre, y se disolvió tres años después.

Al margen de los textos publicados en revistas, las primeras creaciones literarias de Sarrionandia vieron la luz en 1980, todas ellas de la mano de algún premio literario: *Maggie indazu kamamila* [Maggie, prepárame una manzanilla], IX. Edición del Premio Ignacio Aldecoa; *Enperadore eroa* [El emperador loco], Premio Ayuntamiento de Bilbao e *Izuen gordelekuetan barrena* [A través de los escondites del miedo], Premio Resurrección María de Azcue.

En 1980 fue detenido, encarcelado y condenado a 28 años de prisión por ser miembro de ETA. Siguió escribiendo y publicando desde las cárceles de Martutene, Carabanchel y Puerto de Santa María hasta que en 1985 huyó de prisión. En la clandestinidad siguió produciendo, publicando y colaborando con diversos artistas, entre los más destacados se encuentran: Ruper Ordorika, Fermín Muguruza y Mikel Laboa.

A pesar de que cuando se fugó de prisión tenía solamente 27 años, para entonces era un escritor reputado en el ámbito de la cultura vasca. Durante su estancia en la prisión publicó dos libros que consolidaron su fama: el ya mencionado poemario *Izuen gordelekuetan barrena* (1981) y la colección de relatos *Narrazioak* [Narraciones] (1983). Desde entonces ha escrito más de una veintena de obras en diversos géneros. Algunas de ellas, como son *Atabala eta euria* [El tambor y la lluvia] (1986), *Lagun izoztua* [El amigo congelado] (2001) y *Moroak gara behelaino artean?* [¿Somos moros en la niebla?] (2010) han sido galardonadas con el Premio Nacional de la Crítica (las dos primeras) y el Premio Euskadi consecutivamente, afianzando el valor de su obra.

La influencia de la biografía de Sarrionandia en la recepción crítica de su obra

A continuación, organizadas las críticas en base a la fecha de su publicación, veremos la influencia que ha ejercido la biografía de Sarrionandia en el horizonte vital y en el horizonte literario de los críticos a la hora de analizar su obra de poesía, ensayo y prosa.

Durante los últimos treinta años, pero sobre todo a partir de 1985, en el ámbito de la crítica de prensa son numerosas tanto las referencias a su biografía como los gestos cómplices que se le han hecho al propio escritor en relación a la misma. Veámoslo a la luz de algunos ejemplos:

«Joseba, aquí tengo tu libro. No sin embargo a ti» [trad. de ERM] escribió Jon Kortazar (1981) acerca de *Izuen gordelekuetan barrena*. En aquella época Sarrionandia estaba cumpliendo pena y Kortazar da a entender o bien que extraña al escritor o bien que se siente descontento por el hecho de que esté en prisión. El crítico da muestras de una emoción que poco tiene que ver con el texto a criticar, se trata de una percepción ajena a la obra, y que sin embargo, en su convergencia con la lectura de la misma dará como resultado una experiencia estética.

Cinco años más tarde, un año después de que Sarrionandia huyese de la cárcel, Kortazar (1986) publica una crítica del libro de relatos *Atabala eta euria*. El crítico confiesa que la imagen que se ha creado en torno al escritor le ha influido en el acto de lectura: «El silencio que se ha hecho alrededor de su figura hace que un halo de misterio ondee sobre sus páginas». Además, para explicar la fría acogida que este libro tuvo por parte de la crítica, Kortazar señala implícitamente la biografía del autor entre las «razones políticas»:

¿Por qué no habrá tenido el libro la fama que merece el nombre de Sarrionandia? Algunos quizás mencionarán razones políticas. Otros razones literarias. Habrá quien aducirá la imposibilidad de separar la unión entre escritor y literato, y quien a pesar de apreciar el lenguaje del libro no guste de la literatura culturalista de la que se ha echado mano en estos relatos. [Trad. de ERM.]

Xabier Mendiguren (1988) no oculta la simpatía que siente hacia el escritor en la crítica de *Marinel Zaharrak* [Viejos marinos] (1987), y tilda de «día feliz» el día en que Sarrionandia consiguió huir de prisión. Además, tal y como hace Kortazar, Mendiguren confirma el supuesto de que la biografía de Sarrionandia se halle inscrita tanto en el horizonte literario del lector implícito («la mayoría de los lectores conocéis esos retazos de biografía»), como en el horizonte de expectativas, de manera que tendrá relevancia a la hora de determinar el texto.

Josu Landa (1990) escribió lo siguiente acerca del ensayo *Ez gara geure baitakoak* [No somos de nosotros mismos] (1989):

Necesariamente han de tener buena acogida por parte de los lectores los libros de Sarrionandia que nos llegan como botellas de naufrago. Ya que son la única manera que tenemos para menguar la lejanía forzada. [Trad. de ERM.]

En la crítica de Landa se le hacen dos claras concesiones a la obra de Sarrionandia: por un lado, la recepción de la obra se hallará condicionada por la ausencia del autor; por otro lado, esa ausencia tendrá consecuencias positivas en la manera en que se recibe la obra. Tal y como anteriormente hicieran Kortazar y Mendiguren, Landa deja entrever la simpatía que siente hacia el escritor al escribir que «los libros» de Sarrionandia son artefactos que sirven para acortar la distancia física que separa al lector implícito del autor. Además, Landa habla de «libros», en plural, y no de *Ez gara geure baitakoak*, el libro que se toma como punto de partida para la crítica. Cabría añadir, que para Landa la ausencia o la distancia impuesta es dolorosa, y que el libro, más allá de su contenido, mitiga ese dolor.

En la crítica a *Gartzelako poemak* [Poemas de la cárcel] (1992) Felipe Juaristi (1992) intenta separar la biografía de Sarrionandia del texto, y duda de si la cálida acogida de los textos del escritor vasco se corresponde con el número de lectores que tienen esos textos:

Joseba Sarrionandia es, sin duda, el escritor más carismático de este país. Lo han convertido en mito, y eso significa que su nombre está en boca de todos pero que pocos han tenido la ocasión de leerlo. [Trad. de ERM.]

Por el mismo camino, Aingeru Epaltza (1994), en la crítica realizada a *Narrazioak* [Narraciones] (1983) afirma que la admiración que levanta Sarrionandia entre los lectores repercute en la venta de sus libros: «La admiración que desprende la figura del escritor militante tiene seguramente mucho que ver con las nueve ediciones que lleva este libro».

En opinión de Gabilondo (2012) la biografía de Sarrionandia es un obstáculo para el propio escritor ya que le imposibilita escribir de aquello que se acerca a su biografía. Además, la parte pública de su biografía influye al crítico a la hora de determinar el texto, ya que el no poder encontrar esa parte (la relativa a la militancia

política del autor) también influye en la recepción crítica del texto, en este caso de la novela *Lagun izoztua*:

Sarrionandia, como Borges, antes que nada es lector, y su mejor escritura se deriva de la escritura fragmentada y heterogénea de esta lectura. Sarrionandia es escritor de biblioteca. Es la biblioteca la que crea distancia hacia la realidad y es esa distancia la que posibilita a Sarrionandia dar una nueva lectura de la realidad. La estrategia literaria que es la base de la escritura de este autor (así como en su momento fue de Pott [Banda], es decir, de *Etiopía*) exige distancia entre literatura y realidad: una separación y distancia indelebles entre el campo literario autónomo y el campo heterogéneo (por hacer uso de la cada vez más extendida terminología de Bourdieu). En el momento en que ambos campos se confrontan en esa peligrosa intersección crono-temporal, Sarrionandia no es capaz de escribir, pues se acerca a su momento traumático, que es el País Vasco y ETA. Resulta irónico que Sarrionandia no pueda hacer uso de un discurso referencial directo para referirse al País Vasco. [Trad. de ERM.]

Rojo (2002) se posiciona en la misma misma línea en la crítica a *Lagun izoztua*, al señalar la ausencia de pasajes referidos a la militancia del autor. Dice así:

Y un tabú: la parte de esta trágica patria que corresponde a ETA, y es que no se menciona nada acerca de los sucesos que llevan a los personajes a ser refugiados. En esta novela es tan importante lo que se cuenta como lo que se quiere guardar en silencio.

Así, se vuelve común entre los críticos de prensa mencionar o bien algún capítulo de la dimensión política de su biografía o bien el supuesto estado emocional en que se encuentra el autor, así como los sentimientos del crítico que se derivan de la hipotética situación en que se encuentra el autor.

Entre los críticos, hay quien argumentará que los datos almacenados tanto en el horizonte vital (la afinidad o falta de afinidad ideológica hacia lo que el autor pudiera sustituir en el espectro político) como en el literario (la simpatía o la antipatía hacia su biografía) del lector implícito irrumpirán con demasiado estruendo en el acto de lectura, distorsionando negativamente la determinación del texto. Otros, por el contrario, valorarán positivamente la influencia que ha ejercido la biografía de Sarrionandia en su experiencia estética y construirán la crítica o parte de ella en torno a las emociones que esta ha suscitado durante el acto de lectura.

Diferentes corrientes

En el ámbito de la crítica de prensa cabrían distinguirse dos corrientes según la postura expresada con respecto a la influencia que ejerce la biografía de Sarrionandia en la experiencia estética. Nos resulta reseñable el hecho de que más allá de estas dos corrientes, son prácticamente inexistentes las críticas realizadas a cualquiera de las obras de Sarrionandia en las que no se haya puesto en juego ni el eje extraído del horizonte literario relativo a la biografía del autor, ni el horizonte vital relativo a la simpatía o antipatía que se siente hacia la biografía del autor para llevar a cabo la crítica.

Una de las corrientes dará cuenta de manera negativa de la dimensión mítica de Sarrionandia y reclamará la necesidad de criticar su obra alejada de la distorsión emitida por esta dimensión:

Como ejemplo paradigmático de esta corriente, nos resulta especialmente esclarecedora la crítica que realizó Ibon Egaña (2005) de *Akordatzen* (2004) [Recordando], en la que citando a Roland Barthes hace hincapié en la obligación del crítico de buscar las claves principales para la interpretación en el propio texto y no fuera del mismo.

Fue Barthes quien dijo que el nombre de un escritor ha de ser el código que sirve para localizar su obra en la biblioteca, y nada más. Que las claves para interpretar una obra literaria han de buscarse en el texto. Sin llegar hasta este extremo, opino que sí, que las principales claves para entender (ni qué decir para hacer crítica literaria) una obra literaria han de buscarse dentro de los límites del libro. [Trad. de ERM.]

Sin embargo, este crítico admite que él tampoco puede pasar inadvertido aquello que está fuera de los límites del libro: «Pero tomas *Akordatzen* e inevitablemente has de comenzar a hablar de aquello que está fuera del texto». De cualquier manera, Egaña desapruueba que Sarrionandia cuente con «la complicidad apriorística del lector», sugiriendo, a nuestro entender, que con este compendio de recuerdos que es *Akordatzen* difícilmente conseguirá sentir experiencia estética alguna aquel lector que no comulgue con las creencias políticas del autor:

Y has de hablar también de ideología y de mitificación. Es cosa sabida que su atractiva biografía y la afinidad ideológica hacia su persona le han dado al iurretarra un apoyo incondicional por parte del grueso de los lectores. (...) En definitiva, el resultado es un texto que difícilmente funciona sin los elementos anteriormente citados (biografía, ideología, mitificación...), que para conseguir conmovir juega con la complicidad apriorística del lector. [Trad. de ERM.]

Para finalizar, a Egaña le parece desmesurada la acogida comercial de sus obras, que achaca a la admiración despertada por el escritor, y se pregunta: «¿Qué tipo de recepción hubiese tenido el libro de haber sido otro el nombre del escritor?» [Trad. de ERM.]

Es una pregunta fácilmente contestable desde la perspectiva ofrecida por la Teoría de la Recepción. De hecho, el acto literario, es un acto comunicativo resultado de la interacción entre el escritor, el texto y el lector. Las vivencias, la realidad histórico-socio-política, las creencias, visiones de mundo, diversos tipos de informaciones a los que se ha tenido acceso, estado de ánimo... etc. repercutirán tanto en la comprensión, como en la interpretación de la obra, o dicho de otra manera, todos estos elementos que conforman el horizonte vital jugarán un rol importante a la hora de determinar un texto. Lo mismo sucede con las opiniones, informaciones, prejuicios y demás datos referentes al autor, que desde el horizonte literario al que pertenecen, influirán en la concreción de la obra y en la experiencia estética. Sin embargo, resulta imposible de dilucidar en qué proporción intervienen el horizonte literario del lector implícito o el horizonte de expectativas originado por un nuevo texto en la calurosa acogida que tuvo *Akordatzen*.

Javier Rojo (2008) en la crítica realizada a *Gau ilunekoak* (2008) [De la noche oscura] muestra preocupaciones de la misma índole:

Estando en la situación en la que estamos, creo que es evidente que no se puede decir absolutamente nada acerca del escritor Joseba Sarrionandia sin tener en cuenta lo que representa este escritor para algunos lectores vascos. No importa lo que este escritor escriba, algunos se harán con sus obras porque las ha escrito él, porque para ellos el escritor se ha convertido en mito. [Trad. de ERM.]

La segunda corriente dará cuenta de manera positiva de la influencia que ha ejercido la biografía del autor a la hora de determinar el texto. A menudo esta influencia se desliza a un terreno más bien íntimo del que los críticos no reniegan a la hora de confeccionar la crítica.

Esta corriente tiende a dejar al descubierto la complicidad que sienten los críticos aquí enmarcados respecto a la vida de Sarrionandia. Entre los críticos de esta segunda corriente resulta común alejarse del registro del resto de sus críticas y deslizarse a otro más íntimo. Veámoslo a través de algunos ejemplos:

Juan Ramon Madariaga (1995) en la crítica realizada al poemario *Izuen gordelekuetan barrena* coloca en el eje de su crítica las imágenes que le vinieron a la cabeza durante el acto de lectura:

Sarri escribe por vocación, obligado por la misma existencia. Seguramente su tortuosa forma de vida no le dejará otra opción gloriosa, y la literatura es su cálido cobijo, su refugio seguro. ¿No haríamos nosotros lo mismo? Otra de las peculiaridades de este escritor consiste en no estar en ningún lugar y estar en todos y así es como se hace con su halo de misterio (...) Él también estará ahí en algún lugar, leyendo libros en habitaciones viejas, en pasadizos, en antiguas bibliotecas, ordenando la información, escribiendo, hasta que vuelva hasta nosotros. [Trad. de ERM.]

O la crítica a la novela *Lagun izoztua* escrita por Tere Irastortza (2002), en la que se convierte al propio Joseba Sarrionandia en *narratoire* de la misma:

Compañero, amigo congelado, ¿te llegará acaso esta respuesta? Gracias a que nosotros aquí aún tenemos la luz encendida. Mientras tanto, en las noches oscuras, algunos lectores vascos, sabemos que un amigo congelado se tomó el trabajo de dejar un faro encendido en una esquina de la literatura vasca, y un abrazo hasta que llegemos a tu playa. [Trad. de ERM.]

En la crítica de Abraham Amézaga (2002) a la novela que acabamos de citar, el crítico toma como punto de partida la pregunta que según confiesa revoloteó sobre su cabeza durante el acto de lectura:

Durante la lectura de *Lagun izoztua* nos viene una y otra vez a la mente la experiencia personal de este conocido escritor, la del refugiado Joseba Sarrionandia, la de un famoso autor que vive escondido en este mundo. En ese instante nos brota una pregunta nacida de la curiosidad: ¿Dónde está Sarri?

Una pregunta que poco tiene que ver con el contenido de la novela en su sentido más estricto, sí en cambio con la biografía del autor, o más bien, con el sentimiento que el conocimiento de la biografía del autor puede imprimir en el acto de lectura.

Así, algunos críticos desestiman la información referida a la biografía del autor aduciendo que obstaculiza el acto de lectura, ya que aleja al lector de los límites del libro y le resta neutralidad a la comprensión e interpretación del mismo. Otros, utilizan tanto la información referida a la biografía de Sarrionandia como los sentimientos que esta en ellos para confeccionar la crítica.

Los primeros demandan un horizonte vital y literario selectivo, lo cual desde el punto de vista de la Teoría de la Recepción resulta inviable, ya es que durante el acto de lectura, el lector no puede elegir qué datos relativos al horizonte vital o literario utilizar y qué datos desechar para concretizar el texto, al igual que es imposible leer

Ana Karenina en posición de un lector decimonónico, pues no se puede esquivar la conciencia histórica para leer un clásico esquivando los condicionamientos históricos y literarios actuales. Los horizontes guardan no sólo la perspectiva de lo que está por llegar sino también de lo aprendido en el pasado, y como concepto que condicionará la comprensión del texto, también guardan la ideología del lector (en el caso del horizonte vital). El lector implícito intentará en vano enfrentarse a una obra obviando lo que sabe acerca del autor y de su vida. Cualquier lucha contra los prejuicios y las expectativas será en vano.

Por lo tanto, desde el punto de vista de la Teoría de la Recepción tanto la complicidad apriorística del lector, como la afinidad ideológica y la admiración hacia el escritor ofrecen una de las infinitas maneras que existen de concretizar el texto, del mismo modo que la falta de complicidad hacia la biografía de Sarrionandia, la disparidad ideológica y la frialdad hacia su figura ofrecen otra de las infinitas maneras de concretizar el texto.

La repercusión de la biografía de Sarrionandia en la difusión de su obra

Cada vez que Sarrionandia publica un libro este cobra gran repercusión mediática y comercial; sin embargo, el impacto de la biografía de Joseba Sarrionandia no es siempre en beneficio de la difusión de su obra. Veamos algunos ejemplos: en 2004 el Ayuntamiento de Pamplona prohibió una exposición de la editorial Pamiela porque contenía un texto de Sarrionandia (Muez 2004). Dos años antes, el presidente del jurado del Premio Nacional de la Crítica, Miguel García Posada, se vio en la tesitura de tener que dar explicaciones públicas por habersele concedido a Sarrionandia el Premio Nacional en la modalidad de euskera por su novela *Lagun izoztua*. Además nos parece un dato a tener en cuenta el hecho de que a pesar de que ha recibido en dos ocasiones este premio, ninguna de sus obras excepto una (*Yo no soy de aquí*, a iniciativa de la editorial Hiru, sita en el País Vasco), han sido traducidas al castellano. Así, podría pensarse que su biografía ha influido negativamente en la difusión de su obra en castellano y quizá también en otras lenguas. Tampoco quedó exento de polémica el Premio Euskadi otorgado a Sarrionandia en el año 2011 por su ensayo *Moroak gara behelaino artean?* [¿Somos moros en la niebla?], cuya cuantía fue retenida por el Gobierno Vasco «en tanto se regulase su situación ante la justicia» (Hermoso 2011). Posteriormente, el premio fue entregado con todo lo que este conllevaba.

Conclusiones

Tal y como hemos venido diciendo, en el caso de todas las obras y en particular en las de Sarrionandia, la comunicación entre escritor y lector comienza mucho antes de que comience el acto de lectura. Todo aquel que tenga conocimiento de la popular biografía del escritor hará uso de ella con mayor o menor conciencia a la hora de concretizar el texto. El crítico ha de aceptar tanto las expectativas como los prejuicios inherentes a una obra, abriendo las puertas a un «diálogo hermenéutico», haciendo preguntas y recogiendo respuestas. Como escribe Gadamer: «El lector ya está leyendo

el texto con ciertas expectativas hacia un determinado sentido. En la elaboración de este anteproyecto (...) consiste la comprensión de lo que está escrito» (1977: 100).

En el caso de Joseba Sarrionandia, su biografía ejerce gran influencia en la recepción crítica de su obra, y son prácticamente inexistentes las críticas de prensa en las que la crítica hace caso omiso de la biografía del escritor para determinar su texto. Así, pueden distinguirse dos corrientes en la crítica de prensa: a) La que denuncia la dimensión mítica de Sarrionandia y reclama la necesidad de criticar su obra alejada de la distorsión emitida por esta dimensión; b) La que integra de manera positiva la influencia que ha ejercido la biografía del autor a la hora de determinar el texto.

Si bien es cierto que la biografía de Sarrionandia puede ejercer una influencia positiva en la recepción crítica y mediática de la obra, la biografía de Sarrionandia resulta contraproducente a la hora de difundir su obra más allá de los límites del euskera (escasez de traducciones) y en ciertos casos también dentro de esos límites (prohibición de exposiciones, premios polémicos...).

Además, cabría añadir que la afinidad ideológica no supone, de ninguna manera, una concreción única de la obra. Asimismo, la falta de afinidad ideológica no es obstáculo para que el lector pueda sentir la experiencia estética, ya que tanto la afinidad ideológica como la falta de ella no son más que una alternativa más de las muchas (edad, género, religión, estado de ánimo, formación cultural, clase social..., etc.) de las que se puede servir el lector para determinar el texto.

Bibliografía

- Alonso, I., 2008, *Euskal literaturaren irakaskuntza Hego Euskal Herriko Batxilergoan* (tesis dirigida por Patxi Juaristi y Jon Kortazar), UPV/EHU.
- Amezaga, A., 2002, «Sarriren azken fruitua», *Bilbao*, junio de 2002, www.kritikak.armiarma.com
- Azkorbebeitia, A., 1995, «Bernardo Atxagaren testuetara hurbilpen bat Harrera-Teoriaren eskutik», *ASJU* XXIX-2, 455-498.
- , 1996, «B. Atxaga eta J. Sarrionandiaren metaforetan barrena bidaiatuz», *Uztaro* 17, 109-149.
- Borges, J. L., 2004, *Ficciones*, Madrid, Debolsillo.
- Egaña, I., 2005, «Testuak makulua behar duenean», *Berria*, 8-02-2005, www.kritikak.armiarma.com
- Epaltza, A., 1994, «Narrazioak», *Hegats*, enero de 1994, www.kritikak.armiarma.com
- Gabilondo, J., 2012, «Literatur politikaz eta ekonomiaz globalizazioan. Sarrionandia, kanna, sariak eta merkatua», *Eusko Ikaskuntza*, 27.
- Gadamer, H. G., 1977, *Verdad y Método I. Fundamentos de una hermenéutica filosófica*, Salamanca, Sígueme.
- Hermoso, B., 2011, «Controvertido Premio Euskadi de ensayo para Joseba Sarrionandia», *El País*, 3-10-2011.
- Hernandez, J., 2001, «Inoizko azokarik jendetsuena», *El País*, 10-12-2001.
- Irastortza, T., 2002, «Lagun izoztuarentzat», *Argia*, 24-02-2002.
- Iser, W., 1987, *El acto de leer*, Madrid, Taurus.
- Jauss, H. R., 1986, *Experiencia estética y hermenéutica literaria. Ensayos en el campo de la experiencia estética*, Madrid, Taurus.

- Juaristi, F., 1992, «Gartzelan ere libre», *El Diario Vasco*, 07-11-1992, www.kritikak.armiarma.com
- Kortazar, J., 1981, «Izuen gordeleketan barrena», *Idatz & Mintz*, enero de 1981, www.kritikak.armiarma.com
- , 1996, «Atabala eta euria; askatasunaren zarata», *Eguna*, 05-10-1986.
- Landa, J., 1990, «Ez gara geure baitakoak», *Argia*, 1990-01-28, www.kritikak.armiarma.com
- Madariaga, J. R., 1995, «Sarrionandia estreineko aldiz», *Hegats*, noviembre de 1995, www.kritikak.armiarma.com
- Mendiguren, X., 1988, «Marinel zaharrak», *Argia*, 14-02-1988, www.kritikak.armiarma.com
- Muez, M., 2004, «El Ayuntamiento de Pamplona cancela una exposición por un texto de Sarrionandia», *El País*, 29-01-2004.
- Rojo, J., 2002, «Tribuaren mintzoa», *El Correo*, 27-03-2002, www.kritikak.armiarma.com
- , 2008, «Alegoria abstraktua», *El Correo*, 06-12-2008, www.kritikak.armiarma.com
- Ziaurriz, M., 2004, «Gerra ez da haur jolasa», *Berria*, 17-01-2004, www.kritikak.armiarma.com

ERDI AROKO EUSKARAREN HISTORIA KANPOTIK ETA BARNETIK

Urtzi Reguero Ugarte
UPV/EHU

Laburpena

Lan honetan Erdi Aroko euskararen kanpoko eta barneko historia laburra aurkezten dugu. Kanpoko historiari dagokionez, orduan euskarak zukeen hedaduraz, elebitasun egoeraz eta bestelako gai ez dihardugu. Barne historiari dagokionez, Erdi Aroko euskarak zituen ezaugarri fonologiko, morfologiko eta sintaktikoak azalduko ditugu. Amaieran ondorio gisa Erdi Aroko euskararen periodizazio zirriborro bat aurkeztuko dugu.

Abstract

In this approach we attempt to present an external and internal history of the Basque in the Middle Age. About the external history, we go depth into the extension of the Basque, about the situation of bilingualism and other interesting themes. In relation to the internal history, we will present phonological, morphological and syntactical characteristic of medieval Basque. At the end, we will present a draft of the periodization of the Basque in the Middle Age.

1. Sarrera*

1.1. Lanaren helburua eta egitura

Lan honen helburua Erdi Aroko euskara¹ hobeto ezagutzea eta euskararen dialektalizazioa nola abiatu zen ulertzeko argi pixka bat aurkitzea da. Erdi Aroko euskararen gramatika historikoa, edo bestela esanda, historia da lan honetan dakarguna, historia Mitxelena (1964b: 39) emandako bi zentzuetan, alegia:

Cuando el término historia aparece relacionado de una u otra manera con una lengua, se debería tener muy presente una distinción esencial: la que separa la histo-

* Lan hau *Erdi Aroko euskara: dialektalizazioaren hastapenetarantz* gure master tesian oinarritzen da eta beste bi artikuluren osagarri (ik. Reguero 2011b eta 2013a) da. Euskal Herriko Unibertsitateak (UPV/EHU) 2010/2011 ikasturtean lau urtetarako emandako *Ikertzaileen prestakuntzarako laguntza*-ri esker burutu ahal izan da (kodea: PIF10/2010/PIF10017). Ezin utz nitzake eskertu gabe Ricardo Gómez lanaren zuzendari eta zuzentzaile bezala izandako pazientziagatik eta Iñaki Camino eta Joseba Lakarra epaimahai-kide (eta irakasle) bezala egindako iruzkin eta oharrengatik. Esan beharrik ez dago dauden huts guztiak nire-nireak direla. UFI 11/14 formazio eta ikerketa taldearen baitan kokatzen da argitalpen hau.

¹ Arazo terminologiko batekin aurkitzen gara hemen: euskara gaur darabilgun hizkuntza da, baina beste izenik ezean, Antzin Aroan eta Erdi Aroan hitz egin ziren euskararen aurreko egoerei ere *euskara* deitu diegu, jakitun garelarik garai hauetako euskarak ez zirela berdinak eta, ezinbestean, hizkuntzak aldaketa jasan duela.

ria interna de la lengua, que se atiene a los datos que nos proporcionan los documentos lingüísticos en cuanto tales, de la historia externa, que no es otra que la del pueblo al cual ha servido de vehículo principal o único de comunicación, y la del territorio donde ha estado en uso.

La distinción tiene buenos fundamentos no sólo en el orden del conocimiento, sino también en el orden de la realidad. Por una parte, es posible construir la historia de una lengua sin conceder más que una atención marginal a los acontecimientos históricos externos, como también puede suceder que conozcamos bastante bien la historia de un país en un período determinado sin que por ello poseamos sino una información fragmentaria sobre su situación lingüística.

Erdi Aroko euskararen historia, beraz, bi zentzutan aztertuko dugu; batetik, hizkuntzaren beraren historia (barne historia) eta, bestetik, hizkuntza hori erabili zukeen herriaren historia (kanpo historia). Horretarako, hasteko, ikergaiaren egoera zertan den, ikertzaile nagusiak zein izan diren eta orain arteko proposamenak zein izan diren eta nolakoak izan diren laburki aurkeztuko dugu (§2.2). Hau eginda, Erdi Aroko euskararen kanpo historiaz jardungo dugu (§3). Atal honetan, besteak beste, historiaren gorabeherez (§3.1), euskarak izan zitzakeen hedaduraz eta mugez (§3.2) eta eleantzasun egoeraz (§3.3) jardungo dugu. Kanpo historiaren zatia amaituta, Erdi Aroko euskararen barne historiaz arituko gara (§4); hau da, Erdi Aroko euskararen bilakabide eta ezaugarri fonologiko, morfologiko eta sintaktikoez arituko gara. Lanerako erabili ditugun datuak beste lan batean eman ditugu ezagutzera (Reguero 2011b); halaber, azterketaren ondoren egon litezkeen ondorio dialektologikoak ere beste lan batean jaso ditugu (Reguero 2013a).

Mitxelena (1963) hizkuntzaren historia eta protohistoria definitzeko darabiltzan irizpideen arabera, Erdi Aroko euskara protohistorian koka genezake, alegia, urri eta mugatua izan arren lekukotuta dagoen hizkuntza egoera da Erdi Arokoa. Lekukotasun hauek aintzat hartu ditugu Erdi Aroko hizkuntza ezagutu eta ondoren Euskara Batu Zaharra (EBZ) berreraikitzen saiatzeko edo, behintzat, nolakoa zatekeen ezagutzeko.

Lanaren ulertzea errazte aldera, lagungarri gisa, mapa zenbait sartu ditugu; batzuk gureak dira, besteak bibliografiatik atereak; hori dela eta, azken hauetan beti aipatzen da iturria. Gureak behin-behinekoak dira, eta erabili ditugun datuen arabera egin dira. Hauen helburua ezaugarri batoren edo bestearen hedadura zein izan zitekeen irudikatzea izan da. Beraz, marraztutako mugak gutxi gorabeherakoak dira eta, bestalde, mapa hauetan zeharka isla litekeen Euskal Herri historikotik kanpoko euskararen hedadura ez da zehatza.

2. Erdi Aroko euskararen azterketarantz

Euskararen historiaren eta protohistoriaren ezagutzan sakontzeko Erdi Aroko euskara ezagutzea ezinbestekoa da. Hain zuen ere, gogoratu behar da Erdi Aroko euskara protohistorian sartzen dela, izan ere, urriak izan arren, garai hartako euskararen izararen berri eman diezaguketen ezaugarriak topa baititzakegu.

Atal honetan Erdi Aroko euskararen azterketaren egoera aurkeztuko dugu laburki, baita azterketa honen garrantzia azpimarratu ere. Halaber, Erdi Aroko euskara aztertzeko ditugun iturri motak aurkeztuko ditugu.

2.1. Sarrera

Erdi Aroko euskara v. mendetik xv. mendera arteko garai luzean hitz egin zen euskara genuke, beti ere hizkuntzaz barneko irizpideak erabiliz Lakarrak (1997a: 156) egindako periodizazioaren arabera. Beste lan batean, ordea (Gorrochategui & Lakarra 2001: 429), Erdi Aroko euskara (“vasco medieval”) xi-xv. mende bitarteko euskara izendatzeko erabiltzen da.

Lehenengo periodizazioaren arabera, akitanieraren (c. I-III. mendeak) eta euskara arkaikoaren (1545-1600) artean kokatuko litzateke Erdi Aroko euskara.² Akitaniera Erdi Aroko euskaratik bereizteko arrazoi nagusiak hauexek dira Lakarraren ustez: hitz eraketako bilakabideak, hots, elkarketa eta eratorpeneko bokal erorketak eta neutralizazioak, kontsonante erorketak eta aldaketak gertatzea. Bilakabide honen aztarnarik ez da Akitaniako euskararen; bai, ordea, Erdi Arokoan. Bestalde, euskara arkaikoa deitzen duen horren garaia, alegia 1545 urtetik (hots, lehen lekukotasun luzeak hasten diren garaitik) 1600 bitartekoa, funtsean Erdi Arokoaren berdina dela baieztatzen du, eta biak bereizteko arrazoi bakarra lekukotasun kopurua da.

Lakarrak berak (1997a: 516) aitortzen duen bezala, periodizazio hau zirriborro bat besterik ez da.³ Bertan euskararen aroak aurkeztu eta aro edo garai hauen arteko ezberdintasun gutxi batzuk ematen dira, kuantitatiboki urriak badira ere, kualitatiboki garrantzitsuak direnak nolahi ere. Ezaugarri hauetan sakontzea eta gehiago aztertzea beharrezkoa da zirriborroa izango ez den periodizazioa egiteko; horretarako, Gorrochategui eta Lakarrari (2001) jarraituz, periodo bakoitzean zehaztasun gehiago eman beharko lirateke eta, horrez gain, garaiak sakonago aztertu eta periodo luzeak direnean, Erdi Arokoa kasu, azpi-aroak ere bereizi beharko lirateke.

Periodizazio bat edo bestea hartu (esan nahi da, 1997koa edo 2001ekoa), ikus daiteke Erdi Arokoa dela garairik luzeena. Gainerako periodoak 100 urteren bueltan dabilta akitaniera salbu (hiru mende). Erdi Arokoa da, alde handiz gainera, denbora gehien hartzen duena: lehen periodizazio saioan hamar mende; bigarrenengan, aurrekoaren erdia, bost mende. Honen arrazoa, bistan da, lekukotasun gabezia eta urritasuna da (ik. orain lan honetan §2.3), baina baita garai horretan Euskara Batu Zaharra kokatzeko beharra ere.

Diakronista bezala, eta hizkuntza denboran zehar aldatzen doala onartzen badugu, ezinbestean onartu beharrean gaude Erdi Aroko euskara ez dela bat eta bakarra, alegia v. mendeko (edo xi. mendeko) eta xv. mendeko euskaren artean desberdintasunak egongo zirela pentsa genezake. Hamar mende hizkuntzaren garapenean asko izan daitezke, eta aldaketa handiak eta txikiagoak gerta zitezkeen. Beraz, Lakarraren periodizazioaren barnean, Erdi Aroko euskara deitu zaion horretan hainbat periodo bereiz litezkeelakoan gaude (ik. orain lan honetan §5).

Mitxelena (1981) uste onean bazebilen, euskararen dialekto historikoen aitzindari datekeen Euskara Batu Zaharra vi. mendean hitz egin zen. Beraz, guri dagokigun ga-

² Bigarrean ere bai, baina azken honetan III-XI. mendeen tartea ez da inongo garaitan sartzen, agian mende horietan dagoen lekukotasun ezagatik, eta mende horietan kokatu behar litzatekeelako Mitxelena 1981ean proposatutako Euskara Batu Zaharra.

³ 2001ekoa aurrekoa baino garatuxeagoa da, datu eta zehaztasun gehiago ematen dira.

raian “sortu” zen euskara batu hura. Erdi Aroko azken garaietara bagoaz, ordea, euskara dialektoetan bereizirik dagoela nabarmen ikus daiteke. Agi denez, Erdi Aroan euskararen bilakabidean aldaketa handiak gertatu ziren eta, beste edozein garaitan gerta zitekeen bezala, konbergentzia eta dibergentzia handiak gertatu ziren.

Hizkuntzan gertatutako bateratze eta bereizte fenomeno hauek gizartearen baitan gertatutako aldaketek eragindakoak dira, hein batean bederen. Hizkuntzalarion lana da historialarien laguntzaz, eta gizartearen historia eta garapena ezagutuz, hizkuntzaren konbergentzia eta dibergentzia noiz, nola eta zergatik gertatu ziren azaltzea.

2.2. Erdi Aroko euskara ezagutzeko garrantzia, arazoak eta iturri motak

Azken urteetan Erdi Aroko euskara gutxi aztertu bada ere, inondik inora, Erdi Aroko euskara aztertzeak ez du garrantzia gutxi. Lacarrak (1957: 20-21) bere lan bikainean Erdi Aroko euskara aztertzeak duen garrantziak esan zuena dakargu hona; luze xamarra izan arren, bere horretan sinatuko genuke:

El interés que puede tener este estudio de las reliquias de la lengua vasca que nos transmiten los textos medievales, no necesita ponderación. Sería absurdo el intentar hacer etimología basándose tan sólo en el vascuence actual; toda lengua evoluciona al correr de los años, y si hoy reconstruimos el castellano hablado hace 500 u 800 años, lo mismo debe intentarse con el vascuence. Es verdad que son pocos y pobres los textos que nos han llegado de esta lengua, pero por pobres que sean deben ser utilizados al máximo si queremos señalar unas leyes generales de evolución del idioma, si queremos conocer el desgaste que éste ha sufrido en el hablar cotidiano, pues sería ingenuo pensar que hoy se habla exactamente igual que hace 800 años. Por eso me parece un tanto aventurado, a mí profano en estas materias, el querer explicar por el vascuence actual inscripciones de época romana, o el relacionar el vascuence actual con el caucásico o con cualquier otra lengua remota en el espacio y en el tiempo. Parece más lógico proceder como se ha procedido, por ejemplo, en el estudio de las lenguas románicas, y remontarse paulatinamente hasta mil años atrás y si se puede hasta los dos mil años, mejor. Si sería absurdo establecer comparaciones entre el castellano actual y el latín, prescindiendo de las formas romances medievales, no parece lógico reconstruir el vascuence de los tiempos ibéricos a base de tan sólo del vascuence actual, sin tener en cuenta el de los siglos intermedios.

Euskararen historiaren eta protohistoriaren ezagutzan aurrera joan nahi badugu, euskararen bilakabidea nolakoa izan den ezagutu nahi badugu eta atzera joanaz aitzi-neuskara berreraiki nahi badugu, ezin dezakegu Erdi Aroko euskara aztertu gabe bazterrean utzi. Beharrezko dugu, beraz, orduko lekukotasunak bildu eta aztertzea; halaber, lekukotasunon maiztasuna, kokagunea eta interesgarri diren beste hainbat datu ere begiratzekoak dira.

Urriak dira, zoritxarrez, Erdi Aroko euskara aztertzeako ditugun testu edo lekukotasunak; eta honek arazoak sortzen ditu garai hartako euskara aztertzeako orduan. Arazo honi, bestalde, euskarazko lekukotasunak erdaraz idatzitako testuetan eta erdaren grafia sistemaren arabera idatzita egoteak dakarren arazoa gehitu behar zaio. Era berean, ez dakigu dokumentuaren idazleak euskaraz zekien eta, beraz, esaten zenaren, entzuten zuenaren eta idazten zuenaren artean gaizki-ulertuak, gaizki-entzunak, etab. egon zitezkeen.

Gainera, lekukotasunen interpretazioak ere hainbat izan daitezke, batetik ez delako ondo ulertzen idatzita dagoena. Esaterako, Garai herriko hilarri batean Mitxele-nak (*TAV*, §2.1.2) IAUNINCO irakurtzen badu ere, NUNINCO ere irakur liteke (Azkarate & García Camino 1996: 143). Bestetik, testua ondo irakur daitekeen kasuetan ere, irakurritakoari hizkuntzalariek eman diezaieketen interpretazioan ezberdintasunak egon litezke.

Zailtasunak eta oztupoak ugariak izan arren, hauek ezin izan daitezke lan ez egiteko aitzakia. Dakigula, ez dago euskarazko Erdi Aroko (xv. mendea baino lehenagoko) testu luzerik, baina gogora dezagun Caro Barojak esandakoa (1969: 105):

Pero, en fin, dentro del conjunto de textos romances, de un grupo u otro, quedan, como incrustadas, palabras vascas; y dentro del vocabulario vasco quedan, también, a modo de incrustaciones, una serie de palabras latinas de aspecto arcaico, que a veces, no entran en el sistema de cambios fonéticos que se impone en la Romania a partir de unas fechas.

Emandako aipuan Caro Barojak aipatzen dituen “palabras incustradas” horiek Erdi Aroko erdal testuetan agertzen diren euskarazko hitzak, esaldi laburrak, toponimoak eta glosak dira. Bestalde, euskal hiztegian “a modo de incustraciones” dauden erdal hitz horiek ez dira latinetik hartutako maileguak besterik; behin euskararen sartuta euskararen bilakabidea jasan duten hitzak alegia. Maileguon analisiak beste modu batera ezagut ezin genitzakeen bilakabideak ezagutzeko aukera ematen digu.

Lekukotasunen urritasunaren gaineratik zientziak eta, bereziki, euskal hizkuntzalaritzak aurrera egingo badu, beharrezkoa da lekukotasun urritasunak dakartzan oztupo eta zailtasunak gainditzen lagunduko diguten hizkuntzalari eta filologoek arnabak zorroztea.

Jarraian Erdi Aroko euskara aztertzeke ditugun lekukotasunak aurkeztuko ditugu; ikusiko denez, ugariena pertsona eta leku izenak dira, baina erdaraz idatzitako testuetan euskarazko bestelako hitz bat edo beste aurki daiteke, baita kasuren batean testu labur bat ere. Horretaz gain, euskaraz idatzitako bi glosa ere baditugu.

2.2.1. *Onomastika*

Erdi Aroko euskararen lekukotasun ugariena onomastikari dagokio, alegia, euskarazko jatorria duten leku eta pertsona izenak dira. Orduko dokumentu askotan agertzen dira euskarazkoak diren izenok. Badira gure artean datu hauek bildu eta aurkeztu dituzten hainbat lan (ik. Reguero 2011b). Beste datu gehiagorik ezear, onomastika eta, bereziki, toponimia da, arriskuak arrisku, Erdi Aroko euskara ezagutzeko iturri baliagarriena; baita euskara galdua den eremuetako euskara nolakoa zen jakiteko dukegun iturrietarik nagusienetakoa.

Toponimo hauek eman dezaketzen informazioa oso mugatua da. Besteak beste, bilakabide fonologiko batzuen berri eman dezakete; esaterako, *Xemen* (1366) edo *Xuloaga* (1454) aurkitzen baditugu Erdi Aroko dokumentuetan, pentsa genezake ordurako sabaikaritze adierazkorra indarrean zela⁴ (Oñederra 1990: 24 edo lan honetan §4.1.2.7).

⁴ Akitanieraz bilakabide hau indarrean bide zen. Gorrochateguik eta Lakarrak (2001: 431) gogorazten dutenez, Rhin inguruan agertu ziren zilarrezko xafletako *Xembus* izeneko <x> grafemak sabaikaria adieraz lezake.

Horretaz gain, morfologiaz ere datu gutxi batzuk eskura daitezke: *-ko* atziki txikigarriaren erabilera pertsona izenetan, *-eta*, *-aga* leku izenetan, etab. Eratorpen morfonologikoaz eta hitz-elkarketaz ere informaziorik lor daiteke, gertatzen diren hots galerak eta aldaketak esate baterako. Sintaxiaz, ordea, ezer gutxi eskura dezakegu onomastikatik; Gehienez ere aditz trinkoa daraman ezizen bat edo bestek eman diezaguke informazio apurren bat, baina dakigunaz gain askoz gehiagorik ez. Hona halako bi adibide: *Gari dario* (Etxarren, 1366), *Pero Pascoal badarraçu* (Lizarrar, 1366). Hitz ordenaz zer esana izan lezakete Erdi Aroko lekukotasunek; esaterako, ohiko hurrenkera [I + Adj] dela eta [Gen + I] edo [I + Gen] hurrenkerak daukela, etab.

Egun edo euskararen historian zehar erabilitako izen-abizenen jatorria, hauek historian zehar izan duten garapena, etab. aztertzeo aukera ere ematen dute, baina hau gure lanetik kanpo geratzen da.

Onomastikarekin, hala ere, kontuz eta zuhurtzia handiz ibili beharra dago. Besteak beste, demagun pertsona izenen artean, dokumentu eta urte berean, *Echauerçe* eta *Echeuerri* agertzen direla, alegia, lehen elementu bera duten bi hitz elkartu, baina batean aldaketa gertatu da eta bestean ez. Hemen bi aukera ditugu: lehena, bi pertsonak leku berekoak dira eta hitz-elkarketa legea ez da erabat gertatu; bigarrena, bi pertsonak, nahiz eta leku bereko dokumentuan agertzen diren, ez dira leku berekoak. *A priori* ezin genezake bataren edo bestearen alde egin, baina lekukotasunen azterketa sistematikoa lagungarri izan liteke halako zalantzak argitu eta aldaketa nondik nora eta noiz zabaldu zen zehazteko.

Antzeko zerbait gerta liteke toponimoekin. Dokumentu batean leku izen bat ager daiteke, dokumentua agertu den herrian ez dagoena, baizik beste eskualde batean, eta bilakabide konkretu bat erakusten duena. Kasu horretan nongoa da bilakabidea, dokumentua agertu den herrikoa ala toponimoa dagokion herrikoa?

Halaber, onomastikak ekar dezakeen beste arazo bat hauxe da, alegia, hizkuntza arruntean gertatzen diren bilakabideak batzuetan ez dira gertatzen edo ez dira idatziz adierazten. Tentuz ibili ezean, arrisksua izan liteke hau, batez ere bilakabideen kronologia finkatzeko orduan. Susmagarri izan litezkeen kasuak azpimarratu eta susmagarri ez diren kasuekin konparatzea izan liteke bidea.⁵

Onomastikaz ari garela, ezin ahantz dezakegu Mitxelenak esandakoa (1961b: 245):

En efecto, los nombres propios —que estrictamente no significan nada, sino que se limitan a designar— son el objetivo lingüístico menos apropiado para fundar sobre ellos conclusiones sólidas: por desgracia, dentro de éstos son precisamente los nombres de persona —con su movilidad, su sujeción a la moda, etc.— los de manejo más difícil. Las inferencias que de ellos se obtengan no podrán ser, por lo tanto, más que probabilísticas. En otras palabras, un puñado de nombres propios no nos autoriza a emitir los juicios categóricos que tres o cuatro líneas de textos seguidos fundamentarían sin trabajo.

⁵ Susmagarria noiz den eta noiz ez den zehaztea ez da beti erraza. Askotan eskribaua itxura jasoa ematen saiatzen da toponimo edo antroponimo bati (gogora *Aceari* vs. *Acenari* kasua). Kontradibide garbirik ezean nekeza da halako zuzenketa baten aurrean gauden ala forma erabiliaren artean gauden erabakitzen.

Nolanahi ere, Mitxelenak berak (1982a) esan bezala, toponimoak aztertzea ez da uste bezain antzua, ez behintzat ausardiaz aztertzen badira. Toponimiak eta, oro har, izen bereziek hizkuntzari buruzko datu andana eman dezakete; besteak beste, non hitz egin zen, nolako hizkuntza zen, bilakabideak non gertatu ziren, hizkuntzaren egitura zaharrak zein ziren eta beste hainbat informazio.

Maiz antroponimia eta toponimia biak batera joan ohi dira, pertsona izenek pertsonaren jatorria adierazten duen deitura baitaramate: batzuek euskara hutsezko egituran: *Anso Azcayneco* (1364), *Miquel Iturric*, *Miquel Periz mendico* (1366); beste batzuek gaztelerazko egituran: *Johan de Mendiribarren* (1366), *Enaut de Larçabau* (1353); hibridoak ere badira: *Johan de Muruco* (1364) edo *Garchot de landa arteko* (1366).

Antroponimoei dagokienez, hainbat motatakoak aurki ditzakegu, batzuk besteak baino konplexuagoak direnak. Sinpleenen artean izen edo adjektiboez lagundutako pertsona izenak ditugu: *Miquel Mearra*, *Garcia Suri*, *Garcia Lucea* eta *Lope Eger* (Nafarroa, 1366). Hauetan izenak bakunak (aurrekoen modukoak) edo konplexuak izan daitezke: *Mikel Periz musu gorri* (1366), esaterako. Ziurrenik, izenari laguntzen dioten adjektibo edo izen hauek dagokion pertsonaren nortasunari, izaerari, ezaugarri fisikoari edo bestelako ezaugarri bati egiten diote erreferentzia. Adjektibo eta izenekin batera, aditz trinkoa ere eraman dezakete izenek; goraxeago aipatu ditugu halako bi kasu: *Gari dario*, *Pero Pascoal badarraçu* (1366). Orpustanek (1999: 223 eta 307) *Garcia ator* (1103) eta *Pero Sanchiz dicho atorr* (1366) horietan *hator* aginterazko forma dakusa.

Esan izan da antroponimoak sortzeko erabilitako hizkuntzak ez duela zertan izena daraman pertsonak darabilen hizkuntza berekoa izan. Pertsona izenak modaren arabera izan daitezke, eta Erdi Aroan ere erdaldunek euskarazko izenak izan zitzaizketen moda dela eta. *Eneco* izenekoek erdaraz soilik hitz egin zezaketen, baina antroponimoetan euskararen izen morfologiako elementuak egoteak —*Miquel Iturric*, *Sanso Urraquarena*— euskara erabiltzen zela adieraz edo iradoki dezake. Euskarazko toponimia agertzen den kasuetan euskarak bertan izan duen presentziaz zalantza gutxiago izan dezakegu; areago, toponimian ere izen morfologiako elementuak agertzen badira. Antroponimoak eta toponimoak leku berean lekukotzeak euskara hitz egiten zela adierazten du zalantza handiegirik gabe.

2.2.2. Hitz solteak, esaldiak eta testu laburrak

Onomastikarekin batera, hitz solte eta esaldi zein testu laburren bat edo beste azaltzen da Erdi Aroko lekukotasunen artean, baina, tamalez, aurrekoak baino nabarmen gutxiago dira. Hauetariko gehienak, denak ez badira, Mitxelenak *TAV*en bildu eta aztertu zituen. Orpustanek ere (1999: 204-216) aztertzen ditu.

Maiz ezin dezakegu esan lekukotasuna euskarazko hitz soltea den ala leku izena den. Mitxelenak (*TAV*, §2.2) Erdi Aroko dokumentuetako hainbat lekukotasun hitz solteztat hartzen ditu, baina leku izenak ere izan zitezkeen. Are gehiago, erdarazko testua osorik irakurrita leku izena dela baieztatzea errazago bide da ezen ez hitz soltea dela baieztatzea.

Hona adibideak:

de illo fonte qui vocatur <i>Lamiturri</i>	[Donemiliaga, 945; TAV, §2.2.1]
vinea que est iuxta caminum de <i>Urbavide</i>	[Leire, 1090; TAV, §2.2.2]
la carrera que es clamada <i>Legariavidea</i>	[Iratxe, 1321; TAV, §2.2.2]
unam pieçam que est in Subiça et est prope illa ecclesia in <i>Liçaverria</i>	[Iratxe, 1061; TAV, §2.2.3]
in villa que nominatur <i>Iriverri</i>	[SJuan, d.g.; TAV, §2.2.3]
que apellatur <i>Bazterreco ardança</i>	[Iratxe, 1164; TAV, §2.2.4]
aliam pieçam seminaturam de I kaficio tritici que peça vocatur <i>Iriondoco soroa</i>	[SJuan, d.g.; TAV, §2.2.4]
pieça clamada <i>Ançare Soroa</i> ... pieça que se llama <i>Varace Çarra</i>	[Iratxe, 1397; TAV, §2.2.4]
ena era que es clamada <i>Larraynçuria</i>	[SJuan, d.g.; TAV, §2.2.4]

Bistan denez, lekukotasun hauetako euskarazko elementuak hitz solte izatetik baino toponimo izatetik gertuago bide daude; izan ere, *apellatur*, *vocatur*, *clamada* eta *in* bezalako en ostean datoz. Nolanahi ere, toponimian agertzen diren hitzak inoiz eguneroko hizkuntzan erabili izan direla pentsatzea zentzuzkoa dirudi. Gainera, batzuetan ez da argi geratzen non egon daitekeen toponimoen eta izen arrunten edo egituren arteko muga. Alegia, hitzunik *baratze zaharra* toponimo edo leku baten izen berezi bezala erabiltzen du ala berria ez den eta izen zehatzik ez duen baratzeari deitzeko erabiltzen du? Gauza bera gertatzen da goiko adibideetako *Antzaren soroarekin*, *Bazterreko ardantzearekin* eta *Iriondoko soroarekin*. Halaber, Orreagako 1284ko saroi zerrendan agertzen den *la somera muga* horretako *muga* ez ote da toponimoa baino hitz soltea? *Muga* hitza bera maiz lekukotzen da Erdi Aroko lekukotasunetan: “illos terminos uel *mugas* de Mendigorria” (Abarzuza, 1194; Jimeno & Jimeno 1998), “los dos moiones e *mugas* de piedra” (Zizurkil, 1389), etab. Azken finean, gaur edo historikoki toponimoak direnak lehenago hitzak edo egiturak, oro har, arruntak ziren, izen berezietatik, santu izenetatik edo halako beste bideren batetik datozen toponimoak salbu. Esan nahi baita, toponimoak, aipatutako salbuespenak salbuespen, hizkuntzan erabilera arrunta duten hitzetatik sortzen dira eta, nolabait, hitz arruntok leku jakin bat izendatzeko erabiltzean sortzen da toponimoa.

Badira, halaz ere, Erdi Aroko euskaraz erabiltzen ziren hitzen, alegia, toponimo ez diren hitz solteen lekukotasun gutxi baina ziur batzuk ere. Besteak beste, 1167 urteko Iruñeko Gotzain On Pedro eta On Vela kondearen arteko akordiozko testuan (TAV, §2.2.11): *unamaiçter*, *buruçagui* (biak birritan, nahiz eta lehena grafia ezberdinez lekukotu). Bi hitzok ezagunak dira egun. Lehenaren etimologia **unai-maiçter*, alegia ‘behi-zainen maiçterra’-edo da. Bigarrenaren etimologia zailxeagoa bide da: badirudi **buru+zani* izan daitekeela (FHV, §21.6, 415. or. 16. oharra).

xiv. mendeko Nafarroako *Foru Orokorrean* ere (TAV, §2.2.13) badira hainbat hitz solte: *Opilarinçada* eta *opil arinçada*.⁶ Euskarazko *opil* bide da ogi eta ardoan ze-

⁶ Hitz soltetzat eman badugu ere, gogoan izan behar da zerga baten izena dela *opil arinçada*. Hala ere, *opil* hitz solte bezala agertzen da Irantzuko *Liburu Gorria*-n, ziurrenik euskaratik hartutako mailegu bezala: *sueldos e opila* (xiii. mendea).

tzan zergaren izenean agertzen den hitza.⁷ Dokumentu berean *açaguerrico* izeneko zerga ere agertzen da birritan, ondoan azalpen hau daramala: “aqueylla pecha deve ser quoanto un ome puede levar en el onbro”. Mitxelenaen arabera (*TAV*, 53. or.) bi zatikatze izan ditzake hitzak: *-aguerrico* edo *-guerrico*. Lehenengo kasuan ‘ageriko, agerian dagoena’ genuke; bigarrenean ‘gerriko, gerriari dagokiona’. Lehenengo elementuari dagokionez, ez dago batere garbi, Mitxelena (*h*)*atz*-ekin lot ote litekeen aipatzen badu ere.

Ozterate eta *erret bide* izeneko zergak ere ageri dira aipatu dokumentuan. Mitxelena dioenez (*TAV*, 54. or.), *ozterate*-k *oztera* (‘ostera edo armadara’) joatearen ekin-tza adierazten du. Urgellen arabera (2006: 927; ik. halaber lan honetan §4.3.5.3), *-te* bukaeradun aditz-izenaren lehen lekukotasun absolutua dateke. *Erret bide* hitz elkartua da *<erree bide* eta, beraz, dakuskegunez, hitz-elkarketa erregela gertatua zen garai hartarako. Badira dokumentu berean hona ekarriko ez ditugun beste lekukotasun interesgarri gehiago ere (ik. *TAV*, 54-56. or.).

Esalditzat har genitzakeen hainbat lekukotasun ere baditugu. Ezagun denez, euskarazko esaldi zaharrenak Donemiliagako kartularioan azaldutako glosak dira (ik. §2.2.3). Halaber, badira aski beranduagokoak izan arren Erdi Aroko euskararen cor-puseko esalditzat har genitzakeen lekukotasun gehiago ere, urriak izan arren:

On bazendu avaria	[NFO, xiv. m.; <i>TAV</i> , §2.2.13]
Apeçari ez oroc axegin	[NAN, 1415; <i>TAV</i> , §2.2.16]
Galdocha çoçaldia yldala valmaseda conestarra	[<i>Bienandanças e Fortunas</i> , 1399-1476; <i>TAV</i> , §2.2.16]

Honako adibideok aditza duten esaldiak dira, baina badira lekukotasun luzexeago batzuk, aditzik ez dutenez, esaldi ez baina hitz soilak ere ez direnak eta, beraz, sintaxiaren gaineko nola-halako informazioa eman diezaguketenak:

Lope iaun Ortire semea	[Iratxe, 1125; Mitxelena 1969]
Orçiren çorita çaharra	[Orreaga 1284; <i>TAV</i> , §2.1.8]
Orçiren çorita soroa	[Orreaga 1284; <i>TAV</i> , §2.1.8]
Larrandorenen bi sarohe	[Orreaga 1284; <i>TAV</i> , §2.1.8]

Esaldiekin batera, osatugabea bada ere, testu gisa har genezake xiv. mendeko *Pa-ter noster txikia* bezala ezagun den otoitzaren zatia (*TAV*, §2.2.15):

Vyrguo clemens, Vyrguo pia, Vyrguo dulçis al[...
 todauia. Pater noster chjcia, Deus peretençia lur<r>ac dac[a]r og[...
 çoçac ardan bustia, baradiçu menda uerde macu onac ard[...
 liburuetan iracurten, arguiçagui eraiçeten çerua[...
 dauilça Jangoicoaren apostru maestru jaun d[...
 Agnus Dei qui tollis peccata mundi egunean
 telo melo guaradela çure guomendatu gura iruretan d[...
 arima saluatu.

⁷ Leireko dokumentuetan agertzen den “per unumquemque annum donetis *opil ariçata* [sic?] et decimas” (1171) dakar Lacarrak (1957: 36).

xv. menderako testu luze(xeago)ak ugaritu egiten dira, ez ordea nahi genukeen kopuruan, luzeran eta hedadura geografikoan. Hauetan aipagarrienak Sarasolak (1983: 209) dakarren nafar erromantzeko gutun batean dagoen euskarazko testu zatia da, eta are garrantzitsuagoak dira beren balio historiko zein linguistikoagatik Arriolabengoak (2008) biltzen dituen Ibarguen-Cachopin kronikan agertutako euskarazko testu, esaldi eta hitzak. Bestalde, Garibaik, Mendietak, Zaldibiak eta beste batzuek xv. mendean bildutako testuak eta hauen azterketak dakartza TAVek, guztiak Erdi Aroko euskara ezagutzeko aztertu beharrekoak.

2.2.3. *Glosak*

Aurrekoekin batera, euskarazko bi glosa ere lekukotzen dira Erdi Aroan. Donemiliaga Kukulakoa agertutako x-xi. mende inguruko⁸ bi esaldi dira, 'Donemiliagako glosak' izenez ezagutzen direnak. Hauek dira, dakigunez, euskaraz idatzitako lehen bi esaldiak: *jzioqui dugu* eta *guc ajutuezdugu*.

Erromantzez idatzitako testu baten ertzean daude euskarazko ohar edo glosok. Hauen analisia Mitxelenak berak egin zuen (TAV, §2.2.5.; ik., era berean, Orpustan 1999: 204-205). Bi glosok eman diezaguketen informazioa oso mugatua da; gainera, agertzen diren *jzioqui* eta *ajutu*-ren esanahia interpretatzeko (ik. TAV, §2.2.5.) zailtasunak daude. Alabaina, berri interesgarri batzuk eman diezazkigukete Donemiliagako glosa hauek. Besteak beste, glosa hauei esker jakin dezakegu x-xi. menderako ergatibo bazela (ik. §4.3.3.2). Agertzen diren izenordainak eta aditz jokatuak ere euskararen dialektalizazioa abian zela erakusten dute glosa hauek (ik. §4.3.4 eta §4.3.5). Bestalde, bietako baten ezezko perpausaren hurrenkeraz ere informazioa ematen digu (ik. §4.3.5.2)

Bi glosetan agertzen den *dugu* horrek ere ez du eztabaida gutxi piztu. Menéndez Pidalen ustez, glosagileak ekialdekoa, nafarra eta ez errioxarra, behar zuen izan aldaera hau erabiltzeagatik, inguru hartan espero zitekeen *dogu* mendebalekoaren orde. Alabaina, *dut* eta *dugu* gisakoak ondo lekukotuta daude Araban, geroagokoak badira ere. Mitxelenak (TAV, 42. or.) dioenez, Zigoitian Azkuek *dut* gisakoak bildu zituen, eta Landuccik ere gisa honetako aldaerak erabiltzen ditu. Halaber, Albeniz araiarraren *Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*-an *dut* gisakoak badira: *Aguiquetan dut, biar dut, eztut dudaric...* Gamizen olerkietan ere badugu halakorik: *eztut nic lotza, fortuna duzu, izten dut...* Lazarragak berak ere badu kasuren bat edo beste: *Ecin sinistu dut* (AL: 1152r), *berbaric asco esan ey duçu* (A27b: 40).

Guc izenordainari dagokionez, Mitxelenak (TAV, 42. or.) azaltzen du *guc* Zigoitian ere azaltzen dela, eta **guhaur* batetik erator litekeela, *geuk* bezala. Halaber, Lazarragak ere halako adibide batzuk baditu: *ece guc al daigun lagundasunic onaena*

⁸ Ikertzaile guztiak ez datoz bat glosa hauen data ezartzeko orduan. Batzuek x. mendekoa dela baieztatzeko arrazoiak eskaintzen dituzte; beste batzuek, aldiz, xi. mendekoa dela baieztatzeko arrazoiak dituzte. Gu ez gara eztabaida horretan sartuko; beraz, glosa hauen erreferentzia egitean x-xi. mendekoak direla esango dugu. Zehaztasun gehiago hemen: <http://www.vallenajerilla.com/berceo/garciaturza/ anotacionesglosas.htm> [azken bisita: 2012/03/05].

eguingo deusugu (AL: 1147v) eta *guc eta çuec bearco dogu* (AL: 1154v).⁹ Beraz, badi-rudi Araba inguruan sortu zen berrikuntza dela, baina gerora arrakasta handirik izan ez zuena.

2.2.4. *Hiztegiak*

Nonbait nabarmena bada Erdi Aroko lekukotasunen interpretazioek sor dezake-ten arazoa, garai hartako hiztegietan ikus daiteke hori. Badira Erdi Aroan idatzitako bi hiztegi edo hitz bilduma. Bi kasuetan kanpotik etorritako bidaiariak jasotako hitz zerrendak dira, eta ez zuten euskara ezagutzen.

Ezagun denez, hauetarik zaharrena XII. mendean Aimery Picaud frantziar erro-mesak idatzitakoa da, Mitxelenak (*TAV*, §2.2.12) eta Urgellek (2002) azaldu eta az-tertua. Laburra izan arren, hainbat datu interesgarri ematen dizkigu bilduma honek, besteak beste, artikuluaeren erabilerari buruz edota bokal sudurkariari buruz (*ardum* izenaren bukaerako sudurkaria esaterako). Gisa honetako beste hiztegia, ikusitakoa baino berandugokoa, 1496-1499 inguruan Arnold Von Harff koloniarrek idatzita-koa da, Mitxelenak (*TAV*, §2.2.18) eta Urgellek (2002) bildu eta aztertua. Azken honek aurrekoak baino zailtasun gehiago ditu hitzak interpretatzeko, nahiz eta al-boan alemanezko itzulpena izan.

Esan bezala, interpretazio arazo batzuk egon dira hiztegi hauekin. Hauetako ba-koitzeko adibide bana ekarriz, merezi luke Picauden hiztegian agertzen den “Deum uocant *Urcia*” aipatzea. Latineko esaldiaren itzulpen zehatza eginez, “Jainkoari Urtzi esaten diote” emango genuke euskarazko ordain gisa. Alabaina, Mitxelenak (*TAV*, §2.2.13, 51. or.) esaten duenez, hauxe litzateke *Urtzi* jainko izen gisa ager-zen den lekukotasun bakarra. *Ortzi* aldaerarekin izen berezi gisa XIII. mendean le- kukotzen da, eta *ortz-* hitz elkartuan ere maiz ageri da, baina inoiz ez jainko izen bezala. Azkuek eta beste zenbaitek arrazoitu dute esanez erromesa nahastu egin zela: Jainkoaz galdetu eta zerua seinalatzen zuela galdetuak zerua ulertu eta zerua- ren izena eman zion. Mitxelenak (*TAV*, §2.2.13, 51. or.) ez du nahaste honen arra- zoirik ikusten eta gogorarazten du “jainkoa” eta “zerua” oso erlazonaturik daudela hizkuntza askotan.

Korapilatsuagoa da Von Harffen hiztegian agertzen den *schatuwa ne tu so gausa moissa*. Alemanierazko ordainak “neska ederra, etorri nirekin ohera” moduko zer- bait adierazten du.¹⁰ Oro har, ez da zalantzarik *schatuwa* “neskatoa”-rekin lotzean, eta *ne tu so* “nahi duzu”-rekin. Ilunagoa da, ordea, *gausa moissa*-ren interpreta- zioa. Mitxelenak (*TAV*, §2.2.13, 51. or.) “gautzan” edo “goazen” ikusten du lehen elementuan, eta bigarrenari dagokionez ez du argi ikusten “ohera” edo “batera” den. Mitxelenarenaz gain, lehenagoko interpretazio gehiago ere badira (ik. *TAV*, §2.2.13, 51. or.).

⁹ Bada Lazarragarengan *guc* gehiago, baina absolutiboan: *ic jaquingo doc ece guec goacela Dueroco riberara* (AL: 1147r) eta), *Eldu ez çara guec gueoncen lecuan* (A26: 72). Hauek *zuek* izenordainaren ana- logiaz sortu dirateke.

¹⁰ Mitxelenak (*TAV*, §2.2.13, 51. or.) “hermosa joven, venid a dormir conmigo” itzultzen du, eta alemanierazkoak halaxe dio: “schoin junfraun kumpt bij mich slaeffen”.

3. Erdi Aroko euskararen kanpo historia laburra

Atal honetan Erdi Aroko euskararen historia egiteko beharrezko ikusten dugun kanpo historiari begiratu bat emango diogu. Hizkuntzaren bilakaera eta garapena egoki aztertzeke beharrezkoak dira barne historiaz gain kanpo historia ezagutzea, hau da, hizkuntza hitz egiten duen herriaren edo komunitatearen historia ezagutzea. Hori dela eta, Erdi Aroko euskararen historia egin nahi bada, komeni da Euskal Herriaren Erdi Aroko historia ezagutzea eta garai hartan euskarak izan zezakeen hedadura eta egoera ezagutzea. Gogora ditzagun Jimeno Jurioren hitz batzuk (1998: 43):

Sin conocer la evolución histórica de un pueblo, siquiera a grandes rasgos, difícilmente podremos entender la de sus lenguas. En relación con éstas, una de las características del Alto Medioevo es la escasez e inseguridad de noticias.

A lo largo del milenio medieval, que en el Reino de Navarra se prolonga hasta la conquista de éste en 1512, se produjeron incesantes y profundos cambios demográficos, sociales, políticos y religiosos: oposición a los Reinos franco-merovingio del Norte y godo del Sur; ocupación de la Vasconia llana por los musulmanes; reconquista iniciada por Sancho Garcés a comienzos del siglo x y continuada hacia La Rioja; anexión de las Tierras de Ultrapuertos a la Corona de Navarra; repoblaciones de villas y burgos con francos desde finales del xi; conquista de Tudela poco después; cambios dinásticos; guerras con Aragón y con Castilla, a la que fueron incorporadas Los Arcos y sus villas temporalmente (1463-1753), y Laguardia con su hermandad definitivamente.

Garai hau aztertzea da atal honen helburua, Erdi Aroko euskara testuinguru sozio-politikoan kokatzea.¹¹

3.1. Historia apur bat

Erdi Aroa Euskal Herrian, oro har Europa osoan bezala, v. mendean hasi zen; Aitzin Aroaren eta Aro Modernoaren artean kokatzen dute historialariek. Hain zuzen ere, Erromatar Inperioaren gainbeherarekin eta germaniarren inbasioekin hasi eta xv. mendean bukatu zen. Halaber, Erdi Aroa bitan banaturik azaldu ohi dute historialariek: Goi Erdi Aroa eta Behe Erdi Aroa.¹² Tamalez, Goi Erdi Aroaren egoera zein zen ezagutu ahal izateko dokumentu gutxi dago eta hiru bide ezberdinetatik iritsi zaizkigu: musulmanena, frankoena eta bisigodoena. Behe Erdi Aroan, aldiz, ugariagoak dira gaurko Euskal Herriari dagozkion lurraldeei erreferentzia egiten dieten dokumentuak; oraingoan, oro har, kristauenak dira (Munita 2004: 53). Lekukotasun urritasun honek, eta daudenak behar bezala ez baliatzeak, espekulaziorako eta idealizaziorako arriskua dakar.

Dakigunez, Erromatar Inperioaren hedatzeak errotik aldatu zituen konkistatutako herrietako gizarte egiturak eta bizimodua. Iberiar penintsulari dagokionez, erromanizazioa ez zen leku guztietan berdina izan eta, beraz, hainbat motatako gizarte

¹¹ Horretarako ez dugu datu berririk ekarriko, historialariek eta hizkuntzalariek esandakoa laburbildu besterik ez dugu egingo.

¹² Jimeno Juri (2006: 27) jarraituz, Nafarroako Erresumari gagozkiola, Goi Erdi Aroa 409-1076 urte bitarteari deituko diogu; Behe Erdi Aroa, aldiz, 1076-1515 bitarteari.

egiturak zeuden. Leku batzuetan hiri bizimodua nagusitzen hasi zen eta maila ekonomiko altua zuten; beste leku batzuetan, aldiz, ekonomia eta gizarte egitura atzeratuagoak, zaharragoak, zituzten. Azken gisa honetakoak bide ziren Iberiar penintsularen iparraldeko herriak. Barbero & Vigilek (1974: 90) diotenez, iv. mendean erromatarrek ekarritakoaren aldean baskoiek egitura oso primitiboak zituzten. Honetaz gain, hasierako garaian behintzat, ez zegoen hiri garrantzitsurik erromanizazioari bidea irekiko zionik; Iruñea zen baskoien artean zegoen hiri nagusi bakarra, dakigula behinik behin.

Erromatarren goraldiarekin batera, urbanizazio prozesua izan zen, hiriak eraiki eta garatu ziren; inperioaren gainbeherarekin batera aurkako, desurbanizazio prozesua gertatu bide zen. Alegia, erromatarren garaian hiriek indar handia hartu bazuten ere, inperioaren gainbeherarekin hiriek garrantzia galdu zuten eta bertakoak nekazal inguruetara itzuli ziren.

Desurbanizazio eta inperioaren gainbehera aldi honetan *bagaudak* ere eragin nabarmena izan zuten sistema erromatarren aurkako borrokan, eta hauetan paper garrantzitsua jokatu omen zuten baskoiek (Barbero & Vigil 1974: 92). Sistemaren krisiari eta altxamendu sozialei herri germaniarren inbasioak gehitu behar zaizkie:

El caos que se produjo en la Península a raíz de las invasiones bárbaras facilitó e hizo que se consolidara la independencia de los cántabros y de los vascones. La antigua rebeldía contra los romanos se transformó con las nuevas condiciones históricas en una situación de independencia política frente a los visigodos y a los francos (Barbero & Vigil 1974: 93).

Erdi Aroaren hastapenetako dokumentuak urriak badira ere, dirudienez, vi. mendetik aurrera baskoiak bisigodoen eta frankoen aurkako etengabeko borrokan egon ziren, harik eta musulmanak baskoien eremuan sartu ziren arte. Jimeno Aranguren dioenez (1999: 442), Baskonia Erdi Aroan Errodrigo godoen erregearen aurkako altxamenduarekin sartu zen.

Barbero & Vigilen (1974: 51-52) arabera, baskoiena, kantabriarrena bezala, herri askea litzateke, hots, ez legoke herri germaniarren mendean. Baskoien gaineko dokumentu eta aipamen garbirik ez egoteak erakutsi lezake hau, beti ere aipatu autoreen arabera, baita hauen gaineko lehen albisteak Leovigildoren garaioak izateak ere (572-586 bitartean bisigodoen erregea); hain zuzen ere, esanguratsua da lehen aipamena Leovigildo baskoiek konkistatzen saiatu zenekoa izatea, bisigodoen aurrean zuten independentzia isla baitezake, zeina Leovigildoren hedatze asmoekin arriskuan ikustean arma bidez defendatu baitzuten. Sueboek eta bisigodoek, beren ezegonkortasunagatik, ezin izan zituzten baskoiek bereganatu eta erasoei aurre egiteko ondo definitutako eta garrantzia handiko taldea osatu bide zuten baskoiek.

Bisigodoek baskoiek bereganatu ezin izan bazituzten ere, gaur egun Euskal Herriari dauden hainbat eremu bereganatu zituzten, bereziki Ebro ertzeko Arabako eta Nafarroako inguruak. Horrela, Victoriacum hiria fundatu zuten 581 urtean eta Erriberri gotortu zuten 621ean. Iparraldetik ere frankoen eraso etengabea zen; hori dela eta baskoiek kontrolatzeko Baskoniako dukerria sortu zuten, eta hau Bizkaiko kostalderaino hedatzen zen. vii. mende bukaeran Baskoniako dukerria Akitaniako dukerri izatera pasatu zen eta viii. mendean frankoek Akitaniako dukeak garaitu zituzten.

Bien bitartean, mendi inguruetan baskoien, barduliarren eta karistiarren arteko harremanak sendotu bide ziren¹³ bisigodoek ‘baskoniako probintziak’ izendapena eman ziotena eratur. 714ko udaberrian musulmanak ailegatu ziren Ebro ingurura, Casius *comes* hispano-godoa islamdaru zen eta Banu qasitarren dinastia sortu zuen Ebro erdialdean. Berehala herrialde baskoiaren hegoaldea ere islamdaru zuten eta Banu Qasitarren dinastiaren menpean egon zen lau mendez (Jimeno Jurío 2006: 28). Iruñeko eskualdeak ez bide zuen bere berezitasun judizial, ekonomiko eta kulturala galdu; betebeharrak bakarrik islamdarrei zergak ordaintzea zen (Jimeno Aranguren 1999: 448). Araban ere sartu ziren musulmanak; gutxienez 767 urtean hasi ziren lehen sarraldiak eta azkena 883koa da (Lema 2004: 112).

Bien bitartean, akitaniar dukerriko baskoiek frankoen aurka ziharduten borrokan, baina garai bertsuan, Zaragoza-Bartzelona inguruan izandako musulmanen altxamenduak eta honek zekarren arriskuak eraginda, Karlomagnok Pirinioez iparraldeko baskoiak kontrolatzeko Akitaniako erreinuak sortu zuen bere seme Luis Pioientzat 781 urtean.

Etsaien aurkako borroka koordinatzeko asmoz, Iruñea inguruko noblezia elkartu egin zen agintari bat aukeratzeko. Gerora, *dux* edo agintari goren militar honi errege izendapena eman zioten, baina ez dakigu, ez baita dokumenturik, prozesua nola izan zen. Eneko Arista zen, ziurrenik, kargu hori hartu zuena. Hasieran, aliatu Banu Qasitarren laguntzaz erresuma defendatu besterik ez zuen egiten monarkiak, baina Eneko Arista hil (842 urtean) eta bere seme Gartztea Enekoek ezkerreko hartzean bere aliatu eta senide ziren musulmanengandik bereizi eta Asturiasko errege Ordoño I.a-rekin elkartu zen. 905ean dinastia aldatuta gertatu zen eta ximenotarrena hasi. Antso Gartztez I.a izan zen dinastia berriari hasiera eman ziona eta bere erregetzarekin Banu Qasitarrek eraso eta lehenengo konkistak hasi ziren; Lizarrako hegoaldea eta Errioxa Garaia bereganatu zituen (Jimeno Jurío 2006: 30).

Arabaren lehen aipamena ix. mendekoa da; Alfontso I.a Asturiaskoak bere lurraldeak direla dioen dokumentuan agertzen da. VIII-IX. mendeetan Araba Gaztelarekin batera erreinu astur-leondarraren ekialdeko marka bezala azaltzen zaigu, baina pixkana-pixkana izaera politikoa hartuz joan zen; lehen konde arabarraren aipamena 868koa da, *Leylo*; eta bigarrena 882koa, *Vigila Ximenez*. Ziurrenik bertako buru indigenak ziren monarkia astur-leondarrarekin estuago lotzeko ezarriak (Lema 2004: 111-113). x. mendean Araba Gaztelari lotua bazegoen ere, Iruñeko erresumaren eraginak antzematen hasiak ziren.

ix. mendekoa da, halaber, Bizkaiaren lehen aipamena ere. Hau agertzen den dokumentu horretan baieztatzen da Alfontso I.a Asturiaskoak bere lurraldetik iparralderanzko goi-lautadako jendez birpopulatu zituela gerora Bizkaikoak izan ziren eskualdeak: Sopuerta eta Karrantza. Dokumentu horretan bertan Urduña eta *Biscari* (Erdialdeko Bizkaia, Nerbioi eta Deba bitartekoa) ere aipatzen dira eta bertako eskua omen zeuden eskualdeak (Lema 2004: 141). 925ekoa da Bizkaiko lehen kondearen aipamena: *Momo*. Eta garai hartarako Bizkaian ere Nafarroako Erresumaren eragina nabarmentzen hasia zen: Momo kondea Belaskitarekin ezkondu zen, Antso Gartztea I.aren alabarekin.

¹³ Schultenek (1927) erakusten duenez, ‘baskoi’ izendapenak hasieran zuen hedadura baino handiagoa hartu zuen, lehen karistiarrek, barduliarrek edo autrigoiek ziren lurraldeak bereganatuz.

Jimeno Arangurenen arabera (1999: 442) x. mendeak markatu zuen errekonkistaren hasiera, eta baskoiek galdutako eremua berreskuratu eta lur berriak konkistatzearekin bukatu zen. Alabaina, nafar monarkiaren goraldia, esan nahi baita, hedadura handien izan zuen garaia, ximenotar dinastiako Antso III.a Gartzes Nagusiarekin lortu zuen 1004-1035 urteen bitartean: Arga eta Aragoi haranetako mugak gotortu zituen, Sobrarbe eta Ribagorza (1025) bereganatu zituen, Bartzelonako Berenger Ramon eta Gaskoniako Antso Gillermo kondeekin ituna sinatu eta, azken hau hiltzean, Gaskoniako dukerria nafar erregearen esku geratu zen 1032an. Urte berean Iruñeko, Aragoiko, Sobrarbeko, Ribagorzako, Baskoniako, Gaztelako, Leongo eta Astorgako errege izendatu zuen bere burua (Jimeno Jurío 2006: 31).

Antso Nagusia hiltzean, bere erresuma lautan zatitu zen eta jatorrizko eremua bere seme Antso Gartzearentzat izan zen, baina gainerako eremuak ere honen menpe geratu ziren. Halaber, Ramiro Aragoiko gobernadore izendatu zuen; Gonzalo Sobrarbe eta Ribagorzakoa eta Fernando Gaztelakoa. Bermudo Leongoarekin izandako lehian azken hau hil egin zen eta Fernandok bere egin zuen erreinua. Horrela, Gartzea Naiarakoa Gaztelako iparraldearekin, Arabarekin, Bizkaiarekin, Durangaldearekin, mendebaldeko hainbat eskualdearekin eta Gipuzkoarekin geratu zen 1037an. Hain zuzen ere, garai honetakoa da Gipuzkoaren lehen aipamena eta Iruñeko Erresumaren jabetza gisa ageri da. Gartzea III.a Santxez Naiarakoa hiltzean (1053), Antso IV.a Peñalengoak hartu zuen erregetza (1054-1076).

Garai honetan Nafarroako Erresumak hedadura galdu zuen Gaztelako muga eremuak galtzean, baina Gipuzkoa, Bizkaia, Araba eta Errioxa berekin atxiki zituen. Antso IV.a hil zutenean, Alfonso VI.a Gaztelakoaren eta Gartzea Ramirez Aragoikoaren arteko gatazkaren ondorioz, Errioxa, Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa Gaztelaren esku geratu ziren eta Nafarroa Aragoiren esku (Jimeno Jurío 2006: 31). Arabaren eta Bizkaiaren administrazioa Gaztelari leial zitzaion euskal lurretako familia bati eman zion, Bizkaiko Jaunari: Eneko Lopez Bizkaikoari. Gipuzkoa bitan zatitu zuten. Zati handiena Bizkaiarekin eta Arabarekin batera Gaztelak hartu zuen; beste zatia, Urumeatik Bidasoarako zatia, *Hernani* deitua, Aragoiko erregearen menpe geratu zen eta Baztan eta Burundarekin batera erresumako mendebaldeko muga zen.

Antso Ramirez Aragoiko eta Nafarroako errege zela hasi zen 1076an Behe Erdi Aroa, Jimeno Juríok azaltzen duenez (2006: 34), eta erregealdi honetan eta ondorengoan konkistarekin jarraitu zuten. 1134-1234 bitartean errestituzio garaia izan zen. Garai honetan, Alfontso I.a Borrokariak hartu zuen erregetza eta, Nafarroaz gain, Araba, Bizkaia, Gipuzkoa eta Gaztelako Belorado, Soria eta San Esteban de Gormazen ere agintzen zuen, Gaztelak bizi zuen krisiaz baliatuta (Jimeno Jurío 2006: 37, Lema 2004: 113-115). Baiona konkistatzen ere saiatu zen. Antso VI.a Jakitunaren garaian ekonomia suspertu eta foruak eman zitzaizkien hainbat hiriri, besteak beste, Donostia (c. 1180) eta Gasteizi (1181).

Aldi honetako ezaugarri nabarmenena Nafarroaren mende zeuden eskualde bartzuen autonomia politiko eta juridikoa izan zen: Iruñerriak eta Nafarroako konderri zaharrek, Arabak, Gipuzkoak eta Bizkaiak beren gobernu eta foruak zituzten. Nolanahi ere, Antso Jakitunak eta Gaztelako Alfontso VIII.ak lehia biziak izan zituzten beren lurraldeak zirela eta. Azkenean, 1179an muga Gorbeiatik Morillasera eta Langraitz-Oka eta Zadorratik Ebrora ezartzea hitzartu zuten. Beraz, Arabako zati han-

diena Nafarroaren esku geratu zen, baina mendebaleko eremua Gaztelaren esku zegoen. Alabaina, hitzarmen honek ez zuen luze iraun.

Antso VI.a Jakituna hiltzean, honen seme Antso VII.a Azkarrak hartu zuen tronua (1194-1234). Erregealdi honetan, Aragoiko eta Gaztelako erregeek nafar lurraldea beren artean banatzea erabaki zuten eta Gaztelak Gasteiz setiatu (1199) eta Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa okupatu zituen. Geroztik, Araba, Bizkaia eta Gipuzkoaren patua Gaztelakoarekin loturik egon da. XII. mendean Nafarroako Erresumak Pirinioez iparraldeko eremuak ere galdu zituen. Akitaniako Leonor Ingalaterrako Henrike printzearekin (gerora Henrike II.a errege izango zena) ezkondu eta 1152tik aurrera Lapurdi, Nafarroa Beherea eta Zuberoa Ingalaterraren mende egon ziren 1451 urtera arte. Hala ere, 1169an Ingalaterrako erregeak Akitania bere seme Rikardo Lehoi Bihotzari eman zion eta 1191n Nafarroako errege Antso Azkarraren Berengela alabarekin ezkondu zen; honen ondorioz, Nafarroa Behereko lurraldea berreskuratu zuen Nafarroak. Lapurdi eta Zuberoak, aldiz, ingelesen mende jarraitu zuten frantsesek konkistatu zuten arte (1449an Zuberoa, 1452an Lapurdi).

3.2. Euskararen hedadura Erdi Aroan

Euskal Herriaren Erdi Aroko historia laburtu ondoren, ondoko lerroetan garai hartan euskarak izan zezakeen hedaduraz arituko gara. Ikusiko dugunez, Erdi Aroa euskararen hedapen garaia izan zen, lehen euskara erabiltzen ez zen lekuetan euskara erabiltzen hasi ziren, bereziki migrazio mugimenduen ondorioz. Halaber, ikusiko dugu lehenago euskaraz hitz egin zen eremuetan Erdi Aroan hedadura galduz joan zela. Bestalde, euskarak aztergai dugun garaian izan zezakeen hedaduraren berri izateko datuak ere aurkeztuko ditugu: zeharkakoak eta zuzenekoak.

3.2.1. *Sarrera*

Ezagun da gaur egun euskara lehen baino eremu txikiagoan hitz egiten dela (ik., esaterako, Cid 2002). Datuek erakusten dutenez, denboran atzera joanda euskarak izan duen hedadura egungoa baino handiagoa izan da. Jimeno Juríoren esanetan (1997: 39) mapa batean aitzineuskararen hedadura islatuko bagenu, aise gaindituko litzuzke Baskoniaren mugak. Erdi Aroa bera euskararen hedapenaren garaia bide da; orduantxe euskaldundu zirela dirudi Errioxa eta Burgos. Alabaina, orduan ere hasi zen ekialdean atzera egiten.

Erdi Aroari dagokionez, ez da beti erraza euskarak garai hartan nolako hedadura izan zezakeen eta mugak non egon zitezkeen zehaztea, gorabehera handiko garaia izan baitzen. Are zailagoa da gauden gaudenean euskararen hedaduraren eta galeraren kronologia bat egitea. Gainera, informazio eta datu gabezia ikaragarria da. Bestalde, irudipena dago ez ote den, maiz, euskararen hedadura Nafarroako Erresumaren hedadurarekin berdindu datu linguistikoak kontuan hartu gabe. Ziurrenik erresumaren lur galtzeak eta konkistak euskararen galeran eragina izan zuen, bereziki, Aragoi, Errioxa eta Burgos inguruetan. Hala ere, lur galera ez da beti hizkuntza galerarekin batera joan; esaterako, 1200 urte inguruaz geroztik gaurko Gipuzkoari dagokion eremua Gaztelarena da eta bistan da bertan ez dela euskara galdu.

Halaber, Nafarroako Erresumaren hedadura zabaltzeak ez du zertan hizkuntzaren hedadura ekarri. Errioxa inoiz euskaldun izatea Nafarroako Erresumaren hedadurari egotz

dakioke arazo handirik gabe, baina nafar gorteen inposaketagatik baino, euskalduntzea bertaratu ziren euskaldunengatik izan zen, eremu euskaldunetik joandakoengatik (Peterson 2006: 407 eta hurrengoak). Merezi luke hemen Mitxelenaren hitzak gogoratzea:

[A]unque una lengua pueda extenderse por erosión de áreas alóglotas vecinas [...] no es este el más común de difusión. Esta suele ir asociada, por lo general, bien al contrario, con movimientos de población, de mayor o menor entidad (1976a: 362).

Eskura ditugun datuen arabera, esan genezake euskara ez zela nafar gorreetan hitz egiten zen hizkuntza,¹⁴ ez behintzat gorroteak hedatu nahi zuen hizkuntza (Lacarra 1957: 14-15). Eta, beraz, nekez pentsa liteke nafar gorroteak euskararen hedaduran eragin handirik izan zuenik.

Nafarroako Erresumak bere historian zehar izan zezakeen hedadura historialarientzat utzirik,¹⁵ datuek erakusten digute euskarak egun duena baino hedadura handiagoa zuela Erdi Aroan. Hau aztertzea, historialariek eman diezazkiguten datuak bazter utzi gabe, jakina, hizkuntzalarion lana eta beharra da.

Núñez Astrainek (2003: 137-138) Antzin Aroan —baina Erdi Arorako ere balio lezake, gure kasuan— euskarak izan zuen hedadura ezagutzeko bost metodo nagusi daudela adierazi zuen; honatx zein diren:

1. Euskaraz idatzitako epigrafia.
2. Oro har, latinez idatzitako epigrafian txertatuta dauden euskarazko izenak.
3. Latinezko testu klasikoetan agertzen diren euskarazko izenak.
4. Latinezko edo erromantzezko testuetan dauden euskarazko izenak.
5. Euskal jatorrizko egungo leku izenak.

Irakokitako metodo hauetatik egokiena 1.a litzateke, baina tamalez ezinezkoa da Antzin Aroan eta Erdi Aroan ez baita euskara hutsez idatzitako epigrafiarik; gaur arte behintzat ez da halakorik aurkitu. 2. metodoa erabili izan da Antzin Aroko euskara, hobe esan, akitaniera ezagutzeko (Gorrochategui 1984). Ez soilik Akitanian, Pirinioen hegoaldean aurkitutako inskripzio batzuek ere metodo hau erabiltzeko parada eman dute (ik. Mitxelena 1961b eta Gorrochategui 2009). Horrezaz gain, Erdi Aroko hainbat hilarri ere baditugu (Azkarate & García Camino 1996), baina haue-tan euskararen presentzia akitaniar garaikoetan baino urriagoa da (agertzen diren euskarazko hitzen zerrenda eta azterketarako ik. Reguero 2011b).

Tamalez, urriak dira euskarazko lekukotasun epigrafikoak. Ondorioz, 3., 4. eta 5. metodoak dira —eta, kasurako, 3. eta 4. multzo berean sar ditzakegu— Erdi Aroan euskarak izan zuen hedadura zein izan zen ikusten lagun diezaguketenak, alegia onomastikako datuak eta erdarazko testuetan azal daitezkeen euskarazko hitzak.

Murriztapenak dituzte, ordea, metodo hauek; izan ere, non hitz egin zen esan dezakete, baldin eta lekukotasunik bada. Lekukotasunik ezean, aldiz, metodo hauek ez

¹⁴ Euskaldunon eta Nafarroako Erresumaren historia mitifikatzeko eta handitzeko helburuz, Iruñeko lehen errege omen zenari “Eneko Aritza” izena eman izan zaio. Hau lekukotasun guztien kontra bide doa, lekukotasunek “Eneco Arista” aipatzen baitute. Irigaraik (1955) *Arista* < *Arizeta* bilakabidearen bidez azaldu zuen, baina Caro Barojak (1969: 108-109) esan bezala, lat. *arista* izan liteke, ‘gari-bizar’. Geroko nafar erregeek ere erabili izan omen dute ikur gisa gari-bizarra.

¹⁵ Ezin ahaztu, ordea, Mitxelenaren hitzak: “Insisto, sin embargo, en que las lenguas no son entidades que los historiadores puedan pasar por alto sin daño para su trabajo” (1982a: 404).

digute ezertarako balio. Dena dela, Gorrochateguik (2009) lekukotasunik gabeko eremuetako euskara izan zen ala ez ikusteko metodoa aurkeztu digu. Bertan azaltzen denez, toponimo batek leku horretakoek euskaraz hitz egiten zutela erakutsi lezake, zehatz dakigularik historikoki bertakoa dela eta ez duela beranduago inork kanpotik ekarri, eta euskarazkoa den bilakabidea jasan badu mailegua izan arren.

Lekukotasunak ditugun kasuetan, Erdi Aroan euskararen hedadura zein izan zen jakiteko bi motatako informazioa erabil dezakegu. Lehena zeharkako informazioa dateke, alegia, idazten duenak euskararen gaineko nola-halako aipamen bat egitea. Honi esker euskaraz non hitz egin zen jakin genezake; ez, ordea, euskara nolakoa zen. Bestetik, zuzeneko informazioa genuke, alegia, euskara bera lekukotzea. Azken motakoa, ikusi dugunez, bereziki, informazio onomastikoa izan ohi da gure kasuan eta, euskara non hitz egin zen erakustez gain, euskara nolakoa zen ere erakutsi lezake.

3.2.2. Zeharkako datuak

Zeharkakoekin hasiz, Erdi Aroko dokumentuetan badira hainbat lekukotasun zeinetan erreferentzia egiten baitzaio hango edo hemengo lekuren bateko euskararen presentziari. Lekukotasun hauei esker, esan bezala, Erdi Aroan euskara non hitz egin zen jakin dezakegu. Tamalez, euskarari dagokionez, halako lekukotasunak ez dira oso ugariak, baina historikoki galdua den eremuetan lekukotzean garai hartan euskarak izan zuen hedadura zabalagoaren berri ematen digute.

Halako lekukotasunen artean zaharrena XI-XII. mendeari erreferentzia egiten dion Al-Himyari historialari arabiarrena da (González Ollé 1970). Al-Himyarik, Iruñeaz ari dela, jende gehiena euskaraz mintzatzen dela esaten du:¹⁶ “Gehienek *euskaraz* (*al-bashkiya*) hitz egiten dute, eta honegatik ulertezinezkoak dira” [etzanak gureak, U.R.U].

Hemendik erraz ondoriozta liteke Iruñean hitz egin litezkeen hizkuntzetarik erabiliena euskara bera zela, eta ziurrenik inguruko herri txikiagoetan ere euskara zela gehien erabiltzen zen hizkuntza.

Apat-Etxebarnek (1974: 131-132) aurrekoarekin batera euskaraz hitz egiten zela adierazten duten lekukotasun gehiago ematen dizkigu, Leireko monasterioan lekukotzak:

“quendam montem qui dicebatur *rustico vocabulo, Ataburu*”; “Sancius rex qui cognominatus est *antiquis vulgaribus, Auarcha*”. (1045-1051 bitartekoak)

“unam terram que est in loco quod dicitur *in basconea lingua Mussiturria*... et alia in *Çiarducia*... et tertia in Sereiena... et quarta in *Aranea*”. (1060 urteko Esako emaitza batean)

“vineam que est in loco quem *bascones vocant, Igurai Mendico*”. (1085eko Leireko Kartularioan)

[etzanak gureak, U.R.U]

Lekukotasun hauek (onomastikazkoekin batera) gerora erdaldundua izango den eremuan, alegia, Leire eta Esa inguruan —Nafarroako ekialdean— euskaraz hitz egin

¹⁶ Euskarazko itzulpena 2009/2010 ikasturteko *Euskararen Historia* ikasgairako materialetatik hartu dugu.

zela baieztatzen dute. Noski, lekukotasunek ez dute iradokitzen euskara hutsez hitz egiten zenik —ziurrenik gizarteko sektoreren batek nafar erromantzez ere hitz egin zezakeen—, baina iradoki dezakete testigantzok lekukotu aurreko garaietan euskara izan zela bertako hizkuntza nagusia.

Goraxeago ikusitako adibideak Euskal Herrikoak bertakoak dira; badira, hala ere, Euskal Herri historikoko mugak gainditu eta auzo inguruan euskararen presentzia izan zela baieztatzen duten lekukotasunak. Horietako bat Merino Urrutiak (1978) ezagutzera eman zuen Ojacastroko XIII. mende erdialdeko adibidea dugu, honatx:

De una fazanya de Don Morial Merino Mayor, et del Alcalle de Oia-Castro.

Esto es por fazanya que el Alcalle de Oia-Castro mandó prender Don Morial que era Merino de Castilla, porque juzgara que el ome de Oia-Castro si le demandase ome de fuera de villa o de la villa, *que el recudiese en Bascuence*. Et de si sopo Don Morial en verdad, que tal fuero habían los de Oia-Castro, e mandol dexar e dexaronle luego, e que juzgase su fuero. [etzana gurea, U.R.U]

Pasarte honek garai hartan Ojacastron euskaraz (ere) hitz egiten zela erakusten du. Ekialderago, Aragoiko Huescan ere bada euskaraz hitz egin zen arrastoren bat. 1349an Huescako merkatuan salerosketak arabieraz, hebreeraz eta euskaraz egitea debekatu zen:

Item nuyl corredor nonsia usado que faga mercaduria ninguna que compre nin venda entre ningunas personas faulando en algarabía, nin en abraych *nin en bascueng*; et qui lo fara pague por coto XXX sol. (Xamar 2006: 90; [azpimarratua gurea, U.R.U])

Bistan da, beraz, hizkuntza erabiliena ez bazen ere, Huesca inguruan ere euskaraz hitz egin zela Erdi Aroan, edo euskararen presentzia ez zela arraroa behintzat. Leku-kotasun hauek, ordea, euskara mintzatu izan den eremu askotan elebitasunean bizi izan zela ere erakusten dute (honetaz gehixeago sakonduko dugu §3.3 atalean).

3.2.3. Zuzeneko datuak

Zeharkako datuak ikusita, euskararen Erdi Aroko hedadurari buruz egin daitezkeen proposamenak baieztza litezke zuzeneko datuei esker. Lehen esan bezala, erdaraz idatzitako testuetan agertzen diren euskarazko izen edo lekukotasun hauek garai hartako euskara nolakoa zen esateaz gain, euskaraz non hitz egin zen ere erakutsi lezakete. Gaurko euskararen eremuetatik aski urrun diren lurraldeetan, Erdi Aroko euskarazko izenak ugariak dira eta euskarak izan zuen hedaduraren informazio iturri izan daitezke.

Hasteko, ikus dezagun gaur Euskal Herria osatzen duten herrialdeetan Erdi Aroan euskarak izan zuen hedadura. Nafarroaren izaera euskaldunaz asko idatzi da (ik., esaterako, Jimeno Jurío 1997 eta Irigarai 1935, Fagoaga 1962). Gaur egun euskara galdurik den eremuen berri izateko, toponimia oso lagungarri zaigu eta, hain zuzen ere, baditugu lekukotasun onomastiko zenbait Iruñetik hegoaldera, inoiz euskara hitz egiten zela erakutsi diezaguketenak. Erdi Aroko euskarazko testu idatzi luzerik ez bada ere, bertako antroponimia eta toponimia zaharrak erakutsi liezaguke euskaraz (ere) hitz egiten zela Nafarroako hegoaldean (zenbait eremutan bederen).

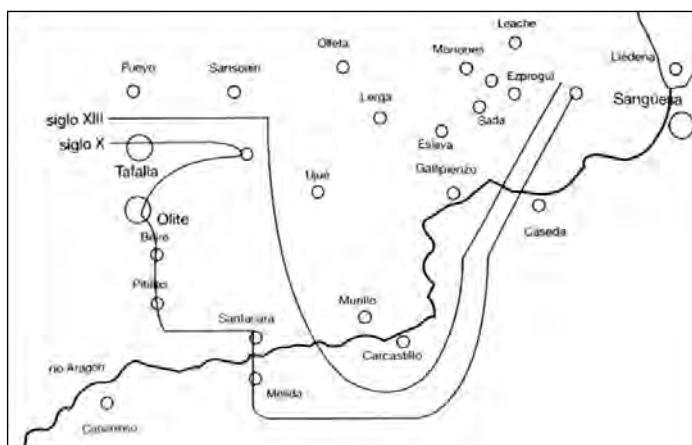
Ez da zalantzarik mendeek aurrera egin ahala Nafarroan euskararen galerak ere aurrera egin duela, eta denboran zenbat eta atzerago egin orduan eta hegoalderago ipin

dezakegula muga. Muga ezartzeak, ordea, ez ditu, halabeharrez, bi hizkuntza eremu zedarritzen, pentsatzekoa baita Erdi Aro hasieran Nafarroako hegoaldean euskaraz hitz egiten bazen, ez zela horko hizkuntza bakarra izan. Musulmanak bertan zirela, euskarekin batera arabiera ere hizkuntza mintzatua zatekeen (eleaniztasunaz gehiago ik. §3.3), baita erromantzea ere. Zeharkako datuekin ikusi dugu, bai Ojastroko eta bai Huescako lekukotasunetan euskara beste hizkuntzekin batera hitz egiten zela.

Lacarrak (1957: 15 eta hurrengoak) dioenez, errekonkistarekin (VIII. mendetik aurrera) Nafarroa bitan banatua geratu zen: mendialdea —edo erdialdea— eta Erribera. Halaber, mendialdea bitan banaturik legoke. Eremu bat erromanizatuagoa, kristautuagoa eta Europara begira legoke eta hau Leire eta Zangoza eremua genuke, Aragoiko muga alegia. Bigarren eremua Iruñea eta bertatik ipar-mendebalera dagoen eremua litzateke. Azken eremu hau osoki euskalduna litzateke, baina biztanleria urriko eskualdea litzateke; beraz, euskaldunen kopurua ere ez zatekeen oso altua. Zangoza eta Lizarra bitarteko eremua, hots Nafarroako Erresuma sortzen hasi zen eskualdea ere, Lacarraren ustez (1957: 16), euskalduna litzateke.

Ez da zalantzarik Leire inguruak inoiz euskaldunak izan direnik, bertako lekukotasunek euskalduntasunaren alde egiten baitute. Alabaina, x. mendetik aurrera Leireko monasterioan lekukotzen diren antroponimoek erromantzearen presentzia handia erakusten dute. Egia da antroponimoetan euskarazko elementu asko topa dezakegula, baina hauen egitura ez da euskarazkoa, ez baitago, esaterako, *-ko* edo *-rena* genitibodun izenik edo *-tar* atzizkidunik. Ugariak ditugu, ordea, erromantzeko *d* edo *de* duten egiturak. Beraz, x. menderako euskara erabat galdua ez bazen ere erromantzearen eragina euskararena baino handiagoa zatekeen.

Bestalde, Salaberrik (2004: 95-96) dioenez, Tafallan, San Martin de Unxen, Erriberriin, Zangozan eta Casedan XI. menderako euskara ez zen hizkuntza nagusia; erromantzea nagusitua zen. Bere ustez, garai hartan euskalduna balitz, gaur bertako euskarazko toponimo gehiago genituzke. Salaberrik x-XIII. mende bitartean euskarak Nafarroako ekialdean izan zezakeen hedadura jarraian dakargun mapa honetan irudikatu zuen:

Iturria: Salaberrik (2004: 97).

Euskara x-XIII. mendeetan Nafarroako ekialdean

Erriberan mendialde edo erdialdean baino hiri haziagoak zeuden, baina ikerketa berrien faltan ezin daiteke jakin erabat hustu eta gerora birpopulatu ziren ala jarraitkortasuna dagoen errekonkistaren aurreko eta ondoko garaien artean. Nolanahi ere, Artaxona, Larraga eta Mendigorria inguruan Lizarra aldetik datozen euskarazko leku eta pertsona izenak ageri dira. Posible da Lizarrako eskualdean bizi zirenek hegoaldea birpopulatzea eta, beraz, bertan erabiltzen zen euskara iparraldexagotik ekarritakoa izatea (Lacarra 1957: 16-17).

Ciervidek (1980a: 102-103) azaltzen duenez, Erriberriko merindadean (Karlo III.a Nobleak 1407an sortua Lizarra, Zangoza eta Tuterarekin batera) bi hizkuntza-errealitate ikus daitezke. Bata euskararena, eremuaren iparraldean: Mendigorria, Artaxona, Tafalla edota Valdorba ingurua. Gainerakoa erromatartua, mozarabiartua, aldaera nafararekin erromantzetua eta, azkenik, gaztelaniartua izan zen.

Hegoalderago, Tuteran inguruan topatzen dugun toponimia gehiena erromatar garaitik bide dator (Ciervide 1980a: 103), esaterako *Tutera < Tutela, Fustiniāna < Faustinius*. Gerora erromantzetuak izan diren toponimo aurre-erromatarrak ere ba omen dira: *Arguedas, Ablitas* edo *Cascante*. Elementu aurre-erromatar hauen artean, ordea, ez da euskarazkoa izan daitekeenik aurkitzen. Ciervidek (1980a: 104) azaltzen duenez, Ebro ibaia izan zen baskoien muga eta, beraz, bertan euskarazko elementurik ez aurkitzea hainbat herrik aurrera eramandako kolonizazioari zor zaio. Honen lagungarri dira eremu hau Nafarroa iparraldetik bereizten duten eta kolonizazioa erraz zezaketen ezaugarri klimatologiko, geologiko eta sozio-kulturalak (Ciervide 1980a: 104).

Sainz Pezonagak (2003 eta 2004) Tuteran inguruko 1353ko dokumentu batean agertutako hainbat antroponimo aztertzen ditu, bereziki euskarazkoak direnak. Alegia, toponimorik ez bada ere, euskarazko antroponimoak agertzen dira Nafarroako Erriberan. Sainz Pezonagak dioenez (2003: 341-342), euskarazko antroponimoak daramatzaten pertsonok eremu euskaldunetik errekonkista ondoren etorritakoak izan litezke. Nolanahi ere, ezin ukatuzkoa bide da, aipatu autorearen arabera, komunitate euskaldunak egon izana Tuteran inguruan. Alabaina, toponimorik ez eta antroponimoetan bakarrik oinarritzea euskararen presentzia azaltzeko oso arriskutsua da inolako baieztapenik egiteko. Pertsona izenak, askotan, modaren arabera izaten dira eta, beraz, izenari dagokion jatorrizko hizkuntza ez da zertan hitzunarena izan.

Bada, bestalde, antroponimo hauetan oinarriturik arrazoirik pentsatzeko euskarak ez zuela presentzia edo eragin handiegirik Nafarroako inguru haietan. Euskarazko izenak eta are hipokoristikoak agertzen badira ere, ez dira, esaterako, *-ko* genitibodun egiturak agertzen iparralderago bezala; bai, ordea, erromantzeko *d* eta *de* dutenak; bien arteko hibridorik ere ez dugu aurkitu. Beraz, bi aukera ditugu: edo izenok zaramatzaten pertsonak, euskaldunak baziren, iparraldetik joandakoak izango ziren eta, hizkuntza komunitate bat osatu balute, gizartean eragin gutxikoa zatekeen; edo bertakoak ziren, erdaldunak eta euskarazko izenak modagatik edo ohituragatik eraman zitzaizketen eta beren izenen jatorrizko hizkuntza ez zen berek hitz egiten zutena. Ondoko mapan ikus daiteke gutxi gorabehera euskarak XII-XIII. mendeetan Nafarroan zukeen hedadura:

Iturria: Salaberri 1994; *apud* Jimeno Jurio 1997

Euskararen gutxi gorabeherako hedadura Nafarroak (XII-XIII. mendeak)

Arabari dagokionez ere, datu onomastikoak ditugu; ez da, ordea, Nafarroan dugun mailara iristen. Ciervidek (1998a: 331-332) zehazten duenez, Donemiliagako Kartularioko lekukotasunak kenduta, urriak dira bestelakoak. Honen arrazoia Nafarroan zegoen botere administratibo-politikorik, monasteriorik eta gotzaindegirik Araban ez egotea bide da. Araba 1200 urteaz geroztik Gaztelaren menpe zegoen eta x-xi. mendeetan gaztelania euskararekin ohiko hizkuntza bide zen Araban (Ciervide 1996b: 287).

Urteen poderioan Arabako eremu euskalduna murriztuz joan da, baina bertako toponimiak erakutsi lezake inoiz euskalduna izan dela gerora erdaldundua izango den Arabako eremu handi bat. Esan bezala, Arabako toponimoen lekukotasun garrantzitsuena 1025ean Kukulako Donemiliagako kartularioan lekukotutako izen zerrenda da. Badu zerrenda honek abantaila bat, eskualdeka banatuta egotea alegia. Horrela, eskualdeka toponimoak zein hizkuntzatakakoak diren ikus daiteke. Zuazok (1999: 15) dioenez, 1025eko lekukotasunok erakusten dute Araba gehienez toponimia euskalduna agertzen dela. Alabaina kopurua aldatu egiten da eskualdeen arabera.

Toponimoek erakusten dutenez, badirudi Gasteiztik ipar-ekialdera euskarak bazuela presentziarik, euskarazko toponimoak ugariak baitira; besteak beste *Huriuari*, *Betellogaha* (ziurrenik *Betolatzaha*), *Naffarrate*, *Elossu*, *Hurnaga*, *Arçamendi*, *Bagoeta*, *Essavarri*, *Zuhazu*, *Mariaeta*, *Hurizahar*, *Arzubiaga*, *Hillarrazaha*, *Mendivil*, *Elhorriaga*, *Otazu*, *Atahuri*, *Okerhuri*, *Errobeta*, *Haizpilleta* eta *Elhorzabea* ditugu. Noski, euskarazko toponimo hauen artean erdarazkoak ere ugariak dira, elebitasunaren isla.

Gasteiz mendebalean ere euskarazko toponimoak aurki ditzakegu; esaterako, *Hurribarri*, *Arrazaha*, *Mendiguren* edo *Zuffia*. Arabako hego-mendebalean ere euskarazko toponimoren bat edo beste aurki genezake; besteak beste, *Zuhiabarrutia*, *Olbaerrea*, *Bardahuri*, baina askozaz ere urriagoa da eremu hauetan aurki dezakegun euskarazko toponimo kopurua. Honek erakutsi lezake Araba hego-mendebalean euskara 1025erako nahiko galdua zela.

Ciervidek (1998a: 334) azaltzen duenez, Arabako hegoaldean eta mendebalean erromantzezko toponimia ugariagoa da ekialdean baino. Euskarazko toponimoen presentziak, erromantzezkoekin batera, iradoki dezake Araban euskararen galera hego-mendebaldetik ipar-ekialderantzakoa izan dela.

Jarraian dakargun mapan kartularioan agertzen diren eskualdeak banatuta agertzen dira:

Iturria: Intxausti (1994: 6).

Araba Donemiliagako «Rejan» agertzen denaren arabera (1025 urtea)

Kartularioan bertan aipatzen ez diren bi eskualdeetako toponimorik ez dugu, baina inguruan lekukotzen dena ikusirik, pentsatzekoa da bertan ere euskarazko toponimorik aurki genezakeela. Aipatu mapan, esaterako, Ozeta inguruko toponimorik ez da lekukotzen, baina Líbanoren (1999: 590) lanean ikus dezakegu *Ozeta* (euskarazko toponimoa bide dena, *-eta* atzizkiarekin) 1066rako lekukotzen dela. Bistakoa dirudenez, Araba osoan aurki daiteke euskararen aztarrenik; kopuruan, ordea, aldea dago, ekialdean ugariagoak baitira mendebalean baino. Ziurrenik, honen arrazoia Arabaren historia aztertzean aurki dezakegu. VIII-IX. mendeetan Araba erreinu astur-leondarreen zegoen eta 767 urtetik aurrera musulmanak sartzen hasi ziren. 882 urtean Araba izaera politikoa hartzen hasi zen, ziurrenik monarkia astur-leondarrekien zuen lotura estutzeko, nahiz eta harremanak oso onak ez izan eta altxamendu ugari egon. 932-970 bitartean, Araba Gaztelari lotua zegoen, baina Nafarroako Erresumaren eragina ere antzematen hasia zen (Lema 2004: 111-113).

Lemak (2004: 111) dioenez, hasierako Arabak gaurko Arabako Lautada deitzen zaiona hartzen zuen eta, beraz, astur-leondarren erresumak gaurko Arabaren mendebalde osoa hartzen zuen. Hau izan liteke euskararen presentziak Araban erakusten duen desorekaren arrazoietakoa bat. Halaber, beranduago, esan nahi baita XIII. mendeaz geroztik, Arabako handikiak bi bandotan banaturik zeuden. Batzuk, mendoztarrekien zeudenak, Gaztelaren aldekoak ziren; besteak, gebaratarrekien zeudenak, Nafarroaren aldekoak. Lehenengok Arabako mendebaldea hartzen zuten eta bigarrenek Arabako ekialdea. Gaztelaren aldeko handikien interes ekonomiko, politiko eta kulturalak Gaztelara begirakoak ziren, eta ez da harritzekoa gaztelera erabiltzea toponimo berriak sortzeko. Honi zor dakioke, besteak beste, Araban ikusten den desoreka.

Bizkaia-gipuzkoetan ez dugu Araban edo Nafarroan aurkitzen dugun toponimo eta antroponimo kopuru berdina. Bertako toponimo batzuk Eusko Ikaskuntzak argitara emandako *Fuentes Documentales Medievales del País Vasco* bildumako lekukotasunetan eta Líbanoren *Toponimia Vasca en el País Vasco* toponimo bilduman aurki genitzake.

Mitxelena (TAV, §2.1.6) Elorrioko Etxebarria monasterioan agertutako dokumentu bat dakar, 1053 urtean datatzen duena,¹⁷ eta bertan euskarazko toponimo asko agertzen dira. Halaber, Líbanoren (1995-2000) lanean Bizkaiko euskarazko toponimo ugari ikus daitezke eta, beraz, Bizkaia euskalduna zela pentsatzeko zalantzarik ez dago.

Zalantza egon daiteke, ordea, Bizkaian euskararen mendebaleko muga Erdi Aroan non zegoen zehazteko orduan. Arabako iparraldea euskalduna zenez, Arabarekin muga egiten duen Bizkaiko hegoaldea euskalduna zela pentsatzea bidezkoa dirudi. Alabaina, ausartegia litzateke Bizkaia osoan, mendebal-mendebalean ere, euskaraz hitz egin zela esatea. Eztabaida ugari egon da Bizkaiko mendebalaren euskalduntasunaz eta, oro har, hiru baieztapen daude (Sasia 1966). Batzuek Enkarterriak betidanik erabat euskaldunak izan zirela diote, beste batzuek ez dela inoiz euskalduna izan, eta hirugarrenek Enkarterriak bitan banatu eta eremu bat bestea baino euskaldunagoa

¹⁷ Mitxelena 1053 dela dio, baina Hidalgo de Cisnerosek (1988) 1013 urtekoa dela adierazten du. Guk hemendik aurrera 1013 urtea emango diogu.

izan dela baieztatzen dute. Nolanahi ere, Sasiak (1966) erakutsi zuenez, Bizkaiko Enkarterrietan euskarazko toponimia, handia zein txikia, topa genezake eremu osoan, mendebaletik ekialdera eta iparraldetik hegoaldera eta, beraz, ondorioztatzen du euskaraz hitz egin zela inguru haietan. Ikerketa berriago batean honako hau dio Fernández Palacios (2011: 169) Enkarterrietako toponimiaz ari dela:

¿Qué pasa, entonces, con el vascuence? En otro tiempo, a modo de hipótesis, planteé la posibilidad de que, teniendo en cuenta que estamos en una zona por donde posiblemente discurrió la raya más oriental de las Guerras Cántabras (términos municipales de Valmaseda, Sopuerta y Castro-Urdiales), quizá los habitantes situados más al este pudieron haber conservado el vascuence y esto daría lugar a la densidad toponímica mayor en este idioma que se observa a partir de Zalla y Güeñes caminando hacia el este. Antes de haberse formulado esta hipótesis, algunos autores apuntaron, de manera me parece que excesiva, que la presencia de toponimia vascuence se explicaría exclusivamente por la existencia de ferrerías, las cuales exigirían actividades como la tala de árboles y el carboneo que darían lugar a la venida en época moderna de gentes vizcaínas, guipuzcoanas y navarras. Esto, aun con reparos, se puede quizá aplicar a municipios como Carranza, tan cerca en su toponimia del Valle de Villaverde (Cantabria). Sin embargo, los topónimos en vascuence atestiguados se presentan en lo que tradicionalmente se ha denominado dialecto vizcaíno y municipios como Gordejuela, Güeñes e incluso Zalla poseen tal cantidad de toponimia de ese tipo que, aun recurriendo a una posterior nivelación lingüística, el argumento de explicarla a partir de la emigración en época moderna carece de sentido y deja sin resolver la toponimia vascuence documentada con anterioridad.

Sasiak (1966) lanaren bukaeran euskarazkoak direla ziurtzat ematen dituen toponimoen artean, asko eta asko, bereziki Enkarterrietako mendebalekoak, ez dira euskarazko erabat ziurrak; zalantza sor lezakete bederen. Toponimo guztien analisisa egitea ez da gure lanean sartzen, baina toponimo hauen artean etimologia garbia eta euskarazkoa dutenak ugariagoak bide dira Barakaldo, Zalla eta Gueñes inguruak ezen ez Lanestosa edo Karrantza inguruak. Bistan da, nolanahi ere, etimologia garbia duten bertako toponimoak bat datozela Bizkaiko eta, oro har, Euskal Herriko gainetako toponimoekin, bai egituran, bai atzizkietan eta bai hitz eratorpen eta elkarketa legetan ere. Knörrek (2004: 52), laburki bada ere, aditzera ematen duenez, Bizkaiko mendebalean euskarak Enkarterrien ekialdeko eremua hartuko luke. Antzeko ondorioa dakar Fenández Palacios (2011: 172-173):

En resumen, para los municipios situados más al este quizá la clave explicativa de la presencia del vascuence puede estar en la Alta Edad Media, no solo en los opacos siglos VII-VIII d. C., sino sin duda también más adelante. La zona oeste está casi desprovista de toponimia vascuence y la que hay podría explicarse recurriendo a casos particulares y más o menos puntuales, por lo menos en los ejemplos carranzanos. Si este panorama fuera cierto, la llegada de hablantes de vascuence se habría producido sobre una capa romance que es difícil de determinar qué características pudo tener. En la toponimia posterior asistimos a arcaísmos que alternan con soluciones más avanzadas y propias del castellano, por lo que tenemos que recurrir al menos a dos romances: el que, a falta de un mejor término a pesar de los estudios recientes podemos denominar siguiendo la tradición como leonés, y el propiamente castellano.

Conviene desechar la búsqueda de la explicación a la presencia del vascuence en la zona acudiendo a un solo momento, ya que sin duda se han producido flujos, reflujos

jos, retraimientos y expansiones dependiendo de los diversos avatares por los que han transitado Las Encartaciones a través de los tiempos, y por ello prácticamente la única conclusión que parece afirmarse con ciertas garantías es que es en la Tardoantigüedad-Alta Edad Media y no antes cuando comienza a hablarse vascuence en la zona, sin que podamos correlacionar un hecho histórico concreto con una expansión de hablantes de dicha lengua en tiempos posteriores sino únicamente marcar varios hitos que más allá de una duda razonable necesariamente debieron ser determinantes para el tema aquí abordado. No he entrado en el áspero debate de la Tardoantigüedad porque requeriría un espacio del que no dispongo y un enfoque renovador que precisa sólidos cimientos que aún están en construcción.

Salaberrik (2011a) erakusten dizkigun irizpideei jarraituz, beharrezko ikusten dugu Sasiak (1966) dakartzan zalantzazko toponimo hauen analisi zuhurrago eta sakonago egitea hauen lekukotasun zaharrenetatik abiatuta. Ausartu behar denean ausartuz, baina ausarkeriatan erori gabe; baieztapenak egin behar direnean eginez, baina ez dakigunean ez dakigula aitortuz. Horrela soilik izan dezakegu euskarak eremu honetan jasan duen atzerakadaren berri: nondik nora joan den, zein garaitan, etab.

Gainera, gogora dezagun, gorago esan dugun bezala, IX. mendekoa den Alfonsito III.a Asturiaskoaren kronika batean kontatzen dela Alfonsito I.a Asturiaskoak Soportua eta Karrantza erreinu astur-leondarrek ipar goi-lautadako jendez birpopulatu zituela. Bertan inoiz euskaraz hitz egin bazen, birpopulaketa honek euskararen higizte moduko bat eragin zezakeen.

Bidasoatik iparralderagoko Euskal Herriari bagagozkio, gainerako eremuetan ikusitako atzerakada sumatzen dugu bertan. Erromatarren garaian akitanierak izan zuen hedadura aski modu zehatzean jakin dezakegu Akitanian ditugun datu onomastikoei esker (Gorrochategui 1984: 53). Orduko datu onomastiko iparraldekoena Sosen dago eta muturreko muga Garona ibaiaren mendebalera dago; hala ere, ibaiaren bi bazterretan galierazko onomastika da nagusi (Gorrochategui 1985: 55). Akitanierazko lekukotasunak Pirinioetatik zenbat eta urrunago orduan eta urriagoak dira; halaber, zenbat eta gaurko Euskal Herriatik gertuago, orduan eta ugariago (Gorrochategui 1985: 58). Erdi Arora hurbildu ahala, akitanieraren eremua murriztuz joan zen, eta hizkuntza hau hitz egin zen eremuan gaskoia nagusitzen hasi zen. V. mendera arte behintzat akitanierarekin batera eremu bertsuan aitzingaskoia bazela hizkuntza honen kronologia erlatiboak baieztatu liezaguke. Chambon eta Greubek (2002) erakusten dutenez, aitzingaskoiak bokal arteko *-n-* V. menderako garatua behar zuen. Bilakabide hau euskararen eraginari egozten bazaio, V. mendera arte, behintzat, kontaktuan egon zirela esan genezake.

Dagoeneko ikusi dugu Erdi Aroan euskarak oraingoa baino hedadura handiagoa zuela, eta zeharkako datuekin ikusi dugu euskara gaurko Euskal Herri historikotik kanpora ere hedatzen zela. Salaberrik (2011a: 1036) gogorarazten duenez, “[e]uskarazko toponimo multxo bat nonbait azaltzen bada pentsa daiteke inguru hartan noizbait euskara mintzatu zela eta hau galdu ondoan leku izenak besterik ez dela gelditu”.

Euskarak ekialderantz izan zezakeen hedaturaz ere hainbat idatzi da. Ikusi dugunez, XI. menderako euskara Nafarroako ekialdean (Leire eta Zangoza inguruan) galdu xamar edo galtzen hasita zegoen. Alabaina, Lopez-Mugartzak (2008: 177) bertako toponimian oinarrituta erakusten duenez, Jaka inguruan Erdi Aroan euskara mantentzen zen:

Erdi Aroan euskara oso ongi mantendu zen Beral eta Aragoi ibaiek bustitzen dituzten Jakerriako goi haranetan (hemen Aragoiko erreinua sortu zenez, eskualde honi izen berbera ematen zaio: *Aragoi*). Ekialdean, euskal oinarria duen *Sobrarbe* ibarra dago (< lat. *super* + eusk. *arbe*). Honen antzera, toponimo euskaldun asko eta asko aurki ditzakegu Aragoien: *Aran* (top. ugaria: Boltaña, Broto, e.a.), *Aratorés* (Castiello de Jaca), *Arbea* (Bolea), *Arri* (Guarrinza), *Arriaga* (Javarrella: Sabiñánigo), *Aspe* (top. nagusia; Anso eta Aisa), *Atarri* (Boltaña), *Atea* (Daroca), *Atxerito* (Anso), *Ayerbe* (top. nagusia), *Bisaurin* (Aragüés), *Biscarrués* (top. nagusia), *Bizcarra* (Ruesta), *Burrumbal* (*Bescos*; ik. *Beraskoitze* EH-n), *Castiello de Atxer* (Echo), *Chapalangarra* (Urriés), *Escarra* (Tramacastilla), *Gamueta* (Anso), *Guarrinza* (Ansoko eta Echoko elkarrekiko lurra), *Iguarda* (Villarreal de la Canal), *Igüés* (Sabiñánigo), *Isuerre* (Urriés), *Izabal* (Binacua eta Santa Cilia de Jaca), *Izarbe* (Anzánigo), *La Raz* (Embún; ik. Erronkarin *Larraza*), *Larraga* (Bielsa), *Larraka* (Canfranc), *Larraz* (Panticosa), *Lizarraga* (Esplús), *Lubierre* (Borau eta Novés), *Olate* (Cartirana), *Punta Agüerri* (Echo), *San Xavierre de Martes* (Martes), *Saraso* (Arrés), *Savalza* (El Frago), *Txandri* (Sigüés-Zigoze), *Zunzurrunera* (Jaka), etab.

Erdi Aroan euskara ez zen, jakina, Aragoi osoko hizkuntza bakar eta nagusia. Ikusi dugunez, xiv. mendean Huescan euskara entzun zitekeen; alabaina hebreerarekin eta arabierarekin batera gutxiengo batek, ziurrenik Huescako iparraldetik bertako merkatura zetozenek, hitz egiten zuten hizkuntza zatekeen. Hain zuzen ere, Pirinioen hegoaldean euskararen hedadura gaur baino ekialderago hedatzen zen. Selfa Sastrek (2000) Ribagorzaren mendebalean dagoen Eseako haraneko hainbat toponimo euskararen bidez azaldu ditu, nahiz eta asko zalantzazkoak izan.¹⁸ Toponimo hauek euskarazko jatorria badute eta bertakoak badira, hau da ez inork inoiz hara eramandakoak, Erdi Arokoak eta are Antzin Arokoak (baina ik. Gorrochategui 1984: 59) dira.

Corominesek (1960) ekialderago eraman zuen euskararen hedadura. Hizkuntzalari kataluniarrak Pirinioetako toponimo aurre-erromatarrak aztertu ostean, euskararekin¹⁹ zerikusia izan dezaketen hainbat elementu aurkitzen ditu kataluniar Pirinioetan eta ondorioztatzen du Aran eta Pallars haranetan, ia Andorrraraino, aurki daitezkeela euskarazkoak izan daitezkeen toponimoak. Toponimo hauek gaur arte iraun badute ere, euskal jatorrikoak izatekotan, Antzin Arokoak eta Goi Erdi Arokoak lirerateke; euskara hedadura galduz joan zen bertan erromantzearen mesedetan.²⁰

¹⁸ Etimologia zailekotzat dauka *Abi* toponimoa, baina Nafarroan, Lergan zehatzago, lekukotzen den ABISUNHAR-eko lehen elementuarekin erlazionatzen du eta, *OEHi* jarraituz ‘arándano’ litzateke. Autoreak berak jatorri germaniarreko edo latinezko beste hainbat etimologia proposatu arren, arrazoi handiegirik gabe euskararekin lotzen du. Selfa Sastrek emandako etimologia zuzena balitz, EBZ aurretik datorren hitza genuke; alabaina aldaera zaharrena *ababia* dela dirudi. Bestalde, Ricardo Gómezek ohartarazten didanez, **anabia* batetik erator liteke; gainera, *DRAEk* (Espainieraren Erret Akademiaren Hiztegiak) dakarrenez, Errioxako gazteleraz arandanoari *anavia* esatez zaio eta hau euskarazko *anabia*-tik eratortzen dute (ik. <http://rae.es/anavia>). Gogoratu, hala ere, Salaberrik (2011a: 1037) emandako 19. irizpidean esandakoa.

¹⁹ “Ibéro-basque” deitzen du berak, ez iberikoa eta euskara erlazionatzen dituelako, baizik zaila egi-ten zaiolako euskara edo iberikoa den bereiztea.

²⁰ Honek arazo batera garamatza: Mitxelena 1981ean EBZ VI-VIII. mende bitartean garatu zela iradoki zuen. Garai hauexetan Pirinioen ekialdean euskara —halakorik bazen— hedaduraz murriztuz joan zen. Beraz, ez da ausartegia pentsatzea Pirinioetako euskara EBZetik kanpo geratu zela. Erdi Aroaz geroztik agertzen diren toponimo guztiak EBZaz geroztikoak lirerateke; beraz, Pirinioetako balizko euskarazko toponimo hauek aitzineuskararekin erkatu beharko genituzke, ez zuzenean dialekto historikoekin.

Abadalek (*apud* Lacarra 1957: 11) 1000 urtea baino lehenagoko toponimia aztertuz erakutsi zuenez, Pirinio ekialdeko Pallars eta Ribagorza bailaretako leku garaieran euskara 1000 urte ingurura arte hitz egin zen;²¹ ondoren bertakoak katalana hitz egitera pasatu ziren. Nolanahi ere, gaude ez ote den baikortasun gehiegirekin jokatu Pirinioetako etimologia ezezaguneko toponimoak euskararekin lotzen saiatzean;²² ik. orain Salaberrik (2011a: 1021) proposamena:

Gogoan hartu behar da, bestalde, badirela euskal toponimian inola ere gardenak ez diren izenak, eta bestelako argitasunik erdiesten ez dugun bitartean alferrekoa izanen dela izen horiei, baitezpada, azalpena ematen saiatzea. Bistan denez, ez ditugu Pirinioetako leku izen ilun guztiak ulertzen, baina horregatik ez ditugu euskaratikakotzat hartu behar. Latinaren aurrekoak izan daitezke, euskararekin zerikusirik izan gabe ere.

Hain zuzen ere, Salaberrik (2011a: 1038) dioenez, Elcockek 1949an aurkezten dituen toponimoen artean ez du euskarazkoa izan daitekeenik aurkitzen. Dena dela, dirudienez, badaude hainbat toponimo euskarazko bilakabide bera jasan zuketena, eta euskararen substratuari egotz dakizkiokoenak —bokal arteko *-n-* galtzea, kasu—; honekin “gehienez ere euskal sustratua badela froga daiteke, noizbait euskara mintzatu zela, ez (hainbeste) toponimoak euskaratikakoak direla” (Salaberri 2011a: 1040).

Ekialdera bezala, kronologia ezberdinekoa bada ere, euskara gaurko Euskal Herri-*tik* hego-mendebalera, Errioxa eta Burgos aldera, ere hedatzen zela erakutsi izan da. Merino Urrutia (1978) izan zen lehenetarikoa bertako euskal toponimoak aurkezten eta aztertzen. Bertan izan zezakeen hedadura Mitxelenak zirriboratu zuen:

Este dominio de lengua vasca no alcanzaba, sin embargo, a la cuenca del Cárdenas y, con mayor razón, a la del Najerilla. El centro del dominio del monasterio de San Millan, [...] está libre en la medida de lo posible de elementos vascos. Y este territorio es aquel para el que, por antonomasia, puede valer el argumento ex silentio. Su toponimia mayor y menor aparece enumerada una y otra vez. (1976a: 372)

Eztabaidatu izan da bertako euskara antzinatik bertakoa (Merino Urrutiak honen alde egiten du) ala Erdi Aroan bertaratutako euskaldunek eramandakoa ote den (ho-

²¹ Hala balitz, bertan euskara egotea ez zaio zor Antso Nagusia nafar erregearen konkistari. 1025 urtean eskuratu zuen Antso III.a Gartztea Nagusiak Ribagoza, eta ordurako inguru haietan euskara galdua edo galtzeko zorian egongo zen.

²² Hona, bestek beste, interpretazio desegokien adibide bat: “Beste etsenplu batzuk, ondoko puntuarekin lotura egiten dutenak, B. eta J.-J. Fenieren lanean azaltzen zaizkigunak dira. Ikertzaileok, zabal-kunde liburu batean, **kar-* / *gar* ‘pierre’ erroa aztertzean *Garos*, *Carrese*, *Le pic de Gar*, *Carcassonne* eta beste aipatzen dituzte (1992: 14), eta badaiteke hola izatea, hots, toponimo horien guztien oinarrian aipaturikako erroa egotea, baina gero erraten dute euskaraz horren aldaera *bar* / *arr* dela eta *hari* (sic) hitzean eta *Arette*, *Arudy* eta *Arres d’Anie*-n dagoela. Jakina, eta *Arette*-ri dagokionez, Grosclaudek (1991: 52) 1186ko *Areta*, 1440ko *Erete*, 1444ko *Aretha*, *Eretha* eta 1538ko *Hereta* biltzen ditu, eta Lopez-Mugartzak (2008: 143 eta hurr.) euskarazko aldaeratzat *Ereta* darabil. Autore honek dio Knörr-en arabera Grosclaudek proposatzen zuen *Arrieta* etimologia baztertzeak dela, baina zirrikitu bat uzten dio hala ere, erranez *Arrieta* horretatik atera bada forma erromanizatuata datekeela *A(r)reta*. Zaila da, nire irudiz, dardarkari anizkuna ongi ebaki den alderdian hor *harri* ikustea, gurean, ondoan bokala badu, beti dardarkari horixe agertzen delako. *Arcachon* azaltzeko Fenietarrek (1992: 18), ziurtasun handirik gabe oraingoan, *aruka* ‘breche, fente, crevasse’ ematen dute, baina hitz honen euskarazko forma *arruka* da, berriz ere dardarkari anizkunarekin” (Salaberri 2011a: 1022).

nen alde ik., esate baterako, Peterson 2006). Petersonek berak (2006) ofizioz hizkuntzalari izan ez arren, zehaztasun filologiko argiz erakusten du Errioxa inguruan lekukotzen den euskara ez dela erromatarren aurreko garaitik datorrena, VII-IX. mende bitartean bertara joandako euskaldunek eramana baizik. Mitxelena ere hipotesi horren alde agertu zen:

Acepto, en principio, que estas gentes de lengua vasca de que venimos hablando no son, como alguna vez se ha sostenido, un resto de población prerromana. Hubo, por lo tanto, en un cierto momento o durante una larga época, una migración de gentes vascas que cruzaron el Ebro y se establecieron en esa orilla. Pero estas gentes no eran en modo alguno navarras: se trataba de alaveses o, en todo caso, de vascos occidentales. Parece, por ello mismo, difícil que se trate de una política navarra, sin más especificación, planeada y dirigida por los reyes de Navarra, o por sus consejeros. (1976a: 373)

Bide beretik, hara zer dioen Jimeno Aranguren ek errekonkista osteko birpopulaketaz ari dela:

Fue precisamente en la repoblación riojana y burgalesa nororiental donde el elemento vasco poseyó una presencia decisiva según lo atestigua la toponimia. Si atendemos a la concentración de topónimos euskéricos, la emigración se extendió más hacia la zona riojano-burgalesa. (1999: 450)

Ikusi denez, euskarak egun dituen mugetatik aski urrun hedatzen zen, baina ikusi dugun hedadura ez da momentu konkretu berean izan. Denboraren joan-etorrian mugak aldatu, zabaldu eta txikitu egin dira; halaber, Mitxelenak esan bezala (1976a: 362), atzerapen egoeran dago, hau da ez da hizkuntza nagusia. Dena dela, garai honetakoak diren *-uri-z* eratutako toponimo ugariak erakutsi lezake euskarak gizartean eragina izan zezakeela.

3.3. Euskararen egoera Erdi Aroan: elebitasuna

Kanpo historiarekin bukatzeko, Erdi Aroko euskararen egoeraz arituko gara, baina bereziki elebitasunari eutsiko diogu. Ikusiko dugunez, euskara elebitasun edo eleaniztasun egoeran egon zen Erdi Aroan. Atal honetan bi motatako eleaniztasuna bereiziko dugu: lehenik klase artekoa, eta ikusiko dugu klase agintaria edo goi mailakoa eleaniztasuna izan zitekeela, baina erabileran erromantzearen alde egiten zuela; al-diz, maila apalenekoak elebakarrak ziren (nahiz eta salbuespenak egon zitezkeen eskualdearen, lanbideraren edo bestelako arrazoiren baten arabera), izan euskaldunak, izan erromantzedunak edo erdaldunak. Bigarrenik, herrien arteko eleaniztasuna ere bazegoela ikusiko dugu, hau da, bertakoak ziren euskara eta nafar erromantzeaz gain beste hizkuntza batzuk hitz egiten zituzten komunitateak ere bazeudela ikusiko dugu, besteak beste, okzitaniarra, arabiera eta hebreera ere hitz egiten baitziren. Zalantzarik gabe, komunitate horiek eleaniztasunak ziren, beren hizkuntzaz gain bertakoa, oro har, nafar erromantzea ere ezagutu eta erabiliko zuten.

3.3.1. *Sarrera*

Lehenik eta behin, ekar ditzagun gogora Lacarraren (1957: 11-12) hitzak:

Aquí la labor del historiador será de especial interés para situar al pueblo que habla esta lengua en el medio y ambiente social que le corresponda. Interesaría precisar si la situación de estos vasco-hablantes, por ejemplo, era en la época romana y aún en plena Edad Media, la de unas gentes dominadas, de condición inferior, que habitan en zonas rurales y están dispersos; si existe bilingüismo, es decir, si unas mismas personas hablan dos lenguas, de las que sólo una es lengua de cultura, y por tanto lengua escrita, o si eran muy pocas las personas bilingües; si la variedad lingüística responde a una separación geográfica, por zonas, en las que unos hablan en la misma localidad; o bien la separación se establece por clases sociales con la clara distinción entre el elemento rural dirigido y el urbano director, que incluso puede ser de origen extranjero; si sólo las clases dirigentes eran bilingües, pero no las rurales, y si en aquellas el vascuence persistía como lengua familiar, del hogar, frente a otra lengua oficial.

Hemen ez ditugu goiko aipuko galdera guztiak erantzungo, baina batzuk erantzuten hasteko oinarriak jartzen saiatuko gara. Dagoeneko aurreko atalean (§3.2) euskararekin batera, ez eremu osoan, baina bai lurraldearen zati handi batean, beste hizkuntza bat edo batzuk hitz egiten zirela eman dugu aditzera, alegia euskara elea-niztasun egoeran zegoela.

Azken 2.500 urteetan euskara egoera diglosikoan bizi izan dela dirudi, hau da, eremu berean, euskararekin batera, kanpotik etorritakoen beste hizkuntza batzuk hitz egin izan dira; esaterako, hizkuntza zeltikoak, latina, honen osteko erromantzeak (gaskoia, nafar erromantzea, gaztelera, frantsesa), arabiera eta hebreera. Merezi luke hemen Mitxelenaren hitz batzuk gogoratzea: "... el país vascón estaba probablemente tan lejos de ser unilingüe hacia los comienzos de la influencia romana, como el reino de Navarra en la Edad Media" (1960: 74).

Erdi Aroko egoerari dagokionez, bestelako gaietan bezala, honetan ere ez dugu informazio kopuru bera euskararen eremu osorako. Alabaina, ziurrenera eremu osoan, gehiago edo gutxiago, euskararekin beste hizkuntzaren bat, latina edo erromantzea gehienetan, hitz egingo zatekeen. Hara Mitxelenak zer dioskun:

De la convivencia, o si se prefiere lucha, de lenguas de origen diverso en la Navarra medieval todo el mundo tiene noticia suficiente. Son bien conocidos los dos grandes rivales. Está de una parte la lengua vasca, cuya posición era evidentemente dominante en términos cuantitativos en amplias zonas y lo siguió siendo por mucho tiempo, aunque no, y no hace falta subrayarlo, por lo que se refiere al uso escrito: aquí, a pesar de que al parecer nunca llegó a estar en condiciones de aspirar a una competición real, su reflejo en los textos alcanza un punto óptimo, en cuanto a la fidelidad con que se transcriben nombres y títulos vascos, alrededor del año 1200. Por otra parte está el latín y su sucesor el romance, que primero acepta el revestimiento a veces muy ligero de las formas latinas a las que presta su propia sustancia, y termina por suplantarlas. (1969a "Eranskina": 504)

Jimeno Juríok (ik., besteak beste, 1997: 58-63) dioenez, Erdi Aroan Nafarroako egoera linguistikoak aldaketa handia jasan zuen: hizkuntza berriak azaldu ziren (arabiera, hebreera, nafar erromantzea, Pirinioen iparraldeko dialekto erromantzeak eta okzitaniera) eta hizkuntzen eta dialektoen arteko mugak aldatu ziren.

Elebitasuna aztertzen ari garela, ikusi beharrekoa litzateke (arestian eman dugun Lacarraren aipuan ere esaten denez) nor zen edo zein gizarte mailari zegokion hizkuntza bata edo bestea hitz egiten zuena, eta nor zer elebiduna eta nor elebakarra.

Lehenago (§3.2. atalean) ikusi dugunez, Nafarroako mendialdea edo erdialdea euskalduna zatekeen, eta antzeko egoera espero genezake Gipuzkoa osorako eta Bizkaiko eta Lapurdi, Nafarroa Beherea eta Zuberoako eremu handi baterako, nahiz eta azken hauetan gaskoia eta bearnesa ere egon. xx. mendera arte asko eta asko, batez ere nekazal inguruetakoak, euskaldun elebakarrak izan dira. Modu berean, Erdi Aroan, nekazal eremuek indar handia zutelarik, inguru haietan euskaldun elebakar ugari egotea espero genezake. Alabaina, bertako handikien artean ere, Nafarroan bezala, erromantzea sartua zela pentsa genezake, handiki haiek Gaztelako eta Nafarroako gortearekin estuki lotuta baitzeuden. Alegia, mendi inguruetan gizarteko sektore handiena euskaldun elebakarra litzateke eta gutxiengo agintaria erromantzeduna eta, agian, euskalduna.

Ciervideren arabera (1980b: 396) Erdi Aroko Nafarroan bi hizkuntza errealtate berezi behar genituzke: euskararena eta erromantzearena. Halaber, erromantzea hainbat erataraz islatzen zen: okzitanieraz eta nafar erromantzez. Bestalde, gutxiengo hizkuntzak ere kontuan hartu behar genituzke: mozarabiera, arabiera eta hebreera.

Gure ustean, eleaniztasuna (batez ere, Nafarroari dagokionez) bi motatakoa izan daiteke: batetik, dagoeneko aipatua dugun gizarte klaseen artekoa genuke, alegia, zenbat eta maila goragokoa izan, orduan eta elebidun izateko aukera gehiago eta joera nabarmenagoa erromantzez egiteko; aldiz, zenbat eta maila apalagokoa izan, orduan eta aukera gehiago elebakar izateko —izan elebakar euskaldun, izan erromantzedun—. Bestetik, goraxeago ikusi bezala, herri artekoa genuke, alegia kanpotik etorritako gutxiengoek erabil lezaketena: gaztelera, hebreera, arabiera edo gaskoia, kasu. Goi mailako klasearen eleaniztasuna isla lezaketete, gure garairako berantiar xamarrak badira ere, esaterako, erromantzez idatzirik dauden gutunetan agertzen diren euskarazko esaldiek (hauetarako, ik. *TAV*, §2.2.16).

3.3.2. Klase artekoa

Klase artekoari dagokionez, erromatarrak etorritz geroztik latina izan zen bai klase agintariaren hizkuntza bai kultur eta erlijio hizkuntza. Jimeno Juríok (1997: 32) esan bezala, latina zenbait gizarte klaseren eta, geroago, Elizaren, kultur adierazpidearen eta administrazioaren bitartekari bezala finkatu zen eta euskara baskoi deitzen duten *gens* baten hizkuntza zen. Esan nahi baita, latina zen maila jasoan eta idatziz erabiltzen zen hizkuntza, eta euskara herritarrek erabiltzen zutena.

Goi Erdi Aroan ere latinak jarraitzen zuen hizkuntza idatzia izaten, eta latina erabiltzen zen administrazioan, kulturaren eta erlijioan. Hala ere, vii-x. mendeetan erromantzeak agertzen hasi zirenez, latina ikasi beharreko hizkuntza bihurtu zen (Gómez & Urgell 2010: 257-258). Idazteko orduan latinetik erromantzera legokeen alde askozaz ere txikiagoa zen latinetik euskarara zegoena baino eta, beraz, erromantzez idazteko egin beharreko aldaketak eta ikasi beharrekoak gutxiago ziren.

Jimeno Aranguren (1999: 443) dioenez, Baskonia elebakarra zen, hau da, gizartearen gehiengoak hizkuntza bakarra hitz egiten zuen, euskara, nafar erromantzea hitz egiten zen eremuan salbu. Gutxiengo agintari batek, ordea, goi mailan, administrazioan, kulturaren, Elizan, herritarren gehiengoaren hizkuntza ez zen beste

bat erabiltzen zuen. Jimeno Arangurenek (1999: 444) jarraitzen duenez, x. mendera arte Baskoniako monasterioetan latinaren elebakartasuna zegoen eta x. mendetik aurrera latin-erromantze elebitasuna; nahiz eta, Jimeno Arangurenek gogorarazten duenez, inguruan beste hizkuntza bat hitz egiten zen, euskara alegia. Honen adibide lirateke Leiren agertzen den *lingua navarrorum* aipamena edo Kukulako Donemiliagako glosak. Euskarazko lehen liburuaren argitalpena bera ere berantiarra da, xvi. mendekoa. x. mendetik aurrera erabiltzen zen beste hizkuntza erromantzea zen, gaskoia batzuetan, nafar erromantzea besteetan, latina inoiz edo behin eta champagnetarren erregealdian frantsesa ere hitz egin zen gortean garai labur batean.

Hara zer esaten digun Ciervidek (1980b: 397):

Sabemos que la documentación medieval navarra se redactó en latín o en romance y que la documentación en euskera es mínima, especialmente si se coteja con la admirable y asombrosa persistencia milenaria de las manifestaciones orales. En otras palabras, que la lengua vasca no ha llegado a ser en tiempos históricos el medio de expresión total de la vida del pueblo vasco. Incluso dentro de la Vasconia tradicional, áreas alavesas, navarras y vizcaínas parecen estar totalmente romanizadas, cuando hacia el siglo x la documentación empieza a hacerse abundante.

Hain zuzen ere, xv. mendera arte, Nafarroa Garaia eta Beherearen arteko erlazioetan gaskoia erabiltzen zen (Ciervide 2008: 48). Are gehiago, Nafarroa Beherean erabiltzen zen hizkuntza idatzi ofiziala gaskoia zen, nahiz eta herritarren ohiko hizkuntza mintzatua euskara izan.

Bestalde, Nafarroa Beherean gorteko hizkuntza gaskoia zen bezala, nafar erromantzea bide zen Nafarroa Garaiko gortean hitz egiten zen hizkuntza; Jimeno Juríok (2004a: 181) zehazten duenez, xiii. menderako erromantze honetan idatzi ziren hainbat dokumentu, besteak beste Nafarroako *Foru Orokorra*, eta hizkuntza honetan egin ziren hainbat koroatze. Noski, nafar erromantzea ez zen klase agintariak soilik hitz egiten zuen mintzoa; euskara galdurik zen Nafarroako zatian, Leire-Zangoza inguruan esaterako, nafar erromantzea zatekeen hizkuntza mintzatua herritarren artean ere. Hara zer dioskun González Ollék (*apud* Ciervide 1980b: 398):

Frente a una población mayoritaria, rural, formada de labradores y pastores o artesanos y servidores en villas (yo añadiría, no en todas, R.C.), de habla vasca, analfabeta (analfabetos los eran prácticamente todos, euskeldunes y erdeldunes, R.C.), existía un estamento minoritario, dirigente, romanizado, urbano de nobleza y clerecía y en menor grado, militares subalternos y comerciantes bilingües, cuyos modelos culturales eran de origen latino.

Eta hara gai berberaz zer dioen Jimeno Arangurenek (1999: 443):

Aquella Vasconia cristiana y monolingüe cuya lengua natural y entonces mayoritaria era el vascuence y en una pequeña porción de su territorio el romance, se completaba con el bilingüismo o multilingüismo de las minorías letradas, conocedoras del latín.

Zilegi bekigu beste aipu bat ekartzea, oraingoan Mitxelenarena: “La lengua escrita en una comarca no se identifica necesariamente con la lengua hablada en ella, pero siempre constituye un indicio nada despreciable” (1961b: 249).

Bistan denez, elebitasuna edo eleaniztasuna erlatiboa zen euskararen eremu osoan; gizartearen gehiengoa elebakarra zen arren, maila idatzian herritarrena ez zen eta askotan hauek ezagutzen ez zuten hizkuntza bat erabiltzen zen.²³

3.3.3. Herrien artekoa

Klase arteko hizkuntza ezberdintasunaz gain, ikusi dugunez, Nafarroako Erresumako herritar sektore zenbaitek euskara ez beste hizkuntza batzuk ere hitz egiten zituzten, bereziki hiri nagusietan, nahiz eta hauen kopurua gizarte osoan eragiteko adinakoa ez izan. Jimeno Juríok (ik., esaterako, 2004a) erakusten duenez, Iruñerria oro har euskaldun elebakarra bazen ere, Iruñean bertan euskararekin latina, okzitania, nafarrera (nafar erromantzea), gaztelera eta hebreera hitz egiten ziren.

Errekonkistaren ondoren, XII. mendearen lehen erdialdean nafar erriberako arabiarrek nafar koroaren mendean geratu ziren (García Arancón 2004: 157). Beraz, Nafarroako Erresuman hitz egin zen beste hizkuntzetarik bat arabiera genuke, edo eremu hauetako arabieraren aldaera bederen.

Zuberoa, Nafarroa Beherea eta Lapurdi Ingalaterraren menpe zirela (1152-1451), bereziki Baionan —Akitaniako portu garrantzitsua baitzen— ingeles merkatari, arma gizon eta kargudun ugari finkatu ziren. Hauek, ziurrenera, ingelesa edo garai hartako honen aldaera hitz egingo zuketzen. Jimeno Aranguren (1999: 452) azaltzen duenez, Baiona oso garaiz erromanizatu zen eta bere egin zuen latina; ondorioz, Baionako gaskoia garatu zen. Harresietatik kanpokoek euskara hitz egiten bazuten ere, Baionan gaskoiak indar eta eragin handia zuen, horren adibide XIII. mendeko Baionako forua gaskoiaz idatzi izana. Gaskoiaren aldaera hau Biarritzera eta Nafarroa Behereko iparraldera hedatu zen, baita Gipuzkoara ere. Berezi Donostia-Hondarribia bitartean gaskoi eta euskal komunitateak finkatu ziren (Jimeno Aranguren 1999: 452-453). Ciervidek (2011a: 769), Lacarraren bideari jarraituz, aipatzen du Donostia inguruan gaskoia mintzatu izana Antso VI.a Jakitunaren politikari zor zaiola, 1181ean Donostiari forua eman baitzion eta gaskoiez eta baionarrez birpopulatu baitzuen erreinuarentzat portua sortu asmotan.

Bestalde, Ciervidek erakusten duenez (2011a: 762), Antso Ramirezen eta honen seme Alfontso I.a Borrokariaren erregealdietan (1076-1134 inguruan) Aragoi eta Nafarroako ekonomia suspertzeko merkataritza eta artisautza garatzeko neurriak hartu zituzten. Honek Pirinioen iparraldeko jendea erakarri zuen eta hainbat komunitate finkatu zituzten Nafarroan eta Aragoi; besteak beste, garai honetakoak dira Lizarra, Iruñea, Jaka eta Garesko komunitateak. Komunitate hauek gaskoia eta okzitanieraren beste aldaera batzuk hitz egiten zituzten, oro har.

²³ Interesgarri dirudi Erdi Aroko lekukotasunetan agertzen diren euskarazko izenak zein gizarte mailari dagozkion begiratzea. Irantzuko *Liburu Gorria* begiratu, esaterako, euskarazko izenak daramatzatek behe mailakoak dirudite; aldiz, goi mailakoen artean ez bide dago euskarazko izenik. “Los nombres de persona, por el contrario, emigran con éstas y aun sin éstas, porque la moda puede difundirlos; cambian como los usos y costumbres y, al estudiar su distribución no hay que tener en cuenta tan sólo la dimensión horizontal, el espacio, sino también una coordenada vertical, de clase social” (Mixelena 1969b: 503). Interesgarria da orain Ciervidek (2011b) argitaratu duen lana.

Halaber, gaskoia —zehazkiago honen aldaera bearnesa— euskararekin batera Zuberoan eta hortik ekialdera ere hitz egin zen. Hain zuzen ere, Coyosek (2011) erakutsi bezala, Erdi Aroan Zuberoako administrazio hizkuntza (Lapurdin eta Nafarroa Beherean bezala) gaskoia zen eta zuberotar gehienek, baita maila apalenekoenek ere, gaskoiez ere hitz egiten zuten edo ulertzeko gai ziren bederen.

4. Barne historia

Historian atzera egiten hasten bagara, garai zehatz bateko, gure kasuan Erdi Aroko, hizkuntzaren egoera ezagutzen saiatzeko iturrien kopuruaren eta honen nolakotasunaren menpean gaude (Gorrochateguik 2004: 105). Zenbat eta ugariagoak izan garai hartako lekukotasunak, orduan eta zalantza gutxiagorekin arituko gara. Aldiz, zenbat eta urriagoak izan eskura ditugun datuak, orduan eta zailtasun eta arrisku gehiagorekin aurkituko gara.

Oro har historia ezagutzeko datuak mugatuak badira, are mugatuagoak eta urriagoak dira Erdi Aroko euskara ezagutzeko ditugun iturriak (ik. Reguero 2011b). Garai honetako euskara protohistorian sartzen da; hau da, urriak izan arren, modu bateko edo besteko lekukotasunak baditugu Erdi Aroko euskara nolakoa izan zitekeen ikusi ahal izateko. Beraz, urritasun arazoak gorabehera, euskal hizkuntzalaritzaren betebeharra da datuak modu sekuentzial eta historikoan biltzea: fonologiako gertakarietatik hasi eta morfologia eta sintaxiko kontuekin jarraituz (Gorrochategui & Lakarra 2001: 430). Era berean, beharrezkoa da bilakabideen zehaztapen gehiago ematea, noiz hasten den, non, maiztasunak, etab.

Horretarako, baina, lekukotasunen azterketa sistematikoa beharrezkoa da, eta tamalez lekukotasunak ez dira kopuru aldetik leku eta garai berean berdinak. Gurean maiz gertatu ohi den bezala, eskualde batzuk datuetan oso aberats badira ere, beste eskualde batzuetan oso datu gutxi ditugu, eta honek hutsuneak sor ditzake gure azterketan. Erdi Aroko euskaratik abiatuz barne historia egin nahi dugunean, kontuan hartzeko arazoa da hau.

Ondoko atalean Erdi Aroko euskararen deskribapena egiten saiatuko gara, beti ere lekukotasunek erakusten dituzten ezaugarrien azterketan oinarriturik. Horrela, beraz, ondoko atal hauek izango ditugu aztergai: fonologiazko ezaugarrietatik hasiko gara (§4.1), ondoren morfologiari ekingo diogu (§4.2), sintaxiaz esan litekeena ere azalduko dugu (§4.3), eta amaitzeko hitz bi esango ditugu hiztegiak (§4.4).

4.1. Fonologia

Fonologia da euskararen bilakabide diakronikoari dagokionez ondoen ezagutzen dena, bereziki Mitxelenaren (1957 eta 1961) lanez geroztik. Atal honetan Erdi Aroko lekukotasunak aztertuta ezagut ditzakegun bilakabide fonologikoak aurkeztuko ditugu. Horretarako bokal eta diptongoekin hasi (§4.1.1) eta kontsonanteekin (§4.1.2) amaituko dugu.²⁴

²⁴ Beste lan batean (Reguero 2013a) dialektalizazioarako interesgarri izan litezkeen ezaugarriak aurkeztu ditugu eta beren hedadura isla lezaketen mapak ere eman ditugu bertan.

4.1.1. Bokalak

Euskararen sistema fonologikoan, azken bi mila urteetan aldaketa gutxien jasan duen alorra da bokalena. Mitxelenak berak (1961: 50), bokalez ziharduela, hauen bilakaeran bi ezaugarri nabarmendu zituen: batetik, inguruko hotsen eraginez aldatzeko erraztasuna eta, bestetik, finkotasuna, ez baitute aldaketa sakon eta orokorturik jasan aitzineuskara modernoaz (hemendik aurrera AEM) geroztik.

Egungo dialektoek erakusten dutenaren arabera, honako ondorioa atera zuen Mitxelenak (1961: 47): “[E]l vocalismo de los dialectos vascos modernos puede explicarse a partir de un sistema antiguo de cinco vocales, análogo al de la mayor parte de las hablas actuales”.

Mitxelenak hitz hauek idaztean garatu gabe zuen, argitaratu gabe behintzat, EBZaren proposamena. Hala ere, Mitxelenak aipatzen duen sistema zaharra AEM baino EBZ dela dirudi; eta, ikus litekeenez, dialektoen aitzindari zatekeen sistema zahar horrek, dialekto modernoek eta historikoek bezala, bost bokal lituzke. Beraz, gaurko euskaraz eta berreraikitako aitzineuskaraz bezala, bost bokal ditugu Erdi Arokoan ere: *a*, *e*, *i*, *o* eta *u*; eta funtsean AEMtik EBZera eta hemendik dialekto historikoetara bokal hauek ez dute aldaketa handiegirik izan.

Merezi luke zenbait hitz esatea zubererazko *ü* [y] bokalari dagokionez. Peillenek (1992: 252) XIV. menderako bokal hau Zuberoan oraindik ez dela ageri azaltzen du, eta eskura izan dugun corpusean ere ez dugu [y] bokalaren arrastorik aurkitu. Dena dela, *u* > *ü* bilakabidearen data absolutua ezin zehatz badezakegu ere, beste hainbat bilakabiderekin kronologia erlatiboan finka dezakegu. Garbi dago Zuberoan *o* > *u* baino lehenago gertatu dela; bestela *o* batetik datozen *u* guztiak *ü* genituzke —testuinguru egokietan egonez gero—, eta ez da hala gertatzen. Bestalde, badirudi hitz elkarketako *-r* > *-h-* (ik. §4.2) baino geroago gertatu dela; izan ere, Zuberoan *hur* ‘ur’ eta *zur* ditugu, baina hitz elkartuetan *ü(h)-* eta *zü(h)-* (ik. Mitxelena 1961: 53).

Badira, bestalde, Erdi Aroko bokalekin gertatzen diren beste aldaketa batzuk eta bada zer esana. Honako hurrenkera jarraituko dugu: bokal luzeak (§4.1.1.1), bokal sudurkariak (§4.1.1.2), bokal galtzea (§4.1.1.3), bokal gehitzea edo protesia (§4.1.1.4), bokal txandakatzeak (§4.1.1.5), bokalak elkartzean sortutako aldaketak (§4.1.1.6) eta diptongo eta hiatook (§4.1.1.7).

4.1.1.1. Bokal luzeak

Kontsonantea galtzearen ondorioz, batik bat lehen zegoen hasperena galtzean, nolakotasun bereko bi bokal elkartu direnean bokal luzeak sortu bide dira. Horren adibide dituzkegu bokal bikoitza erakusten duten grafiak: *Olabeeçabar* (Elorrio, 1013), *Zaarra* (Leire, 1055, 1085), *Arteeta* (Iratxe, 1087) *Insauspeeco* (Iratxe, 1203), *Ceea* (Iratxe, 1210), *Laarça* (Iratxe, 1218), *Beengoa* (Galar, XIII. mendea).

Ez dakigu zehatz bokal luzeak ala bokal bikoitzak ziren, baina ziurrenik hasieran, bokal arteko kontsonantea galtzean, bokal bikoitzak zirenek gero bokal luzea eman zuten eta azkenik hauek bokal arruntak: *VCV > *V.V > VV > V.

Erdi Aroan aurkitzen ditugun bokal luze hauetako asko ezin litezke berreraiki EBZerako, gerokoak izan behar dute. Izan ere, esan dugun bezala, kasu gehienetan

bokal luzeak nolakotasun bereko bi bokalen arteko hasperena galtzean sortu dira, eta EBZerako hasperena berreraiki liteke (ik. §4.1.2.5).

4.1.1.2. *Bokal sudurkariak*

Mitxelenak (1961: 48) erakusten du xvi. mendean Bizkaiko euskarak eta Gipuzkoako mendebaleko hizkera batzuek bokal sudurkariak zituztela. Halaber, Erronkariako eta Zuberoako euskarak xx. mendera arte mantendu ditu (Zuberoakoak xxi. mendera arte).

Bokal sudurkari hauek, ziurrenik, AEMko zein latinetik etorritako maileguetako bokal arteko *-n- ahula galtzearen ondorioz sortu ziren; beraz, bokal sudurkariak inoiz orokorrak izan zitezkeela pentsa genezake, sudurkariaren galera orokorra izan baitzen; nahiz eta historikoki Bizkaian, Erronkarin eta Zuberoan bakarrik lekukotu.

Erdi Aroko lekukotasunetan grafiek ez dute inondik inora bokalen sudurkaritasuna markatzen,²⁵ baina xvi. mendean bokal sudurkariak zeudenez, espero genezake Erdi Aroan ere bokal sudurkariak egotea eta hedadura zabalagoa izatea.

Hori dela eta, Erdi Aroko lekukotasunen batean bokal sudurkaria agertzen dela uste izateko arrazoiak ditugu, nahiz eta grafikoki ez adierazi. Esaterako, *Aceari* (< lat. *asinarius*) pertsona izenean pentsatzekoa litzateke -ea- bilkurako bokal edo bokal bat, ziurrenik lehena, sudurkaria zela, kontuan izanda bien arteko kontsonante sudurkaria galdu dela, eta euskarazkoaren aldamenen erromantzeko *Acenari* ere badugula.²⁶

Badira, halaber, bokalen sudurkaritasunaz zer pentsatua eman dezaketen datu zehatzagoak. Orpustanek (1999: 102) azaltzen du bokal arteko eta bukaerako sudurkariak kasu batzuetan bakarrik, sistematikotasunik gabe, galtzen direla (“disparition ponctuelle” bezala azaltzen du berak). Galtze honek, Orpustanen ustez, agian dialekto bereizketarekin zerikusia luke, eta hauexek liriteke bilakabide honen adibideak: *ihabar* (1040), *ihurre* (1025), *ihurremendi* (1320) Hego Euskal Herrian eta *Inharbarrtyri* (1435), *ihurre*, *inhurre* (1350) Ipar Euskal Herrian. Baieztapen honen aurrean hainbat gauza kontuan hartu beharko genituzke: Iparraldearen eta Hegoaldearen hizkuntza banaketa oso modernoa da eta denboran atzera eginda desberdintasunak urritu egiten dira. Gainera, Hegoaldeko eta Iparraldeko lekukotasun hauen artean bada korrespondentzia bat, alegia, batean -h- dagoenean, bestean -(n)h-. Bada-kigu, halaber, euskara historikoan ditugun -h- asko bokal arteko *n batetik datozela; hau bilakabide sistematikoa da eta iv. mende irian gertatu zen. Orpustanek dakartzan -nh-dun adibide hauek ez bide dira, beraz, bilakabidearen salbuespenak. Aitzitik, badirudi leku batzuetan bokal sudurkariak kontsonante sudurkari berria sortu dutela. Beraz, unean uneko galtze batzuen aurrean baino, badirudi, sudurkari ahularen galtze sistematikoaren ondoren, agertu berri ziren bokal sudurkariak zenbait kasutan kontsonante sudurkaria berragertzea eragin zutela. Aldakortasuna egoteak adieraz lezake aldaketa ez dela oraindik erabat gauzatu. Hau beste atal batean (§4.1.2.4) sakonduko dugu, baina datu hauek iradoki lezake bokal sudurkariak bazirela Erdi Aroan.

²⁵ xvi. mendeko lekukotasunetan ere ez da sistematikoki markatzen.

²⁶ Agian grafian <n> bidez, inoiz, bokal sudurkaria ere markatu nahi izan da.

Era berean, Nafarroa Behereko gaskoiezko dokumentuetan (Ciervide & Santano 1985) *Eliçassoay, Liçassoan, Liçassoayn* (xiv-xv. m.) lekukotzen dira. Ziurrenik amaierako atzizkia jatorrizko *gain* < **gani*-tik dator (ik., besteak beste, Mitxelena 1953: §248 eta 1991: 400); <n> beti ez agertzeak pentsaraz dezake oraindik *-*ái* > -*ain* ez dela erabat gauzatu eta, beraz, bokal sudurkariak izan ditzakegula.

Ikus genezake, beraz, Erdi Aroko euskarak bokal sudurkariak bazituela, nahiz eta Behe Erdi Aro amaierarako, agian, hizkera batzuek galduak zituzketen. Badirudi, beraz, EBZaren garairako bokal sudurkariak berreraiki litezkeela, ordurako *-*n*- ere galdua baitzen.

4.1.1.3. Bokal galtzeak

Erdi Aroko lekukotasunen ezaugarri nabarmenatariko bat, bokalei dagokienez, bukaerako -*e* bokalaren galera da. Bilakabide honen adibidetzat *Albiztur* (< *Albiz* + *turre*) eman ohi da; 1025ean, hala ere *alviz turre* lekukotzen da (Mitxelena 1953: §560 eta 1956: 241). Amaierako elementu bera luke dokumentu berean agertzen den *Lastur* (Orreaga, 1284) toponimoak ere. Bilakabidearen adibide berekotzat hartzen du Mitxelenak *Aralar* ere. Aipatu dokumentu *haralarre* (1025, Olazabalgo monasterioan) agertzen da, eta Libanok (1995: 326) ere *aralarre* lekukotzen du Gipuzkoan 1141-1150 bitartean. Gerora, ordea *Aralar* lekukotzen da, dagoeneko Iranzuko *Liburu Gorrian*. Halaber, bilakabide berekotzat har litezke *Egiluz* eta *Sorholus*²⁷ ere (Mitxelena 1956: 241).

Apokope hau hiru silabatik gorako hitz elkartuetako azken silaban gertatu da. Aldiz, ez da gertatzen hitz elkartuetan agertzen diren hitzak solte daudenetan, Erdi Aroan *larre* eta *luze* maiz lekukotzen baitira. Bestalde, Behe Erdi Aroan oraindik ere bukaerako bokala galdu gabeko aldaerarik ere badugu: *Guoros larre* (Luzaide, 1234), *Uidaturre* (Iratxe, XIII. mendea). Bilakabidearen lekukoak gutxi dira, baina bokal galtzearen atzean azentuaren kokagunea dagoela dirudi. *Albiztur*, *Aralar*, *Egiluz* eta *Sorholus* leku izenetan, gaur egun, azentua bigarren silaban dugu. Baina bokala galdu den hitzetan, hau da, elkarketako bigarren elementuan, azentua lehen silaban bide dago; beraz, galdu dena azentu ondoko bokala dela dirudi. Ondoren, hitz elkartua hitz soil gisa berrinterpretatu eta azentua bigarren silabara pasatu bide da; honela dirudi izan dela bilakabidea: [_ ' _] + [' _ _] > [_ _ ' _ _] > [_ _ ' _] > [_ ' _ _]. Mitxelenak (1961: 411) erakusten duen bezala, hitz elkartuetan silaba azentudun eta azentugabeen arteko aldea handia izan dela dirudi; horrela azaltzen ditu Mitxelenak hitz askean azken bokala mantendu arren elkarketako bigarren elementuaren azken bokala galtzea.

Goian emandako adibideez gain, /e/ bokalaren galera ikus dezakegu azken silabako -*t*- ondoko -*e* galtzean: *belath* (< *Belate*; Nafarroa, 1106), *Uhart* (< *Uharte*; Lapurdi, 1125), *Nabart* (< *Nabarte*; Iratxe, 1212), *Ydoat* (< *Idoate*; Murillo el Cuende, 1349), *Iriart* (< *Iriarte*; Zangoza, 1352), *Ascarat* (< *Azkarate*; Etxarri-Aranatz, 1367),

²⁷ Bi adibideok Mitxelenak dakartzan arren ez dakigu Erdi Aroan horrela lekukotzen diren, ezta aldaera hauen lehen lekukotasunak noizkoak diren; guk bederen ez dugu Erdi Aroko hauen lekukotasunik aurkitu.

Johanicot (< *Joanikote*; Iruñea, 1436). Bilakabide hau ez da euskararen eremu osoan gertatzen eta gertatzen denetan ez da sistematikoa.

Lekukotasunek beren mugak dituzten arren, badirudi bilakabide hau Nafarroa Garaian eta Ipar Euskal Herrian gertatzen dela. Araban, esaterako, *Naffarrate*, *Ebisate*, *Uarte*, *Huriarte* eta *Lassarte* (Donemiliaga, 1025) ditugu. Nolanahi ere den, Araban bi kontradibide ditugu: 1090ean *Larrat* lekukotzen den kasu bakar bat dugu, gainerakoetan *Larrate* lekukotzen baita (Libano 1999: 221-222), eta 1258an *Lasart* lekukotzen da (García de Cortazar *et alii* 1979: 88; Libanok ez du jaso aldaera hau). Alabaina, Araban *-e* gabeko aldaera hauek kasu isolatuak direla dirudi. Gipuzkoan ere *-e* mantentzen da oro har: *Ainarte* (1025), *Lasarte* (1397), *Basarte* (1397), *Ugarte* (1025, 1391, 1453). Baita Bizkaian ere: *Vriarte* (Gernika, 1476).

Esan bezala, *-te* > *-t* bilakabidea agertzen den lekuetan ere ez da sistematikoa, eta ez dirudi euskararen beraren ezaugarria denik. Euskarazko toponimo hauetan gertatzen den bilakabide hau EBZ ostekoa da zalantzarik gabe, eta erromantzearen eraginaz gertatu dela dirudi (azterketa sakonik egin ez badugu ere).²⁸ Nafarroa Garaian zein Ipar Euskal Herrian euskararekin batera hitz egiten ziren hizkuntza erromantzeetan —nafar erromantzea eta gaskoia— bilakabide hau gertatzen da, eta hauek eragingo zuketean euskarazko toponimoetan ere bilakabide hau gertatzea. Halaber, erromantzearen eragina dirudi *Irumberrri*-ren amaierako bokalik gabeko aldaera: *Lomber*, *Lomberr* (Leire, 1102, 1104).

Aipatu berri ditugun adibideez gain, ezagutzen dira, era berean, hitz hasierako bokala galtzen duten kasu gutxi batzuk ere: *Liuerri* < **Iliberri* (Leire, 1099); *Necola* (Ibargoiti, 1249; Zizurkil, 1391), ziurrenik < **Eneko* + *ola* batetik; *Munarriz* < *Amonarriz* (Erriberri, 1454); *Liçaverria* < **Elizaberria* (Iratxe, 1061), *Liçeaycene* < **elizeaitzine* (xiv. m.). Kasu batzuetan zalantza egon liteke hasierako elementua *eliza* ote den ala *lizar*: *Liçassoaym* eta *Eliçassoay* biak lekukotzen dira xiv-xv. mendeko gaskoiezko dokumentu batean.

Ciervidek (1976) lehen bokala galdua duen *ibai* hitzarekin osatutako hitz elkartua dakar: *Uaigorri* (Leire, 1057). Halaber, Orpustanek (1999: 308) *ibai* lehen elementu gisa daramaten toponimo gehiago ematen ditu; guztiak hasierako *i-* galdua dute: *ribo de baia* (955), *baialde* (1350). Zalantzarik gabe, grafikoki hasierako bokalik ez duten adibide batzuk eskribauaren interpretazioaren ondorio dira, euskarazko izenaren hasierako *e-* hori erromantzeko *de* preposizioarekin nahasi baitu: *de Liça gorria* (< **Eliza gorria*; Irantzu, XIII. m.), *de Chaba* (< **Etxaba*; *Enquête*, 1249), *seynnor de Liçayri* (< **Eliza iri*; 1353).

Hitz barruan, azentuaren ondorioz gerora bokala galdu zuten hitzek bokala erakusten dute oraindik Erdi Aroan: *Egaurrieta*, *Eiaurrieta* (Leire, 1068; gerora *Eaurta*²⁹), *Orerivia* (1225; Libano 1999: 644-646; gerora *Ororbía*). Dena dela, Erdi Aroako hitz barruko bokal galtzeren bat ikus dezakegu, batez ere azentuaren ondorioz: *Çiorça* (< *ziaurriza* < **zinaurriza*; cf. gazt. *Cenárruza*; Zizurkil, 1389), *Grucheta* (Nafarroa, 1353). Ziurrenik, azentuagatik bokal galtzea Behe Erdi Aroan hasi zen, XIII-XIV. mendeetatik aurrera; izan ere, 1097 urtean *Ciaurrice* daukagu Nafa-

²⁸ Orduko Nafarroako eta Iparraldeko hizkerek izan zezaketen intentsitate azentu bortitzak (ere) eragin zezakeen hitz amaierako bokala galtzea, baina oraingoz ez da EBZaren azentua aztertu.

²⁹ Erromantzez *Jaurrieta* aldaera zaharra mantendu da.

rroan, 1389an Zizurkilen dugunaren aldaera zaharra. Agian sinkoparen adibide dukegu 1098an Badostaini dagokion dokumentuan Leiren lekukotzen den *loco qui dicitur Erpidea* (< *errepidea*) nahiz eta beranduago oraindik sinkopa gabeko aldaerak izan: *erret bide* (SJuan, 1261), *erret bide* (NFO, XIII. mendea); dena dela, *Erpidea* < **erdi* + *bide*-tik ere etor liteke, ez nahitaez **errege* + *bide*-tik; beraz, hitz elkartu arunt baten aurrean geundeke. Azkenik, 1420ko testamentu batean *languin burcagui* agertzen da, eta agian *buruzagi* batetik erator liteke.

4.1.1.4. *Bokal gehitzea edo protesia*

Bokal gehitzeak ez dira ugariak euskaraz. Dugun kasu nabarmenetakoa, eta Erdi Aroan maiz aurki dezakeguna, dardarkaridun hasiera duten hitz mailegatueta gertatzen da.³⁰ Mitxelenak (1961: 155) esan bezala, ez da dardarkariz hasten den hitz zaharrik eta maileguk erakusten dute dardarkariz hasten diren hitzetan euskarak protesia jarri duela. Bokal protetiko hau ez da beti bera izaten; nahiz eta eskuarki *e*-izan, badira *a*- gehitu izan den kasuak ere Erdi Aroko euskararen.

Erdi Aroko lekukotasunen artean, bokal gehitze honen adibide batzuk aurki ditzakegu: *Erret ihera* (Iratxe, 1150), *don Sancho Erregue*³¹ (Zufia, XIII. mendea), *Errotaco* (Iratxe, 1210) edo *Pedro Erregue* (Gares, 1230). Euskarazko *erreka*-n ere gisa honetako protesia badugu, 1093 urtean *Erreka* lekukotzen da (Mitxelena 1961: 155) eta 1284 urtean *erreca beerecoa* eta *erreca garaycoa* Orreagan. Donibane Jerusalemgo ordenako lekukotasunetan (*TAV*, §2.1.7) agertzen den XIII. mendeko *Semeno Errecorte* horretako *Errecorte*-n (<**erreka arte*-ren irakurketa okerra?) *e*-dun protesi baten aurrean geundeke. Mitxelenak (1961: 156) 1207 urtean lekukotzen den *Erripave* aipatzen du, lat. *ripa-ri* protesia jarri eta *-behe* gehituta. Protesi mota honen beste adibide bat genuke *Erretenbarrutia* (Zizurkil, 1391) horretako lehen elementuan dugu.

Protesizat *a*- duen lekukotasunik ere bada Erdi Aroan. Mitxelenak (1961: 156) erromantzeko *rua*, *rue* hitzarekin pareka litekeen *Arrugaçu* lekukotzen du XI. mendean eta *Arruaçu* 1157 urtean (ik. *OEH*, s.v. *arruga*).

Ez dirudi bokal desberdintasuna dialektoak banatzeko erabil litekeenik. Ikus dezakegunez, Nafarroako *Arruazu* toponimoak eta Bizkaiko hitza den *arruga*-k protesi bera dute. Halaber, *errege* ere orokorra da dialekto eta garai guztietan. Bestalde, batez ere Ipar Euskal Herriko lekukotasunetan, *a*- duten aldaera bakaarren bat aurki dezakegu: *Arrecalde* (XIV-XV. m.). Hau ez da, ziurrenik, euskararen berezkoa; kontuan izanda gaskoiezko testu batean agertzen direla lekukotasun gehienak eta gaskoiak dardarkari aurreko protesi bezala *a*- erabiltzen duela (ik. testu berean *Arremon*, ohiko *Erramun*), *arrecalde* eta gisakoek gaskoiaren eraginez sortuak dirudite.

³⁰ *Muta cum liquida* egituretan gehitutako bokalez beste atal batean hitz egingo dugu; ik. §4.1.2.7

³¹ Kasuren batean edo bestean *Regue* aurki dezakegu: *Johan regue* (Lizarra, 1366). Hemen, ziurrenik, eskribauaren zuzenketa baten aurrean gaude edo, bestela, erromantzeak euskaratik hartutako mailegu bat ere izan liteke, eta *Errekarte* > *Recarte*-n gertatu dena gertatu.

4.1.1.5. Bokal txandakatzeak

Erdi Aroan bokalen arteko hainbat txandakatze ikus ditzakegu. Hauen artean nabarmenenak ezagun diren *-a/-e-* eta *u-/i-* alternantziak dira. Hauek Erdi Aroko lehen lekukotasunetatik ikus ditzakegu; eta oso zaharrak dirudite (*ez*, hala ere, AEMkoak).

Mitxelena (1961: 60) dio **-e-* > *-a-* irekitzea, bokal arteko dardarkari bortitz baten aurrean eta ondoko silaban *-i-* bat dagoela, mendebaleko berrikuntzat har litekeela, ziurtasun osoz. Ezagun denez, mendebalean bokal irekitzea dardarkari bortitzaren eta albokariaren aurretik gertatu ohi da (Mitxelena 1961: 60-63).

Erdi Aroko toponimo eta antroponimoetan txandakatze honen adibide ugari topa ditzakegu, bereziki *berri/barri* eta *beltz/baltz* hitzetan: *Echaverri* (Iratxe, 1125), *Mendiriuerrri* (Iratxe, 1218), *Çuviverriagua* (Taxonar, 1246), *Echeuerria* (Eraul, 1255), *Echeverria* (Zizurkil, 1391), *Aguerreberrria* (Zuberoa, XIII-XIV. m.), *Jaureguiberrie* (Lapurdi, XIII-XIV. m.); *Ulibarrilior* (Donemiliaga, 952), *Essavarri*, *Hurriarri*, *Olhavarri* (Donemiliaga, 1025); *Enneco belç* (Leire, 1072), *Jaun Belça* (1235-36), *Lerda belz* (Nafarroa, 1352), *Belçunçe* (Nafarroa, 1353); *Udai Balzaga* (Busturia, 1051), *Nunnu Balza* (Araba, 984), *Nunno Balza* (Burgos, 1022).

Dialekto historiko eta modernoetan mendebaletik kanpo **-er-* > *-ar-* bilakabidea ikus badaiteke ere, *berri/barri* txandaketak, besteen artean, banaketa geografiko aski gardena du hasiera-hasieratik: Erdi Aroko lekukotasunetan, *-a-* dun aldaera mendebalean agertzen da nagusiki, hau da Errioxa, Araba eta Bizkaian. Halaber, Gipuzkoako mendebalean ere gisa honetako aldaerak aurkitzen ditugu *-e-* dunekin batera: *Uribarriatucha*, *Olabarrieta*, *Echauarri* (Arrasate, 1411), baina *Olaberrieta* (Elgeta, 1511). Nafarroako mendebalean ere bada aldaera honen adibiderik: *Echauarri* (Lizarran, XIII. m), *Chavarri* (SJuan, 1286).³²

Orpustanek (1999: 53-54) bilakabide honen adibide izan litezkeen datu gehiago ematen ditu, baina hauetarik batzuk behintzat arazotsuak dirudite. Esaterako, dardarkariz hasitako maileguen protesian agertzen den bokal txandakatzea multzo honetan sartzen du eta adibide batzuk dakartza: *erribayri* (Nafarroa Beherea, 1350) eta *arjpayri* (1412); *errecart* (1350) eta *darrecalde* (1412). Hemen komeni da kontuan izatea Mitxelena esana (1961: 156; §4.1.1.4 atalean ere azaldu dugu), alegia, ezin da baztertu protesi kasu batzuk erromantzeoak izan daitezkeela. Hauen azalpena aurkitzen protesien bokalak lagun bide gaitzake, gaskoiak *a-* orokortu baitu. Beraz, Orpustanek emandako adibideetan txandakatzea baino gaskoiaren eragina izan liteke. Bestalde, *baraterra* (961) eta *belaterra* (1140), *vereterche* (1350) eta *arlaussa* (1283) eta *herlaussa* (1350) ematen ditu, besteak beste, txandakatzearen adibide gisa. Mitxelena (1961: 60), ordea, erakutsi zuen aipatu dugun *-er* > *-ar* bilakabidea bokal artean dagoen dardarkari bortitzaren aurreko bokalari gertatzen zaiola; gainera *baraterra* kasu bakana da, gainerakoetan *-e-* agertzen baita; *arlaussa* eta *herlaussa*-ri dago-kenez, gaurko Arrosa baxenafar herriarekin lotzen du.³³ Gogora dezagun, gainera,

³² Alabaina, gaurko *Etxarri* ez bide dator **Etxebarri* batetik, baizik eta *Etxaberri* batetik: *etxaberrri* > *etxaerri* > *etxarri*. 1330 urtean *en la villa de Echauerri* lekukotzen zaigu Irantzuko *Liburu Gorrian*.

³³ Ez dakigu leku berari egiten dion erreferentzia, baina Leiren *Arrosam* lekukotzen da: *monasterium quod est in suburbio terre sarrescij, locum uocitatum Arrosam* (1057). Gainera, Orpustanek ematen duen *arlaussa* 1283an Iratzen lekukotzen da, *Domenga Arlaussa* (ik. Lacarra 1957: 39), eta ez du toponimo itxurarik.

Mitxelena berak (1961: 61) aipatu zuela bilakabidea ez dela hitz hasieran gertatzen; beraz, badirudi protesi baten aurrean egon gintezkeela (ik. honetaz §4.1.1.4).³⁴

Egia da Orpustanek bere lanean emandako adibideetan txandakatzea ageri dela, baina ez bide da *barri/berri* parean gertatzen den fenomeno bera. Pare hau, *baltz/beltz* pare bezala, esparru geografiko eta ingurune fonotaktiko zehatz batean gertatzen da. Gauzak horrela, eta Orpustanen datuak aintzat hartu gabe, mapa batean modu honetara isla genezake, gutxi gorabehera, txandakatze honen banaketa geografikoa:³⁵

berri / barri banaketa Erdi Aroko lekukotasunen arabera

³⁴ Mitxelena finkatzen dituen baldintzetako bat dardarkari ostean /i/ bokal itxia egotea da; eta halaxe erakusten dute gaurko adibideek ere: *garri, txarri, barri...* Ez dirudi *basarri*-ren kasua hau denik; hemen badirudi hitz elkarketa legea dugula: *baso + herri > baselarri*. Bestalde, *Pipar, iztar* eta *edar*-en kasuan ez genuke bokal arteko dardarkari bortitzik ezta ondoko silabako *-i*-rik ere, baina eremu geografikoaren, hedaduraren eta sakontasun diakronikoaren arabera, ez dirudi bilakabide bereko adibide direnik. Nolanahi ere, interesgarri litzateke hitzen eta aldaeren kronologia eta hedadura geografikoa hobeto ezagutzea.

³⁵ XVI. mendeko lekukotasun luzeetan *bardin* aldaera Araban, Bizkaian, Zuberoan eta Lapurdiko zenbait autorerengan aurki dezakegu, baina ez dirudi *barri*-n dugun bilakabide berbera denik; bestek beste, ez baitator bat hedadura geografikoa.

u-/i- txandakatzea azaltzeko zailtasuna handiagoa da (Mitxelena 1961: 47) eta banaketa hau duten aldaerak banaka azal litezke (Mitxelena 1961: 73). Hala ere, *uri/iri* txandaketak, hasiera-hasieratik, bereizketa geografiko garbia du, *barri/berri* txandakatzearen antzekoa. *U-* hasieradun aldaerak lehen lekukotasunetatik agertzen zaizkigu mendebalean: esaterako, *Sarricoburi*, *Haberasturi*, *Huriarte* (Donemiliaga, 1025), *Ouecuri* (Burgos, 1332). Erdialde eta ekialdean, aldiz, *i-* dun aldaerak dauzkagu: *Iri-veri* (Aiherra, 1249), *Iriueri* (Nafarroa, 1322), *Iriart* (Nafarroa, 1352), *Yrigoihen* (Bastida, 1347).

Alabaina, Nafarroan *u-* dun aldaeraren bat aurki daiteke; Agudek (1973) aurkeztuen duen mapan mendebaletik kanpo *-uri* bakarra dago: *Echauri* (XIII. menderako lekukotua Irantzuko *Liburu Gorrian*). Nafarroako Artxibategi Nagusiko kontuen atalean (XIII. m.) ere *Uriart*-eko jauna agertzen da, baina ez dakigu *Uriarte* toponimoa nafarra den ala Donemiliagako kartularioan agertzen den Errioxa edo Arabakoa den ala beste lekuren bat den. Leiren (XI-XII. mende bitartean) lekukotzen den antroponimo bateko toponimiko gisa *de Ovecouri* agertzen da, baina ziurrenik Trebiñuko *Obekuri* herrikoa den pertsona baten izena da. Toponimo berari egiten dio erreferentzia *monasterio de Ouecuri* (Leire, 1087) lekukotasunak ere. Halaber, Leiren 1110 eta 1113 urteetako idatzietan *Uriberrri* eta *Vribarri* lekukotzen dira, baina Arabako Santa Columa de Uribarriri egiten diote erreferentzia (Ciervide 1976: 253). Leiren bertan *in loco que dicitur Uermuduri* (1087) agertzen da, baina Errioxako Bermuduriri egiten dio erreferentzia.³⁶

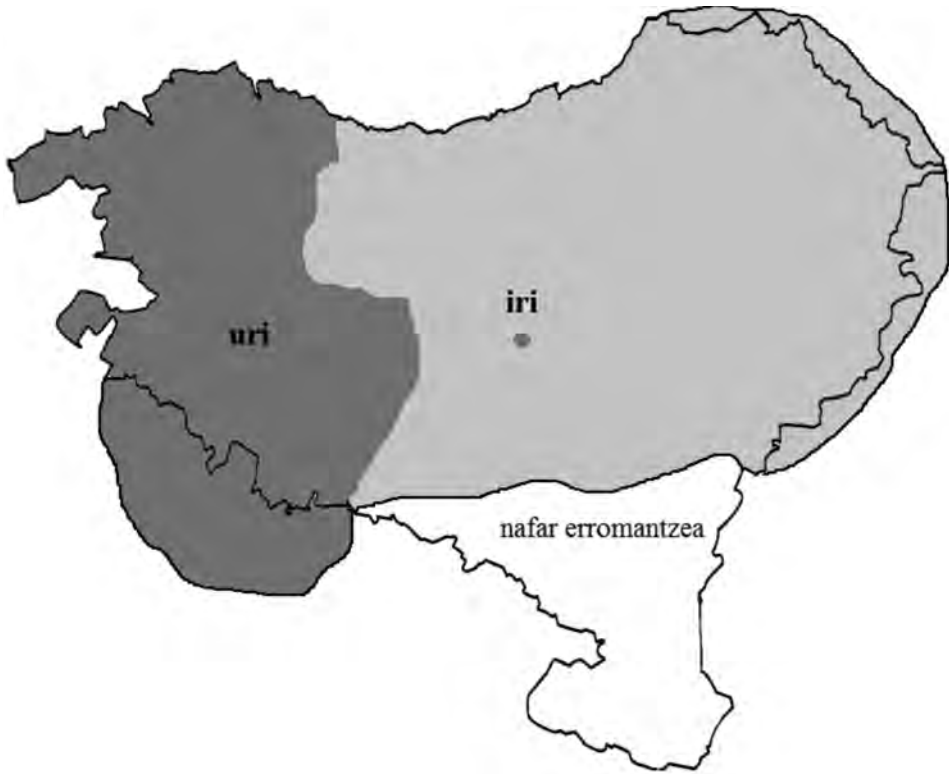
Bestalde, Leiren bertan 1087an Larrauneko oronimo den *montem qui dicitur Urizanu* (1056) lekukotzen da (Lacarra 1957: 35, Ciervide 1976: 253), baina ez da ziurra *uri*-rekin erlazionatzea; Líbanok (1999: 418) gaurko *Urizano*-rekin lotzen du beraz **uriz + ano* baten aurrean geundeke, ez ***uri + zanolu* baten aurrean (ik. *Urizolla*; Orreagako saroiak, 1284).

Ikus genezakeenez, Nafarroako kasuak bakanak eta zalantzak dira; aldiz, Errioxa,³⁷ Araba eta Bizkaikoak ugariak eta sistematikoak dira. Ciervidek (1976: 253) gogorarazten duenez, Leireko kartularioan bi aldaerak agertzen dira, baina *iri* ekialdeko eremuari dagokio, *uri* mendebalekoari. Aguden (1973) mapa kontuan izanez gero, txandakatze honetan oinarrituta ondoko mapa genuke gutxi gorabehera:

³⁶ Halaxe azaltzen du, behintzat, *Gran Enciclopedia Navarra*-k: “Sede de un antiguo “monasterio” o iglesia propia cuya titular, Sancha Oriol, lo dio (1087) a la abadía de Leire. Se hallaba junto al río Oja, cerca de la villa de Cihuri (Rioja). Aparece también con la grafía Vermuduri”

<http://www.enciclopedia.navarra.biz/navarra/bermuduri/3368> (bisita eguna: 2012/06/22).

³⁷ Hau esanda, gogora dezagun Petersonen (2011: 121-124) Errioxako *-uri*-dun toponimoak 2. estratuari egozten dizkiola, hau da, Oja eta Tiron ibaien inguruan agertzen dira toponimo hauek, Nafarroako eta Gaztelako muga inguruan, baina orduko alderdi nafarrean. Toponimo hauek guztiak XI. mendetik aurrerakoak dira, hain zuzen ere, Gartzia Naiarakoak aurrera eramandako politikaren ondorioz Arabako kolonoak mugako lurraldeetara mugitu ziren garaikoak.

uri / iri banaketa Erdi Aroko lekukotasunen arabera

Emandako bi mapetan ikus dezakegunez, bi bokal txandakatzeok hedadura geografiko bertsua dute. Bi aldaketok bakarrik kontuan izanda, bi dialekto bereiztea ausarta izan baliteke ere, bi hizkera-eremu bereiz genitzake: mendebalekoa eta erdialde-ekialdekoa.

Badira euskaraz bokal txandakatze gehiago ere (Mitzelena 1961: §2.5), baina Erdi Aroko lekukotasunen urritasuna dela eta, zail egiten da orduan nola zen ikustea. Hala ere, ekialdeari dagokionez, lehen lekukotasunetarako *i-u > u-u* aldaketa gertatze bidean dela dirudi. Caminok (2011: 761) dioenez, bilakabide hau Zuberoa, Amikuze eta Erronkarikoa da, baina Erdi Aroan, artean, bilakabide honetan ez da sistematikotasunik. Goihenetxek (2012) biltzen dituen Zuberoako toponimoetan, besteak beste, adibide hauek aurki litezke: *itturroz* (1324), *indurey* (1327), *itorrotz* (1469) eta *ytorrotz* (1482), batetik, eta *undurenh* (1455), *undurayn* (1400) eta *uturrotz* (1480), bestetik. Halaber, Lopez-Mugartzak (2000: 182-183) erakusten duenez, Erronkarin ez da erabatekoa bilakabidea, eta xvi. mendeko toponimoetan txandakatzea dagoela ikus dezakegu: *Yturriçarra* (1640) baina *Uturriçarra* (1645).

Peillenen (1992: 256) ustez, xiv. mendean agertzen diren *u-u* aldaeradunak xvii. mendeko eskribauak egindako aldaketen ondorio izan litezke, baina aldaera honetako adibide ugari ditugu guztiak eskribauak aldatuak izateko. Beraz, txandaka-

tzeak aldaketa abian, baina erabat gauzatu gabe zela erakuts lezake. XIV. mendean bilakabide hau erabat sistematikoa ez bada ere, badirudi Zuberoaren eta Erronkariren (eta agian Amikuzeren) arteko hizkuntza batasuna bazela oraindik. Bestalde, kontuan izanda, batetik, bilakabidea XIV. mendean agertzen hasten dela eta, bestetik, Zuberoan $u > \ddot{u}$ bilakabidea dagoela, bi bilakabideen kronologia erlatiboa agerikoa dirudi. Lehenik, $i_u > u_u$ gertatu behar izan du eta, ondoren, $u_u > \ddot{u}\ddot{u}$; horrela uler ditza-kegu *ütürralte* gisako aldaerak.

4.1.1.6. Bokalak elkartzean sortutako aldaketak

Badira, batez ere kontsonantea galtzearen ondorioz, bi bokal elkartzean sortutako hainbat aldaketa.

Mitxelena (1961: 119) erakutsi bezala, **-ea-* bilkurak hainbat emaitza izan ditu: 1. hiatoa saihestu izan da, *-eba-*, *-ega-*; 2. *-e* eman du; eta 3. *-a-* ere eman du. Honen adibide nabarmenena lat. *asinarius*-etik letorkeen euskarazko *azeri* genuke. *OEHk* hitz honen hainbat aldaera jasotzen ditu: *azeri*, *azari*, *azerü*, *azeari*, *azegari*, *azebari*, *azagari*, *aizeri* eta *aizari*. Erdi Aroan, pertsona izen bezala bada ere, maiz lekukotzen da bere aldaera zaharrenean, hots, *azeari* moduan, bokaletan inolako aldaketarik jasan gabe. Alabaina, Erdi Aroko bi dokumentutan, aldaera berriak aurkitu ditugu: esaterako, Artaxoako XI-XII. mendeetako lekukotasunetan (Lacarra 1957: 46) *Garcia Azariz*,³⁸ *iaun Azari* edo *Azeri*, *iaun Azari* eta *Azari Gurena* ikus ditzakegu;³⁹ bokal murrizketa ondoko aldaerak alegia. Era berean, Irantzuko *Liburu Gorria*-n *Toda Açariz* (1255) agertzen da, bokal soiltzea gertatu osteko aldaera alegia. Datu gehiagorik ezean, zail da aldaketa non hasi zen zehaztea, baina ikusita gainerako lekukotasunetan —esaterako, Iratxe, Donibane Jerusalemgo, San Migel— aldaera zaharra (*Azeari*) dugula, bokal soiltzea Nafarroa erdialdean hasi zela pentsa genezake.

Ezagun denez, *-n*-dunik ere bada lekukotasun hauen artean (*Acenari*), baina hauek kultismotzat hartu behar lirateke; alegia, eskribauak, izenaren etimologiaren jakitun, *-n-* gehitu dio. Nolanahi ere, interesgarri litzateke *-n*-dun eta *-n*-rik gabeko izenak zein gizarte mailatako pertsoneri dagokien aztertzea. Irantzuko *Liburu Gorria*n agertzen diren *-n*-dunak (*Aznar* aldaera dutenak) goi mailako klasekoak direla dirudi. Iratxeko Kartularioan ere bertako priore eta sakristau denak *Azenari* izena du.

4.1.1.7. Diptongo eta hiatoak

Euskararen dialekto guztietan bost diptongo ditugu; bostak beheranzko diptongoak dira, eta AEMrako ere bost hauek berreraiki litezke: *au*, *eu*, *ai*, *ei*, *oi*. Bada beste diptongo bat ere, lekukotasunetan agertzen dena, *ui*, baina besteak baino berriagoa da; *oi* batetik le-
torke eta goranzko diptongoa da, hau da, [*wi*] ahoskatzen da (Mitxelena 1961: 87).

Erdi Aroan, aipaturako diptongo guztiak lekukotzen dira,⁴⁰ maiztasun berean ez bada ere. Ugariena, ez bairik gabe, *ai* diptongoa da: *Aita* (Leire, 981), *Gaizco* (Leire,

³⁸ Orpustanek (1999: 53) 1366an lekukotzen omen den *açarola* ere *azari*-rekin erlazionatzen du.

³⁹ Dokumentu berean, *Ayçaldea* (1374) lekukotzen da; *ez* da kontsonante galerarik gertatu, baina etimologia **haize+alde* bada, **ea>a* bilakabidea gauzaturik ikus dezakegu hitz honetan.

⁴⁰ Alabaina, askotan zaila da benetan diptongo baten aurrean gauden ala oraindik diptongatu ez den hiato baten aurrean gauden zehaztea.

1125), *maizterr* (Lizarra, 1366), *Iuargarai* (Nafarroa, 1352). Kasu batzuetan, batik bat hego-mendebaleko lekukotasunetan, *ai* > *ei* gertatu dela ikus dezakegu, batez ere *aita* > *eita*; baina ez dakigu hau hego-mendebaleko euskararen ezaugarri bat izan litekeen, ala bertako erromantzearen ezaugarria den. Bestalde, *ai* diptongoaren monoptongazio adibide ugari aurki dezakegu Erdi Aroko lekukotasunen artean. Batetik, *ai* > *i* gertatu da: *Izpea* (Busturia, 1051), *Izcarai* (1110), *Urditz* (1249) (azken biak Orpustanek 1999: 64 ematen ditu). Orpustanek (2000: 172) *yzpura* (1264) *iz-* us-tezko elementu hidronimikoen artean sartzen badu ere, *aiz* > *iz* monoptongazioaren beste adibide bat genuke.

Ikusitakoa ez da diptongo honekin gertatzen den monoptongazio bakarra, lekukotasunek erakusten dutenez, *ai* > *a* ere gertatzen baita Erdi Aroan: *Aslucea* (Araba, 1182; Libano 1995: 522), *Azçorrotz* (Gipuzkoa, 1188; Libano 1995: 599), *Ascarat* (Nafarroa, 1364). Alabaina, bi monoptongazioak ez dira sistematikoak eta orokorrak, aldaera diptongodunak ere ugari baitira; Orpustanek (1999: 64), esaterako, gaur monoptongoa duen Hazparne lapurtar herriaren aldaera zaharragoak ematen ditu, monoptongatu aurrekoak: *Ahezbarren* (1247), *Ayzparrena* (1264), *Ahesparren* (1310).

Irudi duenez, monoptogazio hauek ez digute banaketa dialektala egiteko balio, han eta hemen modu batera edo bestera gertatzen baitira. Ikusi dugunez, *ai* > *i* mendebalean eta ekialdean aurki dezakegu, eta gauza bera esan dezakegu *ai* > *a* monoptongazioaz ere.

Diptongo honekin batera, *au* diptongoa ere maiz ikus dezakegu Erdi Aroko euskarazko lekukotasunetan: *Habaunza* (Donemiliaga, 1025), *Iawn* (Iratxe, 1125), *Aurgutia* (Iratxe, 1198); hala ere, diptongo honen monoptongazio kasu bat badugu garai honetan: *Çiorça* (Zizurkil, 1391) < **Ziaurri-tza* (Mitxelena 1961: 97). Ziurrenik erreferentzia beste leku bati egiten badio ere, 1097an Nafarroan *Ciaurrice* lekukotzen da (Mitxelena 1953: §612 eta lan honetan §4.1.1.3).

Ei diptongoa ere ugari lekukotzen da: *Eleiçauehea* (Iratxe, XI. mendea), *Areiznabar* (Olazabal, 1025), *Oreiça* (Iratxe, 1125). Nolanahi ere, diptongo honen *ei* > *i* eta *ei* > *e* monoptongazio kasuak ere topa ditzakegu: *Elizmendi* (Iratxe, 1203), *Elizaldeco* (Iratxe, 1210), *Harezmendi* (Zizurkil, 1391). *Eu* diptongoa ez da askorik lekukotzen: *leuna* (Artaxoa, XII. mendea). *-eu-* > *-u-* monoptongazioa gertatu dela ikusten dugu Donemiliagako glosetan, hauetan *dugu* agertzen baita **deugu*-ren orde. Bestalde, Mitxelenak (1961: 90) erakutsi bezala, euskarazko diptongo batzuetan *-u* bokalerdia kontsonante bihurtzen da, edo bihurtzen hasia da. Erdi Aroan ez dira ugariak halako kontsonantetzeak, baina aztarnaren bat aurki bide genezake: *Eublate* (Iratxe, 1203).

Oi diptongoaren adibide andana topa dezakegu Erdi Aroko lekukotasunetan: *Iru-ridoita* (Artaxoa, XI-XII), *Arbelgoihen* (Donemiliaga, 1025), *Soilgunea* (Iratxe, 1076), *iuargoiti* (Leire, 1114). *Oi* diptongoaren aldaera gisa, *ui* diptongoa ere agertzen da, batez ere *-doi* atzizkian: *Urriztoy* eta *Çuastuy* (Garabizkai, 1284, Orreagako saroiak). Mitxelenak (1961: 108) dioenez, *-di* atzizkia *-doi/-dui* atzizkitik eratortzen da monoptongazio bidez; halaber, *-doi* < *-do.i* batetik eta, ziurrenik, hau **-doni* batetik (atzizki honetaz gehiago ik. §4.3.2.2). Monoptongazio baten aurrean bagaude, Erdi Arorako gertatzen hasia zen, leku batzuetan behintzat: *Çuueldi*, *Ascardi*, *Leyçardi*, *Ilardi* (Irantzu, XIII. mendea), *Çuaçti* (SJuan, 1257).

Hiatoei dagokienez, Mitxelenak (1961: 109) sortzeko hainbat bide aurkeztu zituen: 1. hitz elkarte eta eratorpena; 2. deklinabidearen kasu mugatua; 3. aditz jokatuei atzizkiren bat gehitzea; 4. hitz barnean kontsonante bat galtzea. Eratorpen eta elkarketa erregelez beste atal batean hitz egingo dugu (§4.2). Erdi Aroko euskararen lekukotasunen kopuru urriagatik, deklinabide kasu gutxi eta aditz jokatua are gutxiago ditugu; beraz, 2. eta 3. bidetik sortutako hiatoak aurkitzeko xiv. mendera arte itxaron beharko dugu. Deigarriena xiv. mendeko idatzietan agertzen diren *arerioaen urdinaen* gisako genitiboak dira (ik. §4.3.3.3). Nolanahi ere, *-a* berezkoa duten hitzei artikulua gehitzean sortutako hiatoetako emaitzak baditugu. Mendebaleko ezaugarria den *-a + -a > -ea* dagoeneko 1025ean aurkitzen dugu, erabat sistematikoa ez bada ere: *Elhorzabea*.

Hiatoekin gertatutako aldaketa bat dagoeneko ikusi dugu aurreko atalean *Azeari*-ren kasua aztertzean, eta ez dago kasu interesgarri asko gehiagorik. Bada, hala ere, bitxi deritzogun kasu bat: Zizurkilgo Udal Artxibategiko 1389ko dokumentu batean *Orelicuebirivilla* toponimoa agertzen da. Hitza honela zati genezake: *Orer- + icue + biribila*. *Orer-* garbi zer den ez dakigu, baina Erdi Aroan *Oreribia* (1225, gaur Ororbía; Líbano 1999: 644-647); agian *orein*-ekin lot liteke.⁴¹ *Biribil* zer den badakigu (*in more biribile* lekukotzen da 1076-94 bitartean Leiren; *Ondaerdibiribil* Zizurkilen 1389an), baina tarteko *-icue-* hori zer izan daitekeen arrastorik ez daukagu. Hiatoak tartean kontsonante bat galdu dela iradoki dezake, baina hala ere hitza zein den ezin dezakegu jakin.

Gerora bokal bakarra dagoen tokian ere hiatoa agertzen da beste kasu batzuetan: *Larraondo* (Zizurkil, 1389; *Larrondo* leku berean 1618an), *baga olla* (Orreaga, 1284), *bagaola* (1110; Orpustan 1999: 308).

Hiatoarekin lotutako bilakabide ugari erakusten ditu euskara historikoak, baina Erdi Aroko lekukotasunen artean gutxi dira halako adibideak. Hala ere, Irigaraik (1955) dakarren antroponimo zerrendan hau aurki dezakegu: *Iohan de Leyazcu* (Iruñea, 1366). Antroponimoko toponimikoa Nafarroako Leazkue herriari dagokiola dirudi, eta hiatoa hausteko *-y-* gehitzen dela ikus dezakegu. Bilakabide honen Erdi Aroko lekukotasun bakarra da, dakigula behinik behin. Hala ere, gogora dezagun 1545erako Etxeparek *munduyan* gisakoak bazituela, gainera *Garricaburuia* lekukotzen da Urdiñarben 1479an. Irigaraik (1955: 505) *Leyazcuen* duguna *Ayezkoan* dugunarekin erlazionatzen du, eta aldaera zaharrekotzat hartzen du. Mitxelenak (1953: §403) *Leyazcuelo* lehen elementua *le(g)arrekin* erlazionatu eta *leiar* aldaera ere badela gogorarazten du. xiv. mendean *Leazcuelo* eta *Leyazcuelo* biak lekukotzen dira. Beraz, *Leyazcuelo* forma berriena eta hiatoa saihesteko bilakabide bat dela pentsatzea bidezkoago dirudi.

Mitxelenak (1961: 87) AEBrako bost diptongoak berreraiki zitzaizkeen bezala, EBZerako ere bost diptongo berreraiki ditzakegu; Erdi Aroko lekukotasunetan agertzen den *-ui-* diptongoari dagokionez, ez dirudi EBZerako beharrezko denik; dena dela ezin bazter genezake ordurako hainbat mailegutan aurki genezakeela.⁴² Hala ere,

⁴¹ Badirudi Orpustanek (1999: 59) ere *orein*-ekin erlazionatzen duela.

⁴² *fruitu* izan liteke maileguen adibideetarik bat, 1366rako *Miguel Fruyto* lekukotzen da (ik. *OEHN fruitu* sarrera); dena dela zalantza sor liteke *fruitu* posible ote litzatekeen EBZean *fi-* horrekin. Jatorrizko hitzen artean *higuin* etorri datorrigu burura baina EBZean, artean, **igubi* izan zitekeen.

kopuru aldetik Erdi Aroko lekukotasunek erakusten dutena baino gutxiago lituzke EBZak, artean, bokal arteko kontsonante zenbait galdu gabe baitzeuden. Gauza bera esan liteke hiatoez ere.

4.1.2. Kontsonanteak

Bokalekin gertatzen dena ikusi ondoren, kontsonanteekin gertatzen dena aztertuko dugu jarraian. Horretarako ahoskatzeko moduaren arabera sailkatuko ditugu kontsonanteak: txistukariak (§4.1.2.1), herskariak (§4.1.2.2), sudurkariak (§4.1.2.3), albokariak (§4.1.2.4) eta hasperena (§4.1.2.5). Halaber, kontsonante sabaikariekin (§4.1.2.6) eta kontsonante multzoekin (§4.1.2.7) gertatzen dena ere aztertuko dugu.

4.1.2.1. Txistukariak

Grafia oso lagungarri ez bada ere, Erdi Aroan lau txistukari bereiz ditzakegu: bi afrikatu eta bi igurzkari. Ahoskunearen arabera bata bizkarkaria da eta bestea apikaria: /tʃ/, /ts/ eta /s/, /s/. Hauetaz gain, dialekto historikoetan bezala, txistukari sabaikariak ere baditugu Erdi Aroko euskaraz: /ʃ/ eta /tʃ/.

Maiz, grafiaren sistematikotasun ezak zalantza sor dezake afrikatua ala igurzkaria den dagokigun txistukaria. Hala ere, badira bokal artean afrikatua markatzen duten adibide batzuk: *Cutça* (Iratxe, 1204), *Uacoyçça, Moçça* (Iratxe, 1339), *Liçaracçu* (Nafarroa, 1353), *Mocza* (Iratxe, 1356), *Andaçasoroa* (Zizurkil, 1389).

Sistematikoa ez bada ere, grafia bidezko afrikatu eta igurzkarien bereizketa hau bokal artean bakarrik aurki dezakegu. Bestelako testuinguru fonotaktikoetan zaila zaigu afrikatua edo igurzkaria den zehaztea. Hitz amaierari dagokionez, Mitxelenak dio (1961: 288) afrikatuaren alde neutralizatzeko joera dagoela euskaraz, bilakabi-dea erabat gauzatua ez badago ere. Erdi Aroan txistukariz amaitzen den lekukotasun gutxi aurkitu ditugu (-iz, -ez atzizkidunak salbu); alabaina 1366an Etxarri Aranatzek lekukotutako *Gaiz Amex* antroponimoak daraman -x horrek, agian, afrikatua adieraz lezake. Hala eta guztiz ere, antroponimo berean dugun *Gaiz* horretako txistukaria afrikatua ala igurzkaria den ezin dezakegu jakin. Gauza bera esan dezakegu, esaterako, *Artazcoz* (Etxarri-Aranatz, 1364) toponimoarekin.

Hitz hasierari dagokionez, badirudi igurzkaria dela hitz hasieran agertzen den txistukari apikari edo bizkarkaria: *Sansoheta, Zornoztegi, Zuhazu* (Araba, 1025), *Zaarra* (Leire, 1085), *Sendoa* (Nafarroa, 1353). Ez baita, afrikatu sabaikariaren kasuan bezala, afrikatua isla lezakeen kontsonante multzorik ageri grafikoki. Alabaina, esan dugunez, hitz hasieran afrikatu sabaikaria duen adibiderik topa dezakegu Erdi Aroan: *Chipi* (Nafarroa, 1249). Halaber, badirudi apikariaren zein bizkarkariaren aldaera sabaikaria Erdi Aroan badugula: *Xarco* (Nafarroa, 1448), *Xeme-* (oro har, xiv. mendetik aurrera lekukotzen dela dirudi), *Xuloaga* (Nafarroa, 1454).

Ozenen ondoren (/l/, /n/ eta /r/) afrikatuen alde neutralizatzeko joera dago euskara historikoan; Erdi Aroan, ordea, ez da grafia bidez afrikatua den zehazten ozen ondoko txistukaria. Grafiaren sistematikotasun ezak zail egiten du ahoskera zein izan zitekeen zehaztea, baina bokal artean, batzuetan, bereizketa egiten zela ikusita, eta ozen ondoren inoiz ez dela adierazten ikusita, pentsa genezake ez zela neutralizazio-

rik⁴³ eta, beraz, igurzkaria zela nagusi: *Arzamendi*, *Arzuuia* (Araba, 1136), *Echauerçe* (Nafarroa, 1353). Hau ez bide da hain arraroa: Mitxelenak (1961: 290) erakusten duen bezala, xvi. mendean Landuccik ozen ondoan igurzkariak erabiltzen baitzituen eta xvii. mendean Zuberoako euskaraz ere igurzkaria mantentzen baitzen.

Txistukariekin gertatutako bilakabideen artean, Mitxelenak (1961: 291-292) aipatzen du, ahoskune bereko bi txistukari elkartzean, disimilazioz lehena galtzeko joera egon izan dela. Disimilazio hau dagoeneko Erdi Aroan lekukotzen da: *Anso* (< *Sanso*; Nafarroa, 1366), gaurko toponimoa *Ansoain* (< *Sansoain*). Erdi Aroan bada bilakabide honen beste adibiderik ere: *Assiayn* (< **sasigain*; Nafarroa, 1364; gaurko *Asiain*). Mitxelenak (1953: §18) lehen elementu ezezaguneko *-ain* atzizkidun hitzen zerrendan dakar toponimo hau, baina kontuan izanda, batetik, *-ain* batzuk *-gain*-etik erator litezkeela eta, bestetik, aipatutako txistukarien disimilazioa, ez da zaila *Asiain* < **sasigain*-etik eratoritzea; finean, *Sasiain* abizen ezagunaren aldaera genuke.

Erdi Aroko txistukari sistematik abiatuta, EBZerako antzeko sistema berreraiki dezakegula dirudi. Lau txistukaridun sistema bide dugu EBZean ere: bi afrikatu eta bi igurzkari. Distribuzioa ere Erdi Aroko bera dirudi: hitz hasieran igurzkaria eta hitz barruan igurzkari eta afrikatuak. Amaierako txistukariari dagokionez, lekukotasunek ez dute askorik laguntzen. Dialekto historikoez, oro har, afrikatua erakusten dute, gainera *Amex* Erdi Aroko lekukotasunak erakutsi lezake amaierako txistukaria afrikatua zela, eta beraz, agian EBZkoa ere halakoa zen; dena den zalantzak egon litezke. Era berean, ez dukegu txistukari sabaikaririk EBZean, hauek dialekto historiko guztietan egon arren lehen lekukogasun argiak xv. mendekoak dira, lehenago ez dugu txistukari sabaikariaren aztarnarik aurkitu.

4.1.2.2. *Herskariak*

Euskara historikoak sei herskari ditu (sudurkariak alde batera utzita; hauek §4.1.2.4 atalean aztertuko baititugu): hiru ahostun (/b/, /d/, /g/) eta beste hiru ahoskabe (/p/, /t/, /k/). Martinetek (1955) eta Mitxelenak (1957, 1961) berreraiki zuten aitzineuskararen herskari sistema, euskara historikotik aski ezberdina den sistema.

Berreraikitako sistema horretan aitzineuskarak bortitz / ahul oposaketa luke herskarietan. Dena dela, aitzineuskaratik euskara historikorako garapenean ikusi ahal izan da euskara ahostun / ahoskabe oposaketara aldatu dela, eta hitz hasieran herskari ahostunak hobetsi dituela, bokal artean ahostun zein ahoskabeak eta hitz bukaeran ahoskabeak soilik.

Erdi Aroko euskaraz euskara historikoan ezagutzen den herskari sistema bera bide dugu, hau da, ahostun / ahoskabe oposaketa dugu. Latindar maileguak aitzineuskararen sistemara egokitu ziren hasieran, eta ondoren hauek sistema berrira aldatu ziren, Mitxelenak (1961: 238-239) erakutsi bezala. Mailegu hauek duten ezaugarri nabarmena da latindar ahoskabeak ahostun egitea hitz hasieran. Ezaugarri hau are nabarmenagoa bide da Erdi Aroan; garai honetan aurki ditzakegun maileguetan hasiera herskaridunen artean ahostundunak nagusitzen dira: *Dorremendi* (Subitza, 1202), *Gortalauea* (Iruñea, 1210), *Bortu* (1286), *Bucçu* (Nafarroa, 1339), *Bagoeta* (Donemi-

⁴³ Kasu batzuetan igurzkariaren aldeko neutralizazioa dagoela ere pentsa liteke: *Latarçe* (Nafarroa, 1352), baldin eta toponimo honen atzizkia Erdi Aroan hain ugaria den *-tza* / *-tze* bada. Dena dela, grafiaren sistematikoasun eza hau baieztatzeko oztupo da.

liaga 1025), *Bagabuno*⁴⁴ (Zizurkil, 1391), *Gapela*⁴⁵ (Irantzu, XIII. mendea), *Garricaburuia* (Urdiñarbe, 1479).

Hasiera ahoskabea duten hitzak edo aldaerak aurkitzea zaila da, eta batzuk hitz adierazkorrak izatek gertu egon daitezke, honakoa esaterako: *cococho* (Nafarroa, 1366). Hasiera ahoskabea duen *Guillelmi Picaraça* (Murchante, 1207) ere lekukotzen da, baina, inondik ere, bakunak dira hasieran herskari ahoskabea duten hitz edo aldaerak. Jatorrizko hitzekin ere antzera pasatzen da, hasiera ahostunak ugari dira: *Belarçe* (Leire, 1110), *Barrenessea* (SJuan, 1190), *Bassoco* (Irantzu, 1255), *Balça* (Irantzu, XIV); aitzitik, ahoskaberik ez dugu aurkitzen.

Ozen ondoko ahoskabeak ere, oro har, ahostun egiten dira Erdi Aroan, bereziki /n/ eta /l/ ondoren: *Zalduburua* (Leire, 1080), *Çaldua* (Zizurkil, 1391), *Açaldegui* (Nafarroa, 1215), *Vengoa* (Nafarroa, 1168), *Biurrungo* (Nafarroa, 1226). Ikus genezakeenez, bilakabidea zaharra da, XI. menderako gertatu dela erakusten baitute Leireko datuek; hala ere, bada artean ahoskabea mantentzen zuen adibiderik ere: *Helkeguren* (Araba, 1025),

Ahostunak ahoskabetzen diren testuinguru fonotaktikorik ere bada, txistukarien ondoren, hain zuzen ere. Bilakabide honen adibide asko aurki ditzakegu Erdi Aroko lekukotasunetan: agian *Lascuren* (etimologia **la(t)s*-? + *guren* ‘goren’ bada; Lezo, 1025), *Insauspecco* (Iratxe, 1203), *Ascarat* (Nafarroa, 1364), *Aspe* (< **haitz*+*behe* bada etimologia zuzena; Iruñea, 1409), *Ayzparrena* (1264; Orpustan 1999: 65). Aldiz, XIII. mendean *Aizburu* lekukotzen da Donibane Jerusalemgo ordenaren dokumentuetan eta *Ayzburu* Orreagan 1284an.

Ozen ondoan ahostuntzea eta txistukari ostean ahoskabetzea euskararen dialektoguztietan gertatu bada ere (ekialdeko salbuespenak salbu), ez dirudi EBZean gertatzen zenik Erdi Aroko lekukotasun zaharrenetariko batzuetan ez baitira bilakabide horiek gertatzen.

Goraxeago esan bezala, hitz hasieran herskari ahostunak nagusi badira ere, bada joera bat, ez dena inondik inora sistematikoa, baina Erdi Aroko lekukotasunetan maiz aurki dezakeguna: *b-*, *d-*, *g-* > *ø*- bilakabidea, alegia. Hauen artean ezagunenak, ziurrenik, *Giputz* eta *Gipuzkoaren* aldaera herskari gabeak izan daitezke, Erdi Aroan ugari lekukotuak. Petersonek (2004) erakusten duenez, herskari gabeko aldaera da Erdi Aroan gehien lekukotzen dena, eta denbora luzez lekukotasun zaharrena hau dela uste izan da (Peterson 2004: 604); alabaina Petersonen aipatu lanean ikus daiteke aldaera zaharrena herskariduna dela 943 urtean *Gipuzare* lekukotzen baita Donemiliagan, *Gipuzetik* eratorritako Burgosko herri bati erreferentzia eginez. *Gipuzkoaren* etimologia zein den ez badakigu ere, *Gduna* bide da zaharragoa, batetik, lekukotasunak, oraingoan, hala erakusten duelako; eta, bestetik, adibide gehiago dituen *g-* > *ø*- bilakabidearekin azal genezakeelako aldaketa eta txandakatzea.

Bilakabidearen beste adibide bat dukegu 1186-1163 bitartean lekukotzen den *Oyaz* (Libano 1999: 693). 1007n eta 1027an *Goyaz* lekukotzen da (Libano 1996: 662) eta gaur egun *Goiatz* da izen ofiziala eta erabilia. 1210ean Iratxen lekukotzen den *Ortalauea* (dokumentu berean *Gortalauea* azaltzen da) ere bilakabidearen beste adibide bat dirudi. Halaber, 1257an *Guiçairudiaga* lekukotzen bada ere, gaur

⁴⁴ Gaur egun *Pagamuño* da izen ofiziala, eta hala esaten da, ahoskabearekin.

⁴⁵ Hau da ezagutzen den *kapela*-ren ahostundun aldaera bakarra.

egun *Izurdiaga* da.⁴⁶ Bilakabide honen adibide izan daitezke honako lekukotasunok ere: 1150 urtean *Burunça* (Orpustan 1999: 55) dugu, 1167an *Bolunçe* eta 1412an *Olhonz*. Badirudi, gainera, hirurek leku berari egiten diotela erreferentzia (ik. Goihe-netxe 2012: 121). Pertsona izenetan ere gertatzen da aldaketa hau: XIII. mendean Donibane Jerusalemgo Ordenako agiri batean *Sansa Dota Erascoiz* agertzen da, *Beras-koitzen* aldaera herskari gabea; aldaera bera dugu 1249ko inkestan ere: *Erascotz*.

Etimologiak argitzeko ere lagungarri zaigu bilakabide hau. 1352an *Urnitza* aurkitzen dugu; batetik, hitzaren amaierako elementua *-tza* atzizkia bada eta bestetik *b- > ø-* bilakabidea kontuan hartzen badugu, **burnitza* berreraiki genezake. Mitxelena (1953: §586) ez du uste, Garatek uste duen bezala, *Urnieta* < **burnieta* erator daitezkeenik. Eragozpen nagusizat bi argumentu darabiltza: batetik, eratorpenetako aldaera *burdin-* da, ez *burni-*, eta, bestetik, *burni* erabiltzen den lekuetan ere berandu arte *burnia* izan da forma erabilia. Gure ustez, ordea, amaierako *-a* ez da eragozpena, *Urnieta*ren kasuan *-ae- > -e-* hiato soiltzearekin azal genezake, eta *Urnitza*ren kasuan bilakabide sistematiko baten aurrean egon gintezke, hau da, hiru silabako hitzei atzizkia gehitzean azken bokala galtzea: **ardano* → *Ardaneta* / *Ardantza*. Bestalde, bi lekukotasunak berriki *Burni* aldaera erabiltzen den lekuan agertzen dira.

Bokal artean herskari ahostuna galtzeko joera dagoela ere ikus liteke lekukotasunei begiratuta: 1436an *Sorauren* lekukotzen da Iruñean. Mende berean Butroeko Andrearen eresian (c. 1448) *Andra urena* agertzen da **Andra gurena* batetik erator litekeena. Mitxelena (1971: 299-301) uste onean bazen, joera hau zaharragoa izan liteke, 1074 urtean lekukotzen den *Eçkiasso* < **ezki+baso-*ren bidez azaltzen baitu; bestalde, 1085ean *Murugarren* lekukotzen da Leiren < *Muruarren* < *Murubarren* bidez azal litekeena, hau da, bokal arteko *-g-* hiatoa saihesteko gehitu da bokal artean zegoen herskari ahostuna galdu ondoren. 1122 urtean, Nafarroako artxibategi orokorreko agiri batean *Muruarren* lekukotzen da. Bilakabide hau jasandakoak dira, ziu-rrenik, toponimian agertzen diren *-ain* bukaerako toponimo batzuk, hain zuzen ere *-gain* batetik datozenak (ik. §4.1.2.1): *Lizassoain* (Leire, 1085), *Assiayn* (Etxarri-Aratz, 1364). Ikusten denez, bilakabide hau oso goiz gertatzen da.

Esan dugunez, Mitxelenak eta Martinetek aitzineuskararako bortitz / ahul oposaketako herskari sistema berreraiki bazuten ere, ez dirudi sistema bera berreraiki genezakeenik EBZerako. Erdi Aroko lehen lekukotasunak agertzen direnerako ahostun / ahoskabe oposaketa ageri da, eta hauxe da dialekto historiko guztiek dutena. Beraz, EBZaren herskari sistema berreraiki nahi badugu, badirudi ordurako ahostun / ahoskabe oposaketadun sistema bat berreraiki behar dugula. Hala ere, geroagoko dialektoek baino murrizketa gehiago lituzke; esaterako, EBZak ez bide zuen hitz hasierako herskari ahoskaberik onartzen; hauxe erakuts lezakete Erdi Aroan agertzen diren ahostun hasieradun lekukotasunek.

4.1.2.3. Sudurkariak

Aitzineuskararen sudurkarietarako ere Mitxelenak (1957 eta 1961) bortitz / ahul oposaketadun sistema berreraiki zuen: *N / n*. Sistema honek ez luke sudurkari ezpain-

⁴⁶ Mikel Belaskoren blogean (2009ko azaroaren 30eko sarreran) 1532koa da *g-* gabeko aldaera zaharra: Ycurdiaga. <http://mikelbelasko.blogspot.com.es/2009/11/izurdiaga.html> [2012/06/24].

karirik (alofono bezala ez bazen behinik behin, ingurune fonotaktiko zehatz batean eta, beti ere, garai batetik aurrera) ezta sabaikaririk ere. Erdi Arorako sistema hau desagerturik daukagu eta, gaurko euskarak legez, sudurkariak izan ditzaketen alofonoak alde batera utzita, hiru sudurkari ditu: /m/ ezpainkaria, /n/ hobikaria eta /ɲ/ sabaikaria. Eta hauexek dira, hain zuzen ere, EBZerako berreraiki ditzakegunak.

Ezpainkariari dagokionez, /m/ hitz hasieran, bokal artean eta hainbat kontsonanteren ostean agertzen da, inoiz ez amaieran: *Mendigorria* (Nafarroa, 1162), *Moch* (Nafarroa, 1288), *Dorremendi* (Subiza, 1202), *orma* (Irantzu, XIII. mendea).

Bistan da akitanieraz oraindik erabat gertatu ez den *-mb-* > *-m-* bilakabidea erabat gertatua dela, *seme* eta *ume* agertzen baitira beti Erdi Aroan. Horretaz gain, ikus daiteke bilakabideak emankortasuna galdua duela *-mb-* multzo berriak ez baitira soil-tzen; esaterako, *Irumberri* (1353), *Lecumberri* (1409), *Arramburu* (1431) ditugu Erdi Aroko lekukotasunen artean. Guterren (1989: 799) ustez, *-mb-* > *-m-* bilakabidea III. mendeko gertatua zen.

Bestalde, euskarazko *muño* / *muno* **buNo* zahar batetik eratortzen da, eta herskari ezpainkaria sudurkaritzea ondoko sudurkariaren asimilazioaren ondorioz gertatzen dela dirudi (**b_n* > *m_n*). Erdi Aroko datuek erakutsi lezaketenez, artean, asimilazioa ez bide zen erabat gertatu; arkaismo batzuk baditugu behintzat: *Larraondobuno* (Zizurkil, 1389), *Bagabuno* (Zizurkil, 1391; gaur *Pagamuña*) lekukotzen zaizkigu, baina hauen ondoan *Arrimunoa* (eta *Armunoa*; Zizurkil, 1389) agertzen zaigu, eta Irantzun *munoco* ageri da (XIII. mendea).

Sudurkari horzkariari dagokionez, hitz hasieran, amaieran, bokal artean eta kontsonante aurretik eta ondoren ager daiteke. Aipatu dugun aitzineuskararen sudurkari sistemak jasandako bilakabidearen ondorioz, bokal arteko sudurkari ahula hasperen bilakatu zen. Era berean, bortitzak ahulak sisteman utzitako hutsunea bete zuen, alegia, ahul bilakatu zen *lenizio* prozesu baten ondoren. Beraz, gaur, eta euskara historikoan, ditugun bokal arteko *-n-* gehienak aitzineuskarako *N* batetik datoz.

Esan bezala, Erdi Aroan ez dugu sistema zaharra, berria baizik; eta lehen lekukotasunetarako **n-* > \emptyset bilakabidea gertaturik dago. Mitxelenaren arabera (1961: 302), bilakabidea akitanieraren ondoren eta Erdi Aroko lehen lekukotasunen aurreko garaian gertatu zen. Guterrek (1989: 799), bestalde, IV. mendean kokatu zuen bilakabidea:

No puede uno equivocarse mucho situando *mb* > *m* a mediados del siglo III, *mp* > *mb* a finales del mismo siglo, *n* > \emptyset a principios del siglo IV, *nd* > *n* en la primera mitad de aquel siglo, y *nt* > *nd* en su segunda mitad.

Traskek (1997: 139), zuhurrago jokatu, bilakabidea 1000 urtea baino lehenago gertatu zela baieztatzen du:⁴⁷ “The evidence from eleventh-century toponyms suggests that this loss must have occurred before AD 1000”.

**n-* > \emptyset eta **N-* > *-n-* bilakabideen kronologia erlatibo egingo bagenu, ezinbestean **n-* > \emptyset lehenago kokatu beharko genuke, alderantzizko kasuan ez baikenuke bokal arteko sudurkari ahulik izango. Bi bilakabideen artean dagoen denbora zehaztea ez da kontu erraza. Guterrek (1989: 800) 1000-1100 urte bitartean kokatu zuen

⁴⁷ Akitanieraren lekukotasunen artean LOHI- dugu, eta hau **don-i* batetik erator liteke. Ariztimuñok (2011: 117) ematen dio honi erantzuna esanez *n* > \emptyset bilakabidearen bi fase ditugula; bata akitanierazko lekukotasunak agertzen hasi aurretik gertatu zen, eta bestea III-IV. mende ostean.

bigarren bilakabidearen data absolutua. Dena den, ikuspuntu estrukturalista batetik begiratuta, *-n- > ø bilakabideak hutsune bat utzi bazuen bortiz / ahul oposaketadun sisteman, sudurkarien artean *N bortitza bakarrik geratu bazen eta kontuan hartzen badugu bortitza bakarrik izatea oso markatua dela eta hizkuntzen artean arruntena bien arteko bat izatekotan ahula izatea dela, zilegi litzateke pentsatzea *-n- > ø gertatu eta ondoko urte-garaitan gertatu zela *-N- > -n- bilakabidea; ez, Guiterrek (1987: 800) pentsatu bezala, sei mende beranduago.

Ezin uka dezakegu, ordea, Erdi Aroan aitzineuskarako *-N-k behar zukeen lekuan <nn> grafia bikoitza agertzen zaigula batzuetan; ziurrenik, hau da Guiterrek bilakabidea 1000-1100 urte bitartean kokatzearen arrazoa:⁴⁸ *Helcanno* (Gipuzkoa, 1025), *Enneco* (Leire, 1098), *annaia* (1104), *Amunna* (Leire, 1237). Sudurkari bikoitz hauek askotan agertzen badira ere, gehienetan, zergatik den zehatz ezin esan eta azal badezakegu ere, hitz berberetan agertzen dira: *anaia* eta *Eneko*. Gainerakoetan, oro har, sudurkari bakuna agertzen da; beraz, pentsatzekoa litzateke 1000 urterako gertatua zela; ziurrenik, v. mende inguruan gertatu zen, *-n- > ø gertatu era gutxira. Beraz, Erdi Aroan ditugun <nn> bikoitz horiek kontu grafikoak lirateke.

<nn> guztiak, ordea ez dira kontu grafikoak. Kasu batzuetan, agian, sudurkari sabaikaria isla zezakeen grafia horrek, eta horren adibide bakar batzuk badituzkegu: *Ainnoerveco* (Olatz, XIII. mendea), *Aytzpuynn* (Irantzu, XIII. mendea), *Liçassoaynn* (Irantzu, XIII. mendea) esaterako. Ez da sabaikaria modu sistematikoan adierazten eta, beraz, ezin esan genezake orokorra eta sistemanikoa zen ala ez.

Bestalde, bokal arteko kontsonante sudurkaria galtzearen ondorioz sortutako bokal sudurkariak (ik. §4.1.1.2) gerora kontsonantea sortu dute berriro, Mitxelenak (1961: 303-305) erakutsi bezala. Erdi Aroan bilakabide honen adibide izan litezke **ani* jatorrian duten *-ain* bukaera guztiak: *Imarcoayn* (Nafarroa, 1364), *Luquiayn* (Nafarroa, 1366), *Sansoain* (Nafarroa, 1446) eta beste hainbatek.⁴⁹ Hauen ondoan, eta inguru berean, *-ai* bukaera mantentzen da kasu batzuetan: *Arçaiia* (Nafarroa, XIII. mendea). Orpustanek (1999: 102) ematen dituen zenbait adibidetan, esaterako, *suinna* (1200), *suia* (1222), *suya* (1350), *errotaçaiia* (1360) edo *eiberazaina* (d.g.), grafikoki behinik behin, txandakatzea ikus dezakegu.

4.1.2.4. Albokariak

Euskara historikoak bi albokari ditu: // hobikaria eta /k/ sabaikaria. Hala ere, Mitxelenak (1961: 311) erakutsi zuen sabaikaria hobikariaren sabaikaritzearen ondorioz agertzen dela, baita maileguetan eta hitz adierazkorretan ere.

// hobikariaren kasuan bi gauza dira aipagai. Batetik, aitzineuskarako edo latineko maileguetako // bokal artean /t/ bilakatu da, dardarkari bakuna alegia. Bestetik, lehen lekukotasunetatik aurrera agertzen diren // guztiak aurreko —latineko zein aitzineuskarako— *-ll-* geminatu edo *-L-* bortiz batetik eratorri dela. Beraz, aitzineuskararen Mitxelenak sudurkarietarako berreraikitakoaren antzeko sistema genuke albokarietan ere, bortiz / ahul oposaketaduna alegia.

⁴⁸ Múgicak (1996: 235) ere lehen lekukotasunak agertu ondoko bilakabidetzat hartzen du.

⁴⁹ *-ain* atzikiaren zehaztasun gehiagorako, ik. Salaberri (2000).

Aitzineuskararako berreraikitako sistema hau ere Erdi Arorako desagerturik dagoela dirudi. Lehen lekukotasunetarako jatorrizko zein maileguzko hitzetan $*l > r$ gertatu dela ikus dezakegu Euskal Herriko eremu guztietan: *Bazcoare* (Lizarra, 1366), *Frayrea* (Villatuerta, 1366), *Sorapurur* (Ipar Euskal Herria, 1152-1167) eta *soroa* (Nafarroa, 1284).

Donemiliagako 952 urteko Kartularioan *Ulibarrilior* lekukotzen da, baina 1025ean Donemiliagan bertan *Hurrivarri* agertzen da. Nolanahi ere, ez dugu uste lekukotasun hauek kronologia absoluturik finkatzeko aukera ematen digutenik. Toponimo hauek Arabari egiten diote erreferentzia eta, goraxeago ikusi dugunez (ik. §3.2.3 atala), Arabako eskualde batzuk ordurako erdaldunduta zeuden; edo behintzat eskualde batzuetan erromantzea ondo sartuta zegoen. Beraz, $-l$ -dun aldaera erromantzedunen ahotan zebilen aldaera zatekeen, eta $-r$ -dun aldaera euskaldunen ahotan zebilen aldaera.

$*L > l$ eta $*l > r$ bilakabideen arteko kronologia erlatiboa nahiko erraz finka genezake. Lehenik, $*l > r$ gertatu dela argi dago, eta ondoren $*L > l$. Kontrako hurrenkera bagenu, $*L$ guztiak ere $-r$ - bilakatuko ziratekeen, eta ez da halakorik gertatu. Ez da erraza, ordea, bilakabideen data absolutuak ematea, baina sudurkariekin gertatu den antzeko fenomenoa denez, pentsatzekoa izan daiteke sudurkarien sistema zaharrek eta albokarietak garai bertsuan jasan izana aldaketa, iv. mende inguruan alegia; x. menderako behintzat gertatua dagoela dirudi: *baraterra* (Leire, 961).

Dena dela, $*l > r$ bilakabideak denboran gehiago iraun duela irudi luke, bai behintzat leku batzuetan edo aldaketa esporadiko⁵⁰ bezala. 1213an *Eguileor* lekukotzen zaigu Mañerun, *Eguilior* xiv. mendean Ipar Euskal Herrian. Bi kasuetan, bista da, bokal arteko $-l$ - dugu, eta zalantzarik gabe hitz elkarketa (*egi+lehor*) $*l > r$ gertatu ondokoa da, horregatik dugu albokaria dardarkariaren orde; alabaina xiv. mendeko dokumentu berean, ordea, *Eguirior* lekukotzen zaigu, $*l > r$ bilakabidea erakusten duen aldaera alegia. Aldaketa hau esporadikotzat hartu beharko genuke eta ez sistematikotzat; amaierako $-r$ dardarkariak eragindako asimilazioa ere izan liteke.

Aitzineuskarak bortitz / ahul oposaketa zuen herskari, albokari eta sudurkarietan, baina izan latinaren eraginez, izan barneko bilakaeraren eraginez, euskara historikoak beste banaketa batean oinarritzen den sistema kontsonantikoa du. Sistema biak erabat desberdinak direnez, batetik besterako aldaketa bortitza izan zen, esan nahi baita, oposaketa mota bat zutenak beste mota izatera garai bertsuan pasatu zirela pentsa genezake, trantsizioa denboran asko luzatu gabe. Hau hala dela onartuta, EBZaren garaian ez dirudi bortitz / ahul oposaketarik dugunik, ez herskarietan, ez sudurkarietan eta ez albokarietan.

4.1.2.5. *Hasperena*

Euskarazko lekukotasun luzeak agertzen direnetik aurrera, hau da, xv. mendetik aurrera, hasperena Ipar Euskal Herriko hizkerek bakarrik dute. Erdi Aroko lekukotasunek, ordea, erakusten dute Bizkaia, Araba eta Errioxan ere hasperena bazela. Honak iradoki dezake inoiz Euskal Herri osoan izan zela hasperena eta denborarekin leku batzuetan galdu egin dela.

⁵⁰ "Sporadic changes affect only one or a few words, and do not apply generally throughout the language; that is, a change is considered sporadic if we cannot predict which words in a language it will affect" (Campbell 2004: 27).

Mitxelenak (1961: 203) hasperena ager daitekeen testuinguruak zehaztu zituen: 1) hitz hasieran, bokal edo diptongo aurretik; 2) bokal artean; 3) diptongo eta bokal artean; 4) ozen ondoren; bestalde, herskari hasperendunak ere bazirela erakutsi zuen.

Horretaz gain, euskararen dialekto historikoen hasperenaren jatorria askotarikoa izan daitekeela ere erakutsi zuen: 1) aitzineuskarako *h* batetik etor liteke; 2) lat. *f*-tik; 3) bokal arteko *-n*- zahar batetik; 4) hitz hasierako herskari ahoskabe edo bortitz zahar batetik.

Jatorri batekoak edo besteak izan, Erdi Aroko euskararen hasperenaren lekukotasun ugari aurki dezakegu. Herskari hasperendunak alde batera utzita, hasperena ager daitekeen testuinguru guztietan aurki dezakegu hasperena orduko lekukotasunetan. Esan dugun bezala, xv. mendeaz geroztiko lekukotasun luzeek erakusten dutenez, hasperena Ipar Euskal Herriko hizkeretan bakarrik aurki dezakegu.⁵¹ Erdi Aroan, espero zitezkeen, Bidasoaz iparraldeko Euskal Herriko euskararen hasperena aurki daiteke testuinguru guztietan: *Harriete*, *Irigoyhen*, *Uhart*, *Belharrutz* (xiv-xv. mendeak). Alabaina, hitz hasieran ez da beti agertzen: *Haramburu* eta *Aramburu*⁵² (xiv-xv. mendeak).

Lekukotasunak arretaz begiratzea besterik ez dago hasperenak Erdi Aroan garai historikoetan izandako hedadura baino handiagoa zuela jabetzeko. Gaur egun, eta funtsean lehen lekukotasun luzeak agertzen hasi ziren garaian, hasperena galduta zegoen lurraldeetan Erdi Aroan oraindik hasperena bazela erakusten dute Erdi Aroko toponimo eta antroponimoek. Mitxelenaren arabera (1961: 205), hasperena inoiz orokorra izan zen, eta galera Nafarroa Garaian hasi zen. Hain zuzen ere, Erdi Aroko lekukotasunek erakusten dute hasperenaren galera Nafarroa Garaian hasi zela, honen erdialde-ekialdean hain zuzen ere. Esaterako, Leireko dokumentuetako euskarazko lekukotasunetan ez da hasperenaren aztarnarik,⁵³ ezta Nafarroako Artxibategiko dokumentuetan agertzen diren Iruñea, Sakana eta erdialdeko gainerako toponimoetan ere. Nafarroako iparraldeko eta mendebaleko ertzetan, aldiz, bada hasperenaren arrastorik. Esaterako, 1284 urteko Orreagako saroi zerrendan hasperenaren aztarnarik aurki dezakegu: *sarohé*, *çaharra*, *Hateguren*. Zerrenda honetan, dena dela, ez da modu sistematikoan agertzen, *çarra* ere agertzen baita. Iratxeko lekukotasunetan ere, batez ere bokal artean, hasperenaren aztarnarik aurki genezake, honako adibide hauetan ikusi litekeenez: *Eleiçauhebea* (xi. m.), *Yhidia* (1066), *Erret ihera* (1150). XIII. menderako, ordea, ez da hasperenaren aztarnarik Iratxeko dokumentuetan: *Insauspeeco*, *Andia* (1203) *Laarça* (1218).

Mendebalerago ere aurkitzen dugu hasperena. Donemiliago 1025eko Kartularioan agertzen den Arabako herri zerrendan hasperendun toponimoak ditugu, besteak beste hauek: *Goiahen*, *Lehete*, *Elhossu*, *Hurizabar*. Ikusten denez, gainera, ez da Nafarroa Garaian bezala bokal artean bakarrik agertzen, ozen ondoan ere agertzen

⁵¹ Inoiz Nafarroa Garaian ere bai, Iparraldearekin harreman estua duten eremuetan; esaterako, Luzaiden.

⁵² Batean hasperena dagoela eta bestean ez pentsatzeko arrazoia ez da <h> grafemaren agerrera hutsa. Izen osoetan (*Arnaut de Haramburu* eta *Arnau d'Aramburu*) ikusten dugu toponimikoa egiteko orduan batean *d'* erabiltzen dela ondokoa bokalez hasten denetan bezala eta bestean *de* erabiltzen dela ondokoa kontsonantez hasten denetan bezala.

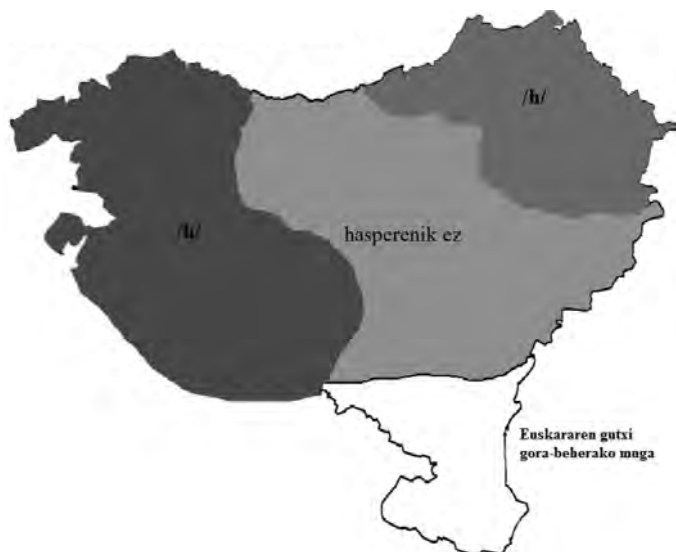
⁵³ Hala ere, 1109an *Larrafonta* eta birritan *Larrahona* lekukotzen dira arkaismo bezala (Ciervide 1976: 245). Nolanahi ere, Nafarroako mendebaleko herriari egingo lioke erreferentzia eta, ikusiko dugunez, hor hasperena mantendu zela pentsatzeko arrazoiak badira.

baita. Halaber, toponimo berean bi hasperen ere baditugu, besteak beste *Harhaia* toponimoan. Arabaz gain, Bizkaiko lekukotasunetan ere badugu hasperena. Elorrioko Etxebarria monasterioko sorrerako 1013ko testuan hasperena duten euskarazko toponimoak ditugu: *Çumelhegi*, *Harhegi*, *Ahoçterreç*, *Olhabeçahar*. Dakuskegunez, Araban bezala, Bizkaian ere hitz hasieran, bokal artean zein ozen ondoren dugu hasperena, eta bi hasperendun toponimoak ere baditugu. Hasperena, alabaina, ez zen xiv. mendera arte heldu Bizkaian. Elorrioko datuak aipatu ditugunez, Elorrioko Udal Artxibategiko dokumentuetan (Hidalgo de Cisneros 1988) xiv. mendetik aurrera ez da hasperena duen toponimorik agertzen.

Badirudi Gipuzkoako ipar-ekialdean ere hasperena bazela xi. mendean. 1025ekoa den Olazabalgo monasterioko dokumentuan hasperena luketen toponimoak ditugu: *haralarre*, *hezizazaval* eta *Zuhaznabar* esaterako.

Bistan da, beraz, hasperena Nafarroa Garaian erdialdean hasi zela galtzen, eta galtze hau mendebalera hedatu zela, harik eta xiv. mendera arte Hego Euskal Herri osoan (Nafarroako Garaiko iparraldeko zenbait hizkera salbu) erabat galdu zen arte.

Ezaugarri fonologiko honetara mugatuta, hiru eremu dialektal bereiz genitzake. Lehena gaurko Ipar Euskal Herria, Gipuzkoako ipar ekialdeko muturra eta Nafarroa Garaiko hainbat eskualde hartuko lituzkeena. Bigarrena Nafarroako erdialdea eta Gipuzkoa ia osoa hartuko lituzkeena, eta hirugarrena Araba, Bizkaia, Nafarroako mendebaleko ertza⁵⁴ eta Errioxa hartuko lituzkeena. Kontuan izanda lekukotasun urriak izateak dituen oztopo eta mugak, hauxe genuke xi. mende inguruan, gutxi gora-behera, hasperenak izan zezakeen hedadura:

Hasperenak izan zezakeen hedadura xi. mendean

⁵⁴ Bestelako ikerketek ere Nafarroako mendebaleko den Sakana eskualdeko euskarak Arabako euskararekin historikoki izan duen harremana baieztatu dute; hasperenaren adibidea *continuum*-a edo jarraikortasuna badela erakusteko beste adibide bat izan liteke (ik. Erdozia 2006).

Hasperenaren murriztapenez ari zela, Mitxelenak (1961: 211-212) aipatu zuen hasperena mantentzen den hizkeretan hitzek ez dutela hasperen bat baino gehiago izaten. Erdi Aroko lekukotasunek, ordea, aurkako joera dute. xvi. mendetik aurrerako datuetan ikusten denez, inoiz hitz elkarketan hasperena duten bi hitz batuz gero, sistematikoki lehena ezabatu egiten da, hau da, Grassmannen legea izenez ezagutzen dena gertatzen da. Alabaina, Mitxelenak berak esaten du posible dela murriztapen hau garai zaharragoetan egon ez izana (1961: 212). Hain zuzen ere, Erdi Aroko lekukotasunei begiratu besterik ez dago toponimo askotan bi hasperen ager daitekeela ikusteko: *Hurizahar*, *Harbazua* (Araba, 1025), *Olhabeçahar* (Elorrio, 1013) dira, besteak beste, bi hasperen dituzten toponimoak.

Bestalde, Mitxelenak (1961: 215) finkatzen duen beste murriztapen garrantzitsua da hiru silabatik gorako hitzetan hasperena ez dela agertzen bigarren silabatik aurrera; beti lehen edo bigarren silaban agertzen da. Goraxeago eman ditugun lekukotasunek erakusten dute, ordea, Erdi Aroan hasperena bigarren silabatik aurrera ere ager zitekeela. Murriztapen honek xv. mendera arte, behintzat, ez du erabateko eraginik izango, datuek erakutsi lezaketenez. Gaskoiezko testuetan (Ciervide & Santano 1989), bigarren silabatik gorako toponimo batzuk aurki daitezke, esaterako *Irigoyhen*, *Echeçahar* (biak xiv-xv. mendeak).

Grassmannen legeari dagokionez, xiv. menderako gertatu dela dirudi, baita lehenagorako ere. Bi hasperendun toponimoak Euskal Herriaren mendebalean bakarrik aurki ditzakegu; ez da halakorik Ipar Euskal Herriko toponimoen artean, zehatzago esanda, goiko mapan adierazi dugun ekialdeko eremuan. Honekin mapan irudikatutako banaketa dialektala indar dezakegu: Erdi Aroan, mendebalean bi hasperen zilegi dira; ipar-ekialdean, ordea, ez.

Ikusitakotik, zalantza handiegirik gabe, AEMrako hasperena berreraiki litekeen bezala, EBZerako hasperena berreraiki liteke; badirudi bai AEMtik datorren hasperena, bai AEMko *-n- batetik letorkeen hasperena ditugula. Halaber, badirudi, mendebalean bi hasperen dituzten hitzek erakusten dutela EBZak ere hitz berean bi hasperen izan zitzakeela. Ondoren, EBZ zatikatzen hastean, galduko lukete hizkera batzuek hasperena erabat edo Grassmannen legearen bidez lehen hasperena.

4.1.2.6. Sabaikariak

Euskarazko sabaikariak bigarren mailakoak izan arren, hau da, beste fonema baten aldaerak izan arren, garrantzia handia duten euskararen sistema fonologikoan. Funtsean, bi sabaikari mota bereiz genitzake: 1. asimilaziozkoa, hau da, /i/ bokalaren edo /Vj/ diptongoaren ondoko kontsonanteak (oro har, *n*, *l*, *s*, *ts*, *tz* eta *t*) sabaikaritzea: *illargi*, *baiña*. 2. Adierazgarria, testuinguru fonotaktiko zehatzik gabe, hitzari balio semantikoa, maiz txikigarria edo hipokoristikoa, ematea: *xexen*, *pottolo*.

Bi prozesu fonologiko ezberdin direnez, beren historia, aztarna eta ezaugarriak desberdinak dira (Oñederra 1990: 23). Beraz, komeniko litzateke bakoitza bere alde-tik aztertzea.

Adierazkorrari dagokionez, xiv. mendetik aurrera sabaikaritze mota honen aztarnak aurki ditzakegu. Mende honetarako hasten dira agertzen, esate baterako, *Seme(n)* antroponimoaren aldaera sabaikarituak: *Xemen*, *Xenar* (Otsagabia, 1389); eta *Xuloaga* (Iruñea, 1454) antroponimo eta toponimoen X- grafiak ere sabaikariak bazeu-

dela erakutsi lezake. Bestalde, *Aita* hitzaren jatorria **ata* > *atta* (sabaikaritze adierazkorrekin) > *aita* (desabaikaritu) bada, askoz zaharragoa da sabaikaritze adierazkorra, x. menderako *aita* lekukotzen baita, aldaera desabaikarituarekin. Sabaikaritze adierazkorren isla izan liteke, bestalde, Irigarai (1955) biltzen duen *Lope eger* (< *eder* < *eder*; Iruñea, 1366) ere. Espero liteke, nolana ere, hitz guztietan kontsonantea ez sabaikaritzea garai berean, hau da, bilakabidea indarrean luzaro egotea, Goi Erdi Aroan hasi eta ia gaur arte iraun duen bilakabidea baita.

Horrez gain, /t/-ren sabaikaritzea eta hau txistukari afrikatu sabaikari bilakatzea ere Erdi Aroan gertatu bide da, hizkera edo leku batzuetan behintzat. Esate baterako, *Guchi* lekukotzen da 1203an Iratzen; beraz, *guti* > *gutti* > *gutxi* bilakabidea gertatu zen ordurako; *Chipia* ere 1210erako lekukotzen da, eta aldaera hau maiz lekukotzen da XIII. mendean zehar.

Asimilazio sabaikaritzeari dagokionez, ez da hain garbia kontua. Goraxeago aipatu dugu (ik. §4.1.2.4 atala) Erdi Aroko lekukotasun batzuetan ager litekeen <nn> grafiak inoiz sabaikaria adieraz lezakeela. Honen adibidetzat eman ditugu *Ainnoervec* (Olatz, XIII. mendea), *Aytzpuynn* (Irantz, XIII. mendea) eta *Liçassoaynn* (Irantz, XIII. mendea). Halaber, zalantza bera sor liteke albokariekin. /i/ bokal itxiaren ostean albokaria <-l-> zein <-ll-> idatzita agertzen denez, pentsa genezake <-ll-> inoiz sabaikaria adierazteko ere erabil zitekeela, ondoko kasuetan esaterako: *Iççaiill* (Nafarroa, 1353), *Billogaitz* (Iruñea, 1409) eta *Illarregui* (Iruñea, 1430).

Bilakabide bi hauen antzinatezuz Mitxelena (1961: 201) honakoa idatzi zuen:

No podemos sino hacer conjeturas acerca de la antigüedad de la oposición sistemática de los fonemas palatalizados a los fonemas no mojados. Su carácter común a todos los dialectos, que ha sido capaz de sobrevivir a diversos cambios fonéticos que alteraban profundamente las condiciones de la oposición, habla en contra de que se trate de hechos recientes. En teoría, parece que el contraste hubo de ser más fuerte y más sistemático antes de que se desarrollaran en algunos dialectos variantes palatalizadas sin valor expresivo en ciertos contextos, y sobre todo antes de la introducción en préstamos de abundantes sonidos mojados.

Eta aurrerago (1961: 201-202):

Es un hecho, en fin, que en la reconstrucción comparativa se puede operar sin dificultades, excepto cuando se trata de préstamos, partiendo del supuesto de que las consonantes mojadas no eran en principio más que “variantes” de las otras: así han procedido, expresa o tácitamente, autores muy diversos. Las consideraciones de economía operativa no pueden naturalmente ser decisivas por sí solas, ya que nuestros métodos de reconstrucción llevan en sí una fuerte tendencia a simplificar en exceso situaciones complejas. No obstante esto, cabe admitir que en fecha antigua el sistema de los sonidos mojados, fuera cual fuere el número y la ordenación de sus unidades, ocupaba una posición especial al margen del sistema principal, el de los fonemas no mojados, y en clara oposición con él.

4.1.2.7. *Kontsonante multzoak*

Mitxelena (1961: 344) euskaraz kontsonante multzoak sortzeko hiru bide aipatu zituen: 1. hitz-elkarketa eta eratorpena, 2. aditz partikula edo aditz jokatuagabe bat aditz jokatu batekin elkartzea, eta 3. sintagma osatzen duten elementuak (izena + de-

terminantzailea, izen predikatua edo agentea + aditz jokatua) elkarrekin oso lotuta badaude kontsonante multzoak sor litezke.

Erdi Aroan egon litezkeen kontsonante multzoak hitz elkartu eta eratorrietan ikus genitzake, baina hauek beste atal batean aztertuko ditugu (ik. §.4.2). Sintagma barruan daudenak nekez azter genitzake, xv. mende aurretik halakorik ez baitugu. Badiara, hala ere, kontsonante multzoei dagozkien bilakabide zenbait Erdi Aroko lekukotasunetan ikus ditzakegunak.

Maileguez, eta bereziki maileguetako kontsonante multzoek izandako garape-nak, batez ere *muta cum liquida* egiturek, euskaraz izandako aldaketez zer esana ematen dute, euskararen kontsonanteen egitura zein den eta nolakoa izan den ikusteko. Hain zuzen ere, Mitxelena (1961: 347) latinezko [hershari + ozen] multzoa saihesteko euskarak bi bide erabili dituela erakutsi zuen: 1. sinplifikatzea, herskaria galtzea 2. kontsonanteen artean bokala gehitzea. Erdi Aroko datuak urriak izan arren, erakusten dute, modu batera edo bestera, maileguetako *muta cum liquida* multzoak saihestuta zeudela lehen lekukotasunak agertzen hasterako; honen erakusle dirateke *baraterra* (Leire, 961) edo *Guiristino ona* (Beraiz, 1366) lekukotasunak.

Dirudienez, beraz, EBZak ez zuen *muta cum liquida* gisako egiturarik onartzen eta, dialektoak sortzen joan ziren heinean, kontsonante multzo berriak agertzen hasi ziren, bereziki azentuak eragindako bokal galtzearen ondorioz: *Grucheta* (1353).

Euskararen historian interesgarri izan litekeen beste kontsonante multzo bat [dardakari + txistukari] da. Lehen lekukotasun luzeak ditugunetik, euskararen dialekto guztiek dute multzo hau: *hartz*, *hortz*, *zurtz* (Mitxelena 1961: 363). Alabaina, berreraiketaren metodoez inoizko **rz* eta **rtz* berreraiki litezke. **rtz* multzoa, funtsean, hala mantendu da, edo bestela *-st-* eman du: *zortzi*, *bost*, *ostegun*, *beste*⁵⁵ (Mitxelena 1961: 362). **rz* multzoari dagokionez, Zaraitzun, Erronkarin eta Zuberoan mantendu da, beste leketan **-rs-* batetik igaro ostean *-s-* eman du.

Argi dago bilakabide hau Erdi Arorako gertatuta dagoela, leku batzuetan behintzat. 1025erako *Elhossu* (< **elhor(i)zu*) lekukotzen da Donemiliagan, eta XII. mendean *Latassa* (< **Latar + za*) lekukotzen da Irantzuko *Liburu Gorrian*. Mitxelena aurreikusi bezala, bilakabidea ez da euskararen eremu osoan gertatu eta bilakabidea jasan ez duen adibiderik ere badugu Erdi Aroko lekukotasunen artean: *Latarçe*, *Echauerçe* (Nafarroa, 1352), *Laarça* (> *Lasa*??);⁵⁶ Iratxe, 1218); agian *Ursoxa* (> *uso-?*; Nafarroa, 1106). Goihenetxek (2012: 172) dakarrenez, Orzaizeren aldaera zaharrak *Ursaxia* (980), *Ursoxia* (1106), *Ossais* (1141) eta *Orsais* (1150) dira.

Bilakabide honekin ez bide da zaila bi eremu dialektal bereiztea, bata erdialde-mendebalekoa litzateke, bilakabidea gertatu den lekua; bestea ipar-ekialdea litzateke, bilakabidea gertatu ez den lekua. Banaketa hau ez dator beste ezaugarri batzuekin ikus litekeen banaketarekin, hots, mendebalde / erdialde-ekialde banaketarekin (ik.

⁵⁵ *Beste*-ren etimologiak honako oharra egiten du Lakarrak: “Bidenabar esan dezadan *beste* B eta ERZ-n ageri delarik eta *ber(t)ze* erdi aldean “muturretake irizpidearen” euskarazko salbuespenik ezagunenetarikoa dugula, ez baita ikusten nolatan lehena izan litekeen bigarrena baino zaharrago. Alabaina, ez bide da horrelakorik: **ber-tz-te* batetik abiatuaz eta tarteko **berzte*-tik bi emaitza ezberdin onartuaz (**berste* / *berze*, cf. *guzti* > *guzi*), ez da ez euskal fonetikaren ez neolinguisten irizpide horren aurkako ezer.” (Lakarra 2012).

⁵⁶ Beharbada, *Lasa* eta *Latsaga* ez genituzke biak *lats-* elementuarekin lotu behar (cf. Mitxelena 1953: §398). Bietarik lehena **lar + za* batetik aise erator liteke, bigarrena, *lats + aga* batetik.

Reguero 2013a). Ikusi beharko litzateke zein berrikuntzak duen lehentasuna, berrikuntza komuna den ala dialektoek bere kabuz egindakoa den, banaketak egiteko erabilitako berrikuntzen arteko kronologia zein den eta beste hainbat kontu.

Bestalde, $*rz > s$ gertatu den lekuan bilakabidea nahiko zaharra dela dirudi. Hitz-elkarketa eta eratorpen bidez $-r + z$ - elkartu diren lekuan ez baita bilakabidea gertatu: *Arzubiaga* (Donemiliaga, 1025). Badirudi, beraz, $*rz > s$ bilakabidea hitz-elkarketa eta eratorpen erregelak indarrean egon aurrekoa dela. Dena dela, hitz eratorri batzuetan gertatu bide da bilakabide hau: *Elhossu* eta *Latassa*-ren kasuetan esaterako. Hautan $*rz > s$ bilakabidea dugu, baina *Elorça* (Irantzu, XIII) lekukotasunean, esaterako ez dugu, nahiz eta atzikia *Latassa*-ko bera bide den. Honek pentsaraz lezake $*rz > s$ gainerako eratorpen eta elkarketa erregelak baino lehenagokoa dela, baina inoiz hauekin batera egon izan dela emankortasuna galdu aurretik.

4.2. Eratorpen eta hitz-elkarketa erregelak

Euskaraz gertatu diren bilakabide fonologiko batzuk estuki lotuta daude hitz eratorpenarekin eta elkarketarekin. Hauxe izan da, besteak beste, gai honi atal beregain bat emateko arrazoia. Aldaketa hauek Mitxelenak (1961: 125-127 eta 345 eta hurrengoak) aurkeztu zituen, baita beranduago Azkaratek (1990) ere. Lakarrak (1997), euskararen periodizazioa egiteko, lege hauek hartu zituen aintzat, besteak beste, akitaniera eta Erdi Aroko euskara bereizteko. Hain zuzen ere, Erdi Aroan hitz elkartu ugari agertzen dira eta, Martínez Aretak (2003: 160) dioen bezala, gehienak toponimoak dira. Oro har, XVI. eta XVII. mendeetako egoera berbera edo antzekoa topa dezakegu aztergai dugun garai honetan.

Ondoko atalean erregelak zein diren aurkeztu, eta hauek Erdi Aroan izan zezaketen hedadura, indarra eta murrizketa argitzen ahaleginduko gara.

4.2.1. Erregelak

Esan bezala, Mitxelenak (1961: 125-127) aurkeztu zituen bilakabideak; hauexek lirateke bokalei dagozkien aldaketak:

1. Lehen elementua bisilaboa denean, bukaerako $-i$ eta $-u$ galdu egiten dira.
2. Lehen elementua bisilaboa denean, bukaerako $-e$, $-o > -a$ gertatzen da; $-a$ mantendu egiten da.
3. Bi silabatik gorako hitzetan bukaerako bokala beti galtzen da.

Bokal galeraren ondorioz, azken kokagunean geratutako kontsonanteek ere jasaten dute aldaketarik. Herskarien kasuan, lehen elementuaren azken bokala galdu ondoren geratzen den kontsonantea herskaria bada, ahostunak ahoskabetu egiten dira: *erretzubi* ($< *errege zubi$; Arakil, 1125). Geratzen den azken kontsonantea afrikatua edo herskaria bada, eta ondoren datorren hitzaren lehen kontsonantea herskari ahostuna bada, hau ahoskabe dugu gaurko euskaraz. Alabaina Erdi Aroko lekukotasun batzuek ez dute halakorik erakusten: *Arrozvide* (Lezo, 1025) *erret bide* (SJuan, 1261), *erret bide* (NFO, XIII. mendea). Hala ere, hemen zuzenketa baten aurrean egon gintezke, eskribauak azken elementua euskarazko *biderekin* erlazionatzean egindakoak agian. Ahoskatzeko orduan, ziurrenik, ahoskabe bat genuke, izan ere *Gurpideta* ($< *gurdi + bide + eta$; Iratxe,

1218), *Arrospide* (< **arrotz* + *bide*; Arüe, 1385) eta *Gurpide* (< **gurdi* + *bide*; Iruñea, 1393) halaber, *Aroçpide* lekukotzen da Irantzun XIII. mendean.

Txistukariekin ondokoa gertatzen da: *-tz/ts* + *(d)V-* > *-s/zV-*: **(h)aberats* + *uri* > *Haberasturi* (Donemiliaga, 1025), **lats* + *goren* > *Lascuren* (Olazabal, 1025), **belatz* + *egi* > *Belastegui* (Iratxe, 1210), **zuatz* + *dui* > *Çuastuy* (Luzaide, 1284). Bi txistukari elkartzean txiskukari afrikatua sortzen da, lehenaren ahoskune berean. Halaber, kontsonantez amaitzen diren hitzetan ere aldaketak izaten dira, besteak beste **-Vr* + *V-* > *-VhV-*. Badirudi, bestalde, kasu batzuetan *-r* amaieradun hitzari bokalez hasten den hitza edo atzizkia gehitzen zaionean *-l-* tartekatzen dela: *beorleguy* (Beorlegi, 1293), *Irurlegi* (Irulegi, 1350), *Arleche* (Garazi, 1364).

Sudurkarietako dagokienez, bi sudurkari elkartzean, lehena hobikaria bada eta bigarrena ezpainakaria bada, azken honen aldeko neutralizazioa gertatzen da: *Aramendia* (Iratxe, 1209). Iratxen bertan (d.g.) *Aran Mendico* lekukotzen da, baina aurrekoa kontuan izanda pentsa genezake idazketa kontua dela, zuzenketa alegia. Lehen elementuko azken sudurkari hobikaria ere gal daiteke, ondoren albokaria bada: *haralarrre* (< **haran* + *larre*; Lezo, 1025). Halaber, inoiz *-n* > *-r-* ere gertatu dela ikus dezakegu: *Jaurbaracea* (Iratxe, 1258), *Jauregui* (Iratxe, 1339).

4.2.2. *Legeen hedadura eta indarra denboran eta espazioan*

Lekukotasunetan ikus dezakegunez, bilakabide hauek lehen lekukotasunak agertzen hasi aurrekoak dira, eta akitaniera ostekoak. Gainera, hasiera-hasieratik eta euskararen eremu geografiko osoan agertzen dira hitz elkarketei eta eratorpenei dagozkien erregelak hauek. Ikus ditzagun datuak herrialdez herrialde:

Araba: *Essavarri*, *zuhazu*, *Arzubiaga* (Donemiliaga, 1025).

Bizkaia: *Harbegi*, *Itur lax* (Elorrio, 1013).

Gipuzkoa: *Artola* (XII. mendea), *larraondobuno*, *Echague*, *Armunoa*, *Iraçibar* (< **irazu* + *ibar*; Zizurki, 1389).

Nafarroa: *Hunamendico* (Iratxe, 1076) *Ata Iria* (Aralar, 1079), *erretzubi* (Arakil, 1125), *Erret ihera* (Iratxe, 1150), *arguina* (Gares, 1366).

Lapuri: *Gorostaritza* (Makea, 1245), *uhalde* (Larresoro, 1256), *Larrando*, *Larondo* (Basusarri, 1266), *turbide* (Sara, 1451), *harostegui* (Miarritze, 1498).

Nafarroa Beherea: *Olfegi* (1125), *Arbide* (Jutsi, 1320), *Sorhapuru*⁵⁷ (Sorhapuru, 1150-1167), *Larrondo* (Uhart-Garazi, 1396), *Uhart* (Uhart-Garazi, 1243).

Zuberoa: *Arrospide* (Arüe, 1385), *Echabarrena* (Idauze, 1479).

Interesgarri litzateke, baina hau ez da ez unea ez lekua, bilakabideen sakontasun diakronikoa eta hedadura geografikoa zehaztasun gehiagorekin aztertzea. Halakorik egin ez badugu ere, esan genezake zaharrena **-Vr* + *V-/C-* > *-VhV-/C-* bilakabi-deak dirudiela. Hain zuzen ere, bilakabide hau lehen lekukotasunetik eremu guztian modu sistematikoan gertatu dela ikus dezakegu: *zuhazu* (< **zur ha-zu*;⁵⁸ Donemi-

⁵⁷ Lehen begiratuan **soro* + *buru* > *Soraburu* dela dirudi, nahiz eta *-p-* azaltzeko zailtasuna izan. Aldaera zaharrenek, ordea, *-r-* dute: *Sorhapuru* (1119-1136) eta *Soarpuru* (1150-1167).

⁵⁸ Lekukotasun honek eta beste hainbatek pentsatzera garamatzate *zuhaitz* hitzaren etimologia ez ote den halako **zur* + *hatz?* edo antzeko zerbait, eta gerora *haitz* eta *gaitz* hitzen eraginez *-i-* gehitu dela analogiaz edo berrinterpretazioz; *zuhaitz* hitzaren ondoan, *zu(g)atz* ere badugu.

liaga, 1025); leku eta garai berean ditugu, halaber, *Uarte* eta *Ubarrundia* (< *ur + *bar-rundia*). Gisa honetako adibideak euskararen geografia osoan agertzen dira.

4.2.3. *Hitz elkartu motak eta murrizketak*

Ezagun denez, euskaraz hainbat hitz elkartu mota ditugu, elkartzen diren elementuen kategoriaren eta hauek elkarrekiko duten harremanaren arabera. Ez dugu lan honetan sakonki aztertuko euskarazko hitz elkartu motak (horretarako ik. Azkarate 1990). Nolanahi ere, Erdi Aroan aurkitzen ditugun hitz elkartu motak zein diren eta hauen gainean esan genezakeena esango dugu:

1. **Izena + Adjektiboa:** gisa honetako adibide anitz topa dezakegu Erdi Aroko lekukotasunen artean, izan antroponimoa izan toponimoa. Kasu batzuetan goian ikusitako hitz-elkarketa erregelak gertatzen direla dakuskegu; beste hainbaten artean ditugu hauek: *Echaverri* (Iratxe, 1125), *Echagarape* (Zangotza, 1352), *Yturgoyen*, *Soraçauâl* (Etxarri-Aranatz, 1364) eta *Iturgayça* (Arroitz, 1366). Egitura honetako beste hainbat adibide ditugu, ordea, erregela hauek betetzen ez dituztenak: *Guiristi ona*, *Musugorri* (Nafarroa, 1366), *Echeuerri* (Nafarroa, 1353), *Echegoyen* (Iruñea, 1433), *Arriurdineta* (Iruñea, 1322). Hitz-elkarketa erregela inoiz betetzen ez den kasua lehen elementua (*h*)iri- / (*h*)uri- denean izan ohi da: *Ulibarrilior*, *Hurizahar*, *Hurivarri* (Araba, 1025), *Iriueri* (Iruñea 1322). Gisa honetakoetan ez dugu hitz elkarketa erregelarik. Bestalde, Mitxelena (1971: 278) azpimarratu bezala, era honetako egitura bati *-aga* zein *-eta* atzizkia beti amaieran gehitzen zaio, ez adjektibo aurretik, sintagma osoaren eskuinean: *Harizavalleta* (Araba, 1025), *Arterederreta* (Irantzu, XIII. mendea).
2. **Postposizio Sintagma + Izena:** Egitura honi izen hau eman badiogu ere, zailantza handiz eta menturaz ikuspegi anakronikoz eman diogu. Lehen elementua postposizio sintagma dela esan badugu ere, hitz elkartuetan ez da postposiziorik ageri, gaurko interpretazioan dago postposizioa: *Arreche* → *harrizko etxe*. Eta ez dirudi hitz-elkarketa erregelen artean postposizioa ezabatzea dagoenik; orain azal eta ikus ezin genezakeen azalpen edota ezaugarri diakronikoren bat egon liteke atzean. Gisa honetako ugari ditugu Erdi Aroan; honako hauek besteak beste: *unamayçter* (Nafarroa, 1167), *Gurpide* (Iratxe, 1218), *Ayzburu* (Orreaga, 1284), *Iuarrole*, *Arreche*, *Sarburu* (Nafarroa, 1352), *Amorexea* (Nafarroa, 1366) eta *Arruide* (Etxarri-Aranatz, 1364). Egitura hau duten kasu ia guztietan gertatu bide da hitz-elkarketa legea, hala dirudi behintzat. Nolanahi ere, azken elementua *-ola* denean, ez da eskuarki aldaketarik gertatzen, ondoko adibideek erakusten duten bezala: *Harriolha* (Donemiliaga, 1025; ik. *Arzubiaga* leku eta garai berean) eta *Mendiolha* (Donemiliaga, 1025; ik. *Mendoza* leku eta garai berean). Azken elementua *-ola* duen, eta aldaketa jasan duen adibide bakanetakoa *Artola* (Iratxe, 1211) genuke. Beraz, baliteke gisa honetako hitz elkartuak [izena + adjektibo] egitura dutenak baino zaharragoak izatea. Bestalde, gisa honetako egituretan *-aga* zein *-eta* atzizkiak amaieran doaz beti (Mitxelena 1971: 278): *Arzubiaga* (Araba, 1025) edo *Oreïnadarraga* (Iruñea, 1437).
3. **Izena + lekua adierazten duen izena:** Egitura hau dutenak, oro har, toponimoak dira. Gehienek kokapen geografiko erlatiboa adierazten dute, ale-

gia, eskuinean dagoen izenak kokagunea zehazten du ezkerreko izena erreferentzi puntutzat hartuta. Mota askotakoak ditugu; hauek besteak beste: *-iri, alde, gain, arte, ondo, behe*. Hona hemen adibide zenbait: *Ataondo* (Iratxe, 1087), *Iturr Aldeco*, *Insauspeeco* (Iratxe, 1203), *Ualde*, *Yriart* (Nafarroa, 1352), *Liçayri*, *Çuuri* (Nafarroa, 1353) eta *Assiayn* (Etxarri-Aranatz, 1364). Adibideetan ikus dezakegunez, egitura mota hau duten hitzetan ere hitz elkarketa erregelak betetzen dira; salbuespenak, berriz ere, *(h)iri- / (h)uri-* elementua dutenak dira, hauetan ez baita hitz-elkarketa erregularik betetzen. Badira halaber, erregela bete ez duten adibide gehiago ere, *Assiayn* (baldin eta < **sasi* + *gain* bada etimologia zuzena) esaterako. Bestalde, batzuetan eskuineko izena superlatiboa izan liteke, *barren* eta *goien* kasu: *Iturgoyen* (Etxarri-Aranatz, 1364) edo *Mendiribarren* (Lizarra, 1366).

4. **Izena + Partizipioa:** Egitura hau duten adibide bakanak aurki ditzakegu Erdi Aroko lekukotasunen artean. Ziurrenik, lehen lekukotasunak agertzeko emankortasuna galduta zuen hitzak eratzeko modu honek:⁵⁹ *olaerrea* (Araba, 1025), *Çubielki* (Iratxe, 1097), *Çubielqui* (Iratxe, 1210). Sail honetan sar genezake, agian, *Orreaga* bera, aldaera zaharrean *Orierrriaga* (Orreaga, 1284).⁶⁰
5. **Izena + Aditz jokatua:** Gisa honetako egiturak oso urriak dira Erdi Aroko lekukotasunen artean, eta adibide oso bakanak ditugu: *Gari dario* (Etxarren, 1366). Badira aditz jokatua duten ezizen gehiago ere: *Pero Pascoal badarraçu* (Lizarra, 1366). Orpustanek (1999: 223 eta 307) Arroitzan 1366an lekukotzen den *Pero Sanchiz dicho atorr* antroponimoko *atorr* ezizena aginterazko formatzat hartzen du. Alabaina ezagutzen dugun kasu bakarra genuke aginterazko forma daramana. Nolanahi ere, datu hauek, batez ere lehenengo biek, erakusten dute Erdi Aroan aditz jokatuak erabili zirela ezizenak egiteko, eta baita hitz elkartuak egiteko ere. Hitz elkartu hauetan, gutxi izan arren, ez dirudi hitz-elkarketa legeak gertatu direnik; hala balitz, ***galdario* (cf. *galeper* < **gari* + *eper*) edo antzeko zerbait esperoko genuke. Ikusitakoak ikusita, pentsa genezake indar gutxiko egitura zela eta ez oso zaharra. Ezizenak sortzeko balio zezakeen, baina arrakasta handirik izan ez zuen berrikuntza baten aurrean egon gitezke.
6. **Izen berezia + Izen arrunta:** Izen berezia daraman, eta toponimo bide diren, hitz elkartuak badira Erdi Aroko lekukotasunetan: *Markoçubi* (Elorrio, 1013), *Jaun Berasco Ydoy* (SJuan, 1228), *Garcia Videá* (SJuan, 1246), *Eçteve ardança* (SJuan, 1261), *Ossando çuvia* (SJuan, 1252). Funtsean hauek [Post. S. + Iz.] gisakoen antzekoak dira; aldea lehen elementua izen berezia izatean dago. Martínez Aretak (2003: 16) sail berekotzat hartzen ditu *Nunno-falzahuri* (d.g.) eta *Nunnu balza* (CSM, 984) ere.⁶¹

⁵⁹ Dena dela, partizipioa beharrean adjektibotzat har liteke bigarren elementua eta 1. sailean sartu.

⁶⁰ Bada Zizurkilén gaur *Odolkierraga* izenez ezagutzen den baserri bat, xvii. mendean eraiki zutena. Zizurkilgo baserrien gaineko Morazaren (2010) lanean baserri honen etimologiatzat **ordoki* + *erre* + *aga* ematen du; beraz, irudi luke [izen + part.] egiturako toponimoa dela. Alabaina, Morazak berak (2010: 269) ematen dituen lekukotasun zaharrenek beste zerbait erakusten dute: *Odoquiederraga* (1656); *Odolquierre* (1669) eta *Odolquiederraga* (1777). Beraz, badirudi, *-erre* partizipioa beharrean, *-eder* adjektiboaren aurrean gaudela, lehen elementua zainahi delarik ere.

⁶¹ Gaur egun, Asteasuko Beballara auzoan *Petesagasti* izeneko baserria dago; gisa honetako egitura duela dirudi.

7. **Bestelakoak:** Bestelakoen artean sar ditzakegunak gutxi dira, eta nabarmen-
netakoa 1141ean Ollon eta 1203an Iratzen lekukotzen den *Uizinaia* eta *Uici-
naya* izan litezke.

Atal honetan orokorrean euskaraz, eta bereziki Erdi Aroko euskaraz, gertatzen diren hitz-elkarketa motak ikusi ditugu, baita hauek sortzean gertatzen diren aldaketa fonologikoak ere. Bistan denez, Erdi Aroko euskaraz dagoeneko hitz elkarketa legeak gertatu dira, eta hauxe da Lakarrak (1997) Erdi Aroko euskara akitanieratik bereizteko erabiltzen duen irizpideetako bat. Baina, nolako egoera dugu EBZaren garaian? Zehaztasun eta azterketa gehiago behar bagenituzke ere, badirudi $-tz/ts + (d)V- > -s/ztV-$ eta $*-Vr+V- > -VhV-$ erregelak EBZaren garaian edo garairako gertatuak zirela, erabat sistematikoak eta orokorrak baitira. Gainerakoak ere dialekto historiko guztietan agertzen badira ere, ez dira erabat sistematikoak, eta salbuspenak aurki ditzakegu. Hala ere, esan bezala, merezi luke azterketa sakonago bat egitea, eta erregelon kronologia erlatiboa ere egitea. Esan dugunez, erregelok ez dira kasu guztietan gertatzen, eta batzuetan kronologia izan daiteke arrazoa, hau da, aldaketa jasan ez duten hitzak kronologia beranduagokoak dira, eta bilakabidea emankor izateari utzi ondoren sortu ziren. Ikusi dugunez, [Post. S. + Iz.] egituretan [Iz. + Adj.] egituretan baino gehiagotan aurki dezakegu hitz elkarketa erregelak gauzaturata; honek erakutsi lezake [Post. S. + Iz.] egitura bestea baino zaharragoa izatea. Hala ere, kronologia ezin dezakegu erabili arrazoitzat beste adibide batzuetan. Esaterako, [Iz. + Adj.] egitura duen *Etxeberry*-ren kasuan kronologia ez da arazoa x. mendean *Essaverri* eta *Esceverriensis* lekukotzen baitzaizkigu, eta garai berrixeagoetan ere txandakatze bera dugu.

4.3. Morfologia

Lekukotasunen urritasuna eta hauen izaera bera dela eta, morfologiaz esan dezakeguna fonologiaz esan dezakeguna baino mugatuagoa da. Gehienbat izen morfologia da Erdi Aroko lekukotasunei esker ezagut dezakeguna. Badira hemen (baina funtsean fonologiaren atalerako ere berdin balio lezakete) gogora ekarri nahiko genituzkeen Mitxelenaren hitz batzuk:

La hipótesis básica, la que sirve de fundamento a todas, es que la toponimia, en su conjunto y ante todo en su núcleo más resistente, es menos mudable por naturaleza que el léxico corriente y constituyee, por eso mismo, un depósito de arcaísmos. (1971: 282)

Erdi Aroko euskara ezagutzeko datu nagusiak garai hartan erabiltzen ziren eta idatziak geratu ziren toponimoak dira, baina gogoan izan behar dugu emandako aipuan esaten dena, alegia, toponimoek arkaismoak gorde ditzaketela; beraz, Erdi Aroko toponimoetan lekukotzen zaizkigun ezaugarriak garai zaharragoko fase bateko ezaugarriak izan litezke. Alabaina, ikusiko dugunez, toponimian berrikuntzak ere aurki litezke, beharbada dialektalizazioaren aztarnak izan litezkeen berrikuntzak hain zuzen ere (cf. orain Reguero 2013).

Erdi Aroko lekukotasun hauetatik atera dezakegun informazioa da datorren atalean aztertuko duguna. Hasteko, artikulua erabilera (§4.3.1) izango dugu mintzagai, bereziki Manterolari (2006, 2008) jarraituz. Ondoren, besteak beste, atzizkien erabileraz eta hauek luketen hedaduraz arituko gara (§4.3.2). Gutxi badira ere, kasu markez esan litekeena ere esango dugu (§4.3.3), eta izenordainez, erakusleez eta zen-

batzaileez ere mintzatuko gara (§4.3.4). Morfologiaren atalari amaiera emateko, aditz morfologiaz jardungo dugu (§4.3.5), labur bada ere.

4.3.1. Artikulua

Erdi Aroan artikuluak zeukan hedaduraz eta erabileraz esan daitekeena Manterolak (2008) jasotzen du bere lanean. Guk, beraz, ezin genezake hor bildutakoa hona ekartzeaz landara gehiagorik egin, bai ordea adibide gehiago ekarri.

Ezagun denez, artikuluak hizkeren arabera bilakabide zenbait jasan eta eragin ditu bokalez bukatzen diren hitzetan: 1. *-o, -e + -a > -ua, -ia*; 2. *-i, -u + -a > -iya, -ixa...*, *-uba, -uya...*; 3. *-a + -a > -ara, -á, (a)a, -ea*.

Lehen eta bigarren bilakabideak aski berriak dirudite, nahiz eta kronologia ezberdina bide duten: *-u + -a > -uya* Etxeparengan agertzen da dagoeneko, Zuberoako Urdiñabeko toponimoen artean ere *Garricaburuia* (1479) agertzen da. Irigaraik (1955) ematen dituen antroponimoetan ere 1 eta 2-ko bilakabideak jasan dituzketen hitzen adibideak dakartza: *çurua* (< *zoro*-tik eratorzen du), *Lucia* (biak 1366an). Alabaina, Erdi Aroko lekukotasunen artean kasu bakanak genituzke, ez baitugu besteetan halako bilakabidea duenik aurkitu.⁶² Amaieran *-a* duten hitzei artikulua gehitzean gertatzen diren bilakabideak zaharragoak direla dirudi, eta honen aztarnak Erdi Aroko lekukotasunetan aurki ditzakegu.

-a + -(h)a > -a(h)a mantentzen duen adibiderik aurki dezakegu Erdi Aroko lekukotasunen artean; gehienak 1025eko Kulullako Donemiliagan agertzen dira; besteak beste, *Hillarrazaha, Arroiaha, Hascarzaha* eta *Otazaha*. Lekukotasun hauek duten <h> grafemak hasperena islatzen bide du, eta iradokitzen du artikulua **har* erakusletik letorkeela. Gisa honetako datu gehienak mendebalekoak badira ere, Ciervidek (1976) dakartzan Leireko kartularioan agertutako toponimoen artean *Ahabaunçaa* eta *Habaunçaha* agertzen dira, biak 1066an lekukotuak.

Manterolak (2008: 374-375) xi. mendean lekukotzen ditu *-a + -a > -ea* bilakabidearen lehen aldaketak: *Elhorzabea* (1025) eta *Hauaunzia* (1089). Lekukotasun berriagoak ikusi ondoren espero genezakeen bezala, euskararen eremuaren mendebalean lekukotzen dira bi datuok, Kukullako Donemiliagan hain zuzen ere. *-a + -a > -ara* Zaraitzuko euskaraz egin izan da modu sistematikoan; hala ere, Nafarroa Behereko testu zaharretan bada berrikuntza honen aztarnarik, Etxepare eta Oihenarten lanetan hain zuzen ere (Camino 2008: 159). Manterolak (2008: 376) bilakabide honen adierazle litzatekeen Erdi Aroko adibide bat⁶³ dakar: *Massoara* (991; cf. *monte Massoa*, 945). Antroponimo honen banaketa *baso + ara*-tzat hartzeko arazo bi ditugu; bata geografikoa, bestea dokumentala. Goraxeago esan dugu *-a + -a > -ara* bilakabidea Zaraitzun dela sistematikoa, lekukotasun hau agertzen den lekutik aski urruti; baina agian Nafarroa Beherean gertatu bezala kasu isolatuak izan ditzakegu beste hainbat eremutan ere. Arazo dokumentalari dagokionez, Manterolak berak aipatzen duen be-

⁶² Manterolak (2008: 375) *-ea > -ia* disimilaziotzat hartzen du 1089 lekukotzen den *Hauaunzia* (< **Habaunztea* < **Habaunzta + a*). Ik. beheago. Bestalde, badirudi Zuberoan *-ea > -ia* bilakabidea sistematikoa ez bada ere, inoiz gerta litekeela: *Echaparia* (Garindain, 1479).

⁶³ Berez bi dakartza: *Sagarzahara* (1089); baina aurrerago erakusten du irakurketa akatsa izan litekeela, eta hobe dela *Sagarzaheta* irakurtzea.

zala ez dago bilakabide honen lekukotasun gehiagorik inguruan; beraz, zalantza areagotzen da. Ikusi behar lekukotasun berriek edota lekukotasun zaharren azterketa berriek albisterik ekar dezaketen. Agian, gisa honetako adibidetzat har genezake Aimery Picaud XII. mendeko erromesak egindako hiztegian *ecclesiam* latindar hitzaren ordain gisa dakarren *elicera* ere, nahiz eta Mitxelenak gogorarazi bezala (TAV, §2.2.12) adlatiboa ere izan litekeen. Nolanahi ere, irizpide geografikoaren arabera, erromesaren hiztegiñoko datua bat etor liteke datu historiko berriagoekin, erromesaren informatazaila nafarra izan baitzitekeen.

Era berean, Manterolak (2006: 663-665) erakusten du artikulua hedadura mendebaletik ekialderanzkoa izan zela. Alabaina, Erdi Arorako erdialdean ere artikulua nahiko hedatua dagoela ikus dezakegu. Ezin uka genezake, hala eginda datuek erakusten dutena ukatuko baikenuke, Erdi Aroan geroagoko euskarak baino hedadura eta erabilera murriztagoa duela artikulua, hain zuzen ere, artikulua gabeko izen sintagma ugari aurki baitezakegu lekukotasunen artean: *Lope Aran Mendico* (Iratxe, 1200), *Munio Iturr Aldeco* (Iratxe, 1203), *Lerda belz* (Nafarroa, 1352).

Hala ere, artikuludunak ere hasiera-hasieratik lekukutzen dira: *Andere Auria Zaarra* (Leire, 1055), *Jaun Çuria* (Leire, 1197), *Açeari Guruciricoa* eta *Garcia Mendiurruco* (Nafarroa, XIII. mendea) esaterako. XIV-XV. mendeetako gaskoiezko testuetan (hau da, gaurko Ipar Euskal Herriari dagozkion testuetan) aurki dezakegu, bakunak badira ere, artikuludun adibiderik: *Arnauton d'Echeverrie*, *seynor de Goayllardie*, *Arnauton d'Urruthie* kasu.

Altuna & Azkaratek (2001: 52-65) artikulua Erdi Aroan duen agerreraren azterketa bat egiten dute, antroponimoak eta toponimoak bereizirik. Bertan ematen diren toponimo zein antroponimoetan ikus dezakegu artikulua lehen lekukotasunak agertzen hasterako hasia zela hedatzen, nahiz eta geroago ikusiko dugun bezain hedatua ez egon. Hala ere, dirudienez, artikulua hedatzen hasterako eremu dialektalak bereizita zeuden; hau erakutsi lezake artikulua *-a-z* bukatzen diren hitzekin elkartzean gertatzen denak.

Artikuludun eta gabekoen artean dagoen alde handiena, Altuna & Azkarateren (2001: 63-64) lanean ikus genezakeenez, kopurua bera da; izenaren eskuinean leku genitiboa duten antroponimoak, *Sancho Dorreco* gisakoak, oro har ez dute artikulurik. Honek, agian, [izen + genitibo] egituraren eta artikulua arteko kronologia erlatiboa finkatzeko balio lezake. Gerora artikuludun forma hedatu bada ere, Erdi Aroan nagusi den aldaera artikulua gabekoa da.

Erdi Aroko euskarak erakusten duen egoeratik, EBZerako artikulua gabeko egoera berreraiki genezake. Erdi Aroan ikus dezakegun artikulua aldaera zaharrena, ziuurrenik, *-ha* da, eta hau **har* erakusle zaharretik erator liteke. EBZerako ziuurrenik **har* berreraiki liteke, baina baita **ha* aldaera ere.

4.3.2. Atzizkiak

Erdi Aroko lekukotasunen azterketan atzizki ugari aurki genezake, batez ere antroponimo eta toponimoak sortzeko balio lezaketanak. Hauek dira jarraian aztertuko ditugunak, askorik sakondu gabe.

Atzizkiak aztertzean kontuan izan behar dugu, Erdi Aroan lekukotzen badira ere, ez duela zertan garai hartan atzizki emankorrak izan; lehenagoko garaietan emankorra izan, eta Erdi Aroan fosilduta toponimoetan ager litezke. Ikusiko dugunez, atzizki

gehienak orokorrak dira, esan nahi baita, Erdi Aroan euskara hitz egiten zen eremu osoan agertzen dira atzizkiok; beraz, EBZaren zatiketaren aurretik atzizkiok bazeudela dirudi.

4.3.2.1. *-eta / -aga*

Atzizkien aldean ezberdinenak bi hauek dira. Ezberdinak bi zentzutan; hau da, -VCV egitura bi atzizki hauez gain *-egi* eta *-ate*⁶⁴ atzizkiek soilik dute; besteek, oro har, -CV egitura dute. Bestalde, hitzekin elkartzean gerta litezkeen bilakabideetan gainarako atzizkiek ez bezala jokatzeko dute atzizkiok, alegia, ez da eratorpen erregularik gertatzen atzizki hauekin. Horregatik, Mitxelenak (1971a: 276) eratorpen atzizkiak baino deklinabide markak ziruditelako esan zuen. Mitxelenak, aipatutako lanean, beste atzizkien aldean, atzizkiok dituzten ezberdintasunak aurkeztu zituen. Honatx laburbildurik:

1. *-aga* eta *-eta* atzizkiekin ez da gertatzen beste atzizkiekin gertatzen den eratorpen erregularik: *Harrieta / Harriaga* vs. *Ardui, Arbea*.
2. Ez dira hitz berean agertzen: ***-etaga, *-ageta*. “Munstro” gisa Araban lekukotzen den eta **-etaeta* daraman *Guibeleaita* aipatzen du, baina salbuespena da.
3. Atzizkietako bat [iz. + adj.] egiturako izen sintagma bati elkartzean egitura beti bera da: [iz. + adj. + atz.]: *Harrizavallaga* (Araba, 1025), *Çuviverriagua* (SJuan, 1246).
4. Beste atzizkiei dagokionez, ohikoa da hitz eratorriaren balio lokatiboa ez duen beste adjektibo batekin agertzea: *Çuaçu çavala* (Iratxe, 1258). *-eta* eta *-aga* atzizkiekin, ordea, ez da halakorik aurkitzen: *Pagadigorri* vs. *Harrigorriaga; **Pagagorridia, **Harriagorri*.
5. Atzizkiren bat *-eta* edo *-aga*-rekin elkartzen bada, hurrenkera finkoa da: *Urreizti-Urreiztieta, Zugasti-Zugastieta*.
6. *-eta* atzizkia *-aga*-tik bereizten duena, erregulariki txistukari ostean agertzen den *-keta* aldaera da.
7. Bi atzizkion arteko bigarren ezberdintasuna litzateke *-eta* atzizkia (baina ez *-keta* aldaera) deklinabidean agertzen dela; *-aga*, aldiz ez, nahiz eta *-ak* absolutibo plurala **-aga*-tik etor litekeen.

Erdi Aroan atzizki hauek daramatzaten toponimo ugari topa ditzakegu eremu osoan, eta funtsean Mitxelenak finkatutako ezaugarriak, goian emandakoak, betetzen dituzte.

-aga atzizkiari dagokionez, Mitxelenak (1953: §10), Azkueri jarraituz, lekua adierazten zuen atzizkia dela esan zuen, eta bi gauza azpimarratu zituen: 1. ez dago aztararik atzizki hau inoiz izengoitiak sortzeko erabili dela pentsatzeko; 2. ezin uka liteke hainbat kasutan atzizkiak leku bat besterik ezin lezakeela adierazi: *Arespacochaga* (Bizkaia, 1468) < **hareitz + bakoitz + aga*.

-eta atzizkiari dagokionez, Mitxelenak (1953: §235), oraingoan ere Azkueri jarraituz, ugaritasuna adierazten duen atzizkia dela dio, eta Schuchardtek lat. *-etum*-etik

⁶⁴ Gogoan hartzekoa dirudi *-aga* eta *-eta* atzizkiak ez bezala, *-ate* eta *-egi* atzizki bezala agertzeaz gain, hitz-eratorri edo elkartuaren lehen elementu ere izan daitezkeela. Honek zer pentsatua eman lezake, bereziki atzizkien kronologia egiteko unean.

datorrela pentsatzen duela esaten du. Berrikiago Manterolak (2008: 377) *-beta* > *-eta* artikulua plurala izan litekeela erakusten du. Lekukotasun zaharretan *-beta* aldaera aurki dezakegu, eta “hasperendun hauek morfemaren erakusle jatorria salatzen dute” (Manterola 2008: 377). Halaber, hasperena kontuan izanda, *-keta* aldaera gertuago geratzen zaigu, *-beta* / *-keta* txandakatzea baikenuke, ez *-eta* / *-keta*. Bestalde, betiere *-(h)eta* artikulua pluraltzat hartuta errazago uler liteke deklinabidean plurala mugatua izatea (Manterola 2008: 377).

EBZari begira jartzen baldin bagara, badirudi, **har* erakusle zaharrarekin egin bezala (ik. §4.3.1), **beta* erakusle zaharra berreraiki genezakeela. Euskararen eremu osoan agertzen da atzizkia, eta Erdi Aroan honen aldaera zaharrenak *-b-* erakusten du; beraz, *-beta* orokorra izan zela pentsatzeko arrazoiak badira. *-aga* atzizkiari dagokionez, egoera zailxeagoa da, ez baitugu bere etimologia ezagutzen. *-eta* atzizkia bezala, hau ere orokorra da, eta hasieratik lekukotzen da, baina ez dakigu zein forma izan zezakeen EBZe.

4.3.2.2. *-di*, *-doi*, *-dui*

-doi eta *-dui* atzizki beraren aldaerak dira; *-dui* da, zalantza handirik gabe, bietan berriena. Halaber, atzizkiaren aldaera modernoagoa *-di* dugu (Mitxelena 1953: §185). Hiru hauek testuinguru fonotaktikoaren arabera herskari ahoskabedun aldaera ere izan dezakete. Mitxelenak (1961: 108 eta 258) *-doi* atzizkia **do.i* batetik eratorri zuen, eta *lo(h)i* hitzarekin erlazionatu. Bokal artean kontsonante galera ere ikusi zuen Mitxelenak eta, *lo(h)i*ren kasuan dugun hasperena ikusirik, pentsatzekoa dirudi galdutako kontsonantean *-n-* dela; beraz, **doni* berreraiki genezake, agian **don-i*.

Atzizkiaren aldaeratzat Salaberrik (1991: 34 eta 39) *-du* ere aurkeztzen du; funtsean postposizio batez lagundurik agertzen bada ere, inoiz halakorik gabe ere ager liteke: *Artadubarren*, *Ariztubeltza*, *Artadugibel*, *Artadu* eta *Ezpedu* ditugu, besteak beste, aldaera honen adibideak. Salaberrik ematen dituen adibideak, guri dagokigunerako behinik behin, oso berriak badira ere, Erdi Aroan aldaera honen adibiderik aurkitu dugula uste dugu, postposizioaz lagunduta: *Isastugoiena* (SJuan, 1249) eta, agian, *Larradorenen* (Orreaga, 1284).

Atzizki hau ugaritasuna adierazten duen eratorpen atzizkia da (Mitxelena 1953: §187); toponimian da ugari eta bereziki landare izenei gehitzen zaie (Mitxelena 1961: 107). Salaberrik (1991: 52) ere esaten duenez, landare izenekin elkartzten da, baina belarretatik hasi eta zuhaitzetaraino hedatzen da atzizkiaren erabilera; halaber, bestelako oinarri batzuekin ere ager daiteke atzizkia, bereziki *harri* izenaren eremu sematikoa sartzen diren izenekin: *Ardui* (Leire, 1098). Atziki honekin, oro har, eta badira salbuespenak, eratorpen legeak gertatzen dira: *Ardui* (Leire, 1098), *Elhordoy* (xiv. mendea).

Erdi Aroko lekukotasunen artean maiz aurki dezakegu atzizki hau bere hiru ohiko aldaeretan. Baina aldaerek banaketa geografiko jakin bat erakusten dute. Funtsean aldaera diptongodunek bazterretako eremuak hartzen dituzte, bai mendebala eta bai ekialdea. *-di* aldaerak, aldiz, erdialdea hartzen du. Mitxelenak (1961: 107-108) egiten duen banaketaren arabera, gaur egun *-doi* aldaera ekialdekoa da, eta *-dui* Bizkaia eta Arabakoa; baina hegoaldeko goi-nafarreraz eta aezkeraz bi atzizkiak agertzen dira. Salaberrik (1991: 53) datu berriagoak erabiltzen baditu ere, atzizki honen gainean egindako ikerketa berrietan oinarriturik, besteak beste, ondorio hauek ateratzen ditu:

1. *-doi* ekialdekoa da, baina Mitxelenak eman baino hedadura handiagoa eman dakioko.
2. *-doi* / *-dui* txandakatzea agertzen zaigu Aezkoan eta Artzibarren, baita mendebalean ere, Ameskoabarren eta Allinibarren; beraz, ez da, Mitxelenak esan bezala, hegoaldeko goi-nafarrera osoari dagokiona.
3. Nafarroako mendebalean agertzen den *-dui* Arabako aldakiaren jarraipena dela dirudi.
4. *-di* aldaera da hedadura handiena duena, Iparralde eta Gipuzkoatik hasi eta Nafarroan Artaxoaraino hedatzen baita.

Erdi Aroko lekukotasunak begiraturik ere, antzeko ondorioak atera ditzakegu. Ikus dezakegu aldaera diptongodunak ekialde eta mendebalean agertzen direla; eta, oro har, *-dui* mendebalean orokorra bada ere, ekialdean aldaera honen adibide ugari ditugu. Leiren, esaterako, *Ariçtoya* eta *Ariçtuya* ditugu IX-XII. mende bitartean. Orreagako saroi zerrendan ere *Çuastuy*, *Urriztuya* eta *Ariztoya* aurki ditzakegu 1284 urtean. Atzizkiaren aldaeren banaketa geografikoa islatzen duen mapa eman dugu beste lan batean (ik. Reguero 2013a: 437).

Atzizkiaren *-di* aldaera erdialdean agertzen da, baina inoiz Arabaraino ere hedatzen da, oso goiz gainera. 1025ean *Ubarrundia* agertzen da, **Ur* + *barrun* + *di* dirudiena. Nafarroako mendebaleko eremu batzuetan ere *-di* dugu: *Ilardia*, *Çuordia*, *Çuueli*, *Leyçardi* (Irantsu, XIII. m.). Iparraldeko gaskoiezko (XIV-XV. mendeak) testuetan ere *-di* aurki dezakegu: *Goayllardie*, baina *Utzcidoy*, *Uchudoy*, *Ardoy* (Amikuze, 1351), *Haritztoy* (Garazi, 1386), *Elbordoy* (Arruta, 1395).

Atzizki honekin (cf., halaber, Salaberrik ematen duen mapa, 1991: 47) ikus dezakegu bazterrek arkaismok gordetzeko joera dutela, eta erdigune berritzaile bat dugula; hain zuzen ere, *-di* aldaera Nafarroako erdigune horretan sortu, eta Gipuzkoako aldera hedatu dela dirudi. Horrela hiru eremu bereizi dira, erdialdeko eremu berritzailea eta bi ertzetako gordetzailleak. Hala ere, EBZerantz atzera egingo bagenu, ziuurrenik *-doi* aldaera orokorra aurkituko genuke.

4.3.2.3. *-tza*

Erdi Aroan maiz lekukotzen den beste atzizkietako bat *-tza* da eta ugaritasuna adierazten du (Mitxelena 1953: §569). Hainbat elementuri elkarturik ager daiteke, eta orokorrean hitz-elkarketa legeak betetzen dira, baina ez beti: *Iturritza*, baina *Iturzaeta*. Kasuren batzutan ez dugu lortu lehen elementua ezagutzea: *Hegança* (Orreaga, 1284), *Andaçça* (Zizurkil, 1389).

1025eko Kukulako Donemiliagako kartularioan agertzen den Arabako herri zerrendan *-tzaha* aldaera dator, ziuurrenik *-tza* atzizkia eta artikulua forma zaharra (ik. §4.3.1) elkarturik (Manterola 2006, 2008): *Adurzaha*, *Hillarrazaha* edo *Hascarzaha*; baina *Larrazaha* eta *Izarza* ere agertzen dira dokumentu berean, artikulua aztararik gabe. Gainerako eskualdeetako lekukotasunetan ez da aldaera hau agertzen.

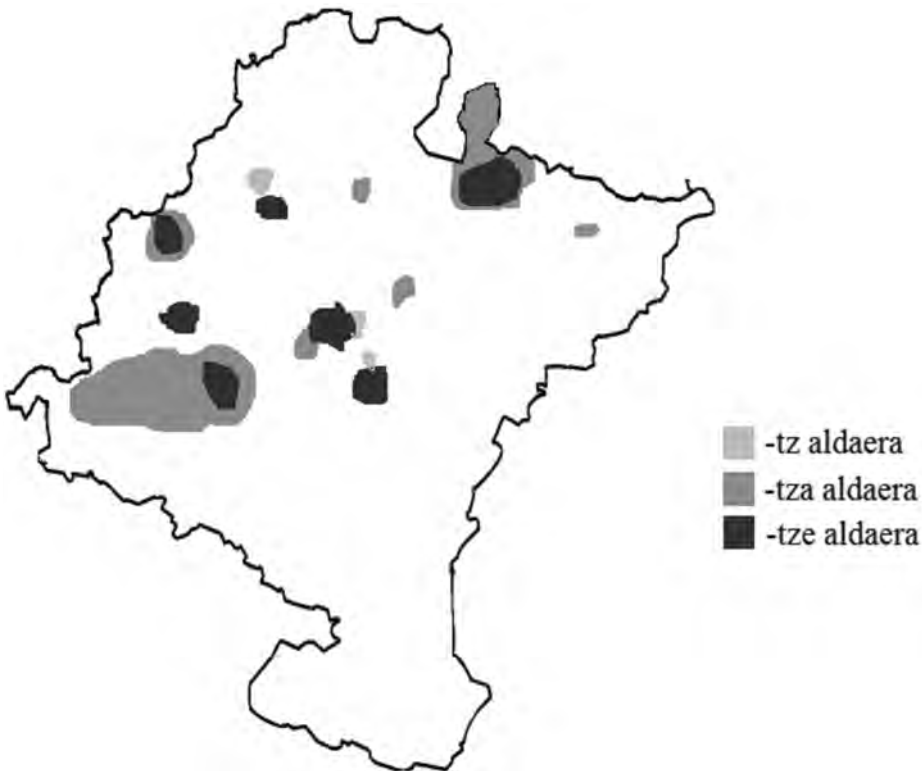
Atzizki honen baliokidetzat har genezake, ziuurrenik, *-tze* atzizkia ere (Mitxelena 1953: §570): beste hainbaten artean *Ardançe* (Garisoain, 1273), *Olatze* (Orreaga, 1284), *Latarçe* (Nafarroa, 1352), *Belçunçe* (Nafarroa, 1353) ditugu. Mitxelenak (1953: §570) zalantzak zituen atzizkiak jatorri berekoak ala ezberdinekoak diren. Za-

lantza argitze aldera, atzizki beraren aldaera direla pentsatzeko arrazoiak emango ditugu ondoko lerroetan.

Erdi Aroko lekukotasunetan ikus dezakegunez, *-tza* dutenek pareko *-tze* duten aldaera izan dezakete: *baratza* vs. *baratze*, *Ziortza* vs. *Ciaurritze*, *Olatza* vs. *Olatze* esaterako. Mitxelenak (1953: §570) azpimarratzen duenez, *-tze* aldaera agertzen denetan, beti ekialdean agertzen da, hau da, aldaera edo atzizki beregaina izan, ekialdekoa da. Bidasoaz iparraldeko herrietan ere *-tze* da aldaera nagusia, baina badi-rudi bertan ere *-tza* aldaera inoiz izan dela: *Lacssa* (< **lar* + *tza*), agian *Aheça*, biak XIV-XV. mendeetako gaskoiezko testuetan, baina *Ahetçe* (Donapaleu, 1351) maiz lekukotzen da; *Burunza* (Sorde, 1120); *Bolunçe* dugu 1167an eta *Açança* (Nafarroa Beherea, 1368). Nolahai ere, *-tze* aldaeradunak dira ugarrienak, zalantzarik gabe; ik., esaterako, *Ayhartçe* (Martxuta, 1351).

Bi aldaerokin batera, kasu batzuetan *-tz* ere aurki daiteke atzizkiaren aldaera gisa, hau da, bukaerako bokalik gabeko aldaera: *Ollaz* (1059), *Elorz* (1095), *Olaz* (Iran-tzu, XIII. mendea), *Aldas* (1279), *Aldatz*⁶⁵ (1268).

Ondoko mapan Nafarroa Garaiko Erdi Aroko datuetan oinarrituta, atzizkiaren aldaerak non agertzen diren islatuko dugu, gutxi gorabehera:

⁶⁵ Eman ditugun azken bi adibide hauek Mikel Belaskoren blogetik atera ditugu: <http://mikelbelasko.blogspot.com/2009/10/aldaz.html> [azken bisita: 2012/02/13].

Mapa honetan ikus genezakeenez, eremu geografiko berean gainjarririk, atzizki aldaera guztiak topa ditzakegu. Ezin genezake atzizki honetan oinarriturik eremu dialektalik bereizi. *-tza* atzizkia da euskararen eremu osoan hedadura gehien duena eta, beraz, aldaera zaharrena dela pentsatzea zilegi bide da. Bokalik gabeko aldaera ere zaharra da, XI. menderako lekukotzen baita. *-tze* aldaera berriagoa dela dirudi; lekukotasunek hala erakusten dute behitzat. Beraz, *-e* bokala gerora erantsia izan daiteke, kontsonantez bukatutako hitza deklinatzean ezartzen den bokal epentetikotik berrinterpretatua: *Elortza* → *Elortza-n*; *Elortz* → *Elortz-en* eta berrinterpretazioz *Elortze* + *n*. Gogora dezagun, gainera, *-tz* agertzen den lekuetan, erromantzearen eraginez izan edo ez, amaierako bokala galtzeko joera dagoela, hau da, *Etxarte* > *Etxart* gisa-koak ditugula (ik. §4.1.1.3).

Hizkerak bereizteko maparik ezin egin dezakegula esan dugu lehen, baina *-tza* > *-tz* > *-tze* bilakabidea, gehiago edo gutxiago, Nafarroa osoan eta Bidasoaz iparraldeko Euskal Herrian gertatu dela kontuan izanda, ez da zaila batasun linguistikotik bat antzematea.

4.3.2.4. *-zu*

Atzizki hau ugaritasunaren adierazle da (Mitxelena 1953: §622), baina, oro har, zuhaitz izenei eransten zaie. Erdi Aroan zuhaitz edo landare izenei lotutako atzizki honen lekukotasun ugari topa dezakegu euskaren eremu osoan zehar: *Zuhazu*, *Zumelzu*, *Otazu* (Araba, 1025), *Iasu yll* (< **isats* + *zu*; Orreaga, 1284).

Ez dira denak zuhaitz izenekin lotutakoak, hala ere, eta hauetan ugaritasuna baino lekua ere adieraz lezakeela dirudi: *Leyçaratçu* (< **leize* + *haran* + *tzu*; XIV-XV. mendeetako gaskoiezko testuan), *Loaraçu* (< **lobi* + *haran* + *zu*; Zizurkil, 1389). Azken hau ibai baten izena da:⁶⁶ ...*rio de Loaraçu, et del rio de Loaraçu ata la agoa et rio de Ollanerrecá*.

Atzizki hau hitzarekin elkartzean eratorpen erregelak gertatzen direla dirudi, lekukotasunetan ikus dezakegun bezala: *Otazu* < **ote* + *zu*; *Leyçaratçu* < **leize* + *haran* + *tzu*.

Hainbat aldaera izan ditzake atzizki honek. Batetik *-o-z* bukatzen den aldaera dugu, *Urkizo*, *Artazo* eta antzekoetan aurki genezakeena. Erdi Aroan ez dugu aldaera honen adibide asko aurkitu; hauetarik bakarrenetakoa *Irantzu*-ren *Irantzo* aldaera genuke, XIII. mendean maiz lekukotua. Bestalde, atzizki honen aldaera berriagoa, Mitxelenak (1971: 283) erakusten duen bezala, *-tsu* da, ziurrenik *Saratsua* (< **sarats* + *-zu*) eta antzekoetatik berrinterpretatua.

4.3.2.5. *-(t)egi*

Mitxelenak (1949) aztertu zuen atzizki hau, eta hainbat esanahi esleitu zizkion: 1. lekua adierazten du, eta forma nagusia *-tegi* da. 2. Zerbaiten multzoa adierazten du. 3. Bizkaiko dialektoan *-tegi*-k 'pila' adierazten du. 4. Zentzu espezializatuan "etxea, bizilekua" adierazten du. Bestalde, atzizki honek *tegi* > *ti* aldaketa izan lezake (1953: §185): *Campayndi* < **Kanpandegi*.

⁶⁶ Gaur egun *Loatzo* izeneko mendia dago Amasa-Villabonan.

Erdi Aroan atzizki hau duten hainbat toponimo topa dezakegu. Mitxelenaren sailkapenari jarraituz, 3. zentzua baztertuko dugu, Erdi Aroko Bizkaiko euskara ezezaguna baita oraindik, eta funtsean ez dirudi esanahi aldetik 2.aren oso ezberdina denik. Beraz, batetik, lekua adierazten duen atzizkia dugu, bestetik, multzoa adierazten duena eta, azkenik, zentzu espezializatua duena.

Lekua adierazten duen atzizkiaren aldaera nagusia, Mitxelenak (1949: 239) esan zuenez, *-tegi* da. Gisa honetako adibiderik badugu Erdi Aroko lekukotasunen artean: besteak beste, *Aroytegui* (Nafarroa, 1352; *Erroitegiren* aldaera izan liteke, cf. *Erroytegui* XIII. mendean), *Aroztegui* (Orpustanek 1181ean lekukotzen du), *Belastegui* (Iratxe, 1210), *Berrozteguieta*, *Zornoztegi*, *Haztegieta* (Araba, 1025), *Erlategui* (SJuan, 1233) *Apezteguico* (SJuan, 1216) eta *Çoiteguieta* (Orreaga, 1284).

Zerbaiten multzoa dagoen lekua ere adieraz lezake atzizki honek Erdi Aroan; esaterako honako hauek: *Illarregui* (Iruñea, 1430), *Iraegui* eta *Urquiegui* (Orreaga, 1284). Atzizki honek, zentzu honetan behintzat, bi aldaera izan litzake, bata hasperenduna, (*-hegi*), bestea albokariduna, (*-legi*): *Çumelhegi*, *Arzanhegi*, *Harhegi* (Araba, 1025), *Olfegi* (Sorde, 1125), *Ayzlegui* (Orreaga, 1284), *Herleghi* (Araba, 1025; cf. *Arlegui* Irantzun, XIII. mendean).

Etxe edo egoitza zentzua duen aldaera ere topa dezakegu: *Jauregui* (Iratxe, 1339) eta *Yaurregui* (Orreaga, 1284).

Gehiengan atzizki gisa agertzen bada ere, hitz eratorrietako lehen elementua, hau da, erroa ere izan liteke *Eguiregui* (Iruñea, 1396), *Hegilior*, *Eguiraz* (Araba, 1025), edo *Eguieta* (Orreaga, 1284) kasuetan ikus dezakegun bezala. Noski, hauetan ez luke gorago eman dugun zentzurik; hauetan zentzua ‘mendi-ilara’ edo antzeko zerbait litzateke.

Goragoko adibide batzuetan ikusi dugunez, atzizki honek eskuinean *-eta* atzizkia izan dezake. Espero izatekoa da leku zentzua duen *-egi* atzizkiari gehitzea, eta ez multzoa adierazten duenari, bestela erredundantzia baikenuke: *Gelhegieta* (Araba, 1025), *Burreguieta* (Orreaga, 1284).

Atzizkia orokorra dela dirudi, euskararen geografia osoan agertzen baita, eta dituen aldaerak, bai zentzu aldetik eta bai fonologia aldetik, ez dira baliagarri banaketa dialektalik egiteko. Atzizkia, beraz, EBZaren zatiketa aurrekoa izan liteke, eta honen aldaerak EBZak ere izan litzake.

4.3.2.6. *-ate*

Atzizki hau ere maiz lekukotzen da Erdi Aroko toponimoen artean, eta orokorra dela dirudi. Mitxelenak (1953: §107), Iribarreni jarraituz, “garganta o estrechadura de valle, desfiladero” esan nahi duela dio, baina jarraian dio “sin duda con el significado de ‘paso, puerto’”.

Hainbat elementuri loturik ager liteke atzizki hau. Animalia izenak: *Eublate* (Iratxe, 1203), *Belath* (Nafarroa, 1106). Zuhaitz izenak: *Alçate* (Iruñea, 1395), *Leyçarrate* (Irantzun, XIII. mendea) eta *Zumate* (Araba, 1136). Kokapen geografikoa isla lezaketan izenekin ere ager liteke, *Garate* (SJuan, 1220), *Azcarate* (Zizurkil, 1391) eta beste adibide batzuek erakusten duten bezala. Pertsonen jatorria islatzen duten hitzekin ere inoiz ageri da: *Naffarrate* (Donemiliaga, 1025). Jatorri ezezaguna dute beste batzuetan: *Ebissate* (Donemiliaga, 1025), *Unat* (< *Eunate*), *Ypaçate* (Irantzun, XIII. mendea).

Orain arte atzizkiaz aritu bagara ere, hitz elkartuko lehen elementu gisa ere agertzen da maiz lekukotasunen artean. Bietan esanahi bera duela dirudi, alegia, pasabide antzeko zerbait: *Hateguren* (Orreaga, 1284), *Ataondo* (Iratxe, 1087), *Ataburu* (Leire, 1064) *Atazaval*, *Atahuri* (Araba, 1025), *Ata Iria* (San Migel, 1074), *Ataundo*, *Ataria* (Irantzu, XIII. mendea).

4.3.2.7. -(t)ar

Pertsonaren jatorria adierazten duen atzizki hau Erdi Aroan askotan lekukotzen da, eta akitanierako -T(H)AR(-) atzizkiaren jarraipena dela dirudi. Akitanierazko testuen eta Erdi Aroko lehen testuen artean eten dokumental handia badago ere, atzizki honek erakuts lezake hizkuntzaren erabileran ez dela etenik izan. Are gehiago, akitaniera, salbuespenak salbuespen, Pirinioen iparraldean lekukotzen bada ere, Erdi Aroan atzizki hau Pirinioen hegoaldean —baina hauetatik aski urrun— lekukotzeak erakuts lezake bertan ere euskara, edo hobe esan euskararen aurreko hizkuntza, hitz egiten zela.

Atzizki honen Erdi Aroko lekukotasun zaharrenak x. mendekoak dira, eta haietako batzuk Donemiliaga Kukulako kartularioan agertzen dira: *Belastar monachi* (937), *In Lekete Belastar* (952). Caro Barojak (1945: 163) Gabineako Donemiliagan lekukotzen diren atzizki honen agerrera zaharragoak biltzen ditu: *Abostar* (911), *Afostar* (939) eta *Haoztar* (956). Caro Barojak dakartzan hauek, ziurrenik, Elorrión 1013an lekukotzen den *Aboçtarreçekin* lot daitezke; baita mende berean Garaiko *In dei n(omi)ne ego / Aostarri de / funto + ego fic(i) ista /petra Hoitarri[F]ezo* inskripzioan lekukotzen den *Aostarriekin* ere. Bizkaitik atera gabe, Izurtzan x-xi. mendeetako inskripzio batean hauxe irakur daiteke: *[In dei no]/[m]ine ego / Ashotar* eta *In de nolmine ego Legoar*. Beharbada bietan, *Ashotar* eta *Legoar*-en, dugu jatorria adierazten duen atzizki hau (Erdi Aroko hilarrietako euskarari buruz ik. Reguero 2011b).

4.3.2.8. Femeninoa

Euskarak ez du, orokorrean, inguruko hizkuntzetan ohi duten bezala, izenetan maskulino eta femeninoaren arteko bereizketa egiteko joerarik, hitz bakar batzuetan salbu: *lehengusu / lehengusin*, *alkate / alkatesa*, *alargun / alargun(t)sa*. Atzizki honen jatorria erromanikoa bide da, eta ipar-ekialdean erabiltzen da nagusiki. Hara OEHN zer esaten den *alarguntsa* sarreran: “Derivado con el suf. -sa (-tsa), de origen románico (cf. *jainkosa* ‘diosa’, ya SP, seguramente cultismo), de uso sólo en el extremo (nord)oriental del País”.

Erdi Aroan, oso zalantzazkoak izan arren, -sa atzizkiaren erabileraren aztarnak aurkitu ditugu, baina, esan bezala, oso zalantzazkoak dira ikusiko ditugun arrazoien-gatik. Bi dira aurkitu ditugun adibideak;⁶⁷ biak Nafarroako artxibategi orokorreko dokumentuetatik atereak dira, eta Irigaraik (1955) bildu zituen. Honatx adibideok: *Arçeyça* eta *Maytessa*, biak 1366 urtean. *Arçeyça* < *artzai + sa izan liteke eta onarga-

⁶⁷ Paskoal II.aren 1106ko buldan (García de Cortazar *et alii* 1979: 71) *Ursoxa* lekukotzen zaigu; *urso* (> *uso*) + *xa* izan liteke banaketa, eta <-x-> horrek sabaikaria adieraz lezake. Hala ere, ez da pertsona izena, bailara izena baizik: *vallis quae Ursoxa dicitur*.

rri dirudi, emakume bati egiten baitio erreferentzia: *Arçeyça llamada Oneca*. Alabaina txistukari bizkarkaria da, ez apikaria. Bigarren kasuak zalantza gehiago eragiten digu. *Maytessa* < **maite* + *sa* izan litekeen arren, gizonetako bati egiten dio erreferentzia: *Miguel Periz Maytessa*. Beharbada atzizki femenino bera izan dezakegu *Ortissa de Enasurieta* (SJuan, 1230) antroponimoan ere.

4.3.2.9. Txikigarriak

Erdi Aroko lekukotasunen artean txikigarriak maiz eta hainbat aurki ditzakegu. Hauen artean zaharrenetakoa *-so* bide da, eta hauxe da gutxien lekukotzen dena: *Nunuso* (Elorrio, 1013), *Garbisso* (Leire, 1048) edo *Jaunso* (Leire, 1109).⁶⁸ Akitanieraz ere erabiltzen zen atzizki hau, esaterako, ANDEREXSO (Gorrotxategi 1987: 130-131). Afrikatuaren ahoskeraz asko esaterik ez dugu; akitanierazko grafiak afrikatua dela iradoki dezake, baina Erdi Aroko lekukotasunen artean <-s-> eta <-ss-> grafiak ditugu, eta ezin jakin igurzkeri ala afrikatu zen. Hala ere, testuinguru fonotaktiko batzuetan, *Jaunso*ren kasuan bezala, garai batean igurzkeri zatekeena afrikatu bilaka zitekeen; <-ss-> grafiak ere afrikatua isla lezake.

Erdi Arorako indarrean zen sabaikaritze adierazkorren bidez (ik. §4.1.2.6) sabaikari egin ahal zitekeen eta horrela *-txo* artikulua sor zitekeen. Hasiera batean, *-txo* txikigarria *-so* atzizkiaren aldaera adierazkorra litzateke, ondoren beregain bihurtu eta aldaera zaharra baztertu duena. Dagoeneko, Erdi Aroan baditugu aldaera sabaikarituaren adibide batzuk: *Cococho* (Faltzes, 1366), *Peruxo* (Labaien, 1366), *Marticho* (Iruñea, 1432).

Zaharrak diren beste atzizki txikigarriak Erdi Aroan askotan lekukotzen diren *-ko* eta *-to* ditugu. Ezbairik gabe, lehena akitanieraz lekukotzen da dagoeneko, esaterako OMBECO eta BELEXCONIS adibideetan; Erdi Aroan oso ezaguna eta erabilia den *Eneko* izenean ere atzizki hau dugu. *-ko* eta *-to*, biak, maiz aurki ditzakegu Erdi Aroko izenetan: *Ochoco* (SJuan, 1197), *Arçaico* (Mezkiritz, 1366), *Nunusto* (Elorrio, 1013), *Numito* (Zizurkil, 1391), agian *Ordosto* (Etxarri-Aranatz, 1364), *Allavato* (Iratxe, 1080). Forma pleonastikoak ere izan ditzakegu: *Beguicocho* (Iruñea, 1430).

-ko atzizkiari dagokionez, askotan zalantza egon daiteke txikigarria den ala genitibo lokatiboaren aurrean gauden, baina Mitxelenak (1969b: 512, 22. oin-oharra) dioenez bien banaketa historikoa osagarria da: bata ez zaie bizidunei eransten, bestea bai; beraz, Mitxelenaren arabera, jatorri bera izan lezakete. Zalantza sor liteke, esaterako, Leiren 1085ean lekukotzen den *Ygurai Mendico* horretako *-co* zer den, nahiz eta testuinguruaren arabera txikigarria dirudien. Txikigarria dela baieztatu lezake XIII. mendean Leiren agertzen den *Igurai Mendieta* lekukotasunak, baita *Mendico Çorroça* (SJuan, 1213) adibideak ere. Bada, halaber, bi atzizkiak biltzen dituen adibiderik: *Gonsalu Mendico co* (Iratxe, 1140).

⁶⁸ Erdi Aroko lekukotasunen artean badira *-so* bukaera duten beste hainbat kasu. Aipagarrienak Mitxelenak (1971: 299-301) gogora ekartzen dituen *Eçkiasso*, *Lizaso* eta *Olaso*. Azken bietan atzizki hau izan genezake, alegia **Lizar* + *so* eta **ola* + *so*. Mitxelenak *Eçkiasso* < **ezki* + *baso*-ren bidez azaltzen du (ik. §4.1.2.2.) eta beste biek ere amaiera bera izan lezaketela, alegia, **lizar* + *baso* eta **Ola* + *baso* proposa litezkeela dio.

4.3.3. Kasu markak

Ondoko atal honetan Erdi Aroko euskarak zituen kasu markez arituko gara baina, orokorrean, hots gramatika berrienen⁶⁹ izenari lotuta agertzen diren eta postposiziotzat hartzen dituzten horietaz ere arituko baikara. Aztergai izango ditugunak absolutiboa (§4.3.3.1), ergatiboa (§4.3.3.2), genitiboa (§4.3.3.3), datiboa (§4.3.3.4), inesiboa (§4.3.3.5), soziatiboa (§4.3.3.6), adlatiboa (§4.3.3.7), ablatibo zaharra (§4.3.3.8), instrumentala (§4.3.3.9) eta partitiboa (§4.3.3.10) izango dira; halaber, erabat gramatikalizatu ez direnez ere hitz egingo dugu (§4.3.3.11), eta amaieran hainbat ondorio aterako ditugu (§4.3.3.12). Hau beti ere Erdi Aroko lekukotasunen izaera murrizta gogoan dugula. Ez dugu ahaztu behar xv. mendera arte ez dela esaldirik (Donemiliagako glosak salbu); beraz, ordura arte kasu marka gutxi aurkituko ditugu. Alabaina, aurkituko ditugunak nahikoak izango dira Erdi Aroko euskaraz kasu marken sistema garatua zela pentsatzeko.

4.3.3.1. Absolutiboa

Euskaraz, absolutiboak, \emptyset marka du mugagabeen eta singularrean eta *-ak* plurallean, hurrenez hurren. Erdi Aroan, esaldi luzerik ez dugunez, xiv-xv. mendera arte ez dugu mugagabearen eta absolutiboaren erabilerarik aurkitzen: *Mila vrte ygarota* (1321, xvi. mendean bildua; *TAV*, §3.1.1), *Bilbaon catigu dago Salinasgoa* (*Salinasgo Kondearen kantua*, 1471; Arriolabengoa 1996: 82). xiv. mendeko *Pater Noster txikian* zatiak falta badira ere, ikus liteke absolutiboa ere badela: *dauilça Jangoicoaren apostru maestru jaun d*[... Subjektu bezala ez bada ere, objektu bezala garbiago ikus dezakegu ondoko adibidean: *Çoçac* [dakar] *ardan bustia*.

4.3.3.2. Ergatiboa

Egungo euskarak aditz iragangaitzetako subjektua absolutiboz markatzen du, eta aditz iragankorren subjektua ergatiboz: *-k* singularra zein mugagabea denean, *-ek* plurala denean, eta hizkera batzuetan *-ak* forma hartzen du plurallean ere. Zorionez, Donemiliagako Glosei (cf. *guc ajutu ez dugu*) esker badakigu x-xi. mendean bazela ergatiboa. Erdi Aroan ergatiboa bazen, ondorioz absolutiboa ere bazela pentsatzekoa da.

Bonapartek (ik. Mitxelena 1964b: 20-21), ergatibo pluralaren banaketa erabiliz, euskararen eremua bitan banatu zuen: erdialde-mendebalean *-ak*, ekialdean *-ek*. Txandakatze hau, funtsean, bilakabide orokorrigo baten emaitza da, hau da, **ag-e-k* > **aek* > *-ak/ek* bilakabidearena. xv. mendeko ergatibo pluralaren lehen lekukotasunek banaketa hau bazela erakusten dute, orduko testuetan, funtsean mendebaleko euskaraz idatzitakoetan, *-ak* agertzen baita: *çaratearrac galdu ei dabe Marquina-Çuya çeculaco* (*Errodrigo Zaratekoren kantu epikoa*, c. 1468; Arriolabengoa 2008: 102). Halaber, nafar erromantzez idatzitako mende bereko gutun batean (cf. Sarasola

⁶⁹ Ik. esaterako *Sareko Euskal Gramatikan* esaten dena (<http://www.ehu.es/seg/morf/5/5> [bitsita eguna: 2012/02/29]): “Badira, halaber, postposizio batzuk aske jaito bide zirenak, baina dagoeneko atzizki bihurtuak daudenak: *Mikelengatik*, *Amaia(r)entzat*, *adiskideekin* bezalakoez ari gara. Horiek guztiak ere postposizioak dira, bistan denez (historiaren garai batean askeak, gaur egun itsatsiak).”

1983: 209-210) ergatiboaren ekialdeko aldaera erakusten duen euskarazko testu zati bat dator: *Garaçicoec dute gr(aci)a*. Beraz, ergatiboari dagokionez, XIV. menderako erdialde/mendebal vs. ekialde banaketa dagoela nabarmen ikus liteke.

Ezagunenez, ergatiboak euskara Europako beste hizkuntzen artean berezi egingen du, mendebaleko Europan euskara baita ezaugarri hau duen hizkuntza bakarra. Alabaina, munduan asko dira modu batera edo bestera hizkuntza ergatiboak direnak. Mota honetako hizkuntzen artean, hainbat mailatako ergatibotasuna topa dezakegu. Hizkuntza batzuek aditz iragankorreko subjektua markatzen dute soilik perpausean beste izen sintagma bat dagoenean, anbiguotasuna saihesteko; anbiguotasunerako arriskurik ez bada, ez da ergatiborik jartzen. Beste hizkuntza batzuek, tartean euskarak, aditz iragankorreko subjektu guztiei ezartzen diete. Bestalde, honetan jardun dutenek diotenez, euskara morfologikoki da ergatiboa, ez sintaktikoki (Artiagoitia 2000); eta ergatibotasun morfologikoa perpausean bi izen sintagma bizidun dauden kasuetan subjektua eta objektua bereizteko erabiltzen da, besteak beste.

Ergatibitatearen tipologia aztertzean, Silversteinek (1976 *apud* McGregor 2009: 489) erakutsi zuen hizkuntza batzuek ergatibitatea markatzeko hierarkia bat jarraitzen dutela, “bizitasun hierarkia” hain zuzen ere. Hierarkia hau hizkuntzen arabera ezberdina izan liteke, baina funtsean bizigabeek ergatibo-absolutibo sistema jarraituko lukete; aldiz, bizidunek eta erakusleek nominatibo-akusatiboa.

Ergatibotasunaren jatorriaz aritzeko lekua hau ez den arren, ikusitako hierarkia horrek euskararen ergatibitatearen sorreraz zerbait esan lezake. Badirudi ergatiboa behar komunikatibo bat asetzeko garatu zela, bi izen sintagma bizidunen artean objektu eta subjektua bereizteko, alegia. Beraz, ergatiboak, hasieran behintzat, ez ditu aditz iragankorretako subjektu guztiak markatzen, batzuk bakarrik, beharrezko direnak. Horrela, ikusi dugun hierarkia hori genuke. Euskaraz, ordea, ez dugu ergatibotasunean halako hierarkiarik aurkitzen, iragankorretako subjektu guztiak markatzen baitira ergatiboz. Honek ez du esan nahi, ordea, inoiz hala izan ez denik. Zentzuzkoa dirudi pentsatzea, horretarako hizkuntzaz barneko datu askorik ez badugu ere,⁷⁰ euskarak inoiz Australiako hizkuntzen antzera mota honetako edo antzeko hierarkia zuela. Gerora, sistema ergatiboa iragankorren subjektu guztietara hedatu zen.

Hipotesi hau onarturik, X. menderako hierarkiarik ez zela eta sistema ergatiboa hedatua zegoela esan genezake. “Bizitasun hierarkia” horren arabera, ergatiboa izateko aukera gutxien lehen eta bigarren pertsonako izenordainek dute, eta, hain zuzen ere, lehen pertsonako izenordain ergatiboduna aurkitzen dugu Donemiliagako glosean: *guc*.

Beraz, euskararen ergatiboa berria dela pentsatu arren, X. mendetik atzera joan behar da. Kontuan izanda euskararen dialekto guztiek dutela ergatiboa, EBZak ere ergatiboa zuela pentsatzekoa da, eta ziurrenik ergatiboa sistema osoan zukeen, geroko dialektoek duten bezala. Beraz, lehenagokoa behar du ergatiboaren sorrerak eta hedatzeak.

⁷⁰ Datu bat izan liteke ergatiboaren marka (*-k < *-ga*) eta bizidunen zenbait kasutako marka berdina izatea (ik. Lakarra 2006b). Bestalde, honetarako azterketa tipologikoek esan dezaketena ere interesgarri da.

4.3.3.3. Genitiboa

Euskarak bi genitibo bereizten ditu, lekuzkoa batetik, jabetzazkoa bestetik. Lekuzko genitiboa *-ko* batez adierazten da, eta ingurune fonotaktikoaren arabera *-go* izan liteke. Erdi Aroan gisa honetako genitiboa maiz aurkitzen dugu, bereziki antroponimikoa egiteko sistema erabili izan baita pertsonaren jatorria adierazteko: *bazterreco ardancea* (Iratxe, 1164), *Sancio Iturraldeco* (Iratxe, 1210), *Sancho Lanarra Etaioco*⁷¹ (Iratxe, 1218). Adibide hauetan ikus dezakegunez, hurrenkera ezberdina izan dezake genitibo hau daraman sintagmak, alegia izenaren eskuinean edo ezkerrean egon liteke genitiboa. Alabaina, eskuinean dagoen sintagma antroponimoa da beti; besteek, oro har, ezkerrean dute genitiboa. Honetaz gehiago §4.4.1 atalean hitz egingo dugu.

Jabego genitiboari dagokionez, *-(r)en* da euskarak historikoki erabili duen marka, nahiz eta *-re* zaharrago bat ere baden, *gure*, *zure* eta antzeko izenordain posesiboetan aurkitzen duguna. Halaber, Erdi Aroan *fase sparita* moduan dugu atzizki aldaera zahar hau: *Orcire çorita* (Leire, 1110), *Lope iaun Ortire semea* (Iratxe, 1125), *Ançare soroa* (Iratxe, 1397). Hala ere, askozaz ere orokorragoa da, zalantzarik gabe, *-(r)en* forma berria: *Orçiren çorita çaharra*, *Orçiren çorita soroa* (Orreaga, 1284), esaterako. Jabego genitiboak, lekuzkoak bezala, determinatzailea eramanez lezake, baina inoiz ez *-re* zaharrak: *Sanso Urraqarena* (Arlegi, XIII. mendea), *Guarcea Ansorena* (Arlegi, 1247).

Antroponimo hauetan *-ren* agertzen bada ere, xv. mendetik aurrerako testuetan —gehienak mendebalekoak dira— *-aen* aurkitzen dugu genitiboaren aldaera gisa. Gainera, badirudi pluralean zein singularrean erabiltzen dela atzizki bera. Esate baterako, *Errodrigo Zaratekoaren kantu epikoan* (c. 1448-1468) atzizki hau aurki dezakegu bai singularrean eta bai pluralean: *arerioaen atzean* (pl.), *Errodrigo Çarateco saldi urdinaen ganean* (sg.). Ez bide da hain arraroa singular eta pluralean atzizki berbera erabiltzea, Lazarragak berak ere hala baitarabil: *neure laztanaen amorearren* (sg., AL: 1143v) eta *osteango beste bervaen artean* (pl., AL: 1142v).

4.3.3.4. Datiboa

xv. mendekoa —beraz, Goi Erdi Aroaren amaierakoa— izan arren, bada datiboaren lekukotasunik Erdi Aroan. 1415 urteko gutun batean, Nafarroako Artxibategi Orokorrean dagoen gutunetako batean, hauxe irakur liteke: *Pelegrimus dat gaudium, apeçari ez oroc axeguïn*. Bertan, bistan da, datibo bat ageri zaigu, singularrean. Adibide honetan ikus genezakeenez, Erdi Aroan datibo singularraren marka *-ri* da.

4.3.3.5. Inesiboa

Inesibo singularraren lehen adibideak, leku izen bati lotuak, Orreagako saroi zerrandan aurki ditzakegu: *Urriztoyen bi sarobe*, *Larrandorenen*⁷² *bi sarobe* (1284). Ikus dezakegunez, *-(e)n* da inesiboren marka.

⁷¹ Antroponimo honek erakutsi lezake *-(t)ar* atzizkia eta *-ko* lekuzko genitiboa ez direla beti parekide; kasu honetan batek jatorria adierazten du, besteak momentuko bizitokia-edo.

⁷² *Larrandorenen*-en amaierak (*-enen*) badirudi lehena superlatiboa izan litekeena eta bigarrena datiboan, beraz **larraondogoren* izan liteke *Larrandoren*-en etimologia.

Adibide gehiago aurkitzeko mende bete itxaron behar da. XIV. mendeko *Pater Noster Txikian* aurki dezakegu inesibo pluralaren lehen adibidea: *liburuetan*. Are gehiago, inesiboan dauden aditz-izenak ere baditugu testu zati berean: *iracurten, eraizeten*.

XV. mendeko gutunean *hurtean* eta *hylean* agertzen dira, biak inesibo singularrak. Garibaik biltzen duen Beotibarko batailaren kantuan (TAV, §3.1.1) *videan, echean* eta *pelean* agertzen dira, hirurak singularrean eta *Beotibarren* mugagabea. Bestalde, *Bilbaon* agertzen da *Salinasgo Kondearen kantuan* (1471), izen berezia inesiboarekin.

Bistan da, beraz, XIV. menderako inesiboa sortua, hedatua eta gramatikalizatua zela: *-n* mugagabea eta *-an* artikularekin singularrean, *-etan* pluralean.

4.3.3.6. *Soziatiboa*

Gaur egun soziatiboak atzizki ugari ditu hizkeraren edo dialektoaren arabera. XV. menderako mendebalekoa den *-gaz* lekukotzen zaigu: *Ene semeac, saguiteas euri, saguiteas euri!* (< **sagiteagas*, bietan; *Abendañochearen heriotzaren kronika*, c. 1498).

4.3.3.7. *Adlatiboa*

Erdi Aroko esaldi luze askorik ez dugunez, zaila da adlatiboak kasurik aurkitzea. Nolanahi ere, XIII. mendeko Nafarroako Foru Orokorrean agertzen den zerga izen batean, *en basquenz ozterate* horretan, *-ra* adlatiboa ikus dezakegu, izenaren eta aditz-izena sortzeko atzizkiaren artean; behinik behin, Mitxelenaren analisisa zuzena bada (TAV, §2.2.13), alegia, “acto de ir a la hueste” bada analisisa.

4.3.3.8. *Ablatibo zaharra*

XVI. mendetik aurrera *-(r)ean* ablatibo zaharra nagusiki mendebaleko lekukotasunetan agertzen bada ere, gainerako hizkeretan ere topa daitezke honen aztarnak (sakonago ik. Lakarra 1996: 158). Gainera, 1614ko Azkoitiko *Sumario breuean* egitura hau aurki genezake, fosildurik bada ere: *orazioean bazuk, batreanbat, señaladurean baten*.

Erdi Aroko lekukotasun urriek ablatibo zaharra erakusten dute: *bosteun caxcabel urregorrisco saldiac idunerean* (Errodrigo Zaratekoaren *kantu epikoa*, c. 1448-1468). Tamalez, ablatibo zaharraren lekukotasun honek, eta besteek, ez digute, genekienaz gain, bere hedadura geografikoaren berri gehiagorik ematen, mendebaleko hizkeraz idatzitako testuan agertzen baitira adibide berriagoak bezala.

4.3.3.9. *Instrumentala*

XIII. mendeko Nafarroako Foru Orokorrean (TAV, §2.2.13) instrumentalaren lehen lekukotasunak agertzen zaizkigu: *gaiçes berme, ones berme*. Mitxelenak (TAV, §2.2.13) egin bezala, azpimarratzekoa da instrumentalean agertzen den txistukaria apikaria dela, goi-nafarrerazko ohiko forma alegia, ez orokorra den bizkarkaria. Hauxe da, Mitxelenak gogorarazi bezala, apikaridun instrumentalaren (oro har, instrumentalaren) lekukotasunik zaharrena, eta ordurako goi-nafarrera izan zitekeenaren aurrekaria topa dezakegu.

4.3.3.10. *Partitiboa*

Ezagutzen den partitiboaren lekukotasun zaharrena ere Erdi Arokoa da, XII. mendekoa; hain zuzen ere, Aimery Picaud erromesaren hiztegiñoan agertzen da. Bertan lat. *aquam* hitzaren euskarazko ordain gisa *uric* ematen du, partitiboan alegia. 1448-1468 bitartekoa den *Errodrigo Zaratekoaren kantu epikoan* ere aurki liteke partitiboaren adibiderik: *pareric estabe camporacos*.

Bi lekukotasunetan euskara osoan orokorra den *-(r)ik* agertzen zaigu. 1545 urtera arte itxaron behar da Etxeparegan *-(r)ika* aldaera berriagoa idatziz aurkitzeko.

4.3.3.11. *Erabat gramatikalizatu gabekoak*

xv. mendeko lekukotasun luzexeagoetan oraindik erabat gramatikalizatu ez diren eta, beraz, izenari lotu gabe agertzen diren postposizioak ditugu. Motibatiboa, esaterako, lehen lekukotasunetan erabat gramatikalizatu gabe bide dago: xv. mendeko *Bu-troeko Anderearen Eresian* (cf. Arriolabengoa 1996: 81; 2008: 86-90) *suec gaiti il da ene çaldun caudala* agertzen da, gramatikalizatu gabe eta *gaiti* aldaera arkaikoarekin.

4.3.3.12. *Ondorio zenbait*

Datuen urritasuna eta izaera berantiarra dela eta, kasu markak noiz eta nola garatu eta gramatikalizatu ziren ezagutzea zaila da. Bistan da, alabaina, euskarak eranskaritasunerako joera duela eta, beraz, espero izatekoa litzateke kasu markak eta postposizio erantsiak sortzea joera horren parte dela. Ikus daiteke gaur egun kasu markatzat hartzen direnak —absolutiboa, ergatiboa, datiboa eta genitiboa— eta postposizio erantsi batzuk (batez ere adlatiboa, instrumentala eta ablatibo zaharra) Erdi Aroko lehen lekukotasunak agertzerako sortuak, garatuak eta hedatuak zeudela. Hizkuntza-tipologiak, etorkizun hurbilean, argi gehiago eman diezaguke hauen garapena nola izan den ezagutzeko orduan.

Begi bistakoa dirudi postposizio batzuk (soziatiboa, esaterako) kasu marken gainean eraikitzen direla (genitiboa, kasurako): **-re + ki(de) + n*.⁷³ Horrelako analisisiek zein azterketa tipologiko berriek kasu marken eta postposizio erantsien kronologia erlatiboan sakontzen lagun dezakete, eta bide batez baita hauek nola sortu eta garatu ziren esplikatzen ere. Bide berean lagun gaitzake kasu marken eta postposizio erantsien luzera morfologikoa aztertzeak. Horrela, laburrenak zaharrenak izatea pentsatzea bidezkoa izan liteke; beraz, datiboa (*-ri*), adlatiboa (*-ra*), genitiboa (*-re*) eta instrumentala (*-z/-s*) zaharrenak izan litezke. Ohar gaitezen, bide batez, lehen hirurek *-rV* egitura dutela; hortaz, agian **-r-V* banaketa morfologikoa egin genezake, noski, onarturik antzina morfema luzeagoak zirela.

Berrikuntza dialektalak ere baditugu Erdi Aroko lekukotasun hauen artean. Esaterako, xv. mendeko gutunean *eRegue baytaric* agertzen da. Orokorra *-ganik* (*-gandik*) litzateke, baina xv. menderako ikusten dugu, Nafarroa erdialdean behintzat, *-gan* morfemaren partez *baitarik* erantsi dela.

⁷³ Antzeko azalpena izan lezake, agian, ablatibo zaharrak ere: **re + an*.

4.3.4. *Izenordainak, erakusleak eta zenbatzaileak*

Erdi Arokoak dira izenordainen, erakusleen eta zenbatzaileen lekukotasun zaharrenak ere, nahiz eta garai honetan guztiak ez diren agertzen.

Guztietan zaharrena x-xi. mendeko Kukulako Donemiliagako glosa ezagunetan agertzen den *guc* izenordaina da. Bistan denez, aldaera hau ez da orokorra, eta berrikuntza dialektal baten aurrean egon gintezke. Gorago esan dugunez, *guc* gaur egun Zigoitian aurki dezakegu, eta baita xvi. mendeko Lazarragaren idatzietan ere; beraz, badirudi Araba inguruan sortutako berrikuntza dela, arrakasta askorik izan ez duena, eta Arabako euskara galtzearekin batera neurri handi batean desagertu dena. Glosa laburra izan arren, *gu* izenordainaren aldaerek (batez ere forma indartuak: *guck*, *geuk*, *gerok*, *geronek*, *guhaurk*) gerora izan duten hedadura geografikoa kontuan izanda, glosan agertzen den *guc* aldaerak adieraz diezaguke Araba inguruan bazela hizkera-aldaera bat, agian inguruko Bizkaia, Gipuzkoa eta Nafarroatik bereizten zena. Noski, ezaugarri bat hartu dugu oinarri baieztapen hau egiteko, baina ezaugarri esanguratsua izan liteke, kontuan hartzen badugu *guc* aldaera Arabatik kanpo Errioxan (Donemiliagan) lekukotzen dela, inoiz Bizkaian ere bai; aurrerago ikusiko dugunez, honen dialektalizazioaren berri eman diezaguke.

Erakusleei dagokienez, xiv. mendeko *Pater Noster Txikian* aurkitu dugu lehen lekukotasuna: *çure guomendatu gura iruretan*. *Gura*, ziurrenik, 3. graduko izenordaina da (*TAV*, §2.2.15). Interesgarria da lekukotasun honetan hasierako herskaria agertzea, herskari ahostuna baitugu. Mitxelenak dioenez (*TAV*, §2.2.15; 1961: 247), *gura* aldaera goi-nafarrerari dagokio. Beste zenbait ezaugarritan ikusi dugu Nafarroa Garaiko erdigunea nahiko berritzailea izan dela ezaugarri askotan, baina Nafarroako ertz batzuk, bereziki ipar-ekialdekoak, ez dira horren berritzaile izan, eta kasu batzuetan, erakusleen herskariari dagokion honetan kasu, gordetzaileak izan dira. Mitxelenaren arabera (1961: 247), aldaera ahoskabeak *kau*, *kori*, *kura* Erronkari eta Zaraitzukoak dira, eta aldaera ahostunak dituztenak, *gura* adibidez, Aezkoa eta hegoaldeko goi-nafarrerakoak. *Pater Noster Txikiaren* analisi linguistiko zehatzik egin ez badugu ere, dituen ezaugarrien arabera ezin genezake Nafarroako hizkeren artean kokatu; ezin ziurta dezakegu *gura* aldaera hizkera bati dagokion, ala orokorragoa zen Erdi Aroan. Dena dela, hitz hasierako herskariak izan duten bilakabidea dela eta, ez dirudi *gura* eta tankerakoak orokorrak zirenik Erdi Aroan; bestela, *g-* > *ø-* bilakabide sistematiko baten aurrean geundeke, eta ez dugu halakorik.

Zenbatzaileei dagokienez, 1415 urteko gutunean agertzen den *Pelegrinus dat gaudium*, *apeçari ez oroc axeguïn* esaldian *oroc* zenbatzaile orokorra agertzen zaigu. Zenbatzaile hau inoiz bakarrik ere ager daiteke, kasu honetan ikusten dugun bezala. Kasua ergatiboan dagoela dirudi, eta zentzua “apaizari ez diote (persona) guztiak atsegin egiten/ematen” bide da.

Lehenagotik lekukotzen dira zenbatzaile zehaztuak ere: *Larrandorenen bi sarobe* (Orreaga, 1284). Kasu honetan merezi luke aipatzea zenbatzailea izenaren ezkerrean dagoela, mendebaleko hizkerek salbu dialekto historikoez erakusten duten bezala. Erdi Aroan, toponimoetan fosildurik bada ere, agertzen diren gainerako

zenbatzaileak ere izenaren ezkerrean agertzen dira: *Busturi*⁷⁴ (< **bost* + *uri*; Busturia, 1051), *Yruriturrieta* (Iratxe, 1339), *Iruridoia*, *Iruridoita*, *Irurdoeta* (Artaxoa, 1236). Ohar gaitzen *hiru* zenbatzailea fosildurik agertzen den toponimoek dardarkariz amaitzen den aldaera zaharra dutela; aldaera zahar bera dugu Zuberoako *Iruri* (< *(*h*)*iru* + (*h*)*iri*)⁷⁵ herriaren izenean,⁷⁶ 1154rako *Iruritaco* lekukotua lekuzko genitiboarekin (Orpustan 1999: 186). xiv. mendeko *Pater Noster Txikian iruretan* agertzen da.

Orpustanek (1999: 187) *lau* zenbatzailearen hainbat adibide ere ematen ditu, besteak beste *Laureiereta* (1174), *Laurunça* (1249) eta *laurhibar* (1298). Mitxelenak ere (1953: §159) *Laurhivar* lekukotzen du Nafarroa Beherean XIII. mendean; kasu honean ere amaierako dardarkaria mantentzen da.

Badirudi, beraz, Erdi Aroan dialekto historikoetan agertzen diren zenbatzaileak, izenordainak eta erakusleak bazirela. Goi Erdi Aroaren hasierarako zenbatzaile zehaztuak behintzat erabat hedaturik bide zeuden; hau iradoki dezakete gisa honetako zenbatzaile zehaztuak fosildurik dituzten toponimoek.

4.3.5. Aditz morfologia

Aditz morfologiaz esateko askorik ez dugu, xv. mendera arte ez baita aditz askorik lekukotzen. Beraz, atal hau laburra izango da eta hiru azpiatal bereiziko ditugu: aditz trinkoak (§4.3.5.1), aditz perifrastikoak (§4.3.5.2) eta aditz jokatugabeak (§4.3.5.3).

4.3.5.1. Aditz trinkoak

Erdi Aroko lehen lekukotasunak agertzen hasterako euskarazko aditz trinkoak sortuta zeuden. Dakigula, lehen lekukotasunak ezizenetan agertzen dira: *Pero Pascoal badarraçu* (Lizarra, 1366) eta *Pero Periz Gari Dario* (Etxarren, 1366); biak urte berekoak eta biak Nafarroako Artxibategi Orokorreko dokumentuetan (Irigarai 1955) agertzen dira. Orpustanek (1999: 223 eta 307) *Garcia ator* (1103) eta *Pero Sanchiz dicho atorr* (1366) Erdi Aroko izenetan *hator* aginterazko forma ikusten du.⁷⁷

Badarraçu adizkiak *jarraikil/jarrai(tu)* aditzaren forma jokatu dirudi, Nor-Nori sailekoa, aurretik *ba-* baiezkoa egiteko elementua du. Nori pertsonari dagokion *-çu* morfemaz ezin esan dezakegu pluralarena den ala singulararena, xv. menderako *-çu*

⁷⁴ *Bortz* aldaerarekin lotzen du Orpustanek (1999: 187) 1279an lekukotzen duen *borçarorreta*, eta “lieu des cinq camps” azalpena ematen dio. Interpretazioa zuzena bada, **bortz* + *alor* + *eta* genuke etimologia zehatza.

⁷⁵ Lekukotasunetan hasperenik gabe agertzen da. Bi hasperendun hitz elkartzean, sistematikoki lehena galtzen da (ik. §4.1.2.5); bigarrena agian gramatikalizatzean galdu zen.

⁷⁶ Bigarren dardarkaria bigarren osagaiarena, (*h*)*iri*-rena alegia, izan litekeela dirudien arren, bilakabideen kronologiak erakutsi lezake (*h*)*irur*-ena datekeela: (*h*)*irur* + (*h*)*iri* > *Irur hiri* > *Iruriri* > *Iruri*. Gainera, garai hartako toponimoetan, ikusi dugunez, (*h*)*irur* lekukotzen da; gainera, *OEHan* esaten denez (ik. *hiru* sarrera) Iparraldean *hirur* izan da forma erabiliena xx. mendera arte.

⁷⁷ Pentsa liteke ez ote den *atorra* hitza ezizen horretan duguna, baina izen honek *-a* berezkoa du eta, beraz, ...*dicho atorra* esperoko genuke, ez bada hiperzuzenketatzen hartu nahi eta pentsatu hiztunak *-a* ezabatu duela artikulua delakoan; oso fenomeno berria da hau, ordea, baina ez dakigu halakorik posible ote zen Erdi Aroan.

singularra izan liteke eta. *Dario* adizkiak *jarío* aditzaren forma jokatu dirudi, Nor-Nori sailekoa. Nori pertsonari dagokio amaierako *-o* morfema.

XIII. mendekoa den Nafarroako Foru Orokorrean aditz trinkoa duen zerga-afari berezi baten izena dator: *On bazendu avaria*. Ilarregi eta Lapuertak (1869) egindako edizioan, amaierako hiztegian honako azalpena ematen dute:

Pecha llamada de este modo por los vascongados porque los villanos de órden ó de monasterios la ofrecían al abad cuando tomaba la posesion de su prelación, y se reducía á una cena que le presentaban los pecheros en reconocimiento del dominio directo que el monasterio tenía en las tierras que poseía esta especie de villanos. Om-ba-cendu-avaría, significa la *cena de dignacion*: literalmente *om bacendu*, si llevaseis á bien, ó si fuese de vuestra dignacion, *avaría*, la cena, que tambien por la afinidad de las letras p, b, y f, puede decirse *apavía* y *afaría*. Esta era pecha que los vasallos ó collazos estaban obligados á contribuir á su señor cuando llegaba el pueblo en que vivían, y tomó el nombre del cumplido con que le ofrecían la cena, la cual podría ser una formalidad necesaria para que el sucesor en el señorío ó prelación fuese reconocido á sus collazos, ó para que el mismo señor ó abad, cumplidos los términos del arrendamiento, se dignase prorogar lo ó mantener en el goce de sus tierras á los hijos del colono despues de su fallecimiento. En diversos pueblos de Castilla se conoció esta pecha con el nombre de *yantar* y *vituallas*.

Orreagako 1284ko saroi zerrendan ere *Onbaçendu* lekukotzen da toponimo gisa: *el rio que va pora Aycita berro ata Onbaçendu*. Ziurrenik, toponimo berari egiten dio erreferentzia 1110ean lekukotzen den *onbaçedu*⁷⁸ toponimoak ere (Ciervide 1976: 25). Beharbada, guztiak jatorriz Foruko egituratik datoz, hots *on bazendu avaria* moduko batetik.

Ikus dezakegunez, *On bazendu avaria* izen hori euskarazkoa da. *On* Nafarroako Foru Orokorrean beste behin agertzen da *ones* instrumentalean eta *avariaren* azalpen goraxeago emandako edizioegileen aipuan dator. *Bazendu* zer den nahiko argi geratzen da, **edun* aditzaren bigarren pertsonako forma trinkoa bide da. *Ba-* hori, edizioegileek emandako itzulpenean aditzera ematen denez, baldintzazkoa da. Lekukotasun honek erakutsi liezaguke baldintzazko egiturak XII. menderako sortuak eta erabiliak zirela. Bestalde, gaur egungo *zenduen-zenuen* txandakatzean *zenduen* zaharragoa dela pentsatzera garamatza lekukotasun honek; 1388-1401 urte ingurukoan den Urrexolako kantan ere, esaterako, *Gayça çenduan* agertzen da (*TAV*, §3.1.3); ziurrenik, **ze(n) + dun* banaketa egin liteke. **Edun* aditza, oro har, iragankorra izanik, objektu zuzena behar luke eta funtzio hau bete lezake *avariak*. *Om* dagokionez, gaude ez ote litekeen aditzaren partzetat hartu behar, eta **on edun* bezalako aditz konposatu bat berreraiki behar (ik. *OEH*, **on izan** sarrerako (b) azpiatala).

Perpausetan agertzen den lehenetariko aditz trinkoa XIV. mendeko *Pater Noster Txikian* dago: *dauilça*. *Ibili* aditzaren Nor saileko adizkia, hirugarren pertsona pluralekoa, *-tza* pluralgileduna. *Butroeko Andrearen eresian* ere (c. 1448; Arriolabengoa 1996: 81, 2008: 87) aurki daiteke aditz trinkorik. Bertan *nançuçu* aurki dezakegu, *entzun* aditzaren forma trinkoa, aginterazkoa eta Nor-Nork sailekoa. Bertan agertzen den bigarren pertsonako *-zu* morfema, zalantzarik gabe, singularra da, *Andra urena Butroecoari* egiten baitio erreferentzia. Aginterazko forma trinkoak agertzen dira, ha-

⁷⁸ Orpustanek (1999: 205) *onbacendu* lekukotzen du 1259an.

laber, urte bereko *Arrasateko erreketaren kroninan*, *A jo*, *jac*, *erac* esamoldean, Arriolabengoaren (2008: 125) interpretazioa zuzena bada: lehena *jo* aditzaren aginterazko forma trinkoa litzateke; bestea, *ero* aditz zaharrarena.

xv. mendeko gutunetan ere aditz trinkoak aurki ditzakegu: *jaunatiçula*, *eznayz*, *jaquiçu*, *dute*, *baytator*. Gisa guztietako adizkiak ditugu: Nor saileko *naiz* eta *dator*; Nor-Nork saileko *jakizu* eta *dute*; Nor-Nori-Nork gisako *dizula*. Subjuntibo trinkoa ere bada gutun honetan: *ez nayz beldur ezten alla*.

Beraz, ikus dezakegunez, Erdi Aroan aditzen forma trinkoak erabiltzen ziren, erabat garatuak zeuden ordurako eta historikoki erabili diren baino gehiago erabiltzen zirela dirudi, nahiz eta xv. menderako zenbait, *-i- erroaren trinkoak kasu, *fase spari-tan* egon. Beraz, badirudi, atzera eginda, EBZean adizki trinkoak bazirela.

4.3.5.2. Aditz perifrastikoak

Ezagutzen ditugun lehen forma perifrastikoak x-xi. mende inguruan lekukotzen dira, Donemiliagako Glosa ezagunetan (*jzioqui dugu* eta *ajutu ez dugu*) hain zuzen ere. Alabaina, itxuraz perifrastikoak badirudite ere, anakroniko izateko arriskuan gaude: *izioqui* adberbio izan liteke eta *ajutu*, aditz-partizipio itxura badu ere, partizipiotik eratorritako adjektiboa ere izan liteke; beraz, aditz trinkoen aurrean egon ginetzke.

Glosa hauetako batean agertzen den ezezko elementuaren kokaguneari dagokionez, ikusmolde diakronikotik ikertu gabe egon arren, badirudi [Ad. Nag. + ez + Ad. Lag] > [ez + Ad. Lag. + Ad. Nag.] aldaketak aditz perifrastikoaren gramatikalizazioarekin lotura izan lezakeela.

Aditz perifrastiko gehiago eta seguruagoak aurkitzeko xv. mendera arte itxaron behar da. Mende horretako erromantzezko gutunean, esaterako, *alegra çayteç* lekukotzen da. Ordurako, gaurko aditz perifrastikoen sistema osatua ikusten dugu. Gainera, -tu partizipioa aditzoinaren lekua hartzen ere hasia da, mendebale-erdialdeko hizkeretan; aoristoak ere Erdi Aro akaberarako emankortasuna galdua du; maiz lekukotzen bada ere, perifrasi berriak lekua hartzen doaz (zehaztasun gehiagorako cf. Mounole 2007).

Dena dela, Erdi Arorako badirudi **ezan* eta **edin* laguntzailekun perifrasiak perpaus nagusiko aditz perifrastiko bezala berreraiki litezkeela, ez iraganean aoristo formarekin bakarrik, baita orainaldian ere. Esate baterako xvi. mende bukaerako *Misererean* lekukotzen diren *zuri nazanean* edo *ygo dazagunean* bezalako adibideek erakuts lezake inoiz **ezan* aditzaren orainaldiko formak perpaus nagusiko perifrasiak izan zirela; nahiz eta lehen lekukotasunak agertzerako mendeko perpausetan bakarrik agertu.⁷⁹

4.3.5.3. Aditz jokatuabeak

Aditz jokatuabeen, eta batez ere aditz-izenen, historia Urgellek (2006) azterten du eta, beraz, ez dugu ezer berririk esateko. Beste hainbatetan gertatzen den be-

⁷⁹ Euskarazko perifrasiaren azterketa sakon eta diakroniko baterako, ik. Mounole (2011).

zala, aditz-izenaren lehen lekukotasuna Nafarroako Foru Orokorrean lekukotzen den zerga izenean agertzen da: *ozterate*. Lekukotasun hau da, Urgellek (2006: 927) gogorarazten duenez, lehen lekukotasun absolutua, eta 1545 aurretik ondoen lekukotzen dena. Dakigunez, euskara historikoan aditz-izenak egiteko erabiltzen den *-te* atzizkia *fase sparitan* dago. Aipatu lanean Urgellek (2006: 928), euskara arkaikoko⁸⁰ lekukotasunak erabilia, baieztatzen du *-te* aditz-izenak egiteko atzizkia bost oinarri motari erants dakiekeela: 1. *-n-z* bukatutako aditzak: *edate* (1533); 2. ozen + *-i* amaiera duten aditzak: *irakurte* (1425); 3. txistukari + *-i* bukaerako aditzak: *ekuste* (1545); 4. bokalez amaitu eta partizipio markarik ez duten aditzak: *ozterate* (XIII⁸¹); 5. *-gi/-ki* partizipioa duten aditzak: *eraizete* (xiv), *jalgite* (1545).

Erdi Aroko lekukotasunen artean, *-te*-dun adibide batzuk aurki ditzakegu *ozterate-z* landa. *Pater Noster Txikia*-n *iracurten* eta *eraizeten* lekukotzen dira, biak *-te* forma arkaikoarekin.⁸²

Mounolek (2008) euskararen sintaxi diakronikoa aztertzean erakusten du inperfektiboko *-ten / -tzen* atzizkiak, jatorriz, *-te / -tze* aditz-izenari *-n* inesiboaren marka gehituta sortu direla. Beraz, *ni mendian naiz* eta *ni etorten naiz* pareko egiturak lirateke, eta inesiboen dagoena predikatiboa litzateke. Gerora batak zein besteak izan duen garapena kontuan izan gabe, egituraren jatorriak berak bere jatorriaren kronologiarako gakoak eman ditzake. Inesiboak, oro har, artikulua eramane ohi du: *mendi-a-n*. Inesiboa daraman aditz-izenak, ordea, ez du artikulurik.⁸³ Honek pentsaraz dezake gerora inperfektiboa eman duen hasierako egitura predikatibo hura artikulua hedatzen hasi aurrekoa zela.

4.4. Sintaxia

Ezer gutxi dugu Erdi Aroko euskararen sintaxiaz esateko, xv. mendera arte ez baita sintaxiaren berri eman lezakeen testu luze aipagarriarik. Nolanahi ere den, Erdi Aroko lekukotasunetan oinarrituta, badira sintaxiaz esan ditzakegun hainbat kontu, batez ere hitz hurrenkerari dagozkionak (§4.4.1).

4.4.1. Hitz hurrenkera

Euskararen hitz hurrenkera ikuspuntu diakronikotik aztertu gabeko gaia da;⁸⁴ zer esanik ez, beraz, Erdi Aroko lekukotasunei dagokienez. Atal honetan, orduko lekukotasunak aztertu ondoren, hainbat elementuren arteko hurrenkera aztertuko dugu: izena eta adjektiboaren arteko hurrenkera (§4.4.1.1), genitiboa eta izenaren arteko hurrenkera (§4.4.1.2) eta zenbatzaile eta izenaren arteko hurrenkera (§4.4.1.3).

⁸⁰ Lakarraren (1997a) arabera, euskara arkaikoa 1400-1600 bitarteko euskara da, baina funtsean ez da Erdi Aroko euskaratik askorik bereizten.

⁸¹ Urgellek xiv. mendekotzat hartzen du *OEHi* jarraituz.

⁸² Gainerako atzizkiak ez agertzeak ez du esan nahi Erdi Aroan ez zeudenik, egon zitezkeen noski; baina *-te* atzizkia gerora agertzen ez den aditzekin agertzeak erakusten digu atzizki hau ugariagoa izan zitekeela eta besteek, batez ere *-tzek*, gerora, lekua hartu diola.

⁸³ Salbuespenak salbuespen; izan ere, Arratian, Bermeon, Mundakan eta agian beste nonbait *har-tzean* eta gisakoak dituzte inperfektiboan.

⁸⁴ Ideia nagusien laburpen baterako, ik. Reguero (2013b)

4.4.1.1. *Izena eta adjektiboa*

Itxura guztien arabera euskara OV hurrenkerako hizkuntza bada ere, adjektiboari dagokionez ez du hurrenkera mota honen ohiko irizpidea betetzen. OV hizkuntza gehienek [adjektibo + izen] hurrenkera badute ere, euskarak [izen + adjektibo] hurrenkera du. Erdi Aroko lekukotasunek ere hurrenkera hau erakusten dute: *Enneco belç* (Leire, 1072), *Enneco Verria* (Leire, 1098), *musu gorri* (Nafarroa, 1366).

Lakarraren (2005: 420-421) arabera, euskarak duen adjektiboaren “irregulartasun” honek ondoko gogoeta eginarazi behar lioke diakroniaz interesa duen tipologo eta hizkuntzalariari:

[D]ado que el A[djetivo] en vasc. está a la derecha y no hay indicios de que nunca haya estado en otro sitio, ¿por qué no privilegiar el tipo que favorezca o exija, no sólo el que sea compatible, con ese orden?’. En otras palabras: si cualquier lengua de V inicial está obligada a ser N + A mientras que las de orden SVO y SOV sólo son compatibles con el mismo pero no les es obligatorio en absoluto, entonces ha de ser VI la 1.ª opción (la 1.ª hipótesis en ser examinada, han de reexaminarse el resto de las evidencias en contra, etc.), por mucho que esto produzca quebraderos de cabeza o lleve a reanalizar o ponderar de manera diferente otros aspectos de la morfosintaxis de la lengua, incluso toda ella en su conjunto. Y es que no se ha llegado a nada en reconstrucción partiendo de regularidades; su lugar está al final y no al comienzo de ésta, la cual se basa en irregularidades, precisamente para tratar de explicarla. Parece que todo lo anterior es más que suficiente para pensar que en el orden N-A nos las habemos con cualquier cosa menos con una mera casualidad.

Bestalde, “irregulartasun” hau Lakarrak (2005: 419) euskararen beste “bitxikeria” batekin erlazionatzen du: “Hay razones para dudar de que el A[dj.] haya sido siempre en vasc. una clase abierta y numerosa, claramente diferenciada del N o del V.” Ez bide da “kasualitatea” adjektiboaren kokagunea bera eta adjektiboa klase itxia izatea. Bi gertakariak beste gertakari tipologikoekin batera aztertu behar liratekeela uste du Lakarrak. Honek, nolahi ere, gure gaitik kanpora garamatza, Erdi Aroko adjektiboa klase irekia dela baitirudi; baina bere kokagunea finkoa da, beti izenaren eskuinean agertzen baita.

4.4.1.2. *Genitiboa eta izena*

Genitiboari dagokionez, bi bereiziko ditugu: *-re(n)* jabego genitiboa eta *-ko* loka-tiboa. Biak ala biak Erdi Aroan maiz lekukotzen dira (ik. §4.3.3).

Oro har, OV hurrenkera duen hizkuntzari [genitibo + izen] hurrenkera dagokio, baina Erdi Aroko lekukotasunen bereizgarri nagusia genitiboaren kokagunea izan ohi da, maiz izenaren eskuinean ageri baitira bi genitibo motak: *Munio Iturr Aldeco* (Iratxe, 1203), *Eneco Erroco* (Iratxe, 1219), *Pero Garcia Bazterreco* (Nafarroa, 1366), *Sanso Urraquarena* (Arlegi, XIII. mendea), *Guarcea Ansorena* (Arlegi, 1247). Ikusten denez, jabego genitiboak determinatzailea darama kasu gehienetan; aldiz, leku-genitiboa artikularekin zein artikulua gabe ager daiteke.

Lakarraren ustez (2005: 422), lekukotasun hauek euskarak jasan duen deriba tipologikoaren erakusgarri izan litezke. Alabaina, merezi luke gogoratzea genitiboa izenaren eskuinean duten adibide guzti-guztiak antroponimikoak direla. Gainerakoetan,

salbuespenik gabe, izenaren ezkerrean agertzen dira: *Sarricohuri* (Araba, 1025), *Bazterreco ardança* (Iratxe, 1164), *Iriondoco soroa* (SJuan, d.g.). Martin Ibañez de Labieroren hilartzean (1393) ere leku genitiboa izenaren ezkerrean agertzen da: *Labieruco çalduna* eta *Vizcayco consejua*. Jabego genitiboari dagokionez, lehen lekukotasunetatik, antroponimoak ez diren kasuetan ere genitiboa izenaren ezkerrean agertzen da: *Orçiren çorita soroa* (Orreaga, 1284), *Ançare soroa* (Iratxe, 1397).

Genitiboa eskuinean izan eta antroponimoa ez den lehen adibidea Etxepareren gan aurki daiteke (1545: 20): *oracione igandeco*. Lazarragak ere badu hurrenkera hau erakusten duen adibiderik ere: *Jaun cerucoa* (AL: 1152r), *Gaztelu Guebaracoa* (A1: 1159r), *Larrosa maiacecoa* (A17: 1185v). Nolanahi ere, izenaren ezkerrean agertzen diren lekukotasunak ugariagoak dira.

Erdi Aroan lekukotzen diren toponimo eta antroponimo batzuk hitz elkartuak dira, eta hauetako zenbaitek ere, itxuraz behintzat, [genitibo + izen] hurrenkera dutela dirudi. Gisa honetakoak izan litezke, esaterako, *Ibarrola* eta *unamaizter*, biak hasiera-hasieratik lekukotuak. Itxura guztien arabera, *ibarreko* + *ola* eta *unaien maizterra* adierazten dute, eta biek lukete genitiboa izenaren ezkerretara.

Beraz, genitiboa izenaren ezkerretara egotea ezaugarri zaharra bide da, Erdi Aroan lekukotasunen hasiera-hasieratik euskarak zuen ezaugarri bat. Hortaz, zalantza egon liteke antroponimoetako hurrenkera, arkaikoa beharrean, ez ote den berrikuntza.

4.4.1.3. Zenbatzailea eta izena

Gaurko euskaraz eta, oro har euskara historikoan bezala, Erdi Aroko euskaraz ere zenbatzaileak, *bat* zenbatzailea salbu, izenaren ezkerrean agertzen dira (ik. §4.3.4). 1415ekoa da *bat* zenbatzailearen lehen lekukotasuna, dakigula behinik behin, eta bertan izenaren eskuinean agertzen da: *tertio bat*. 1443ko Mendietaren pasartean *ylaco bat* ('hi bezalako bat') agertzen da. Beste zenbatzaile batzuk lehenagokoak dira, eta guztietan izenaren ezkerrean agertzen dira: *Busturi* (Busturia, 1051), *Iruridoita*, *Irurdoeta* (Artaxoa, 1235), *bi sarohe* (Orreaga, 1284).

Alabaina toponimo batzuetan *bi* zenbatzailea izenaren eskuinean agertzen bide da: *Urbi*, *Urbietta*, *Urbina*, *Bidebieta* (Mitxelena 1953: §159). Tamalez, ez dugu zenbatzaileen sorrera eta garapena aztertzen duen lan diakronikorik zehaztasun gehiago emateko. Orpustanek (1999: 185) berrikuntza dialektaltzat hartzen du, *bat* zenbatzailearen analogiaz sortua, eta Erdi Aroan agertzen diren *Urbina*, *Urbietta* eta besteek bestelako interpretazioa behar dutela dio. Orpustanen arabera, toponimo hauetan duguna zenbaitetan ez litzateke *bi* zenbatzailea, eta *-ibi* edo *-ubi* proposa litezkeela iradokitzen du. Dena dela, batzuetan, *Bidebietan* esaterako, ez da zalantza handiegirik *bi* zenbatzailearen aurrean gaudela pentsatzeko. Bestalde, gogoan izan behar dugu orokorra dela *ordu biak* esatea, zenbatzailea izenaren ondotik.

4.5. Hiztegia

Hiztegiari dagokionez, interesatzen zaigunari bakarrik begiratuko diogu, alegia, dialektalizazioa ulertzeko datuetan bakarrik oinarrituko gara. Egia zor, lexikora mugatuta, nekeza da dialektoen edo hizkeren arteko banaketa egitea, hauxe baita gehien

alda daitekeena; hala ere, Erdi Aroko hainbat lekukotasunek erakusten dutenez, euskaraz hitz egiten zen eremua zatika bide liteke lexikoaren arabera.

Batez ere, hiztegi aldetik, iparralde-ekialde bateratu bat ikus dezakegu. Ereku honetan ohikoak dira *gapare/garape* daramaten antrononimoak (*Etxegapare* > *Etxepare*). Gisa honetako toponimoak Bidasoaren iparraldean eta Nafarroan bakarrik aurkitu ditugu; mendebalean ez dugu hitz honen adibiderik aurkitu. *Gapare* hitza ez da hitz solte bezala lekukotzen (bai, aldiz, *kapare*; ik. *OEH*, s.v. *kapare*). Bidasotik hegoaldera *Etxenagusia* bide da ordaina (Mitxelena 1953: §366).

Banaketa bera, edo antzekoa, erakusten du *eibera* hitzak ere. *OEHn* nagusiki iparraldeko tradizioko hitza dela esaten da, baina Erdi Aroko lekukotasunetan Nafarroa Garaian ere *eibera* hitza agertzen zaigu; Iratxeren bertan *Erret ihera Guieuelea* dugu.

Bestalde, eremu murriztagoak izan litezkeen hitzak agertzen dira Erdi Aroko lekukotasunen artean. 1364 urtean Etxarri-Aranazko antroponimo batean *Buztegui* agertzen da. *OEHren* arabera, aldaera hau Erronkarikoa da. Beraz, bi azalpen egon litezke: Erronkarikoa da eta Etxarri-Aranazen lekukotzen den pertsona hori erronkariarra zen; edo Erdi Aroan aldaera horrek hedadura handiagoa zuen. Gogora dezagun esanahi bera duen *buruzagi* ere lekukotzen dela Nafarroa garaian.

Halaber, *Guillelmi Picaraça* (SJuan, 1209) lekukotzen da Erdi Aroan. Izenaren alboan doan *Pikaratz*, Erdoziak (2004) dakarrenez, Sakanako aldaera da, *mika* orokorraren aldean; erromantzeko *Urracaren* pareko izena genuke, baina behin bakarrik lekukotua. Gaur egun Sakanako aldaera bada ere, Erdi Aroko antroponimo hau Murchantekoa da, eta eremu honetan aspaldi galdua zen euskara. Lacarrak (1957: 17) azaltzen duenez, Erdi Aroan Ebro erriberan birpopulaketa egon zen, eta Nafarroa erdialdeko biztanleak izan ziren erribera birpolulatu zutenak: Artaxoa, Mendigorria, Larraga eta ingurukoa. Beraz, aurreko kasuan bezala, bi aukera ditugu: Murchantera lekualdatzen den pertsona izena Sakana aldekoa izatea; edo Nafarroako erdiguneko izatea eta, beraz, *pikaratz* aldaerak egun duen baino hedadura handiagoa izatea.

5. Ondorioak eta periodizazioaz zenbait ohar

Lan honen ardatz nagusia Erdi Aroko euskara izan da, eta hau gehixeago ezagutzeari izan da gure lanaren helburu behinenetakoa. Gure ikerketa honetan, garai hartako lekukotasun urriek eman diezaguketen ezaugarrietan oinarriturik, orduko euskararen ezaugarri fonologiko, morfologiko eta sintaktikoak eman ditugu. Argi dago, hala ere, lana ez dela bukatu. Erdi Aroko euskararen ezagutzan asko dago egiteko, lan zehatzagoak beharrezkoak dira oraindik.

Hasieran aipatu dugunez, Lakarrak (1997a) eta Gorrotxategi & Lakarrak (2001) euskararen periodizazioa egiteko orduan Erdi Aroko euskara garai batean sartzen dute, tartean mende asko egon arren. Gaude, ordea, Erdi Aroko euskararen azterketa zehatzagoa eginda, eta EBZaren berreraiketan sakonduta, garai luze hau zatika genezakeela. Hona hemen hitz bitan Erdi Aroko periodizazio baterako zirriborro bat, zehaztasun gehiagorako ikerketa berriak behar badira ere:

1. Akitaniera osteko euskara: III-VI. mende bitarteko euskara. Garai honetan aldatuta handiak gertatu bide ziren; batez ere, kontsonante sistema aldatu zen; lenis-fortis oposaketa garai honetan galdu zen.

2. Euskara Batu Zaharra: VI-VIII. mende bitarteko euskara. Orekatze eta bateratze garaia. Aldi honetan gizartea egonkortu eta hizkuntzan batasuna gertatu zen. Dialekto historikoen sorburu den hizkuntza batua garai honetan sortu zen.
3. Lehen dialektalizazio aldia: VIII-XII. Garai honetan EBZaren lehen dialektalizazio aldia hasten da. Ikusi dugunez, bi eremu dialektal bereiz litezke: mendebalekoa eta ekialdekoa. Garai honetarako erdigune berritzailea nabarmentzen hasten da; eremu horretan hasperena galtzen hasi eta garaia amaierarako galdua zen.
4. Bigarren dialektalizazio aldia: XII-XVI. Garai honetan bi eremu dialektal egotetik hiru izatera pasatzen da. Hasperenaren galera mendebalera ere hedatzen da garai honetan.

Bistan da, beraz, oraindik egiteko asko dagoela Erdi Aroko euskarari dagokionez.

EBZaren berreraiketari begira, 1981az geroztik euskalarien artean EBZ inoiz izan zela onartua egon bada ere, honen gaineko berreraiketeta eta ikerketak ez dira behar adinakoak izan. Berriki arte ez da EBZari buruzko gogoeta askorik egin (ik. orain Lakarra 2011 eta 2012, Reguero 2010 eta 2011c). Gure lan honetan datu batzuk eman ditugu eta nolakoa izan zitekeen aurreikusten ere ahalegindu gara. EBZ sekula lekukotu gabeko aitzinhizkuntza den neurrian, hau berreraikitzeo hizkuntzalaritza historiko eta konparatuak ematen dizkigun metodoak erabili behar ditugu. Gainerako aitzinhizkuntzen berreraiketek bezala, EBZarenak ez du berreraiketa bera soilik helburu; ez da jomuga EBZaren garaian hitz egiten zen hizkuntza zehatz-mehatz ezagutzea, kontu anekdotiko gisa. Aitzitik, edozein berreraiketaren xedeetako bat hizkuntzak izan duen eboluzioa eta garapena ezagutzea da. Alegia, EBZ nolakoa izan zitekeen ezagutzea euskara nola, zein norabidetan, aldatu den jakiteko bidea besterik ez da. Eta horretan asko dugu oraindik egiteko.

Euskararen dialektalizazioari begira, hipotesi berri zenbait jarri ditugu mahai gainean, batez ere hasierako bi eremu dialektalak eta geroxeagoko hirurak aurkeztean; dialektalizazioa prozesu bat izan zela ikusi dugu, eta ez bat-batean gertatutako zerbait. Ikerketa berriagoek gure hipotesia baieztatu eta behin betirako baztertuko dute, baina gaude, zientziak eta ikerketak aurrera egingo badute, gisa honetako hipotesiak planteatu eta argumentu bidez indartu behar direla, eta hala egin dugula uste dugu; hori espero dugu behintzat.

Bibliografia

Corpusa

- Arzamendi, Jesús, 1985, *Términos vascos en documentos medievales de los siglos XI-XVI*, UPV/EHU, Bilbo.
- Azkarate, Agustín, 1985, «Nueva inscripción altomedieval vizcaína (San Martín de Gaztelua, Abadiano) y revisión del epígrafe de IAUNINCO (Andra Mari de Muntzaraz, Abadiano, Vizcaya)», *ASJU* XIX-1, 53-67.
- & Iñaki García Camino, 1996, *Estelas e inscripciones medievales del País Vasco (siglos VI-XI): I. País Vasco occidental. Euskal Herriko erdi aroko hilarri eta inskripzioak (VI-XI. men-*

- deak*): I. *Euskal Herriko mendebaldea*, Eusko Jaurlaritzaz-Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo.
- Ciervide, Ricardo, 1976, «Toponimia del Becerro antiguo de Leyre (siglos XII-XIII)», *FLV* 23, 237-284.
- , 1992a, «Antropónimos de la Baja Navarra según el censo de 1350», in *Luis Villasanteri omenaldia = Homenaje a Luis Villasante*, Euskaltzaindia, Bilbo, 127-142.
- , 1992b, «Onomástica medieval contrastada en la Navarra peninsular y continental (siglos XIV-XV)», in Manuel Ariza Viguera (arg.), *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua española*, 2. lib., 937-948.
- , 1994, *Le censier gothique de Soule*, Éditions Izpegi, Baigorri.
- , 1996a, «Leyre: Onomástica del Becerro Antiguo. Consideraciones», *FLV* 71, 119-134.
- & Julián Santano, 1985, *Colección diplomática de documentos gascones de la Baja Navarra (siglos XIV-XV)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- García de Cortázar, José Ángel; Arizaga, Beatriz; Martínez Ochoa, Rosa M.^a & María Luz Ríos, 1979, *Introducción a la historia medieval de Álava, Guipuzcoa y Vizcaya en sus textos*, Txertoa, Donostia.
- Goihenetxe, Eugene, 1966, *Onomastique du nord du Pays Basque (X^e-XVe siècle)*, Bordele. Berrarg. *Iker* 27, Euskaltzaindia, 2011.
- Hidalgo de Cisneros, Concepción, 1988, *Colección Documental del Archivo Municipal de Elorrio (1013-1519)* (Fuentes documentales medievales del País Vasco, 16), Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- ; Largacha, Elena; Lorente, Araceli & Adela Martínez, 1986, *Colección Documental del Archivo General del Señorío de Vizcaya* (Fuentes documentales medievales del País Vasco, 9), Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Ilarregi, Pablo & Segundo Lapuerta, 1869, *Fuero General de Navarra*, Imprenta Provincial, Iruñea.
- Irigarai, Angel, 1955, «Antropónimos medioevales de Navarra», *Príncipe de Viana* 16, 493-506.
- , 1960, «Onomástica medieval de Navarra», *Príncipe de Viana* 21, 131-135.
- Jimeno Jurío, José María, 1973, «El libro Rubro de Iranzu», *Príncipe de Viana* 120-121, 221-270.
- & Roldán Jimeno Aranguren, 1998, *Archivo General de Navarra (1197-1234)* (Fuentes Documentales Medievales del País Vasco, 89), Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Lacarra, José María, 1930, «Onomástica vasca del siglo XIII», *RIEV* 5, 247-254.
- Líbano, Ángeles, 1995-1999, *Toponimia medieval en el País Vasco*. 4 liburuki (*Onomasticon vasconiae* 14, 16, 19, 20), Euskaltzaindia, Bilbo.
- Mitxelena, Koldo, 1964a, *Textos Arcaicos Vascos*. Berrarg. 1990 (*ASJU*ren Gehigarriak, XI), Gipuzkoako Foru Aldundia-Euskal Herriko Unibertsitatea, Donostia.
- , 1969a, «Notas lingüísticas a *Colección diplomática de Irache*». Orain in Michelena 2011, IX, 463-529.
- , 1969b, «Apéndice. Notas sobre los nombres de persona en la Navarra medieval», Orain in Michelena 2011, IX, 502-538.
- Mora Afán, Juan Carlos, 2005, *Zizurkilgo historia. Bailaratik hiribildura (1186-1615)*, Lizardi Kultur Elkarte, Tolosa.
- Orpustan, Jean Baptiste, 1997, «Histoire et onomastique médiévales. L'enquête de 1249 sur la guerre de Thibaud I de Navarre en Labourd», *Lapurdum* 2, 161-235.

—, 2000b, «Anthroponomastique medieval en Pays Basque: Prénoms et surnoms en Basse-Navarre et Soule au debut du xive siècle (1305-1350)», *Lapurdum* 5, 183-221.

Ikerketak

Agud, Manuel, 1973, «Áreas toponímicas en el País Vasco», *ASJU* VII, 37-56.

Apat-Etxebarne, Angel, 1974, *Una geografía diacrónica del euskera en Navarra*, Ediciones y Libros, Iruñea.

Arbelaiz, Juan José, 1978, *Las etimologías en la obra de Luis Michelena*, Kardaberaz, Tolosa.

Arejita, Adolfo; Manterola, Ander & Segundo Oar-Arteta, 2007, *Euskararen geografía historikoa*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.

Aritzimuño, Borja, 2011, *Antzinateko euskal idazkunak eta aitzineuskararen berreraiketa: corpusa, analisisa eta ondorioak*, EHU/UPV-ko tesina argitaragabea.

Arriolabengoa, Julen, 1996, «Erdi Aroko kanta ezezagunak Iburguen-Cachopin kronikan (1570-1620). Butroeko Andrearen Eresiaren bertsio ezezaguna; Salinasko Kontearen Kantua; Errodrigo Zaratekoaren Kantu Epikoa», *ASJU* XXX-1, 71-98.

—, 2008, *Euskara Iburguen-Cachopin Kronikan. Testu zaharren ediziorako kontribuzioa*, Euskaltzaindia-BBK Fundazioa, Bilbo.

Artiagoitia, Xabier, 2000, *Hatsarreak eta parametroak lantzen*, UPV/EHU-Arabako Foru Aldundia, Gasteiz.

Askoren artean, *Sareko Euskal Gramatika*, UPV/EHU. <<http://www.ehu.es/seg/>> [azken bisita: 2012/06/08].

Azkarate, Agustín, 2004b, «El País Vasco en los siglos inmediatos a la desaparición del Imperio Romano», in Barruso & Lema (arg.), 23-50.

Azkarate, Miren, 1990, *Hitz konposatuak euskaraz*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.

Barbero Abilio & Marcelo Vigil, 1965 [1974], *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Ariel, Bartzelona.

Barrena, Elena, 1990, *La formación histórica de Guipúzcoa*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.

Barruso Pedro & José Ángel Lema (arg.), 2004, *Historia del País Vasco. Edad Media (siglos v-xv)*, Hiria, Donostia.

Bazán Díaz, Iñaki, 2004, «La caracterización de la civilización vasca medieval (siglos XII-XV)», in Barruso & Lema (arg.), 443-476.

Belasko, Mikel, 2004, «Toponimia y panorama lingüístico de la Ribera de Navarra y comarcas circundantes», in Jimeno & López- Mugartza (arg.), 55-78.

—, 2006, *Mikel Belasko. Toponimia* [bloga], <<http://mikelbelasko.blogspot.com.es/>> [azken bisita: 2012/06/08].

Bilbao, Gidor; Gómez, Ricardo; Lakarra, Joseba A.; Manterola, Julen; Mounole, Céline & Blanca Urgell, 2010, *Lazarragaren eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*, [online], UPV/EHU, Gasteiz.<<http://lazarraga.com>>, [azken bisita: 2012/06/08].

Camino, Iñaki, 1998a, «Zer dago dialektologiaren gibelean?», in Camino (arg.), 1998b, 111-144.

— (arg.), 1998b, *Nafarroako hizkerak*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.

—, 2004, *Hego-nafarrera*, Nafarroako Gobernu, Iruñea.

- , 2008, «Nafarroa Behereko euskara zaharra», *ASJU* XLII-1, 101-169.
- , 2009a, «Dialektologiaren alderdi kronologikoaz», *FLV* 108, 209-247.
- , 2009b, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Elkar, Donostia.
- , 2011, «Pirinioak, ekialdea eta euskal mintzoak», in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 773-822.
- , 2012, «Ekialdeko euskararen iraganaz», in Epelde, Irantzu (arg.), 87-153.
- Campbell, Lyle, 1998 [2004²], *Historical Linguistics. An introduction*, Edimburg University Press, Edimburg.
- , 2000, «Time perspective in linguistics», in Renfrew, Colin; McMahon, April & Larry Trask (arg.), *Time depth in Historical Linguistics*, The McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.
- Caro Baroja, Julio, 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Txertoa, Donostia.
- , 1949, *Los vascos*. Berrarg. in *Nosotros los vascos. Julio Caro Baroja*, Lur, Donostia, 2. lib., 65-266.
- , 1969, «Observaciones sobre el vascuence y *Fuero General* de Navarra», *FLV* 1. Berrarg. in *Nosotros los vascos. Julio Caro Baroja*, Lur, Donostia, 3. lib., 105-122.
- , 1984, *El laberinto vasco*, Txertoa, Donostia.
- Chambon, Jean-Pierre & Yan Greub, 2002, «Note sur l'âge du (proto)gascon», *Revue de Linguistique Romane* 66, 473-95.
- Cid Abasolo, Carlos, 2002, «Las fronteras de la lengua vasca a lo largo de la historia», *Revista de Filología Románica* 19, 15-36.
- Ciervide, Ricardo, 1980a, «Toponimia navarra: historia y lengua», *FLV* 34, 87-106.
- , 1980b, «En torno a la problemática lingüística en la Navarra medieval», *FLV* 35, 395-402.
- , 1981, «Consideraciones en torno a la toponimia de Roncesvalles», *ASJU* XV, 274-285.
- , 1986, «A propósito de un texto gascón de San Sebastián de 1304», *RIEV* 31-3 (= *Caro Barojari Omenaldia*), 861-875.
- , 1992a, «Antropónimos de la Baja Navarra según el censo de 1350», in *Luis Villasanteri omenaldia = Homenaje a Luis Villasante*, Euskaltzaindia, Bilbo, 127-142.
- , 1992b, «Onomástica medieval contrastada en la Navarra peninsular y continental (siglos XIV-XV)», in Manuel Ariza Viguera (arg.) *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua española*, 2. lib., 937-948.
- , 1994, *Le censier gothique de Soule*. Éditions Izpegi, Baigorri.
- , 1996b, «Consideraciones históricas en torno al euskera en Álava. Nuevos testimonios», *FLV* 72, 287-296.
- , 1998a, «Diversos contenidos histórico-lingüísticos de la toponimia de Álava», *FLV* 78, 329-342.
- , 1998b, «El euskera en la Navarra medieval en su contexto románico», *FLV* 79, 497-514.
- , 1998c, «Scripta medieval occitana en Euskal Herria», *FLV* 62, 43-60.
- , 2004, «El patriciado urbano occitano en la Navarra medieval», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 163-174.
- , 2008, «Scripta medieval en Baja Navarra (ss. XIV-XV)», *Oihenart* 23, 45-60.
- , 2011a, «Occitano languedociano y gascón en la Navarra medieval, País Vasco Norte y Guipúzcoa», in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 761-772.

- , 2011b, «Aportaciones a la onomástica medieval de la Alta y Baja Navarra (s. XIV)», *Oihenart* 26, 131-144.
- Coromines, Joan, 1960, «La toponymie hispanique préromane et la survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Âge. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées centrales», in *VI. Internationaler Kongress für Namenforschung = VIth International Congress of Onomastic Sciences = VIè Congrès International de Sciences Onomastiques, München, 24.- 28. August 1958*, Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission & C.H. Beck'schen, München, I, 105-146.
- , 1965, *Estudis de toponimia catalana*, Barcino, Barcelona.
- , 1972a, «De toponimia vasca y vasco-románica en los Bajos-Pirineos. La acentuación de los antiguos vascos según nos la revelan sus correspondencias bearnesas y las demás romanizadas», *FLV* 12, 299-319.
- , 1972b, *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, Gredos, Madrid.
- Coyos, Jean-Baptiste, 2011, «Zubereraren eta biarneraren arteko harremanez: lexiko maila-
legatua eta ahoskatzea-Lehen balantzea» in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 919-949.
- Epelde, Irantzu (arg.), 2011 [2014], *Euskal dialektologia: lehena eta oraina (ASJUren Gehigarriak LXIX)*, UPV/EHU, Bilbo.
- Elordieta, Gorka, 2011, «Euskal azentuaren bilakaera: hipotesiak eta proposamenak», in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 989-1014.
- Erdozia, Jose Luis, 2004, *Sakanako hiztegi dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 2006, «Arabako ekialdea eta Sakanako continuumaren azterketa diakronikoa», *FLV* 102, 233-254.
- Fagoaga, Blas, 1962, «Datos para la geografía histórica del euskera en Navarra», *Euskera* 7, 205-213.
- Fernández Palacios, Fernando, 2011, «Hacia una cronología de la toponimia románica y vascuence en Las Encartaciones (Vizcaya)», *Oihenart* 26, 163-175.
- Garate, Justo, 1931, «Interpretación de la toponimia vasca», *RIEV* 22-4, 588-601.
- , 1933, «Ensayo sobre los nombres vascos de parentesco», *RIEV* 24-4, 106-107.
- García Arancón, Raquel, 2004, «Judíos y moros: minorías lingüísticas en la Navarra medieval» in Jimeno & López- Mugartza (arg.), 151-161.
- García de Albisu, Balbino, 2004, «El catecismo de Artaza. Nueva evidencia del euskera de Améscoa», *FLV* 97, 555-580.
- García Camino, Iñaki, 2004, «Origen y consolidación de la sociedad feudal en el País Vasco (siglos IX-XII)», in Barruso & Lema (arg.), 247-278.
- García Martín, José María, 2001, *La formación de los tiempos compuestos del verbo en español medieval y clásico: Aspectos fonológicos, morfológicos y sintácticos* (Anejo no. 47 de la Rev. Cuadernos de Filología), Universitat de València, Valentzia.
- Gómez, Ricardo, 1994, «Euskal aditz morfologia eta hitzordena: VSO-tik SOV-ra», in J. B. Orpustan (arg.), *La langue basque parmi les autres*. Izpegi, Baigorri, 93-114.
- & Koldo Sainz, 1995, «On the origin of the finite forms of the Basque verb», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, 235-274.

- & Blanca Urgell, 2010, «Descripción y defensa de la lenguas vasca durante los siglos XVI y XVII», in A. M. González Carrillo (arg.), *Post tenebras spero lucem. Los estudios gramaticales en la España medieval y renacentista*, Granadako Unibertsitatea, Granada, 257-320.
- Gómez Villar, Rufino, 2003, «Toponimia vasca en la comarca de Belorado (Burgos)», *FLV* 92, 165-182.
- González Bachiller, Fabián, 2001, «Antroponimia vasca en la documentación de Santo Domingo de la Calzada (La Rioja) de los siglos XII y XIII», *FLV* 88, 383-402.
- González Ollé, Fernando, 1970, «Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra», *Boletín de la Real Academia Española* 50, 31-76.
- , 1990, «Etimología del topónimo Estella», *Príncipe de Viana* 190, 329-344.
- González Perujo, José María & Martín Martínez Sáenz de Jubera, 1998, «Onomástica vasca en La Rioja», *FLV* 79, 475-496.
- Gorrochategui, Joaquin, 1984, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, UPV/EHU, Bilbo.
- , 1985, «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* XIX-2. Berrarg. in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), 1992, *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*, Gipuzkoako Foru Aldundia-UPV/EHU, Donostia, 1-24.
- , 2004, «Las raíces lingüísticas de Navarra», in Jimeno & López- Mugartza (arg.), 105-122.
- , 2009, «Vasco antiguo: algunas cuestiones de geografía e historia lingüísticas», *Palaeohispanica* 9, 539-555.
- , 2011a, «Euskara zaharra», in Sargarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 695-716.
- , 2011b, «Las armas de la filología», in Lakarra, Gorrochategui & Urgell (arg.), 41-70.
- & Joseba A. Lakarra, 1996, «Nuevas aportaciones a la reconstrucción del protovasco», in Villar & Encarnaçao (arg.), *La hispania prerromana. Actas del VI coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra 13-15 de octubre de 1994)*, Universidad de Salamanca-Universidad de Coimbra, Salamanca, 101-145.
- & —, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in Villar & Fernández Álvarez (arg.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania (Actas del VIII Coloquio Internacional sobre Lenguas y Culturas Prerromanas en la Península Ibérica; Salamanca, 1999)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 407-438.
- Guitier, Henri, 1989, «Elementos de cronología fonética del vascuence», *ASJU* XXVIII-3, 797-800.
- Igartua, Iván. 2002, «Euskararen hasperena ikuspegi tipologiko eta diakronikotik», in X. Artigoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk (ASJUren Gehigarriak, XLIV)*, UPV/EHU, Bilbo, 366-389.
- Intxausti, Joseba, 1994, *El euskera en Álava*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Irigarai, Angel, 1935, «Documentos para la geografía lingüística de Navarra», *RIEV* 26-4, 601-623.
- Irigaray, Angel & Koldo Mitxelena, 1955, «Nombres vascos de persona». Orain in Michelena 2011, IX, 403-424.
- Irigoién, Alfontso, 1986, *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*, Deustuko unibertsitatea, Bilbo.
- , 1988, «Las Glosas Emilianenses y la lengua vasca», *FLV* 51, 5-15. Berrarg. in *De re philologica linguae uasconicae*, III, 15-29, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 1990.

- Jimeno Jurío, José María, 1997, *Navarra. Historia del euskera*. Txalaparta, Tafalla.
- , 2004a, «Las lenguas escritas y habladas en Pamplona», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 175-195.
- , 2004b, *Capítulos de la historia del euskera* (Obras escogidas de J. J. Jimeno Jurío, 6), Pamiela, Iruñea.
- , 2004c, *Retroceso histórico del euskera en Navarra* (Obras escogidas de J. J. Jimeno Jurío, 7), Pamiela, Iruñea.
- , 2006, *La Navarra medieval* (Obras Completas, 4) Udalbide, Pamiela, Euskara Kultur Elkargoa, Iruñea.
- Jimeno Aranguren, Roldán, 1999, «Sustrato cultural de la Vasconia altomedieval», *RIEV* 44-2, 441-454.
- , 2001, «El euskera en los siglos altomedievales», *Euskonews & Media* [online] 121. <http://www.euskonews.com/0121zbk/gaia12103es.html> [azken bisita: 2011-11-03].
- & Juan Carlos López-Mugartza (arg.), 2004, *Vascuence y romance: Ebro-Garona, un espacio de comunicación*, Nafarroako Gobernua, Nafar Ateneoa, Iruñeko Udala, Iruñea.
- Jordán, Carlos, 1998, «De la raíz *iz- ‘agua’ en vasco», *FLV* 30, 267-279.
- Knörr, Henrike, 1998, *Lo que hay que saber sobre la lengua vasca en Álava-Arabako euskarari buruz jakin behar dena*, Fundación Caja Vital Kutxa Fundazioa, Gasteiz.
- , 2004, «El euskera en tierras del romance: Rioja Alavesa, La Rioja, Burgos y Encartaciones», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 45-54.
- & Koldo Zuazo (arg.), 1998, *Arabako Euskararen Lekukoak. Ikerketak eta testuak*. Eusko Legebiltzarra, Gasteiz.
- Lacarra, José María, 1957, *Vasconia medieval. Historia y filología* (ASJUren Gehigarriak II), Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- , 1975 [2000²], *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- & A. J. Martín Duque, 1965, *Colección diplomática de Irache*, 1. lib.: *Fuentes para la historia de Navarra* 59, CSIC, Madril.
- Lakarra, Joseba, A. 1984, «*Bertso Bizkaitarrak* (1688)», *ASJU* XVIII-2, 89-184.
- , 1986, «Bizkaiera Zaharra euskalkien artean» *ASJU* XX-3, 639-681.
- , 1995, «Reconstructing the Pre-Proto-Basque-Root», in J. I. Hualde, J. A. Lakarra & R. L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque Language*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, 189-206.
- , (arg.), 1996a, *Refranes y Sentencias (1596). Azterketa eta edizioa*. Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1996b, «Sobre el europeo antiguo y la reconstrucción del protovasco», *ASJU* XXX-1, 1-70.
- , 1997a, «Euskararen historia eta filología: arazo zahar, bide berri», *ASJU* XXXI-2, 447-536.
- , 1997b, «Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta barneberreraiketa», *ASJU* XXXI-2, 537-616.
- , 2002, «Etymologiae (proto)uasconicae LXV», in X. Artiagoitia, P. Goenaga & J. A. Lakarra (arg.), *Erramu boneta: Festschrift for Rudolf P. G. de Rijk* (ASJUren Gehigarriak, XLIV), UPV-EHU, Bilbo, 425-442.
- , 2003, «Hacia un nuevo paradigma etimológico vasco: Forma canónica, filología y reconstrucción», *ASJU* XXXVII-1, 261-391.
- , 2005, «Prolegómenos a la reconstrucción de segundo grado y al análisis del cambio tipológico en (proto)vasco», *Acta Palaeohispanica IX = Palaeohispanica* 5, 407-459.

- , 2006a, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 2006, 561-621.
- , 2006b, «Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica», *Oihenart* 21, 229-322.
- , 2011, «Aitzinhizkuntzaren berreraiketarantz: egindakoaz eta eginkizunez», in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 617-694.
- , 2012, «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in Epelde, Irantzu (arg.), 155-241.
- & Jose Ignazio Hualde (arg.), 2006, *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R.L. Trask-R.L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz* (= ASJUXL-1/2).
- ; Gorrochategui, Joaquín & Blanca Urgell (arg.), 2011, *2nd Conference of the Luis Michelena Chair. Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra. II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, UPV/EHU, Gasteiz.
- Lapesa, Rafael, 1961, «Del demostrativo al artículo», *Nueva Revista de Filología Hispánica* 15-1/2, 23-44.
- Larrea, Juan José, 2002, «Aux origines d'un mythe historiographique: l'identité basque au Haut Moyen Age», in M. Banniard (arg.), *Langages et peuples d'Europe. Cristallisation des identités romanes et germaniques (VIIe-XIe siècles): colloque international organisé par le Centre Européen d'Art et Civilisation Médiévale de Conques et l'Université de Toulouse-Le Mirail (Toulouse-Conques, juillet 1997)*, CNRS & Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse, 129-156.
- Lass, Roger, 1994, *Old English: an historical companion*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lazarraga, Juan Perez, 2010 [c. 1602], «AL-Artzain-liburua» [PDF], in G. Bilbao *et al.* (arg.), *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*, UPV/EHU, Gasteiz. <<http://lazarraga.com>> [azken bisita: 2012/07/09].
- Lema, José Ángel, 2004, «Evolución política de los territorios históricos: Álava, Guipúzcoa y Vizcaya en la Edad Media», in Barruso & Lema (arg.), 111-154.
- Líbano, Ángeles, 2006, «El punto de vista filológico en las fuentes medievales del País Vasco: elaboración y análisis de corpus», *Oihenart* 21, 323-329.
- López-Mugartza, Juan Carlos, 2000, «Erronkarieraren deskribapena, toponimiaren bidez», in K. Zuazo (arg.), *Dialektologia gaiak*, UPV/EHU-Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 175-219.
- , 2004, «Roncal, Ansó y Barétous (Bearne), tres zonas pirenaicas en contacto», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 197-277.
- , 2008, *Erronkari eta Ansoko toponimiaz* (Mendaur), Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia, Iruñea.
- Luchaire, Achille, 1877, *Les origines linguistiques de l'Aquitaine*, Imprimerie et lithographie Veronese, Paue.
- , 1879, *Études sur les idiomes pyrénéens de la région française*, Maisonneuve et cie, Paris.
- Manterola, Julen, 2006, «-a artikulu definituaren gainean zenbait ohar», in Lakarra & Hualde (arg.) 2006, 651-676.
- , 2008, «Euskarazko artikuluak Erdi Aroko agiri bilduma batean», *Oihenart* 23, 371-379.
- Martinet, André, 1974 [1955], «La reconstrucción estructural: las oclusivas del vasco», in *Economía de los cambios fonéticos*, Gredos, Madril, 524-550.

- Martinez Areta, Mikel, 2003, «Hitz-konposaketa euskaraz eta aitzin-euskaraz», *ASJU* XXX-VII-1, 1-84.
- , 2006, *El consonantismo del protovasco*, UPV/EHU-ko tesi argitaragabea.
- McGregor, William, 2009, «Tipology of ergativity», *Language and Linguistic compass* 3/1, 480-508.
- Meillet, Antoine, 1925 [2001], *Metodo konparatzailea hizkuntzalaritza historikoan*, UPV/EHU, Bilbo.
- Menéndez Pidal, Ramón, 1918, «Sobre las vocales ibéricas *e* y *o* en los nombres topónimos». Berrarg. in Menéndez Pidal, 1962, 73-118.
- , 1948, «'Javier-Chabarrí', dos dialectos ibéricos». Berrarg. in Menéndez Pidal, 1962, 119-135.
- , 1962, *En torno a la lengua vasca*, Espasa-Calpe Argentina, Buenos Aires.
- Merino Urrutia, José Juan Bautista, 1978, *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.
- Mitxelena, Koldo, 1953 [1955²], *Apellidos Vascos*, Txertoa, Donostia. Orain in Michelena 2011, IX, 1-235.
- , 1956, «Introducción fonética a la onomástica vasca». Orain in Michelena 2011, IX, 237-274.
- , 1957, «El genitivo en la onomástica medieval». Orain in Michelena 2011, IX, 429-441.
- , 1960, «Los dialectos indoeuropeos hispánicos». Orain in Michelena 2011, III, 69-74.
- , 1961a [1990], *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak IV)*, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- , 1961b, «Los nombres indígenas de la inscripción hispano-romana de Lerga (Navarra)». Orain in Michelena 2011, V, 245-260.
- , 1963 [1990] *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. *ASJUren Gehigarriak XX*, Donostia.
- , 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Orain in Michelena 2011, V, 1-115.
- , 1966, «Joan Corominas: *Estudis de toponimia catalana*». Orain in Michelena 2011, IX, 343-352.
- , 1969c, «Sobre algunos nombres vascos de parentesco». Orain in Michelena 2011, VIII, 331-354.
- , 1971a, «Toponimia, léxico y gramática». Orain in Michelena 2011, IX, 275-308.
- , 1971b, «Notas sobre las lenguas de la Navarra medieval». Orain in Michelena 2011, V, 380-399.
- , 1974, «El elemento latino-románico en la lengua vasca». Orain in Michelena 2011, V, 305-336.
- , 1976a, «Onomástica y población en el antiguo reino de Navarra: la documentación de San Millan». Orain in Michelena 2011, V, 361-377.
- , 1976b, «La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas». Orain in Michelena 2011, I, 197-213.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* XV, 289-313. Orain in Michelena 2011, VII, 517-545.
- , 1982a, «Sobre la lengua vasca en Alava durante la edad media». Orain in Michelena 2011, V, 403-418.
- , 1982b, «Sobre la historia de la lengua vasca». Orain in Michelena 2011, V, 117-132.
- , 1984, «Estratos en la toponimia alavesa». Orain in Michelena 2011, IX, 353-366.

- , 1985, «Algunos nombres de Contrasta», *ASJU* XIX-2, 595-602. Orain in Michelena 2011, IX, 367-374.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca [SHLV]*, J. A. Lakarra (arg.), *ASJU*ren Gehigarriak X, Donostia, 2 liburuki.
- , 1991, «Hitz eta izenen jatorriaz». Orain in Michelena 2011, IX, 391-401.
- , 1992, «Fenómenos de convergencia en la historia de los dialectos vascos». Orain in Michelena 2011, VII, 545-560.
- , 2011, *Obras completas* (al cuidado de J. A. Lakarra e Iñigo Ruiz Arzallus). *ASJU*-ren Gehigarriak, 15 lib., Donostia-Gasteiz.
- *et al.*, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia-Diccionario General Vasco*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Montero, Manuel, 2008, *Historia general del País Vasco*, Txertoa, Donostia.
- Moraza, Alfredo, 2010, *Zizurkilgo baserriak*, Lizardi Kultur Elkarte, Tolosa.
- Mounole, Céline, 2006, «Quelques remarques à propos de l'histoire des périphrases basques», in Lakarra & Hualde (arg.) 2006, 723-738.
- , 2007, «Perifrasi zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria», *ASJU* XLI-1, 67-138.
- , 2008, «Sintaxi diakronikoa eta aditz multzoaren garapena: inperfektibozko perifrasien sorreraz», Artiagoitia, X. & J.A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren omenez* (*ASJU*ren Gehigarriak LI), UPV/EHU-Gipuzkoako Foru Aldundia, 585-604.
- , 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*, UPV/EHU-Bordele IIIko doktorego tesi argitaragabea.
- Múgica, Matías, 1996, «Notas de fonética histórica y toponimia 1. Sobre cronología de los cambios fonéticos», *ASJU* XXX-1, 219-238.
- Munita, José Antonio, 2004, «Fuentes cronísticas para el estudio del País Vasco en la Edad Media» in Barruso & Lema (arg.), 51-110.
- Nafarroako Gobernu / Euskarabidea, *Nafarroako Toponimia Ofiziala* [online], <<http://toponimianavarra.tracasa.es/Mayor.aspx?lang=eus>> [azken bisita: 2012/06/08].
- Oñederra, M. Lourdes, 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa*, UPV/EHU, Bilbo.
- Orella Unzué, José Luis, 1996, *Historia de Euskal Herria. Tomo I. Los vascos de ayer*, Txalaparta, Tafalla.
- Orpustan, Jean Baptiste, 1999, *La langue basque au moyen age (IXe-XVe siècles)*, Éditions Izpegi, Baigorri.
- , 2000a, *Les noms des maisons médiévales en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Éditions Izpegi, Baigorri.
- Pastor Blanco, José María, 2009, «Presencia de vasquismos en las hablas riojanas», *FLV* 110, 125-143.
- Paul, Hermann, 1891, *Principles of the history of language*, Longmans, Green and co., Londres.
- Peillen, Txomin, 1992, «Zubereraren bilakaeraz ohar batzuk», in G. Aurrekoetxea & X. Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak*. Euskaltzaindia, Bilbo, 247-274.
- Peterson, David, 2004, «Primeras referencias a Guipúzcoa», *FLV* 97, 597-608.
- , 2006, *Frontera y lengua en el Alto Ebro, siglos VIII a XI*, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.

- , 2007, «Toponimia vasca medieval: novedades del Becerro Galicano de San Millán de la Cogolla», *ASJU* XLI-1, 289-321.
- , 2008, «Sobre el nombre medieval *Annaia*», *FLV* 107, 119-150.
- , 2011, «Toponimia vasca en la documentación conservada de San Millán de la Cogolla: dos estratos diferenciables» in Lakarra, Gorrotxategi & Urgell (arg.), 115-125.
- Pozo, Mikel, 2011, «La barbarie como explicación histórica y sus problemas: los vascones de los siglos VI y VII», *Miscelánea Medieval Murciana XXXV*, 189-200.
- Reguero, Urtzi, 2009, «Euskararen kronologia erlatiboaren finkatzeko lehen hurbilketa», UPV/EHU-ko lan argitaragabea.
- , 2010, «Euskalkiak eta historia: euskalkien historiarako oinarriak finkatzeko hurbilketa», UPV/EHU-ko lan argitaragabea.
- , 2011a, *Erdi Aroko euskara: dialektalizazioaren hastapenetarantz*, UPV/EHUko master tesi argitaragabea.
- , 2011b, «Erdi Aroko euskararen corpusa osatzeko ekarpena», *ASJU* XLV-2.
- , 2011c, «*Continuum*-ak eta etenak euskararen dialektoetan», UPV/EHU-ko lan argitaragabea.
- , 2013a, «Euskararen dialektalizazioaren hastapenetarantz: konbergentzia eta dibergentzia prozesuak Erdi Aroan», in Gomez, R., J. Gorrochategui, J.A. Lakarra, C Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra – III Congreso de la Cátedra Luis Michelena – 3rd Conference of the Luis Michelena Chair*, UPV/EHU, Gasteiz, 431-444.
- , 2013b, «Word order», in Martínez Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and Typological Approaches to Linguistic Reconstruction*, Peter Lang edition, Frankfurt.
- Ringe, Donald, 2009, «The linguistic diversity of aboriginal Europe», *Language Log* [bloga]. <<http://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=980>> [azken bisita: 2012/06/11].
- Sagarna, Andoni; Lakarra, Joseba A. & Patxi Salaberri (arg.), 2011, *Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina. As lenguas d'os Pirineus: passau y presén. Las lengas deus pireneus: passat e present. Les llengües dels Pirineus: passat i present*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Sainz Pezonaga, Javier, 2003, «Antroponimia medieval euskérica en la ribera tudelana», *FLV* 93, 337-342.
- , 2004, «Léxico euskérico residual en el habla de la ribera de Navarra», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 79-93.
- Salaberri Zarategi, Patxi, 1994, *Eslaba aldeko euskeraren azterketa. Toponimiaren bidez (Onomasticon Vasconiae, XI)*, Euskaltzaindia-Nafarroako Gobernua, Bilbo.
- , 1999, «[Iruzkina] *La langue basque au moyen age (IXe-XVe siècles)*», *RIEV* 44-1, 205-209.
- , 2000, «Acerca del sufijo *-ain*», *FLV* 83, 113-138.
- , 2004, «Sobre la frontera lingüística vasco-romance en la zona de Ujué», in Jimeno & López-Mugartza (arg.), 95-104.
- , 2011a, «Pirinioetako euskal toponimoak: izan daitezkeenak eta diratekeenak», in Sagarna, Lakarra & Salaberri (arg.), 1019-1047.
- , 2011b, «Sobre el sufijo occidental *-ika* y otras cuestiones de toponimia vasca», *FLV* 113, 139-176.
- Sarasola, Ibon, 1983, «Contribución al estudio de textos arcaicos vascos». Berrarg. 1990, *ASJU*ren Gehigarriak, XI.
- Sasia, Jesús María, 1966, *Toponimia euskérica en las Encartaciones de Vizcaya*, Enbor, Bilbo.

- , 1976, «En torno al euskera alavés», *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos* 27, 72-79, 131-137, 174-184.
- Satrustegi, Jesus Mari, 1987, *Euskal Testu Zaharrak I*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Schulten, Adolf, 1927, «Las referencias sobre los vascones hasta el año 800 después de J. C.», *RIEV* 18, 225-240.
- Selfa Sastre, Moisés, 2000, «Toponimia de origen euskérico en Ribagorza: el Valle Medio del Ésera (Huesca)», *FLV* 84, 289-300.
- Seguro, Iñaki, 1987, «Notas de toponimia Amescoana», *ASJU* XXI-1, 265-275.
- Trask, Robert Larry, 1997, *The history of Basque*, Routledge, Londres.
- Txillardeggi*, Alvarez Enparantza, Jose Luis, 1994, *Euskal Herria Helburu*, Txalaparta, Tafalla.
- Urgell, Blanca, 2002, *Euskal Lexikografia*, irakaskuntza proiektu argitaragabea, UPV/EHU, Gasteiz.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- Villasante, Fr. Luis, 1981, *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Editorial Franciscana Aranzazu, Oñati.
- Wright, Roger, 2006, «Divergence, fragmentation, and the ‘locus’ of change», in Lakarra & Hualde (arg.), 993-1004.
- Woods, Alan & Ted Grant, 1995² [1991], *Razón y revolución. Filosofía marxista y ciencia moderna*, Federico Engels Fundazioa, Madril.
- Zuazo, Koldo, 1998a, «Euskalkiak, gaur», *FLV* 78, 191-233.
- , 1998b, «Arabako euskara», in Knörr & Zuazo (arg.), 1998, 125-189.
- , 1999, *Arabarrak euskararen herria*, Arabera, Gasteiz.
- , 2003, *Euskalkiak. Herriaren lekukoak*, Elkar, Donostia.
- , 2006, «Deba ibarreko euskara zaharra» in Lakarra & Hualde (arg.), 1005-1029.
- , 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektok*, Elkar, Donostia.
- , 2010a, *El euskera y sus dialectos*, Alberdania, Zarautz.
- , 2010b, *Sakanako euskara. Burundako hizkera*, Nafarroako Gobernua-Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 2012, *Arabako euskara*, Elkar, Donostia.

HUGO ERNST SCHUCHARDT: BIBLIOGRAFÍA VASCA

Ander Egurtzegi

UPV/EHU

Resumen*

La obra del vascólogo alemán Hugo E. Schuchardt se caracteriza por su dilatada extensión y la gran variedad de revistas, anuarios o incluso periódicos entre los que está repartida. El objetivo de este artículo es la compilación exhaustiva de la bibliografía escrita por este autor entorno a la lengua vasca, ampliando y actualizando la entrada dedicada a Schuchardt en Eusko Bibliographia de J. Bilbao. Este trabajo compila entradas bibliográficas de libros, artículos, reseñas y correspondencia del autor, así como traducciones y reseñas realizadas a los mismos.

Abstract

The work of the German bascologist Hugo E. Schuchardt is characterised by its long extension and by being scattered across a wide expanse of journals, yearbooks and even newspapers. The aim of this paper is the exhaustive compilation of the bibliography written by this author on the Basque language, expanding and updating the entry dedicated to Schuchardt in Eusko Bibliographia by J. Bilbao. This paper compiles bibliographical entries of books, articles, reviews and correspondence written by the author, as well as translations and reviews of these works.

Introducción

La obra del vascólogo alemán Hugo Ernst Schuchardt (1842-1927) se caracteriza, entre otras muchas cosas, por su dilatadísima extensión y la dificultad que otrora suponía el acceso a la gran variedad de revistas, anuarios o incluso periódicos entre los que está repartida. No obstante, con la llegada de los medios digitales y gracias al esfuerzo de la Universidad de Graz —esfuerzo comprensible, al tener esta universidad en Schuchardt a su lingüista y académico internacionalmente más reconocido—, la bibliografía de este autor pasa a gozar de una accesibilidad inimaginable pocos años atrás, al estar íntegramente recogida en la siguiente página web, habilitada por la Universidad de Graz: <http://schuchardt.uni-graz.at/>.

* Este trabajo ha sido financiado por el Gobierno Vasco mediante la beca predoctoral BFI 2010-385 y el GIC *Lingüística histórica e historia de la lengua vasca* [GIC 10/83, IT 486-10]; así como los proyectos de investigación *Monumenta Linguae Vasconum IV* [FFI 2012-37696] del MINECO y la UFI 11/14 de la UPV/EHU.

El objetivo de este trabajo no es, por tanto, duplicar de manera innecesaria la información bibliográfica proporcionada por la citada universidad, sino corregir, actualizar y ampliar en la medida de lo posible la compilación de datos que figura bajo la entrada dedicada a Hugo E. Schuchardt en la incommensurable *Eusko Bibliographia* de Jon Bilbao. Esto presupone que la recopilación bibliográfica que se ofrece en el presente trabajo haya de constar exclusivamente de obras relativas a la lengua vasca, pese a que esto necesariamente incluya obras dedicadas a otras lenguas (*e.g.*, íbero, nubio...) o familias dada la creencia del autor en el parentesco de la vasca con otras muchas. Por consiguiente obviamos por completo referencias al resto de trabajos del autor.

El inconformista y en no pocas ocasiones excéntrico¹ lingüista alemán se caracterizaba así mismo por un individualismo que tampoco pasaba desapercibido en su trabajo etimológico. Pese a que en un principio sometió la historia individual de las palabras a los desarrollos de los sonidos, no fue mucho el tiempo que transcurrió hasta que este decidiera cambiar radicalmente sus intereses hacia las biografías de los étimos. Buena muestra de esta evolución dan los artículos de la revista *Zeitschrift für romanische Philologie*.

Aunque recurriese cuando fuera necesario a herramientas como las correspondencias regulares de sonidos, los desarrollos fonológicos fueron perdiendo gradualmente su importancia inicial a medida que avanzaba su obra; a la par que otros medios menos convencionales, como dibujos o fotografías que mostraban los objetos cuya historia buscaba reconstruir, veían la suya considerablemente aumentada. Hugo Schuchardt acabaría revolucionando la disciplina por dar a la etimología un enfoque más arqueológico o etnológico que lingüístico *stricto sensu*².

Son de especial relevancia sus artículos sobre el vasco y su relación con la lengua latina y las romances, ya que, citando a Malkiel, la lengua vasca era «uno de sus cotos de caza preferidos»³.

La estructura que comprende nuestra recopilación bibliográfica es la siguiente:

- Primero se ofrece la información relativa a la totalidad de los textos de Hugo E. Schuchardt sobre la lengua vasca, comenzando por los escritos por él en solitario y finalizando con los realizados en colaboración con un segundo autor (Georges Lacombe o Theodor Linschmann). Detrás de cada uno de los artículos figuran las traducciones que se han realizado de ellos (tanto al castellano como al francés), así como las reacciones de otros autores a los mismos, si las hubiera. En el caso de que el escrito en cuestión fuera una respuesta o recensión sobre alguna o varias obras, se referirá a la(s) pertinente(s) entre corchetes junto a la información bibliográfica expuesta. Se aportarán de la misma manera otras informaciones relevantes, como el hecho de ser una traducción de una obra previa, etc.
- A continuación nos referiremos a los epistolarios que recogen la correspondencia de Schuchardt con diferentes destinatarios.

¹ V. Malkiel 1993: 38. (Malkiel, Yakov, 1993, *Etimología*, Madrid: Cátedra.)

² La obra *Wörter und Sachen* [*Palabras y cosas*], publicada junto a Rudolf Meringer en 1909 es la de mayor importancia en relación a este nuevo enfoque.

³ V. Malkiel 1993: 39.

- En el siguiente apartado se ofrece la relación de respuestas que recibieron sus obras así como de las reseñas que se realizaron de las mismas.
- Incluimos luego aquellas obras de otros autores, tanto libros como artículos de revista, a las que Schuchardt hace referencia directa, indicando cuál de estos es el referente de cada una.
- Para concluir con la bibliografía se relacionan las revistas citadas abreviadamente y añadimos información más detallada sobre aquellas que puedan ser objeto de confusión o lo hayan sido con anterioridad.

Bibliografía vasca de Schuchardt, Hugo Ernst Mario (1842-1927)

- 1884, «[reseña de Bonaparte, L. L.:] *Initial Mutations in the Living Celtic, Basque, Sardinian and Italian Dialects*», *LGRPh* V, 273-277.
- 1887, «Romano-baskisches», *ZRPh* XI, 474-512.
- 1888a, «[reseña de Gerland, G.:] *Die Basken und die Iberer*», *LGRPh* IX, 225-234.
- 1888b, «[reseña de Saint-Hilaire, B.:] *Les Euskariens ou Basques*», *LZ* XXXIX-3, 95.
- 1889, «Briefe [Dos cartas, correspondencia de H. Schuchardt y E. S. Dodgson (ed. Th. Linschmann)]», *Euskara* VII, 53-54.
- 1890a, «Carta de J. Grimm a Schelling y poema [Churiko Mehetegiko chakhurra]», *Zum 24 juni 1890 Begrüssen Reinhold Köhler vier grazer Freunde. «In Eile*», 5-6.
- 1890b, «*Malandria*», *ZRPh* XIV, 178-179 [v. Schuchardt, H., 1923e].
- 1892a, «Anfrage [sobre Bonaparte, L. L.: *Verbe basque*]», *LGRPh* XIII, 254.
- 1892b, «Archiater», *ZRPh* XVI, 521-522.
- 1892c, «[reseña de Giacomino, C.:] *Delle relazioni tra il basco e l'antico egizio*», *LGRPh* XIII, 426-430.
- 1892d, «[reseña de] Vinson, Julien, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*», *LGRPh* XIII, 254.
- 1893a, *Baskische Studien. I: Über die Entstehung der Bezugsformen des Baskischen Zeitworts*. Wien: F. Tempsky (extr. de *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* XLII-3, 1-82).
- Vinson, J., 1894.
- Schuchardt, H., 1894d.
- * Trad. cast.: 1972, *Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*.
- 1893b, «Briefliche Mitteilung [comunicación postal, incluye las etimologías de eusk. *chacha*, *elbico*, *esteka* (ed. Th. Linschmann)]», *Euskara* XIV (1 de octubre), 117.
- 1893c, *Der mehrzielige Frage- und Relativsatz* [Eusk., 21-23]. Graz: Verlagsbuchhandlung «Styria» (tirada aparte de *Analecta Graeciensia: Festschrift zur 42. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner in Wien 1893*, 195-217 [Eusk., 215-217]).
- 1893d, «Germanische Wörter im Baskischen. (Zu *Beitr.* 18 397-400 [Uhlenbeck, C. C.: «Die germanischen Wörter im Baskischen»])», *PBB* XVIII, 531-534.
- 1893e, «[reseña de] G. von der Gabelentz, *Baskisch und Berberisch*», *LGRPh* XIV, 334-338.
- 1894a, «[reseña de Collins, V.:] *Attempt at a Catalogue of the library of the late Prince Louis-Lucien Bonaparte*», *LGRPh* XV, 200-201.
- 1894b, «Baskisch und Germanisch. (Zu *Beitr.* 19, 326 und 327-329 [Uhlenbeck, C. C.: «Nochmals...», «*Bai*» y «*Bakeljauw*»])», *PBB* XIX, 537-543.

- 1894c, «Das baskische Zeitwort und Julien Vinson», *ZRPh* XVIII, 532-538.
 - Vinson, J., 1895.
 - Schcharadt, H., 1895b.
- 1894d, «Hugo Schuchardt, Baskische Studien I [resp. a J. Vinson sobre Schuchardt, H.: *Baskische Studien, I: Über die Entstehung der Bezugsformen...*], *LGRPh* XV, 237-238.
- 1894e, «[reseña de] Johan Topolovšek, *Die basko-slavische Spracheinheit I. Band. Einleitung. Vergleichende Lautlehre*», *Archiv für Slavische Philologie* XVI, 528.
- 1894f, [reseñas de] John Rhys, *The Rhind Lectures in Archaeology* [y] *The inscriptions and language of the Northern Picts*», *LGRPh* XV, 125-128.
- 1895a, «*Bakeljauw* [etimología, sobre Uhlenbeck, C. C.: «*Kabeljauw*» y «*Bakeljauw*】», *PBB* XX, 344.
- 1895b, «Le verbe basque à M. J. Vinson [resp. a J. Vinson sobre Schuchardt, H.: *Das baskische Zeitwort und Julien Vinson*】», *RLPhC* XXVIII, 200-209.
 - Henri, V., 1895b.
- 1895c, «Über der passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe* CXXXIII, 1-91.
 - Henri, V., 1895a.
- 1895d, «[reseña de] von der Gabelentz, Georg, *Die Verwandtschaft des Baskischen mit den Berbersprachen Nord-Afrikas nachgewiesen*», *LZ* XLVII (n.º 16), 581.
- 1896, «[reseña de Eys, V.:] *Proverbes basques-espagnols*», *LZ* (n.º 16), 589-590.
- 1898a, «Entre basco-philos [contra E. S. Dodgson]», *L'Avenir des Pyrénées et des Landes* (13 de enero), 3.
- 1898b, «[reseña de:] Vinson, Julien, *Essai d'une bibliographie... Additions et corrections-Citations et références-Journaux et revues*», *LGRPh* XIX, 198-199.
- 1899a, «Bask. *donge* 'schlecht'. Zu *Ztschr.* XXIII, 180 [sobre Schuchardt, H.: «Zum iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen】», *ZRPh* XXIII, 418-419.
- 1899b, «Bask. *zerga* 'Steuer'. Zu *Ztschr.* XXIII, 182 [sobre Schuchardt, H.: «Zum iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen】», *ZRPh* XXIII, 418.
- 1899c, «Zum iberischen, Romano-baskischen, Ibero-romanischen [sobre Hübner, E.: *Monumenta Lingua Ibericae*】», *ZRPh* XXIII, 174-200.
 - Schuchardt, H., 1899a.
 - Schuchardt, H., 1899b.
- 1901a, «Basken und Romanen», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XXXI, 40-42.
 - Dodgson, E. S., 1901.
- 1901b, «Zum Stande unserer Kenntnis über die Basken (vergl. den Aufsatz von G. Buschan, *Globus* 79, 117ff.)», *Globus* LXXIX, 208.
 * Trad. cast.: 1902, *El supuesto parentesco del euskera y el berberisco*.
- 1902a, «Bibliographie. A M. Julien Vinson», *RLPhC* XXXV, 86-100 [sobre Liçarrague, I.: *Jesus Christ...* y Dodgson, E. S.: «Venom's antidote»].
- 1902b, «El supuesto parentesco del euskera y el berberisco», *Euskal-Erria* XLVI, 38-40 [Trad. de 1901b, *Zum Stande unserer Kenntnis über die Basken*].
- 1903, [reseña de] C. C. Uhlenbeck, *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*, *Museum* X, 393-406.
- 1904a, «Bask. *ope, opil* } lat. *offa, offella?*», *ZRPh* XXVIII, 99-101.

- 1904b, «[reseña de Dodgson, E. S.:] *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria* [edición del Nuevo Testamento de Leizarraga]», *ZRPh* XXVIII, 117-121.
- 1904c, «Zum Iberischen [sobre Vinson, J.: *Les Etudes Basques*]», *ZRPh* XXVIII, 101-102.
- 1905a, «Baskische Namen des Erdbeerbaums», *ZRPh* XXIX, 451.
- 1905b, «Ibero-Romanisches», *ZRPh* XXIX 226-227.
- 1905c, «Ibero-Romanisches und Romano-Baskisches», *ZRPh* XXIX 552-565.
- 1905d, «Lat. *semen* im Bask.», *ZRPh* XXIX, 452.
- 1906a, «Bask. *chindar*, *chingar* 'Funke' (zu *Ztschr.* XXIX, 232 [Uhlenbeck, C. C.: «*Chingar*])», *ZRPh* XXX, 213-214.
- 1906b, «Baskisch und Romanisch; zu De Azkues baskischem Wörterbuch I. Band» [sobre Azkue, R. M.: *Diccionario vasco-español-francés...*]. *Beihfte zur ZRPh* VI. Halle: Niemeyer.
* Trad. cast.: 1957, 1959 y 1960, *Vascuence y romance. Por Hugo Schuchardt. Traducido por Ángel Goenega.*
* Trad. fr.: 1907a, *Basque et roman. A propos du dictionnaire basque d'Azkue, tome I.*
- 1906c, «Die romanischen Nominalsuffixe im Baskischen», *ZRPh* XXX, 1-10.
- 1907a, «Basque et roman. A propos du dictionnaire basque d'Azkue, tome I», *RIEVI*, 329-339 [Trad. por G. Lacombe de *Baskisch und Romanisch; zu De Azkue baskischem Wörterbuch*].
- 1907b, *Die iberische Deklination*, Wien [1908]: A. Holder, (extr. de *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse* CLVII (n.º 2), 1-90) [Adición en 1910a].
– Blanchet, A., 1907.
– Bourciez, E., 1907.
– Reinach, S., 1907.
– Uhlenbeck, C. C., 1908a.
– Uhlenbeck, C. C., 1908b.
– Vinson, J., 1907.
* Trad. cast.: 1907 y 1908, *La declinación ibérica.*
- 1907c, «Explication des formes verbales simples *dautza* et *dauntza* [Trad. por Georges Lacombe]», *RIEVI*, 154.
- 1907d, «Kelto-Baskisches», *ZRPh* XXXI, 34-35.
- 1907 y 1908, «La declinación ibérica», *RIEVI*, 553-564 y *RIEV* II, 1-12 [Trad. de 1907b, *Die iberische Deklination*].
- 1908a, «Liçarrague ou Leizarraga? [Traduit sur le manuscrit original allemand par G. Lacombe]», *RIEV* II, 253.
– Vinson, J., 1908.
- 1908b, «Vinson über Iberisch und Baskisch», *ZRPh* XXXII, 349-359.
- 1908c, «Zur Wortgeschichte. Lat. rom. *Confluentes*, *Interamnes* = hisp.-kelt. *Complutum* = iber. bask. *Urbi-*; *Biscarr-*», *ZRPh* XXXII, 77-83.
- 1909a, *Briefe des Prinzen L.-L. Bonaparte an H. Schuchardt*. Paris: Geuthner, Champión (extr. de *RIEV* III, 133-139).
- 1909b, *Iberische Personennamen*, Bayonne: Lamaignere (extr. de *RIEV* III, 237-247).
- 1910a, «[adición a] *Iberische Deklination*», *RIEV* IV, 323 [v. 1907b].
- 1910b, «Sachwortgeschichtliches über den Dreschflegel», *ZRPh* XXXIV, 257-294 [Bask., 292-294].
– Lacombe, G., 1910.

- 1910c, «Zur Wortgeschichte. Sard. *cugurra, anna e mele*», *ZRPh* XXXIV, 212-215 [nota sobre el nombre vasco de la comadreja en 215].
- 1911a, «Dechepareana», *RIEVV*, 445-450.
- 1911b, «Finnisch und Baskisch [sobre Goutman, R.: «Lelo»]», *RIEVV*, 97.
- 1911c, «Finnisch-ugrisch, Baskisch, Romanisch (Zu *Ztschr.* XLIV, 136f. [Goutman, R.: «Das nhd. Wort *Kopf*])», *KZ* XLIV, 366-368.
- 1911d, «*Gauntza, zauntza, dauntza*», *RIEVV*, 457-465.
- 1911e, «Leizarragana», *RIEVV*, 194-197 y 466-471.
- 1911f, «Zu den Sprichwörtern Oihenarts», *RIEVV*, 451-456.
- 1911g, «Zur gegenwärtigen Lage der baskischen Studien. Einige Bemerkungen aus Anlab von Telesforo de Aranzadi: *Antropología y Etnología del País Vasco-Navarro*», *Anthropos* VI, 941-950.
– Byhan, A., 1912.
* Trad. cast.: *Situación de los estudios de la vascológia en 1910. Observaciones a...*, 1980.
- 1912a, «Bask. *-i, -e*», *RIEVVI*, 282-283.
- 1912b, «Erraintzac; emainzquiçue», *RIEVVI*, 132-136.
– Lacombe, G., 1912.
- 1912c, «*Ganzua* [etimología]», *RIEVVI*, 283.
- 1912d, «La Couvade chez les Basques», *RIEVVI*, 284.
- 1912e, «Nachschrift [sobre Aranzadi, T.: *De cosas y palabras vascas*]», *Anthropos* VII, 425-428.
- 1912f, «Romano-baskische Namen des Wiesels (zu *Ztschr.* '10, 215 Anm. [Schuchardt, H.: «Zur Wortgeschichte. Sard. *cugurra, anna e mele*])», *ZRPh* XXXVI, 160-169.
– Urtel, H., 1913.
- 1912g, «Romano-baskisches», *ZRPh* XXXVI, 33-41.
- 1912h, «Span. *zanahoria*», *RIEVVI*, 283.
- 1912i, «*Tsingurri*», *RIEVVI*, 104-110.
- 1912j, «Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft (Nubisch und Baskisch)», *RIEVVI*, 267-281.
– Jud, J., 1913.
– Lacombe, G., 1914-15.
– Meillet, A., 1913.
- 1913, *Baskisch und Hamitisch*. Paris: Honore Champión [extr. de «Baskisch-hamitische Wortvergleichen», *RIEVVII*, 289-340].
– Lacombe, G., 1914-15.
- 1914-1917a, «Baskisch und Hamitisch. Zu 78 *tšilbor* Nabel», *RIEVVIII*, 76.
– Lacombe, G., 1914-1915.
- 1914-1917b, «Die Herleitungen aus dem Baskischen bzw. Iberischen in Meyer-Lübkes Rom. Etym. Wb. (Bis S. 560)», *RIEVVIII* 325-337.
- 1914-1917c, «Die Stellung des Subjektpronomens in den baskischen Verbalformen (Zu *RB*, 7, 428-438 [Léon, A.: «La manière actuelle d'indiquer les personnes-sujets...»]), *RIEVVIII*, 1-5.
- 1914-1917d, «[reseña de] *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques* par Louis Siret», *RIEVVIII*, 172-174.
- 1914-1917e, «*Tusuri* Teufel», *RIEVVIII*, 324.
- 1914-1917f, «Zu *RB* 7, 566 [Dodgson, E. S.: «Rafael Nicoleta, not Micoleta»], *RIEVVIII*, 171.

- 1914-1917g, «Zu RB 7, 571 ff. [Goutman, R.: «Essai d'un petit vocabulaire basque-ougro-finnois»], *RIEV* VIII, 169-170.
- 1914-1917h, «Zu *Rev.* 7, 475 ff. [Saroïhandy, J.: «Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman»], 73-75.
- 1914-1917i, «Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft II», *RIEV* VIII, 389-396.
 – Lacombe, G., 1914-1915.
 – Meillet, A., 1914-1915.
- 1915, «Baskisch = Iberisch oder = Ligurisch?», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XLV, 109-124.
 – Urquijo, J., 1918.
 – Zeltner, F., 1921.
- 1918, «[reseña de] Hermann Urtel, *Zum iberischen in Südfrankreich*», *LGRPh* XXXIX 39-44.
- 1919a, «Baskische Konjugation (Zu *Rev.* 9, 173 ff. [Saroïhandy, J.: «Remarques sur le verbe labourdin»]), *RIEV* X 157-163.
- 1919b, «[reseña de] Hermann Urtel, *Zur baskischen Onomatopoesis*», *LGRPh* XL, 397-406.
- 1919c, «Zu iber. *e* und *o* in den Ortsnamen (Rev. de filol. esp. 5,225 ff. [Menéndez Pidal, R.: *Sobre las vocales e y o en la toponimia*]), *RIEV* X, 201-202.
 – Menéndez Pidal, R., 1920.
- 1920a, «Andorra, [etimología, *and-*]», *Butlletí de dialectologia catalana* XXXVI, 77.
- 1920b, «Carta a J. de Urquijo [con comentario y traducción de J. de Urquijo]», *RIEV* XI, 138-141 [Incl. en Urquijo, J., 1920, *Hugo Schuchardt vascófilo*].
- 1920c, «[reseña de] Don Resurrección María de Azkue, *Diccionario español y vasco*. Ders., *Fonética vasca*. Ders., *Música popular vasca*», *LGRPh* XLI, 123-124.
- 1920d, «*Intelligere* im Bask.», *ZRPh* XL, 491-492.
- 1920e, «*Letagin* [etimología]», *RIEV* XI, 44.
- 1920f, «Romano-baskisches 'Schaf, 'Lamm'», *ZRPh* XL, 100-103.
- 1920g, «Zu Vinsons *Syntaxe basque Rev.* 10,58 ff.», *RIEV* XI, 50-52.
- 1921a, «Possessivisch und Passivisch», *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 651-662.
- 1921b, «Problemas etimológicos», *Revista de Filología Española* VIII, 400-403 [sobre *carranela, carranca, garra, chispa, siska*, etc.].
- 1922a, «Die iberische Inschrift von Alcoy», *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Sitzung der philosophisch-historischen Klasse [vom 16. März]*, 83-86.
- 1922b, «Heimisches und fremdes Sprachgut», *RIEV* XIII, 69-82.
- 1922c, *Hugo Schuchardt Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft, zusammengestellt und Eingeleitet von L. Spitzer*. Halle (Saale): Niemeyer.
 – Hermann, E., 1924.
 – Puscariu, S., 1921-1922.
 – Wallensköld, A. D., 1922.
- 1922d, «Lat. (*aqua*) *superna* Hochwasser», *RIEV* XIII, 659.
- 1922e, *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*, Berlin: Akademie der Wissenschaften (extr. de *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse* (n.º 1), 1-39).
 – Lacombe, G., 1922.

- Urquijo, J., 1922.
 * Trad. cast.: 1992, *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd). Sobre el vascuence de Sara (Labort)*.
- 1923a, «Bask. *ap(h)ez, ap(h)ezpiku*», *RIEV* XIV, 680.
 1923b, «Bein da betiko [Poesía en alemán y euskera dedicada al III Congreso de Estudios Vascos]», *Tercer Congreso de Estudios Vascos*, 77.
 1923c, «Bizk. *luki* ‘Fuchs’», *RIEV* XIV, 251-252.
 1923d, «Epigrafía ibérica. El plomo de Alcoy [sobre Gómez Moreno, M.: *De epigrafía ibérica*]», *RIEV* XIV, 512-516 [Trad. de 1923g, *Iberische Epigraphik. Die Bleitafel von Alcoy*].
 1923e, «Etymologisches [sobre Schuchardt, H.: *Malandria* (bask. *mellenga, me*, etc.)]», *RIEV* XIV, 588.
 1923f, «Hugo Schuchardt an A. Griera [etimologías de *arte, sare*, etc.]», *Butlletí de Dialectologia Catalana* XI, 109-118.
 1923g, «Iberische Epigraphik. Die Bleitafel von Alcoy [sobre Gómez Moreno, M.: *De epigrafía ibérica...*]», *RIEV* XIV, 507-511.
 – Bosch Gimpera, P., 1921.
 * Trad. cast.: 1923, *Epigrafía ibérica. El plomo de Alcoy*.
- 1923h, *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische*, Halle (Saale): Niemeyer.
 – Bähr, G., 1928.
 – Collinson, W. E., 1924.
 – Lacombe, G., 1925.
 – Uhlenbeck, C. C., 1925.
 – Urtel, H., 1926.
 – Vendryes, J., 1924.
 * Trad. cast.: 1947, *Primitiae linguae vasconum. Versión española con notas...*
- 1924a, «Bask. *maite*. Zu *Rev.* 1923, 485 [Meyer-Lübke, W.: «Romano baskischen»]», *RIEV* XV, 19.
 1924b, «Der Kreisel im Baskischen, Zu *Rev.* 1923, 676 ff. [Aranzadi, T.: «Tabas y perinolas»]», *RIEV* XV, 351-360.
 1924c, «Etymologisches. Etimológicas», *RIEV* XV, 690-691 [Texto alemán y trad. castellana, sobre Meyer-Lübke, W.: *Keltobaskisches*].
- 1925a, *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky (extr. de *Sitzungsberichte der K. K. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse* CCII-4, 1-36) [adición en 1925b].
 – Bouchel, L., 1925.
 * Trad. cast.: 1951, *El vascuence y la lingüística. Por Hugo Schuchardt. Traducción de Emilio Más*.
 – Casanovas, L., 1954.
 * Trad. cast.: 1980, *El euskera y la lingüística*.
- 1925b, [Adición a] «Das Baskische und die Sprachwissenschaft», *Anzeiger der K. K. Akademie der Wissenschaften* XIII, 81-88.
 1928a, «Das baskische linguistisch-ethnologische Problem», *RIEV* XIX, 613.
 1928b, *Hugo Schuchardt Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft, zusammengestellt und Eingeleitet von L. Spitzer. Zweite erweiterte Auflage*. Halle (Saale): Niemeyer.
 – Hermann, E., 1929.

- Lewy, E., 1936.
- Meillet, A., 1929.
- 1947, *Primitiae linguae vasconum. Versión española con notas y comentarios de la original alemana por A. Yrigaray. Con una carta prólogo «De las dificultades de traducir al castellano algunos trabajos vascológicos de Hugo Schuchardt», por Julio de Urquijo*. Salamanca: Colegio Trilingüe de la Universidad (*Tesis y Estudios Salmantinos III*) [Trad. de 1923h, *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische*].
- Alonso, A., 1948.
- Arocena, F., 1947.
- *Bibliografía Hispánica* [Revista], 1947.
- Bilbao, J., 1947.
- Boleo, M., 1948.
- Lafón, R., 1949.
- Omaechevarría, I., 1949.
- 1951, «El vascuence y la lingüística. Por Hugo Schuchardt. Traducción de Emilio Más», *BAP VII*, 551-570 [Trad. de 1925a, *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*].
- 1957, 1959 y 1960, «Vascuence y romance. Por Hugo Schuchardt. Traducido por Ángel Goenaga», *BAP XIII*, 463-487; *BAP XV*, 181-205 y *BAP XVI*, 339-363 [Trad. de 1906b, *Baskisch und Romanisch; zu De Azkue baskischem Wörterbuch*].
- 1968, *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische. 2. Auflage. Eingeleitet und mit einer Bibliographie von Antonio Tovar*, Tübingen: Niemeyer.
- Bouda, K., 1968.
- Mitxelena, K., 1968.
- 1972, «Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco», *BAP XXVIII*, 217-337 [Trad. por G. Bähr y editado por Ángel Goenaga de 1893, *Baskische Studien, I: Über die Entstehung der Bezugsformen des Baskischen Zeitworts*].
- 1980a, «El euskera y la lingüística», *Fontes Linguae Vasconum XII*, 443-454 [Trad. y anotado por Justo Gárate de 1925, *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*].
- 1980b, «Situación de los estudios de la vascolología en 1910. Observaciones a la *Antropología y Etnología del País Vasco-Navarro* de Telesforo de Aranzadi. Traducido del alemán y anotado por Justo Gárate», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra XII*, 89-101 [Trad. de 1911g, *Zur gegenwärtigen Lage der baskischen Studien. Einige Bemerkungen...*].
- 1988 (y 1989), «Introducción a su edición de las obras de Leizarraga», *ASJU XXII*, 921-1036 (también en *Anejos de ASJU XII*) [Trad. por I. Ruiz Arzalluz y J. M. Vélez Latorre de Schuchardt, H. y Linschmann, Th., 1900, *Jesus Christ gure Iaunaren...*].
- 1992, «Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd). Sobre el vascuence de Sara (Labourt)», *Euskera XXXVII* (2. aldia) [impresa (por error) con el número XL (1995-1) en portada], 253-292 [Trad. por Gerhard Bähr de 1922, *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*].
- Schuchardt, Hugo Ernst Mario y Georges Lacombe, 1908, *Un texte concernant les Basques en 1526* [Texto alemán con trad. fr. de G. Lacombe, de tirada muy corta (incluido en Schuchardt, H. y G. Lacombe: *Les basques en 1526*)].
- y —, 1912, «Les basques en 1526 [Trad. al francés de la parte vasca de J. Lange: *Die tagbuchartigen Aufzeichnungen* con versión original en alemán y versión en alemán moderno, de H. Schuchardt]», *RLP hC XLV*, 189-194 [v. Schuchardt, H., 1908b].

- Schuchardt, Hugo Ernst Mario y Theodor Linschmann, 1900, *I. Leizarraga's baskische Bücher von 1571: (Neues Testament, kalendar und Abc)*. Strassburg: K. J. Trübner.
- , *Pilot, The* [Revista], 1901.
- y —, 1990, *Jesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria; Kalendrera; Abc edo Christinoen instructionea [Ioannes Leizarraga]*. Bilbo: Euskaltzaindia.

Epistolarios

- Brettschneider, Günter, 1985, «Towards a history of Basque linguistics: the correspondence between Hugo Schuchardt and Georges Lacombe», *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae / quas edidit José L. Melena II* (Pars altera), 1111-1118.
- Heinimann, Siegfried, 1972, «Hugo Schuchardt an Jakob Jud», *Vox Romanica* XXXI, 1-23.
- , 1992, «Briefe von Jakob Jud an Hugo Schuchardt», *Vox Romanica* LI, 1-39.
- Hurch, Bernhard, 2006, *Leo Spitzers Briefe an Hugo Schuchardt. Herausgegeben von Bernard Hurch*. Berlin y New York: Walter de Gruyter.
- y Kerejeta, María José, 1998, «Hugo Schuchardt-Julio de Urquijo: correspondencia (1906-1927). Editado con una introducción por Bernhard Hurch, Maria Jose Kerejeta», *Anejos de ASJU* XLI. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea-Universidad del País Vasco; Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia-Diputación Foral de Gipuzkoa.
- Jauregi, Oroitz, 2005, «Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo: (1920-1944)», *ASJU* XXXVI-2. Donostia-San Sebastián: Gipuzkoako Foru Aldundia-Diputación Foral de Gipuzkoa [G. Bähr-H. Schuchardt: Cartas 94-108].
- Lacombe, Georges y Arturo Campi3n Jaime Bon, 1947, «Trois lettres inédites de Hugo Schuchardt à don Arturo Campi3n. Par Georges Lacombe», *Eusko-Jakintza* (Gernika) I, 25-29.
- Spitzer, Leo, 1930, «Hugo Schuchardt als Briefschreiber (mit unver3ffentlichten Briefen)», *RIEV* XXI, 591-617.
- Steingress, Gerhard, 1996, *Cartas a Schuchardt: La correspondencia inédita de los folkloristas y otros intelectuales espa3oles con el romanista y lingüista Hugo Schuchardt*, Sevilla: Fundaci3n Machado.
- Urquijo, Julio de, 1920, «Hugo Schuchardt vasc3filo», *RIEV* XI, 137-141.
- , 1935, «Epistolario de Hugo Schuchardt y Men3ndez Pelayo con una introducci3n por Julio de Urquijo de la Academia Espa3ola». *Revista de Estudios Hisp3nicos* V.
- Weiss, Brigitta, 1983, «Cartas de Ram3n Men3ndez Pidal a Hugo Schuchardt», *Revista de Filolog3a Rom3nica* I, 237-255.

Respuestas

- Bosch Gimpera, Pedro, 1921, «[sobre Schuchardt, H.: *Iberische Epigraphik. Die Bleitafel von Alcoy*]», *Butlletí de l'Associaci3 Catalana d'Antropologia* (Tambi3n en su *La prehistoria de los 3beros...*, 25).
- Dodgson, Edward Spencer, 1901 (1899-1900), «Contre un tour de Basque. Venom's antidote: Being a reply to Doctor Schuchardt's criticism on my Leizarragan studies», *The verb in the second book in Gipuzkoan Bask [Catecismo de Irazusta, 1742]*. Hartford: Stephen Austin (extr. de *Transactions of the Philological Society*, 372-407) [v. Linschmann, Th., Schuchardt, H.: *I. Leizarraga's baskische Bücher von 1571*].

- , 1903, *Venom's antidote* [sobre Linschmann, Th., Schuchardt, H.: *I. Leizarraga's baskische Bücher von 1571*], London.
- Lacombe, Georges, 1912, «Post-scriptum à l'article précédent [Schuchardt, H.: *Erraintzac, emainzquiçue*]», *RIEV* VI, 137-138.
- Menéndez Pidal, Ramón, 1920, «Sobre las vocales *e* y *o* en la toponimia [sobre Schuchardt, H.: *Zu iber. e und o in den Ortsnamen*]», *RIEV* XI, 43-44.
- Uhlenbeck, Christian Cornelius, 1908a, «H. Schuchardt, Vinson über Iberische und Baskisch [sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *ZRPh* XXXII, 349.
- Urtel, Hermann, 1913, «Zur Namen des Wiesels [sobre Schuchardt, H.: *Romano-baskische Namen des Wiesels*]», *ZRPh* XXXVII, 210-212.
- Vinson, Julien, 1894, «Les theories nouvelles sur le verbe basque [sobre Schuchardt, H.: *Baskische Studien, I: Über die Entstehung der Bezugsformen...*]», *RPhC* XXVIII, 95-110.
- , 1895, «Le verbe basque. M. H. Schuchardt et la théorie passive [sobre Schuchardt, H.: *Das baskische Zeitwort und Julien Vinson*]», *RPhC* XXVIII, 73-86.
- , 1907, «L'ibère et le basque. Réponse à H. Schuchardt [sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *RPhC* XL, 209-237.
- , 1908, «Liçarrague. Un mot de réponse à H. Scuchardt [sobre Schuchardt, H.: *Liçarrague ou Leizarraga?*]», *RIEV* II, 369.

Reseñas

- Alonso, Amado, 1948, «Reseñas. Hugo Schuchardt, *Primitiae linguae vasconum, Versión española* [...]», *Nueva Revista de Filología Hispánica* II, 282-283.
- Arocena, Fausto, 1947, «Bibliografía. Hugo Schuchardt, *Primitiae linguae vasconum. Versión española* [...]», *BAP* III, 130-131.
- Bähr, Gerhard, 1928, «*Primitiae linguae vasconum* [...]», *ZRPh* XLVIII, 461-464.
- Bibliografía Hispánica* [Revista], 1947, «Hugo Schuchardt: *Primitiae Linguae Vasconum*. [reseña de la versión española]», *Bibliografía Hispánica* VI, 288-289.
- Bilbao, Jon, 1947, «Hugo Schuchardt. *Primitiae Linguae Vasconum*. (Salamanca, 1947) [reseña de la versión española, incluye bibliografía]», *Eusko Jakintza* (Gernika) I, 464-477.
- Blanchet, J. Adrien, 1907, «[sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *Revue Numismatique* XI, 544-546.
- Boleo, M. de Pavia y Ángel Yrigaray, 1948, «[sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum. Versión española...*]», *Revista Portuguesa de Filología* II, 406-407.
- Bouchal, L., 1925, «Schuchardt, H.: *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*», *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* LV, 271.
- Bouda, Karl, 1968, «Zusätze zu Hugo Schuchardts *Primitiae Linguae Vasconum* [sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische. 2. Auflage...*]», *BAP* XXIV, 266-268.
- Bourciez, E., 1907, «[sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature* LXIV, 441-442.
- Byhan, Arthur, 1912, «[sobre Schuchardt, H.: *Zur gegenwärtigen Lage der baskischen Studien...*]», *Zentralblatt für Anthropologie* XVII, 211-212.
- Casanovas, L., 1954, «[sobre Schuchardt, H.: *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*]», *Pirineos* X, 303.

- Collinson, William Edward, 1924, «[sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum...*]», *Modern Language Review* XIX, 390-391.
- Echenique Elizondo, Maria Teresa, 2007, «Quince años de filología española en el contexto europeo (1912-1927). A propósito de la publicación del libro *Leo Spitzers Briefe an Hugo Schuchardt*», *Revista de Filología Española* LXXXVII-2, 373-380.
- Gárate Arriola, Justo, 1988, «Epistolario de Rufino J. Cuervo y Hugo Schuchardt [Recensión]», *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos* XXXIX, 62-66.
- Henri, Victor, 1895a, «Ueber das Georgische, Ueber den passiven Charakter des Transitiv in den Kaukasischen Sprachen [sobre Schuchardt, H.: *Über den passiven...*]», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature* XL, 357-358.
- , 1895b, «Schuchardt et Vinson [sobre Schuchardt, H.: *Le Verbe basque...*]», *Revue Critique d'Histoire et de Littérature* XL, 358.
- Hermann, Eduard, 1924, «Besprechungen. *Hugo Schuchardt Brevier. Ein Vademecum [...]*», *ZRPh* XLIV, 122-123.
- , 1929, «Besprechungen. *Hugo Schuchardt Brevier [...]* *Zweite erweiterte Auflage*», *ZRPh* XLIX, 118.
- Jud, Jakob, 1913, «[sobre Schuchardt, H.: *Zur methodischen Erforschung der...*]», *Romania* XLII, 602-603.
- Lacombe, Georges, 1910, «Bibliografía. H. Schuchardt. *Sachwortgeschichtliches über den Dreschflegeb*», *RIEVIV*, 605-606.
- , 1914-1915, «Comptes Rendus. Hugo Schuchardt. *Nubisch und Baskisch [...]* [sobre H. Schuchardt, *Zur methodischen Erforschung der...*, *Baskisch-hamitische Wortvergleichen, Zur methodischen Erforschung der...II y Baskisch und Hamitisch. Zu...*]», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XIX, 146-147.
- , 1922, «Comptes Rendus. Hugo Schuchardt. *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XXIII-2, 135-136.
- , 1925, «Comptes Rendus. Hugo Schuchardt. *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische*», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XXV, 209-210.
- Lafon, René, 1949, «[sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum. Versión española...*]», *Bulletin Hispanique* LI, 427-429.
- Lewy, E., 1936, «Hugo Schuchardt-Brevier [*Zweite erweiterte Auflage*]», *KZ* LXIII, 271-276.
- Meillet, Antoine, 1913, «El euskera y el nubiano. Opinión sobre una hipótesis de Schuchardt [sobre Schuchardt, H.: *Zur methodischen Erforschung der...*]», *Euskalerrriaren Alde* III, 333.
- , 1914-1915, «Comptes Rendus. H. Schuchardt. *Zur methodischen Erforschung der Sprachverwandtschaft II*», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* XIX, 165-168.
- , 1929, «[sobre Schuchardt, H.: *Hugo Schuchardt Brevier... Zweite erweiterte Auflage*]», *Revue Critique d'Histoire et de Litérature* XVI, 306-307.
- Mitxelena [Michelena] Elissalt, Koldo [Luis], 1968, «Bibliografía. Hugo Schuchardt. *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische. 2. Auflage [...]*», *BAP* XXIV, 265-266.
- Omaechevarría Martitegui, Ignacio, 1949, «[sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum. Versión española...*]», *Archivo Ibero Americano* IX (2.ª ép.), 404-405.
- Pilot, The* [Revista], 1901, «Leizarraga's baskische Bücher von 1571 im genauen Abdruck herausgegeben. Von Th. Linschmann und H. Schuchardt», *The Pilot* (20 de Julio), 76.
- Puscariu, Sextil Josif, 1921-1922, «[sobre Schuchardt, H.: *Hugo Schuchardt Brevier. Ein Vademecum...*]», *Dacoromania* II, 702-704.

- Reinach, Salomon, 1907, «[sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *Revue Archéologique* X, 190.
- Uhlenbeck, Christian Cornelius, 1908b, «La declinación ibérica [sobre Schuchardt, H.: *Die iberische Deklination*]», *RIEV* II, 399-409.
- , 1924 (1925), «Bibliografía. H. Schuchardt, *Primitiae linguae vasconum. Einführung ins Baskische*», *Neophilologus* IX, 308-309 (también en *RIEV* XVI, 365-367).
- Urquijo, Julio de, 1918, «Bibliografía. *Baskisch = Iberisch oder = Ligurisch? Von Hugo Schuchardt*», *RIEV* IX, 237-239.
- , 1922, «El vascuence de Sara. Otro trabajo de Hugo Schuchardt [sobre Schuchardt, H.: *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*]», *Euskalerriaren Alde* XII, 241.
- , 1926, «[sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum...*]», *LGRPh* XLVII, 294-295.
- Vendryes, Joseph, 1924, «Chronique. XIV [sobre Schuchardt, H.: *Primitiae linguae vasconum...*]», *Revue Celtique* XLI, 293.
- Wallensköld, Axel Gabriel, 1922, «[sobre Schuchardt, H.: *Hugo Schuchardt Brevier. Ein Vademecum...*]», *Neuphilologische Mitteilungen* XXIII, 150-152.
- Zeltner, F. de, 1921, «[sobre Schuchardt, H.: *Baskisch = Iberisch oder = Ligurisch?*]», *L'Antropologie* XXXI, 146.

Artículos y libros mencionados

- Aranzadi Unamuno, Telesforo de, 1911, «Antropología y Etnología del País Vasco-Navarro», en Carreras y Candi, F.: *Geografía general del País Vasco-Navarro*. Barcelona [vol. VI: «Provincias vascongadas», 87-194 [v. Schuchardt, H., 1911g].
- , 1912 (y 1913): «De cosas y palabras vascas», *Anthropos* VII, 407-425 (también en *Euskal-Erria* LXVIII, 9-13, 57-63, 444-449, 498-506) [v. Schuchardt, H., 1912e].
- , 1923, «Tabas y perinolas en el País Vasco», *RIEV* XIV, 676-679 [v. Schuchardt, H., 1924b].
- Azkue Aberasturi, Resurrección María de, 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés. Dictionnaire basque-espagnol-français*, Bilbao [Tours: Mâme] [v. Schuchardt, H., 1906b].
- , 1910, *Diccionario Español y vasco*, Bilbao: Imp. de Garmendia (Cuadernos 1-5) [Incompleto] [v. Schuchardt, H., 1920c].
- , 1919, *Fonética vasca*, Bilbao: Bilbaina de Artes Gráficas (Tirada aparte de *Primer Congreso de Estudios Vascos*, 456-482.) [v. Schuchardt, H., 1920c].
- , 1919, *Música popular vasca. Su existencia (Conferencia)*, Bilbao: J. Rochelt [v. Schuchardt, H., 1920c].
- Bonaparte, Louis Lucien, 1869, *Le verbe basque en tableaux accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara: le guipozcoan, le biscain, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin; avec les différences de leur sous-dialectes et de leur variétés. Recueilli sur les lieux mêmes de la bouche des gens de la campagne dans cinq excursions linguistiques faites dans les années 1856, 1866, 1867, 1869*, Londres: Strangeways et Walden [v. Schuchardt, H., 1892a].
- , 1882 (1882-1884), *Initial mutations in the living Celtic, Basque, Sardinian and Italian dialects*. London: Trubner and Co. (extr. de *Transactions of the Philological Society*, 155-202) [v. Schuchardt, H., 1884].

- Bosch Gimpera, Pedro, 1926, *La prehistoria de los íberos y la etnología vasca*, San Sebastián [v. Bosch Gimpiera, P., 1921].
- Buschan, G., 1901, *Globus* 79, 117ff. [v. Schuchardt, H., 1901b].
- Collins, Victor, 1894, *Attempt at a Catalogue of the library of the late Prince Louis-Lucien Bonaparte*. London: H. Sotheran [v. Schuchardt, H., 1894a].
- Dodgson, Edward Spencer, 1889, «Dos cartas [correspondencia de H. Schuchardt y E.S. Dodgson (ed. Th. Linschmann)]», *Euskara* n.º 7, 53-54 [v. Schuchardt, H., 1899].
- , 1903, *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria* [edición de la Biblia de Leizarraga]. London: Trinitarian Bible Society [v. Schuchardt, H., 1904b].
- , 1913, «Rafael Nicoleta, not Micoleta», *RIEV* VII, 564-567 [texto inglés y trad. cast.] [v. Schuchardt, H., 1914-1917f].
- Eys, Willem J. Van, 1896, *Proverbes basques-espagnols. Refranes y sentencias comunes en Basceunce, declaradas en Romance. Réedités d'après l'unicum de 1596 conservé à la Bibliothèque de Darmstad par W. T. van Eys*. Genève: Kundining and Fibs [v. Schuchardt, H., 1896].
- Gabelentz, Georg von der, 1893, *Baskisch und Berberisch*. Berlin: Reichsdruckerei (extr. de *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 593-613) [v. Schuchardt, H., 1893e].
- , 1894, *Die Verwandtschaft des Baskischen mit der Berbersprachen Nord-Africas nachgewiesen von Georg von der Gabelentz, Herausgegeben nach dem hinterlassenen Manuscripte durch Dr. A. C. Graft von der Schulenburg*. Braunschweig: R. Sattler [v. Schuchardt, H., 1895d].
- Gerland, George Karl Cornelius, 1886, «Die Basken und die Iberer», *Grundriss der Romanischen Philologie* III, 313-314 [v. Schuchardt, H., 1888a].
- Giacomino, Claudio, 1895, «Delle relazioni tra il basco e l'antico egizio», *Archivio Glottologico* II, 15-96 (también en *Rendiconti del R. Istituto Lombardo* XXV, fasc. XV-XVI) [v. Schuchardt, H., 1892c].
- Gómez Moreno, Manuel, 1922, «De epigrafía ibérica. El plomo de Alcoy», *Revista de Filología Española* IX, 341-366 [v. Schuchardt, H., 1923g].
- Goutman [Gutmann], Rodolphe [Rudolf], 1910, «Lelo», *RIEV* IV, 305-318 [v. Schuchardt, H., 1911b].
- , 1911, «Das nhd. Wort *Kopf*», *KZ* XLIV 136-140 [v. Schuchardt, H., 1911c].
- , 1913, «Essai d'un petit vocabulaire basque-ougro-finnois», *RIEV* VII, 571-574 [v. Schuchardt, H., 1914-1917g].
- Hübner, Emil [Aemelius] Ernst Wilhelm, 1893, *Monumenta Lingua Ibericae. Adiecta est tabula geographica*. Berolini: G. Reimeri [v. Schuchardt, H., 1899c].
- Lange, Johannes, 1907, «Die tagebuchartigen Aufzeichnungen des pfälzischen Hofarztes Dr. Johannes Lange über seine Reise nach Granada im Jahre 1526: mitgeteilt und erläutert von Adolf Hasenclever», *Archiv für Kulturgeschichte* V, 385-439 [v. Schuchardt, H. y G. Lacombe, 1908 y 1912].
- Leizarraga [Leizarrague], Ioannes, 1900, *I. Leizarraga's baskische Bücher von 1571: (Neues Testament, kalendar und Abc)*[edición de Schuchardt, H. y Th. Linschmann]. Strassburg: K. J. Trübner.
- , 1903, *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria* [edición E.S. Dodgson]. London: Trinitarian Bible Society.
- , 1990, *Jesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria; Kalendreria; Abc edo Christinoen instructionea* [edición de Schuchardt, H. y Th. Linschmann]. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Léon, Albert, 1913, «La manière actuelle d'indiquer les personnes-sujets au présent intransitif est-elle primitive en Basque?», *RIEV* VII, 428-438 [v. Schuchardt, H., 1914-1917c].
- Menéndez Pidal, Ramón, 1918, «Sobre las vocales *e* y *o* en la toponimia», *Revista de Filología Española* V, 225-255 [v. Schuchardt, H., 1919c].
- Meyer-Lübke, Wilhelm, 1911, *Romanische etymologische Wörterbuch*. Heidelberg: C. Winter [v. Schuchardt, H., 1914-1917b].
- , 1923, «Romano baskischen», *RIEV* XIV, 463-485 [v. Schuchardt, H., 1924a].
- , 1924, «Keltobaskisches», *RIEV* XV, 385-387 [v. Schuchardt, H., 1924c].
- Rhys, John, 1890-1891, «The Rhind Lectures in Archaeology in connection with the Society of Antiquaries of Scotland», *The Scottish Review* VIII, 121 [v. Schuchardt, H., 1894f].
- , 1892, «The inscriptions and language of the Northern Picts», *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* XXVI, 263-351 [v. Schuchardt, H., 1894f].
- Saint-Hilaire, B., 1888 (1877 y 1978-1879), *Les Euskariens ou Basques, le Sobrarde et la Navarre. Leur origine, leur langue et leur histoire*, Cannes: Figère et Guiglion (extr. de *Mémoires de la Société des Sciences naturelles et historiques des lettres et des beaux-arts de Cannes* VII, 132-150 y VIII, 64-104) [v. Schuchardt, H., 1888b].
- Saroihandy, Jean, 1913, «Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman». Paris: Champión, *RIEV* VII, 475-497 [v. Schuchardt, H., 1914-1917h].
- , 1918, «Remarques sur le verbe labourdin», *RIEV* IX, 173-212 [v. Schuchardt, H., 1919a].
- Siret, Louis, 1913, *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques*. Paris [v. Schuchardt, H., 1914-1917d].
- Topolovšek, Johann, 1894, *Die basko-slavishe Spracheinheit I. Band. Einleitung. Vergleichende Lautlehre*. Wien: K. Gerold's Sohn [v. Schuchardt, H., 1894e].
- Uhlenbeck, Christian Cornelius, 1892, «*Kabeljauw* [etimología]», *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* XI, 225-228 [v. Schuchardt, H., 1895a].
- , 1893, «Die germanischen Wörter im Baskischen», *PBB* XVIII, 397-400 [v. Schuchardt, H., 1893d].
- , 1894a, «*bai* [etimología]», *PBB* XIX, 327-328 [v. Schuchardt, H., 1894b].
- , 1894b, «*bakeljauw* [etimología]», *PBB* XIX, 328-329 [v. Schuchardt, H., 1894b y 1895a].
- , 1894c, «Nochmals die germanischen Wörter im Baskischen», *PBB* XIX, 326 [v. Schuchardt, H., 1894b].
- , 1903-1904, *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*, Amsterdam: J. Müller (extr. de: *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen V* (1904), 1-105) [v. Schuchardt, H., 1903].
- , 1905, «*Chingar* [etimología]», *ZRPh* XXIX, 323 [v. Schuchardt, H., 1906a].
- Urquijo, Julio de, 1930, «Las cartas de Hugo Schuchardt a Leo Spitzer», *RIEV* XXI, 588-590 [v. Spitzer, L., 1930].
- Urtel, Hermann, 1917, *Zum iberischen in Südfrankreich*, Berlín (extr. de *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 530-554) [v. Schuchardt, H., 1918].
- , 1919, *Zur baskischen Onomatopoesis*, Berlín (extr. de *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 138-157) [v. Schuchardt, H., 1919b].
- Vinson, Julien, 1891-1898, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris: Maissonneuve (Reed. en, 1984, *Anejos de ASJU* IX) [v. Schuchardt, H., 1892d].

- , 1898, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Ouvrage couronné par l'Institut. Aditions et corrections-Citations et références-Journaux et revues*. Paris: J. Maissonneuve [v. Schuchardt, H., 1898].
- , 1904, «Les Etudes Basques de 1901 à 1904», *L'Année linguistique* II, 81-104 [v. Schuchardt, H., 1904c].
- , 1907, 1908 y 1919, «Syntaxe basque. Position du déterminant et du déterminé [v. Schuchardt, H., 1920g]», *RIEVI*, 627-633, *RIEVII* 129-135, y *RIEVX*, 58-71.
- Weiss, Brigitta, 1977, *Katalog der Schuchardt-Bibliothek*, Graz.

Revistas mencionadas

- Anthropos. Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica. Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique. Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachkunde.
- Archiv für Slavische Philologie o «Jagićs Archiv».
- Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache (und Literatur) o «Paul und Braunes Beiträge» (*PBB*).
- Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País (*BAP*).
- Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.
- Literaturblatt für Germanische und Romanische Philologie (*LGRPh*).
- Literarisches Zentralblatt [Centralblatt] für Deutschland (*LZ*).
- Museum. Maandblad voor Philologie en Geschiedenis.
- The Pilot. A weekly review of Politics, Literature and Learning.
- Revista Internacional de Estudios Vascos. Revue Internationale des Etudes Basques (*RIEV*).
- Revue de Linguistique et de Philologie Comparée (*RLPhC*).
- Vox Romanica: Annales helvetici explorandis linguis romanics destinati.
- Zeitschrift für Romanische Philologie (*ZRPPh*).
- Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen o «Kuhns Zeitschrift» (*KZ*).

GERNIKA-LUMOKO EUSKARAREN ALDAKORTASUNA: ALDAGAI FONETIKO ZENBAIT

Ariane Ensunza Aldamizetxebarria

UPV/EHU

Abstract

It has been a long time since the international dialectal researches have taken a new course that focuses on urban spoken varieties more than on rural varieties. Moreover, it focuses on the interaction between independent variables and linguistic variables.

The aim of this contribution is to show that Basque is not an isolated case in the world; as a living language it has changed through time and it is, indeed, changing nowadays. Therefore, we have researched the variant of the basque spoken in the locality of Gernika.

In fact, we have analyzed 6 linguistic variables which present an ongoing despalatalization: variable (iz), variable (it), variable (il), variables (ind) and (ild), variable (i_V) and variable ('zait'). We have studied the realizations of these linguistic variables taking into account some independent variables such as age, gender, origin of parents and the school where they have studied.

As we will see, the most important independent variable seems to be the age, as, oldest generation use only the palatal variant, adults use both but in the majority of the cases they use the palatal one, and young generations use only the not-palatalized variant. Gender seems to be important, as women appear to be more innovative than men, using non-palatalized variants. The origin of parents does not seem to be relevant when we refer to young generations, but it does in oldest ones. School seems to be important on young generations, being students of private schools more innovative. We strongly believe that Unified Basque (promoted by Euskaltzaindia, the Academy of Basque, 1968), has a noticeable effect on the spoken language of the youngest generations, as it is widely present in the school system and the media.

Changes typically begin with variation,
with alternative ways of saying the same thing
entering the language.

Campbell [1998] 2004: 219

1. Sarrera¹

Beti horrela pentsatu izan ez bada ere, gaur egun gauza jakina da hizkuntzak, eta berekin batera dialektok edota hizkerak, ez direla estatikoak eta betierekoak, etenga-

¹ Ikerketa hau Eusko Jaurlaritzaren *Ikertzaileak prestatzeko eta hobetzeko laguntzen programa*-ri esker burutu da (kod. BFI-2010-253).

beko aldaketan daudela baizik. Gogoratu, besteak beste, Trask & Millar-en ([1996] 2007: 1) berbak: “One of the fundamental things you need to understand about languages is that they are always changing”. Esan izan da, gainera, hizkuntza batek aldaketak jasatea, eguneroko bere eginkizunak asetzaren ondorioa baizik ez dela; aldaketarik eza, hizkuntza bat itzaltzeko bidean den adierazgarri izan ohi da gehienetan (Camino 2009: 11). Hori dela eta, interesgarri bezain garrantzizkoa da euskalkiak zein hizkerak beren aldakortasunean aztertzea. Testuinguru honetan kokatzen da honako lan hau.

Halaber, euskalkiak berak eta hizkerak produktu historikoak direnez, hau da, aztergai den hizkuntza egoera aurreko egoera baten ondorio denez (Mítxelena 1981: 518), beharrezkoa da egungo Gernika-Lumoko hizkera nondik datorkeen eta norantz doan aztertzea. Nolanahi ere den, aurrerago egiteko eginkizunen artean kokatu da egiteko hori; izan ere, aldaketa diakronikoaren tipologia egin nahi baldin bada, aldaketa sinkronikoaren tipologia ezagutu beharko baita lehenik, aldaketa diakroniko guztiak aldakortasun sinkroniko gisa hasten baitira (Camino 2009: 36). Horrela dio Labov-ek ([1994] 1996: 69): “El examen minucioso del presente muestra que buena parte del pasado está todavía entre nosotros. El estudio de la historia se beneficia de la continuidad del pasado y de las analogías con el presente”.

Norbera ohartzen da bere herrian denek ez dutela berdin hitz egiten, helduek gazteek erabiltzen ez dituzten formak, ahoskerak, berbak zein esamoldeak erabiltzen dituztela, eta alderantziz; izan ere, komunitate bateko hiztunak eurak dira ohartzen direnak helduek eta gazteek ez dutela berdin hitz egiten. Honela dio Tagliamontek ere (2012: 2):

Variation in language can be observed just about everywhere from a conversation you overhear on the street to a story you read in the newspaper. Sociolinguists notice such variations too. In undertaking sustained analysis, what they discover is that people will use one form and then another for more or less the same meaning all the time the language varies. The harder part is to find the order, or the system, in the variation chaos.

Gakoa aldakortasun horren ordena bilatzean dago, nahiz eta lan nekeza izan. Beraz, zerk eragiten du aldakortasun hori? Aldaketak talde jakin batean gertatzen dira ala esporadikoki? Lekukoak ohartuki ala oharkabean egiten ditu aldaketak? Ba ote dago generoaren araberrako desberdintasunik? Eta ikasketa-zentroaren araberrakorik? Gurasoen jatorriaren araberrakorik? Hauek dira, finean, buruan bueltaka eduki diren galderak honako ikerketa hau hasi aurretik.

Izan ere, denok dakigu heldu eta gazteen artean ez dela berdin hitz egiten, baina ezer gutxi dakigu aldakortasun honen inguruan. Halaber, Trask & Millar-ek ([1996] 2007: 14) diotenez, ez dago aldakortasunaren zergatia azaltzeko erantzun sinplerik, aldaketaren arrazoiak asko eta anitzak direlako eta, gainera gaur egun horietako gutxi batzuk baino ez dira ondo ulertzen; modak, esate baterako. Nolanahi ere den, ezin dakioke modari egotzi aldakortasunaren erantzukizun guztia, jakina baita, Labovez geroztik, behintzat, aldaketa eragiten duten hainbat faktore daudela, bai hizkuntzaren barruko faktoreak, bai hizkuntzaz kanpokoak ere (sakonago azalduko dira, §3).

Orokorki, hiru mailatan azter daiteke aldakortasuna: maila diatopikoan (geografiaren arabera), maila diastratikoa (gizarte-faktoreen arabera) eta maila diafasikoa (erregistroen arabera).² Euskararen kasuan azken urteetara arte ohikoena ikerketak maila diatopikoan egitea izan da, hau da, euskararen aldakortasuna ikuspegi geografikotik landu da eta, beraz, herririk herri dagoen desberdintasunari erreparatu zaio, herri bakoitzean bertan dagokeen aldakortasunari bainoago (Aurrekoetxea 1995; Gaminde 1984a, 1984b, 1985a, 2003; Zuazo 1998, 2003, 2008; Camino 2003; Zelaieta 2008). Bestalde, herri zehatz bateko hizkera aztertu denean, ohikoena dialektologia tradizionalaren bidetik jotzea izan da eta, beraz, landa-eremuetako belaunaldi helduenen euskara aztertzeari ekin zaio (Ormaetxea 2002, Makazaga 2010). Era berean, euskararen aldakortasunaren inguruan egin diren ikerketa gehienetan ohikoa izan da, herrietako hizkerak deskribatzerakoan, hiztun komunitate osoa berdin mintzatuko balitz bezala tratatzea. Hau da, herri bakoitzeko mintzoaren berri ematerakoan, forma bat eta bakarra ematea izan da ohikoena. Hori dela eta, euskarari dagokionez, ezer gutxi dakigu herri baten edo euskalki baten gertatzen den aldakortasunaren inguruan, demagun Gernika-Lumoko —edo Euskal Herriko beste hainbat herritako— euskararen aldakortasunaren inguruan. Gainerako hizkuntzetan (batez ere ingelesean), ostera, aspaldi xamar da alor honetan aurrerapauso nabarmenak eman direla; lan horietan egindako aurrerapenak euskarara ekartzeko ahalegina egin nahi izan dugu. Lan honen asmoa ez da, inolaz ere, ikerketa hauei garrantzia kentzea; aitzitik, hutsune edo zulo nabarmena dagoela sumatu da eta zulo hori beteko duen lur apur bat ekartzea izan da asmoa.

Hala ere, aitortu behar da azken urteotan ugarituz joan direla gurean hizkeren aldakortasuna aztertzen duten ikerketak, batez ere, EUDIA ikerketa-taldeak egindako lan ugarietarako. Hortxe ditugu, besteak beste, Aurrekoetxearen lana (2008), non Dimako euskararen gertatutako bariazioa edo aldakortasuna aztertzen den; Otxandio adinaren araberako hizkuntza-aldakortasuna aztertzen duen Ormaetxearena (2011). Halaber, hortxe ditugu ikertzaile berriek aldakortasunaren inguruan egindako beste hainbat lan ere, besteak beste, Larraitz Garmendiak (2008) ikuspegi soziolinguistikotik egindako Zaldibiako hizkuntza-aldakortasunaren inguruko lana, Ekaitz Santaziliaren (2010) Luzaideko euskararen adinaren araberako bariazioaren azterketa, Lorea Unamunoren (2010) Gizaburuagako hizkeran dagoen bariazioaren inguruko lana. Berebat, Iñaki Gaminderen ikerketa ugarietarako erakutsi dute hainbat herritako euskararen adinaren araberako aldakortasuna ez eze, generoaren araberako aldakortasuna ere badela (Gaminde 2003, 2009, 2010a, 2010b; Gaminde & Zubillaga 2010; Gaminde & Romero 2011; Gaminde et al, 2012; Amorrortu 2003). Horrez gain, Oihana Lujanbioren (2011) master tesiak ere aurrerapen handia ekarri du euskararen aldakortasunaren inguruan.

² Labov-ek hizkuntz aldakortasuna aztertzeke bi bide bereizten ditu: batetik, hizkuntz-aldagaiak eta hauen banaketa aztertzen dituena (ikerketa diastratikoa litzatekeena) eta; bestetik, lekukoak eta hauek egoera ezberdinetan dituzten jarrerak aztertzen dituena (ikerketa diafasikoa litzatekeena). “Labov prefers the first type of framework because it gives a better idea of the *system* as a whole, although it is not capable of yielding optimal information about *speakers*” (Milroy & Gordon 2003: 8). Guk geuk ere lehenengo bidea hautatu dugu.

Hizkuntza sistema linguistikoa den heinean, bi egoeratan aurki daiteke: egoera trinkoan eta egoera lainotsuan. Egoera trinkoan, unitateak nahiko garbiak dira, ia erabat finkoak eta, beraz, oso homogeneoa den sistema aurkitzen dugu, aldakortasun gutxi erakusten duen sistemarekin, alegia. Halaber, gaur egungo errealitatean Euskal Herrian oso gutxitan aurki daitekeen egoera da honakoa. Ohikoagoa da, beraz, sistema lainotsuekin topo egitea, aldakortasun handiko sistemekin, alegia, eta horixe da Gernika-Lumon aurkitzen dena. Sistema horretan, aitzitik, aldakortasuna ez da modu desordenatu eta kaotikoan gertatzen eta, lan honen asmoa sistema lainotsu horri argi apur bat ekartzea da. Bestalde, aldagai linguistiko guztien izaera ez da berdina, batzuk oso egonkorak izaten baitira (adibidez, *izan* aditzaren orainaldiko adizkiak: *naz, zara, da, gara, zarie, dire...*) eta beste batzuk, aldiz, fluktuatzen hasten dira (**edun* aditzaren iraganeko formatako batzuk: *neban/naben, eban/zaben/ban; izan* aditzeko NOR-NORI saila: *zait/ zat/ jat/ jatel/ jazel/ dat/ datel/ dazte...* pertsona guztietan). Ikerketa honetan, bariazioa erakusten duten aldagai linguistikoen norabidea eta abiadura ere ezagutu nahi da eta, era berean, egoera zaharra zein den gehienetan ezaguna bada ere, honen berri eman nahi da, ezaugarri zahar hori zein indarrez ari den mugitzen eta, esan bezala, zein gizarte-faktoreen arabera aldatzen den modu zientifikoan ezagutu nahi dugu.

Ikerketa hau maila diastratikoan egin da, alde batetik, Gernika-Lumoko euskaren sistema lainotsua hobeto ezagutzeko pausoak eman nahi izan direlako eta, bestetik, denbora-mugei dagokienez honen helburuei hobeto erantzuten dion bidea delako. Bestalde, datuak itzulpen bidezko galdesorta bidez lortu dira, datu konparagarriak lortzeko ikerketa bide emankorra baita. Hori dela eta, aldakortasunean diren hizkuntza-aldagaiak gizarte-faktore bakoitzaren arabera nola gauzatzen diren ikertu da lan honetan (§5), aldaketak zein gizarte-faktoreen arabera gertatzen diren zehaztu ahalko delakoan.

Oro har, hizkuntzaren aldakortasunaren inguruan diharduten ikerketa soziolinguistikoak bi eratakoak izaten dira: batetik, aldakortasuna *in apparent time* ikertzen dutenak eta, bestetik, *in real time* ikertzen dutenak. Termino hauek Labov (1963) formulatu zituen lehenengoz New-York hirian egindako ikerketan. Aldakortasuna *in apparent time* edo denbora aparentean ikertzen dutenek, garai jakin bateko aldagaiak aztertzen dituzte eta, beraz, adin-talde desberdinetako lekukoen berbakeraren artean dauden aldaketetan jartzen dute arreta. Gisa honetako ikerketetan, helduenek ezaugarri zaharrak erabiltzen dituztela defendatzen da eta gazteen berbakerak hizkera norantz ari den aldatzen erakusten duela. *Real time* edo denbora errealeko ikerketek, oster, garai desberdinetako hizkeren laginak aztertzen dituzte, esate baterako, lekukotasun zaharrak gaur egungo hizkeren grabaketekin konparatzen dira gertatutako aldaketak aztertzeko (gehiagorako ik. Labov 1966: 46). Bestela, *real time* ikerketetan pertsona bera garai desberdinetan ere iker daiteke, hiztunak denbora-tarte horretan jasandako hizkuntza-aldaketak ikertzeko. *Apparent time* gisako ikerketak ditugu, besteak beste, Labov 1963an Martha's Vineyard-eko irlan egindakoa, Cedergren 1973an Panamako hiriaren inguruan egindakoa, Trudgillek 1974an Norwich-en egindakoa eta Thibault eta Vincentek Monrealen egindakoa. Gerora, leku berbaretan eta aurreko datuekin konparatuta *real time* gisako ikerketak egin dituzte (Folwer, 1986 —Laboven 1963ko ikerketaren inguruan egindakoa—); Cedergren 1984; Trudgill 1986; Thibault & Vincent 1986).

Ikerketa hau *variation in apparent time* ereduari jarraikiz gauzatu da, helburu nagusia gaur egungo Gernika-Lumoko hizkuntza-aldakortasuna aztertzea eta honen berri ematea baita. Gernika-Lumo hautatu da, baldintza egokiak biltzen dituelako honelako ikerketa bat gauzatzeko. Batetik, herritarren % 69,3 da euskalduna. Bestetik, herrian euskara egunerokotasunean erabiltzen da eta, beraz, euskal hiztun komunitate sendoa dauka. Hirugarren, inguruko herrietatik handienetakoa izateaz gain, indar sozio-ekonomiko eta kultural handia ere badu eta hori dela eta, Gernika-Lumok eskualdeko erdigune funtzioa betetzen du, bertan inguruko herrietako jendea batzen delako; Gernika-Lumora bertaratzen diren hauetako gehienak ere euskaraz jarduten dira. Bestalde, badira Euskal Herrian, gure ustez, Gernika-Lumok bezala gisa honetako ikerketetarako baldintza egokiak biltzen dituzten beste herri batzuk ere, esate baterako, Bermeo, Durango zein Tolosa (herri batzuk baino ez aipatzearren), beraz, badagoke zer aztertu datozen urteetan.

Ikerketa honen azterkizun eta helburuak finkatu ostean (§1), lanaren nondik-norakoekin hasi aurretik Gernika-Lumoren inguruko zenbait argibide emango dira (§2) ikergai den hiztun-komunitaterantz hurbilketa txiki bat egiteko, bai bere kokapen geografikoaz (§2.1), bai kokapen linguistikoaz (§2.2), bai bertako gizarteaz (§2.3) zein egoera soziolinguistikoaz (§2.4). Honen ostean, ikerketa egiteko jarraitu den marko teorikoa azalduko da (§3) eta, beraz, lanean zehar agertuko diren ideien inguruan egondako iritzi eta eztabaidak azalduko dira. Ostean, lana egiteko erabilitako metodologia eta corpora aurkeztuko dira (§4), alde batetik aztergai diren gizarte-faktoreak zeintzuk diren eta zergatik hautatu diren argituko da (§4.1.1); eta bestetik, zein hizkuntza-aldagai ikertu den eta Gernika-Lumon bakoitzak erakusten duen aldakortasuna azalduko da (§4.1.2). Ondoren, lortutako datuen analisia egingo da eta hauetatik ateratako ondorioak azalduko dira (§5). Amaitzeko, ikerketa honetako ondorio nagusiak laburbildu eta etorkizunerako erronkak finkatuko dira (§6).

2. Gernika-Lumorantz hurbiltze bat

Gernika-Lumoko hizkuntza-aldakortasuna ikertzeko, ezinbesteko bezain garrantzizko da, lehenik eta behin, ikergai den hiztun-komunitaterantz hurbilketa txiki bat egiteko herriaren inguruko zenbait argibide ematea, bai kokapen geografikoaz (§2.1), bai kokapen linguistikoaz (§2.2), bai bertako gizarteaz (§2.3).

2.1. Kokapen geografikoa

Mapa hauetan³ ikus daitekeenez, Gernika-Lumo Bizkaiko ipar-erdialdean dago kokatuta, Busturialdea eskualdean eta Urdaibaiko biosferaren muturrean. Oiz mendian sortzen den Oka ibaiak zeharkatzen du hegoaldetik iparraldera, Gernika-Lumotik aurrera itsasadar bihurtzen dena Urdaibaiko padura sortuz eta Mundaka inguruan itsasoratzen dena Kantauri Itsasora. Itsasadarrak geografikoki bitan banatzen ditu Busturialdeko herriak: itsasadarraren ezkerretara geratzen direnak eta eskumartara geratzen direnak. Ezkerretara daude Bermeo, Mundaka, Sukarrieta, Busturia,

³ Iturria: Wikipedia eta Google-ko mapak.

1. mapa

Gernika-Lumoren kokapena Bizkaian eta Busturialdean

2. mapa

Gernika-Lumoren errepide kokapena

Murueta eta Forua; eskumatara, ostera, Kortezubi, Gautegez-Arteaga, Ibarrangelu eta Elantxobe. Horrez gain, itsasadarretik barrualderago geratzen diren beste hainbat herri ere osatzen dute Busturialdea: Ea, Ereño, Nabarniz, Arratzu, Ajangiz, Mendata, Muxika, Morga, Errigoiti eta, nola ez, Gernika-Lumo. Gernika-Lumok, Errigoiti, Muxika, Ajangiz, Arratzu, Kortezubi eta Forua herriekin egiten du muga.

2.2. Kokapen linguistikoa

Yrizarrek (1992) bere lanean Bonaparteren sailkapena ([1869] 1990) jarraitzen du, baina hainbat zuzenketa egiten ditu. Yrizarrek, Gernikako ipar-mendebaldeko aldea bereizten du, Bonapartek Gernikako aldaeraren barruan sartzen zuena, baina

3. mapa

Yrizarren sailkapen-mapa, bizkaiera

bere ustetan, aldaera hori hobe legoke Gernikakotik kanpo.⁴ Yrizarrek Gernikako aldaera hiru azpi-aldaeratan banatzen du eta 1970ean zuen euskal hiztun kopurua ematen du:

- Gernikako azpi-aldaera (23.200 euskal hiztun).
- Durangaldeko azpi-aldaera (12.960 euskal hiztun).
- Arabako azpi-aldaera (40 euskal hiztun).

Hortaz, Yrizarrek bere sailkapenean, Busturialdea, Durangaldea eta Arabako eremu euskalduna ere sartzen ditu Gernikako azpi-aldaeraren barruan. Hala ere, Yrizarren esanetan, azpi-aldaera hauetan erabiltzen ziren aditz formek eta Durangaldekoek desberdintasun txikiak erakusten zituzten garai hartan eta Arabako azpi-aldaera bi hauetatik urrunago zegoen. Arabako azpi-aldaera hain zen desberdina, Gernikako aldaeratik desberdindu beharko litzatekeela pentsarazten duela. Hala ere, Yrizarrek Bonaparteren sailkapena errespetatzea erabaki zuen.

Bestalde, egin den euskalkien azken sailkapenean zalantzarik gabe mendebaldeko euskararen barruan kokatzen du Zuazok (2008: 63) Gernika-Lumoko hizkera. Zehazteko, mendebaleko euskararen azpieuskalki bi bereizten ditu, biak nortasun handikoak: sartaldekkoa eta sortaldekoa, baina eremu nagusi horien artean, lotura lana egiten duten “tarteko hizkerak” daudela zehazten du eta horien artean kokatzen du

4. mapa

Zuazoren sailkapen-mapa, mendebaleko euskalkia

⁴ Yrizarrek ipar-mendebaldeko aldaera dioenean, Mungia (Bonapartek Atxuri eta Laukariz auzoak bereizi zituen) eta Maruri (Jatabe) herriak hartzen ditu kontutan eta, hauek Plentziako aldaeran sartzea proposatzen du.

Busturialdea. Honela dio: “Sartaldeko Uribe Kosta eta Mungialdea, eta sortaldeko Lea-Artibai eskualdeen artean Busturialdea dago” (Zuazo 2008: 62). Beraz, sartaldeko azpieuskalkiaren eta sortaldeko azpieuskalkiaren artean dagoen “tarteko hizkera” horietakoa gense Gernika-Lumoko aldaera ere (2008: 63).

2.3. Gizartea

Gernika-Lumo 1366an sortu zen merkatal-gune gisa (Gernikazarra Historia Taldea 2011: 7) eta hasiera batean Lumoren portuko auzoa baino ez zen (Ensunza 2003: 34). Merkatal-gune gisa sortu zen leku estrategikoan kokaturik baitzegoen: alde bateatik, Bermeotik Durangorako bideak eta Bilbotik Elantxoberako zein Lekeitiorako bideak osatutako bidegurutzean kokatuta zegoen eta, bestetik, itsasadarrari esker itsasontziak bertaraino heltzen ziren. Mendeetan zehar, ordea, etengabeak izan ziren Lumoko elizatearekin izandako gatazkak (batez ere jurisdikzio mailakoak), baina 1882an herri biak batu eta gaur egun Gernika-Lumo gisa ezagutzen duguna sortu zuten. Bestalde, xx. mendean industria iritsi zen Gernika-Lumora eta honek biztanleriaren etengabe gorakada eragin zuen. 1937ko bonbardaketak, oster, berriro ere demografiaren beharada nabarmena ekarri zuen Gernika-Lumon. Ondoko urteetan, bonbardaketaren ondorioz erabat suntsiturik geratu zen herria ezerezetik berreraiki zen eta gutxika-gutxika herri txiki izatetik herri handi izatera pasatu zen. Gernika-Lumoren berreraiketaren ondorioz, inguruko herrietako biztanle asko eta asko joan zen bertara bizitzen eta, beraz, pentsatzekoa da inguruko herrietako hizkeren arteko kontaktua handia egon zela sasoi hartan Gernika-Lumon. Demografiaren igoera nabarmena 1970eko hamarkadaz geroztik jasan zuen herriak; izan ere, 60ko hamarkadan 8.089 biztanle bazituen, 70eko hamarkadan 15.149 biztanlera heldu zen.⁵

Gaur egun, Gernika-Lumo eskualdeko herrien artean hazienetakoa da, 2011ko datuen arabera 16.442 biztanle inguru baitauzka. Gaur egun ere merkataritza gune garrantzitsu izaten jarraitzen du. Gernika-Lumo merkataritza eta erdigune izateagatik inguruko herrietako jendeak bertarako joera izan du betidanik eta, horrek, inguruko herrietako hizkeren eta bertakoaren artean elkarreragina egotea ekarri du. Zuazok (2008: 13) dioenez, merkatu eta erromeria horien ondorioa da, besteak beste, ibar edo eskualde barruko euskararen batasuna ere. Beraz, inguruko herrientzat bateragune lekua izateak ez du ezinbestean hizkeraren heterogeneotasuna suposatzen eta, beraz, kasuan kasu gertatzen denari erreparatzea litzateke egokiena.

Merkataritzan ez eze irakaskuntzan ere indar handia dauka Gernika-Lumok, inguruko herrietako gazteak zein Lea-Artibaikoak Gernika BHI Institutura etortzen baitira Batxilergoa egitera —eta gutxi batzuk lehenago ere—. Horregatik, inguruko herritarrak Gernika-Lumon biltzen dira eta bertan egiten dute koadrila, normalean klasekideekin. Lana ere bertan aurkitzen dute askok eta aisialdirako gune garrantzitsua ere bada, kultur egitarau zabal eta aberatsa baitauka. Honek, esan bezala, sarritan inguruko herrietako jendea bertora bizitzen etortzea ekartzeaz gain, inguruko herrietako hizkuntza-ezaugarriak baliatzen dituzten hiztunak Gernika-Lumoko hiztunekin elkarbizitzea ere badakar eta, ikusiko dugunez, honen eta beste hainbat arra-

⁵ Datu hauek udalaren webgune ofizialetik aterak dira: <http://www.gernika-lumo.net/>

zoiaren emaitza izango da Gernika-Lumo hizkuntza-aldakortasun handia dagoen gu-nea izatea.

Oro har, Gernika-Lumon ikastetxe publiko bi (Gernika BHI eta Allende Salazar) eta hiru pribatu (Santa María del Socorro edo Mertzede Ikastetxea, Seber Altube Ikastola eta San Fidel Ikastola) daude; bost ikastetxe guztira. Ikastetxe guztiek eskaintzen dute D ereduan ikasteko aukera, baina sare pribatuan Seber Altube eta San Fidel Ikastolek D eredua bakarrik eskaintzen badute ere, Mertzede Ikastetxeak B eredua ere eskaintzen du eta 10 ikasletik 7k (% 70,38) eredu hau jarraitzen dute. Nolanahi ere den, Gernika-Lumoko ikasle gehienak ikastetxe publikoetara doaz (% 53,41) eta ikasle gehienek D eredua jarraitzen dute; Santa Lucía % 85,71k eta Allende Salazar-en % 96,79k. Bestalde, Gernika BHI herri Institutuak eredu guztiak eskaintzen ditu, baina A eta B ereduek oso portzentaje txikia biltzen dute, ikasleen % 94,78k D eredua jarraitzen baitute. Hona hemen datuak taulan emanak:⁶

1. taula

Gernika-Lumoko ikastetxeak, bakoitzak eskaintzen duen eredua eta eredu bakoitzeko ikasleak

Ikastetxea	Sarea	Ikasleak	A	B	D	
IES Gernika BHI	Publikoa	690	% 22,08	% 1,88	% 3,33	% 94,78
CEPA Gernika-Lumo HHI		398	% 12,74	% 1,00	% 0,00	% 0,00
CEP Santa Lucía LHI		21	% 0,67	% 0,00	% 14,29	% 85,71
CEP Allende Salazar LHI		560	% 17,92	% 0,00	% 3,21	% 97,79
Publikoa Guztira		1.669	% 53,41	% 24,63	% 2,64	% 72,74
CPEIPS Santa María del Socorro HLBHIP	Pribatua	287	% 9,18	% 0,00	% 70,38	% 29,62
CPEIPS Seber Altube Ikastola HLBHIP		484	% 15,49	% 0,00	% 0,00	% 100,00
CPEIPS San Fidel HLBHIP		685	% 21,92	% 0,00	% 0,00	% 100,00
Pribatua Guztira		1.456	% 46,59	% 0,00	% 13,87	% 86,13
Gernika-Lumo Guztira		3.125	% 100,00	% 13,15	% 7,87	% 78,98

Interesgarria iruditzen zaigu Gernika-Lumoko ikastetxeen berri ematea; izan ere, datuen analisisa egiterakoan (§5) ikusiko baitugu gazteen hizkeran ikastetxetik ikastetxera desberdintasunak nabari daitezkeela. Seber Altube eta San Fidel ikastolek jatorrian umeen gurasoek sortutako ikastola berbera zuten, baina bitan banatzeko erabakia hartu zen, batzuek hezkuntza erlijiosoa eskainiko zuen ikastola nahi zutelako (San Fidel) eta besteek, hezkuntza laikoa eskainiko zuena (Seber Altube). Horrez gain, heziketa erlijiosoa ez eze B ereduan hezteko aukera ematen duen ikastola da Mertzede eta, hori dela eta, etorkin gehienek seme-alabak bertara joaten dira ikas-

⁶ Datu hauek eguneratu gabe daude (2001-2002 ikasturtekoak dira); taulan Santa Lucía LHI eta Gernika-Lumo HHI eskola publikoak agertzen baitira, baina gaur egun zarratuta daude. Hala ere, ezin izan da gaur eguneko daturik lortu, beraz, besterik ezean honako hau eskaintzea zilegi dela uste dugu.

tera. Lehen Hezkuntzako ikasketak eskaintzen dituen eskola publiko bakarra dago herrian, Allende Salazar eta bertako ikasleek Gernika BHI-n jarraitzen dituzte Bigarren Hezkuntza eta Batxilergoko ikasketak.

2.4. Egoera soziolinguistikoa

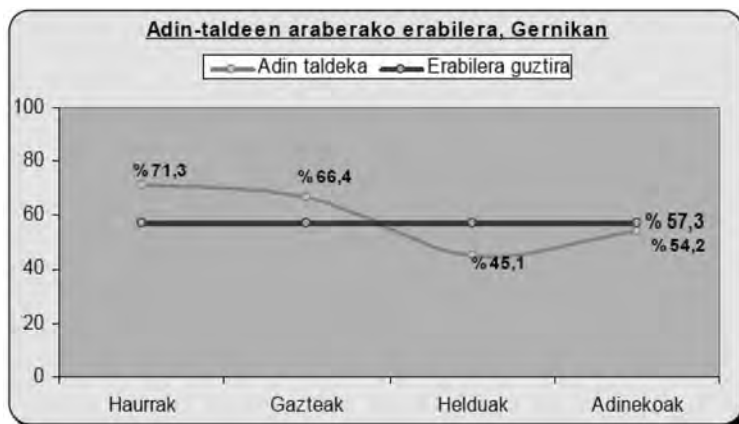
Gernika-Lumoko egoera soziolinguistikoari dagokionez, esan daiteke kalean euskaraz hitz egiten dela gehienbat. Hala ere, gaztelaniara jotzeko erraztasuna oso handia da da eta, gainera, gero eta etorkin gehiago dago euskaraz ikasten ez duena. Gernika-Lumoko Udalak egindako azken Euskararen Kale Erabileraren Neurketaren arabera (2006), honako hauek dira emaitzak:

2. taula

Gernika-Lumoko Udalak egindako euskararen kale neurketako emaitzak (2006)

Euskararen KALEKO ERABILERA (2006)	Euskararen EZAGUTZA
% 51,5	% 69,3
Neurtutako hiztun kopurua 3.440 (herritarren % 23)	Gernikako hiztun kopurua 14.884

Ikus daitekeenez, dakiten guztiek ez dute euskara erabiltzen kalean eta, gainera, % 50 baino zertxobait gehiago da euskaraz berba egiten duena. Bestalde, adin-taldean arabera banaketa egiten bada, honako hau da euskararen erabilerari dagokionean ikus daitekeena:⁷

1. grafikoa

Gernika-Lumoko euskararen erabilera adinaren arabera

⁷ **Haurrak:** 0 urtetik 14 urte bitartekoak, **Gazteak:** 15 urtetik 24 urte bitartekoak, **Helduak:** 25 urtetik 64 urte bitartekoak, **Adinekoak:** 65 urtetik gorakoak.

Ikus daitekeenez, euskararen erabilerari dagokionez alde nabarmena dago adin-taldean artean: haurrak eta gazteak dira euskara gehien erabiltzen dutenak; ondoren adinekoak daude eta euskara gutxien erabiltzen dutenak helduak dira. Datuok ez dira harritzekoak, kontuan izan behar baita haur eta gazteek euskarazko hezkuntza jaso dutela txikitatik eta, beraz, euskararen kontrako aurreiritzirik gabekoak direla. Heldu eta adinekoek, ostera, hezkuntza gaztelaniaz jaso dute eta debekuz jositako euskal giroan bizi izan dira. Hori dela eta, euskararen kontrako jarrera edo iritziak oso hedatuta daude adin-talde hauetan eta euskara gutxiesteko joera ere nabarmena da. Horrez gain, helduen artean oso zabalduta dago beraien berbakeraren inguruko konplexua, euskaraz ez dutela ondo berba egiten sinesten dute, beraien euskara kaxkarra eta baldarra dela. Honela dio, esate baterako, grabatu dugun lekukoetako batek:⁸

- Zuk zergaitxik pentsetan dozu txarto eitxen dozula euskeraz?
- Ba, lo ke pasa ke ikusitxe ya neure semiek eta zelan ibil disin eskolatan eta holan eta gero ba bueno Istitutoatan eta leku gutxietan ikesten euskerie, ba karo, nik ikusten dot hori garbittasune eurek dekiena guk eztekula.
- Baia zuen euskerie amagandik eta amumangandik eta aitxixengandik eta ikesinikoa da.
- Baie txarto ikesinikue, ez, ez. Sarritten be etxien total-total euskeraz be ez zan eitten. Ya hori kostunbrie guk zelan eukittengun kanpuen, kalien lagunekaz eta normalmente, ba, Gerniken oso gitxi eitten zan euskerie eta, klaro, ba beti eztozun eukitten hori dominixue euskeriena eta, ba, sarritten ba eztozun... igual, berba eitteko be, pentseu ein bixetenzun ia zelan esan ya hainbeste erderaz eñye.

3. Marko teorikoa

Oro har, Laboven ([1994] 2010, [2001] 2010, 2010) eta bere ondorengoen: (Peter Trudgill 1983; Ralph Fasold 1969; Lesley Milroy 1980, 1999; James Milroy 1989, 1992; Sali A. Tagliamonte 2012; Penelope Eckert 2000) lan ugarietako ikusmolde eta ideiak dira ikerketa honetan jarraitzen direnak; hau da, hizkuntzaren aldaketa ezin daiteke ulertu ez bada hiztun komunitatearen testuinguru sozialari lotua; izan ere, presio sozialak etengabe ari dira hizkuntzan eragiten. Eta, nola ez, presio horiek hiztun-komunitatean gizarte-faktoreen araberrako desberdintasunak eragiten dituzte hizkuntza-sisteman.

⁸ Euskara Batuaz:

- A: Zuk zergaitxik pentsatzen duzu txarto egiten duzula euskaraz?
- B: Ba, *lo que pasa que* ikusita jada neure semeak eta nola ibili diren eskolatan eta horrela eta gero, ba bueno, Institutoan eta leku guztietan ikasten euskera, ba klaro, nik ikusten dut garbittasun hori beraien daukatena, guk ez daukagula.
- A: Baina zuen euskera amagandik eta amumangandik eta aittengandik-eta ikasitakoa da...
- B: Baina txarto ikasitakoa... *ez, ez*. Sarritan etxian ere erabat-erabat euskaraz ere ez zen egiten. Jada, ohitura hori guk zelan edukitzen izan dugun kanpoan, kalean lagunekin eta normalean, ba... Gernikan oso gutxi egiten zen euskera eta, klaro, ba, beti ez zenuen menperatzen euskara. Eta, ba, sarritan, ba, ez zenuen... Igual, berba egiteko ere, pentsatu egin behar izaten zenuen ea nola esan... jada hainbeste erdera eginda...

Jakina da hizkuntzaren barne-faktoreek aldaketa eragiten dutela sisteman, baina badira aldaketa eragiten duten kanpo-faktoreak ere, hala nola, gizarte eta kultura aldagaiak. Soziolinguistika bariasionistak (*Variationist Sociolinguistics*) hizkuntzan berezkoa eta sistematikoa den aldakortasuna lantzen du, bai ikuspegi diakronikotik, bai sinkronikotik, helburua barne-faktoreak eta kanpo-faktoreak elkartzan dituen mekanismoak nola funtzionatzen duen ulertzea baita (Sankoff 1988: 157). Labovez geroztik, aldagaien arteko elkarreagina aztertzen duten analisi gehienek dituzte kontuan kanpo-faktoreak eta barne-faktoreak.

Nolanahi ere, Labovek berak ([1994] 2010: 2-3) ohartarazten duen bezala, gauza jakina da kanpo-faktoreak (*external factors*) eta barne-faktoreak (*internal factors*) ezin daitezkeela erabat elkarrengandik bereizi gisa honetako ikerketetan, ateratako datuak pertsona jakinei, leku zehatzei eta denbora jakinei lotuta daudelako ezinbestean eta, beraz, datuek ez dute galtzen jaso diren komunitatearen izaera. Dena dela, egin diren ikerketek erakutsi dute faktore multzo biak —barne-faktoreak eta kanpo-faktoreak— beregainak direla elkarrengandik. Izan ere, Labovek dioenez, analisisetan badirudi bi faktore-taldeak beregainak direla, hau da, barne-faktore bat aldatu egiten bada, beste barne-faktore batzuetan aldaketak eragitea dakar, baina kanpo-faktoreak ez dira aldatzen. Gauza bera gertatzen da kanpo-faktoreekin: kanpo-faktore bat aldatzen bada, aldaketak eragiten ditu beste kanpo-faktore batzuetan, baina ez barne-faktoreetan. Gainera, barne-faktoreak normalean elkarrengandik beregainak izaten dira, baina kanpo-faktoreak, ostera, elkarrengandik beregainak izaten dira.

Bestalde, hizkuntzalari askok (Mitzelena 1963; Trask 1996) defendatu dute aldatetaren erregularitasuna, hau da, aldaketa foniko bat posible den kasu guztietan gertatzen dela eta, beraz, aldaketak hots hori duen berba guztiei eragiten diela edo, behintzat, hots hori testuinguru jakinetan duten berbei. Baina dialektologia geografikoaren oinarri sendoek, aldateten erregularitasuna dirudiena baino konplexuagoa dela erakutsi dute isoglosa lexikoen bidez (*apud* Chambers & Trudgill 1994: 62). Izan ere, aldaketak ez dira modu uniformean gertatzen hizkuntzan eta, beraz, neogramatikoez bilatzen dituzten aldaketa erregular horietara heltzeko, hizkuntza ezinbestean desoreka garaietatik pasatu behar da. Hauxe dio Gorrotxategik (2011: 66) aldateten abiadura dela eta:

Es verdad que los cambios lingüísticos no se producen con un ritmo uniforme, ya sea el ritmo de índole universal, relativo a una familia lingüística, área o lengua individual. La historia conocida de muchas lenguas muestra momentos de gran aceleración y otros de equilibrio.

Bestalde, Sturtevant-ek (1947: 8. kap.) hizkuntzaren aldatetan hiru garai bereizten ditu: hasiera garaia, hedatze garaia eta burutzea. Aldaketaren hasierako garaian, gizarteko talde murriztu batean bakarrik agertzen dira aldaerak. Hedatze garaian, gizarteko talde murriztu hori zabaldu egiten da eta elkarrengandik sozialaren bidez forma zaharrekin lehian sartzen da. Burutze garaian, aldaera ahulenak galdu egiten dira eta aldaketak erregularitasuna lortzen du. Beraz, aldateten erregularitasuna desoreka garaiaren amaierako fasea baino ez da.

Aldiz, neogramatikoez proposatutako eztabaidak ikuspegi estrukturalistatik berformulatu zirenean, beste zalantza batzuk sortu ziren, hala nola: zein da aldaketa fonikoaren oinarritzko unitatea? Galdera honi erantzunez, Bloomfieldek ([1933] 1964:

364), *fonemak* direla defendatu zuen. Kontrako ikuspegitik difusio lexikoaren teoria berformulatu zen (Wang 1976) eta honen arabera aldaketarako oinarritzko unitatea *hitza* da. Dena dela, Labovek tarteko aukerak ere egon daitezkeela defendatzen du; izan ere, aldaketa fonikoak eragindako oinarritzko unitatea *fonema* eta *hitza*, biak babilira bezala jokatzeko duelako hizkuntzak (Labov [1994] 1996: 53).

Horrez gain, orain artean egindako ikerketek erreparatu gero, ikus daiteke muga ideologiko ugari egon dela hizkuntza bere eguneroko egoeran aztertzeko. Saussurek adierazi zuen oraineko sistema estrukturalak eta iraganeko aldaketa historikoak isolaturik aztertu behar direla (Saussure [1916] 1949: 124, *apud* Labov [1972b] 1983: 24). Dena dela, aspaldian deuseztatu zuten printzipio hau Martinetek ([1955] 1974) eta iraganeko aldaketetan egitura bat aurkitu dutenek. Bigarren muga ideologikoak esplizituki baieztatzen du, printzipioz, aldaketa fonetikoak ezin daitezkeela zuzenean behatu. Honela dio Bloomfieldek (1933: 347):

El proceso del cambio lingüístico no ha sido jamás observado directamente; veremos que esta observación, con nuestras posibilidades, es inconcebible.

Horrez gain, Hockettek (1958: 439) adierazi zuen aldaketa fonetikoak astiroegi gertatzen dela behatu ahal izateko eta, aldaketa estrukturala, aldiz, arinegi. Baina hirietako hizkuntza-aldakortasunaren inguruko ikerketek kontrakoa erakutsi dute; izan ere, oso kasu gutxitan aurki daiteke egoera hau. Hori dela eta, xx. mendeko hizkuntzalaritzaren programatik kanpo zegoen hizkuntza-aldaketaren ikerketa enpirikoa.

Hirugarren muga bat ere badago, agian denetan garrantzitsuena dena: aldakortasun askea ezin daiteke, printzipioz, bortxatua izan. Hizkuntzalaritzaren oinarritzko postulatuak (Bloomfield 1933: 76, *apud* Labov [1972b] 1983: 24) azaltzen zuzenez, berbakera batzuk berdinak dira eta hauek modu askean aldatzen dira, baina gertatzen diren aldaketa hauek garrantzi gabekoak dira. Ausazko aldakortasunean gertatzen diren mugimenduak, gehienez ere praktikoak dira eta zuzeneko behaketatik kanpo daudenak, baina zuzenean beha daitezkeen aldaketaren forma kaxkarrenak, mekanismo txikiagoek eragindakoak izan daitezke (Hockett 1958: 439). Esanak esan, aspaldi erakutsi zituen Weinreichek (1959) ikuspegi honen muga teorikoak:

Es difícil sentirse a gusto con una teoría que sostiene que los grandes cambios del pasado eran de un tipo, misteriosos e interesantes desde el punto de vista teórico, mientras que todo lo que es hoy observable es de otro tipo diferente, es algo transparente y (consequently) de escaso interés teórico.

“No one had seen a rule added to a grammar, any more than anyone had seen an allophone drift” esaten zuen Lassek (1980: 221) eta inork ez zeukan zuzeneko ebidentziarik baieztapen honi kontra egiteko Labov aurretik. Oraindik aldaketa nola gertatzen den erakusten duten *real time* ikerketen ebidentzia sendoak falta badira ere, aldakortasunaz diharduten ikerketek esker badaukagu *apparent time* gisako nahikoa ebidentzia; hau da, sozialki eta geografikoki determinatuta dagoen aldakortasuna eta denbora-aldakortasuna erakusteko balio dezakeena. Gisa honetako ikerketetatik ateratako ebidentziek baieztatzen dute hots-aldaketak aldaketa subfonemikoak (*subphonemic shifting*) eragiten dituztela gehiketa txikien bidez edo jarraipen fonetikoaren bidez (*across phonetic continua*) (e.g. Labov 1972a). Dena dela, “Whether this drifting

occurs in response to higher-level rule change, as Labov (1981) contends, or itself triggers higher-level responses remains an open question” (Harris 1985: 2).

Bestalde, Labov aurretik ez zen kontuan hartzen hizkuntza-aldaeren balorazio soziala ere, uste baitzen hizkuntzaren inguruko sentimendu eta pentsamoldeak eskurazekin izateaz gain, hizkuntzalaritzatik kanpo zeudela (Bloch eta Trager 1942). Baina Labov-en (1983 [1972b]: 30) berbak geure eginez:

No todos los cambios están perfectamente estructurados, y ningún cambio ocurre en un vacío social. Incluso la más sistemática mutación en la cadena hablada se produce con una especificidad de tiempo y lugar que exige ser explicada.

Dena dela, salbuespenak ere egon dira denbora tarte horretan, iritzi hauen gaineratik hizkuntza-aldakortasunaz arduratu diren ikertzaileak ere izan direlako; esate baterako, hiztun-komunitate jakin bateko (Charmey, Suitza) aldaketa fonetikoaren inguruan Gauchat-ek (1899-1904) egindako ikerketa zehatza eta urte batzuk geroago Hermann-ek (1929) leku berean, baina ondorengo belaunaldiarekin egindako ikerketa. Gauchatek (1905) erakutsi zuen neogramatikoez landa-dialektoen homogeneousotasuna gainbaloratu zutela, bere analisiak erakusten baitzuen adinarekin gorabeherak erakusten zituzten aldagaiak zeudela: adibidez, belaunaldi helduenak /k/ aldaera sabaiaurrekoa erabiltzen zuen, belaunaldi gazteenak /j/ eta tarteko belaunaldiak bien artean txandakatzen zuen. Hala ere, Goidanich (1926) neogramatikariak erantzun zuen Gauchaten emaitzek ez zutela aldaketa fonikoa islatzen, mailegu dialektalaren emaitzak baino: tarteko belaunaldiak gurasoengandik mailegatu zituzten forma batzuk eta seme-alabengandik besteak. Neogramatikoen arrazoibide hau, aldaketa fonikoen garapen erregular eta uniformean oinarritzen zen eta, beraz, komunitate bateko hiztun guztiek forma bera erabili behar zutela uste zen. Izan ere, neogramatikoentzat hizkuntzan gertatzen diren aldaketak maileguak, imitazioak edota ausazko aldaketa dira. Baina Labovek bere ibilbide luzean egindako lanetan erakutsi du badirela gizarte-faktoreei lotutako aldaketa fonetikoak ere, hala nola, adina, klase soziala, generoa eta etnia (Labov 1963: 74):

The patterns that have emerged from these undertakings have demonstrated that linguistic change is not only the result of universal principles but is also shaped by the social context in which it occurs.

Nolanahi ere, Weinreich, Labov eta Herzogen esanetan (1968: 100-101), komunitatearen ikuspegi soziolinguistikoa hain garrantzitsua den heterogeneotasuna, heterogeneotasun *ordenatua* da eta hau ez da neogramatikoen ikuspegiaren hain desberdina. Izan ere, Milroy & Gordon-ek (2003: 7) dioten bezala:

For variationists, not only is variation essential and intrinsic to human language, but the detail of systematic, socially embedded variable behavior is the key to an understanding of dynamics of language change.

Gaur egun aldakortasunaz diharduten ikerketetan, aldaera linguistikoen fenomeno honela ulertzen da (Tagliamonte 2012: 9):

In this type of analysis the critical component is that the data come from the recurrent choices speakers make in the course of production. In this way, each choice is viewed not simply as an instance or token of use, but as a choice made within the context of the grammar from which it comes. When a large body of repeating to-

kens is part of the analysis, the choices can be assessed statistically so as to uncover the meaningful patterns of use (Cedergren and Sankoff 1974; Labov 1969; Poplack and Tagliamonte 2001: 89). The choices are taken to represent the (underlying) variable grammar of the speaker as well as the grammar of the speech community to which she belongs.

Beraz, hizkuntza-aldaerak hitzunak hitz egiterakoan egiten dituen hautaketa gisa ulertzen dira. Honela, hitzunak egiten dituen aukera horiek hitzunaren (sakoneko) gramatika aldakorra erakustez gain, ordezkatzen duen hitzun-komunitatearen gramatikaren izaera aldakorra ere adierazten du. Honela, ikerketa hau ikuspegi sozio-linguistikotik egin da, hizkuntza bere orokortasunean aztertu ordez, garai batean aldakortasuna erakusten duten hizkuntza-aldagaiak ikertu dira, aldaketa hauek zeren arabera mugitzen diren eta noraino mugitzen diren zehaztu ahal izateko.

4. Metodologia eta corpusa

4.1. Bilketa metodologia

Hizkuntza bere testuinguru sozialean ikertzen duten guztiek, arazo metodologiko klasikoarekin egiten dute topo: datuak jasotzeko erabilitako bideak jasotako datuak oztopatzen ditu (Labov [1997b] 1983: 75). Lekuko baten berbakeraren inguruko datuak jasotzeko erabiltzen den oinarritzko metodoa banakako grabaketarena da. Elkarrizketako berbakera nahiko formala da —ez modu absolutu batean, baina bai eguneroko berbakerarekin konparatuta—; izan ere, elkarrizketa behatzaile ezezagun batek kontrolatutako eta gidatutako diskurtsoa baita. Beste bide bat, lekukoa bere ingurune sozial naturalean aztertzea da, dela bere familiarekin dagoenean, dela bere pareko jendearekin dagoenean (Labov, Cohen, Robins eta Lewis, 1968). Hirugarren bide bat, elkarrizketatik kanpo hizkuntza bere erabilera publikoan behatzea litzateke, horrela, hitzunak behaketa esplizitutik kanpo hizkuntza erabiltzeko duen modua analizatu ahal izateke, Labovek 1966ko ikerketan egin bezala.

Ikerketa dialektologiko edota soziolinguistikoak egiteko modua ez da bat eta barkarra. Azken finean, ikertzaileak berak erabaki behar du, dauden aukeren artean, zein den egokiena, zeinek ahalbidetuko duen norbere helburuak ondoen betetzea. Hizkuntzaren aldakortasunean diharduten ikertzaileek honako pausoak eman ohi dituzte eta ikerketa honetan ere pausook jarraitu dira, gutxi gorabehera (*apud* Tagliamonte 2012: 7):

- Behaketa (*Observation*) —hizkuntzaren erabilera aldakortasuna entzun edota ikuste;
- Identifikatzea (*Identification*) —hizkuntza-aldagaiak aukeratzea ikerketarako;
- Aztertzea (*Reconnaissance*) —aldakortasuna gertatzen dela zehazteaz gain, non gertatzen den zehaztea;
- Behaketa Sistematikoa egitea (*Systematic Exploratory Observation*): Zein da forma inbentarioa? Zeintzuk dira ereduak? Noiz eta zeren arabera gertatzen da aldakortasuna? Nork darabil aldakortasuna eta zein modutan?;
- Hipotesi eta behaketak frogatzea;
- Aldagai-ereduak interpretatzea eta azaltzea, hizkuntza-aldagaiak zein gizarfaktoreak.

Behaketari dagokionez, aspaldian ohartu ginen heldu eta gazteek ez dutela berdin hitz egiten Gernika-Lumon, beste ezein erkidegotan gertatzen den bezalaxe; izan ere, ahoz gauzatzen den hizkera ez da inoiz homogenea, hizkuntza gizartearen tresna den heinean beti aldatuz eta egoera berrietara egokituz joango delako. Gizartea aldatzen doan gisa berean doa hizkuntza ere aldatzen.

Aldakortasun hori, hizkuntzaren maila guztietan gertatzen da. Berba berriak eten-gabe erabiltzen dira eta ez berba berriak bakarrik, baita ahoskera berriak edota egitura gramatikal berriak ere eta, era berean, berba arkaikoak, forma zaharrak eta ahoskera zaharrak ere erabileratik kanpo geratzen doaz gutxinaka (Trask & Millar [1996] 2007: 1). Esate baterako, morfologian *giñezan* vs. *giñen*, *ditxut* vs. *dodaz/ dotez*; sintaxian *txakur bi* vs. *bi txakur*, *ori mutille* vs. *mutil ori*; lexikoan *urran* vs. *urbil*, *anpulu* vs. *malko*; fonetikan *it>tt / tx...*, *il>ll / y*; eta azentu eta entonazioan pl. *úmiek* (zah.) vs. pl. *umiek* (gazt.). Aldakortasun horretaz jabeturik, ikerketa hau gaur egungo Gernika-lumoko euskararen aldakortasun fonetikoa erakusten duten 6 hizkuntza-aldagaitara lerratzeko erabakia hartu zen. Honako hauek dira ikerketa honetan aztertutako aldagaiak: (iz) aldagaia, (it) aldagaia, (il) aldagaia, (ind) eta (ild) aldagaiak, (i_V) aldagaia, eta ('zait') aldagaia (zehatzago §4.1.2.).

4.1.1. Galdetegia

Esparru honetako aldakortasuna sistematikoki behatzeko itzulpen eta interpretazio bidezko galdetegia osatzea erabaki zen. Alde batetik, elkarrizketa librearen arazoa saihestu nahi zen; izan ere, elkarrizketa libre zein gidatuetan maiz asko ez dira norberak nahi dituen gauzatze fonetikoak lortzen, adibidez, hots jakin batzuk dituzten berbak lortu nahi eta haren sinonimoak esaten dituztelako lekukoek. Gisa honetako galdetegiak, gainera, denboraren muga ere badute, hau da, gauzatze fonetiko jakin batzuk lortzeko, agian lekukoarekin luzaz aritzea eskatzen du eta gero hori guztia entzun, analizatu eta transkribatu egin behar da. Hori dela eta hautatu da itzulpen bidezko galdetegia; batetik, erantzunak zehatzak direlako eta, gainera, beti dagoelako aukera hiztunari momentuan galdetzeko benetan horrela esaten duen edo beste modu batera ere esango ote zukeen; eta bestetik, konparagarriak diren datuak eskaintzen dituelako. Horrez gain, inkesta hertsia izateak ez du adierazten galdetzaile eta lekukoaren artean elkarrizketa libreetako aukerarik ez dagoenik: hertsia, finkatua eta guztiz zehatza den alde aurreko galdera sorta bat ahalaz bete behar dela adierazten du (Camino 2009: 275). Hala ere, lekukoa beretzat artifiziala den testuinguru batean ezartzeak eta ikertzailearen presentziak berak ere, hiztuna eguneroko berbakera-tik aldentzea ekar lezake (*behatzailearen paradoxaz* ik. Milroy 1980; Labov 1983; Camino 2009).

Jakina da datuak jasotzeko metodo honek erregistro formalagoa jasotzeko arriskua dakarrela eta hori dela eta ezin dezakegu bere osotasunean ziurtatu oinarritzat ditugun grabazioek beti-beti hiztunen eguneroko berbakera islatzen dutenik. Dena dela, Gernika-Lumoko biztanle gisa ziuza genezake bildu diren datuek ez dutela inkoherentziarik erakusten beraien artean eta fidagarriak direla uste dugu. Izan ere, lekukoei argi azaldu zaie nahi dena beraien lagunarteko berbakera dela, koadrillan daudenean berba egiten dutena, eta emaitzak fidelak direlakoan gaude (galdetegiaren arazoaz gehiago jakiteko, ik. Camino 2009: 275-286).

Bestalde, galdetegia osatzerakoan kontuan izan dira ikerketaren muina diren aldagaien testuingurua, hala nola, aldagaia (posible den kasuetan) hitz hasieran, hitz amaieran eta hitz barruan aztertzeko aukera ematen duten hitzak bilatu dira eta, horrez gain, inguruko hotsak zeintzuk diren ere kontuan izan da. Esate baterako, (tz) aldagaiaren ebakerak aztertzeko, bokal artean eta *-n-* ostean jaso da (*atzo, etzi, nintzen*). Bestetik, (it) aldagaiak hitz amaieran (*badakit*) eta bokal artean (*polita, aitate, polito, ito*) dituen ebakerak aztertu dira. (iz) aldagaiaren aldaera palatala eta aldaera ez-palatala bokal artean jaso da (*bizi, izan, izena, gizona, eleiza, aize*). Bestalde, (il) aldagaiaren aldaera albokaria eta aldaera hurbilkaria ere bokal artean bildu da (*ile, iluntasun, ilun*). Berebat, (ind) eta (ild) aldagaien aldaera palatalizatua eta ez palatalizatua aztertzeko, kontuan izan dira hitz-barruan, morfema mugetan eta hitzaren mugetatik haratagoko testuinguruetan, bai ondoko hitzak silaba bakarra duenean, bai silaba batetik gora duenean ere (*ilde, e(g)inda, indar, indaba, beldur, isildu trankildu, hurbildu, egin dab(il)e, ipin(i) dotes, e(g)in deu eta esin dot*). Bokal artean txertatzen den epentesietako (i_V) aldagaiaren aldaera ahostuna eta ahoskabea aztertzeko, hitz barruan eta morfema muga jaso dira, bai euskal hitzetan, bai gaztelaniazko maileguetan (*bixotza, indixabak, ogixe, eguskixe, mendixek, merixendie, armarixoa*) eta, azkenik, ('zait') aldagaiaren hasierako kontsonantearen aldaerak aurreko aditz nagusiaren amaieraren arabera bildu dira: *-o, -a, -e, -i* eta *-u* bokalez amaitzen diren aditz nagusien ostean (*jo, etorriko, sartuko, atara, bete, jausi, josi, erosi, a(ha)ztu, sartu*) eta *-n, -l, -ñ* eta *-ll* kontsonantez amaitzen diren aditz nagusien ostean ere (*jan, joan, edan, gustetan, kantetan, ein/ eñ, ill/ ill*).

4.1.2. Datuen bilketa

Datuak biltzeko galdetegia prestatu artean, lekukoaren perfil batzuk zehazteari ekin zitzaion, honako gizarte-faktoreak kontuan izanik: adina, generoa, gurasoen jatorria eta ikasketa lekua. Lekukoak ahalik eta anitzen izan zitezten ahalegina egin da; hala ere, batez ere 1., 2. eta 3. adin-taldekoen artean ezin izan da nahi besteko homogeneotasuna lortu, perfila betetzen zutenetako batzuek ikerketan parte hartzeko ezezkoa eman baitute, batez ere euskara kaxkarra egiten dutela uste baitute. Hala ere, ikerketa honetako datu eta ondorioak ez dira nekazari-abeltzainen edo langileen berbakerara soilik mugatzen, ezta Gernika-Lumoko biztanle zaharrenean berbakerara bakarrik ere.

Lekukoaren kopurua estratifikatua ala ausazkoa izan daiteke. Ikerketa honetan, ausazko hautaketa egin da eta, beraz, ez da egin gizarte-aldagaien araberrako ehuneko hautaketarik. Aitzitik, gure corpusa 100 esaldi itzuli dituzten 63 lekukok osatzen dute, adin-talde guztietakoak, emakume zein gizonek, fabrikako langile, ikasle zein medikuek. Beraz, lan honetan ateratako ondorio eta hipotesiak 63 elkarrizketa hauetan oinarritutakoak izango dira. Aurrerago emango da (§5) lekukoaren inguruko zehaztasun gehiago.

Behin lekukoaren perfilak zehaztuta, lekukoak bilatzeari ekin zaio eta ahal bezain lasterren beraiekin kontaktuan jarri eta grabazioak burutu dira. Gehienetan ikertzailearen etxean egin dira grabazioak, baina badaude lekuko batzuk beraien etxean egin dutenak, baita ikasketa lekuan egin dutenak ere. Grabazio guztiak Olympus VN-2100PC ahots grabagailu digitalarekin grabatu dira. Grabagailua mahai gainean uzten izan da eta ahal izan zaion garrantzia gutxien ematen ahalegindu da, horrela graba-

ketaren momentuan lekukoak senti zezakeen deserosotasuna edo lotsa saihestea lortu nahi zen. Aurretiaz prestatutako galdetegiarekin hasi aurretik, lekukoa lasaitzeko eta egoera natural bat lortzeko bestelako galdera batzuk egin zaizkio eta, besteak beste, bere zaletasunez, euskara batuarekiko duten iritziaz eta herrian egiten den euskarari buruz galdetu zaie. Grabaketaren amaieran bere sentsazioak bildu dira, esate baterako, galdeketa egin artean lasai egon den ala urduri egon den galdetu zaio, galdetegia erraza iruditu zaion eta berak egunerokotasunean egiten duen euskara erabili duela uste duen ere galdetu zaio. Bestalde, kasu batzuetan halako edo bestelako aldaerak Gernika-Lumon erabiltzen diren ere galdetu zaio lekukoari eta zehaztasunak eskatu zaizkio: bere ustez nork erabiltzen duen, non erabiltzen den eta berak erabiliko lukeen.

4.1.3. *Datuen ustiaketa*

Grabatu ostean, audio osoak ordenagailura pasatu eta .wav formatura bihurtu behar izan dira, ondoren Praat programarekin (Boersma & Weenink 2009) zatitu eta analizatu ahal izateko. Gisa honetako programak erabilita, analisisa irizpide objektiboetan funtsatzen bide da eta, horrela, bere osotasunean balio objektiboa izango duen transkribaketak eskaini daitezke.

Nolanahi ere den, aitortu behar da aztergai diren hizkuntza-aldagaien izaera akustikoa ikuspuntu ideal batetik ikertzekotan, gisa honetako ikerketetan grabazioetarako baldintza eta egoera mesedegarriagoak eska daitezkeela. Izan ere, ez dira kalitate maila bereko grabazioak lortu, desberdintasunak daude batetik bestera. Esate baterako, grabazioetarik batzuk ikastetxean bertan egin dira, oihartzun handia zegoen gela batean. Beste batzuetan, grabagailua lekukoarengandik urrutiegi edo hurbilegi egon da. Dena dela, ez dirudi gure ikerketako ondorioetan eragin negatibo nabarmenik izan dezaketenik.

Datu guztiak Access 2007 datu basean sartu dira eta 63 lekukoaren arabera antolatuta dira. Galdetegitik ateratako erantzun guztiak fonetikoki transkribatu dira eta erantzun bakoitzari lema bat eman zaio, ondoren grafikoak ateratzea ahalbidetzeko. Guztira 5916 erregistro bildu diren arren ikerketa honetarako 4001 erantzun baliatu dira; izan ere jasotako corpusak azterketa ugari egiteko aukera ematen du, baina analisisirako datuen hautaketa egin behar izan da, hobe baita aldakortasuna erakusten duten aldagai gutxi batzuk sakon aztertzea, aldagai asko azaletik aztertzea baino. Horregatik, analisisa 4001 erantzunetan oinarrituta egin da, baina amaierako ondorioak, datu hauez gain, elkarrizketaren aurretik eta ostean lekukoekin izandako solasaldietan oinarrituta ere atera dira.

4.2. Aldagaiak

Hizkuntza-aldakortasuna aztertzen duten ikerketek bi motatako aldagaiak hartzen dituzte kontuan: aldatzen ari diren hizkuntza-aldagaiak eta aldaketa horretan eragiten duten gizarte-faktoreak. Izan ere, gisa honetako ikerketen helburua aldakortasuna zein aldagairen arabera den zehaztea da. Nolanahi ere, bakoitzak duen helburuaren arabera ikerketa batetik bestera aldatu egiten dira aztertzen diren aldagaiak.

Labovek ([1994] 1996: 33) zehazten duenez, gizarte sistemaren barruko talde berritzailea aurkitzeko, soziolinguistikari oinarritutako diren aldagai beregaini (gizarte-faktorei) erreparatu behar zaie: generoa, adina, talde soziala, talde etnikoa, arraza eta hitzun komunitatearen tamaina. Hitzun komunitateko kideak beste komunitate ba-

tzuetako kideekin dituzten harremanen arabera ez eze, beraien komunitatean duten estatus sozialaren arabera ere desberdintzen dira. Gainera, gizarte-faktoreen ikerketak komunikazio ereduaren azterketa egitearen beharra dakar baita sare sozialen bateratze eta banantze indarrena edota belaunaldi eta sasoi historikoetatik datozen aldagaiena ere. Izan ere, aldaketaren arrazoiak ulertzeko beharrezkoa da gizarte-egituraren barruan aldaketa non sortu zen jakitea, nola hedatu zen beste gizarte-taldeetara eta zein taldek erakutsi zuen haren aurrean erresistentzia gehien ([1994] 1996: 34).

Aldakortasun hau aztertze kontuan hartu diren aldagaiak bi multzotan bereiztea komeni da: alde batetik, hizkuntzaz kanpoko aldagaiak edo gizarte-faktoreak eta hizkuntza-aldagaiak bestetik.

4.2.1. *Gizarte-faktoreak*

Hizkuntza-aldagaiak, ezinbestean eragin soziala erakusten duten aldagaiak dakartzate, gizarte-faktoreak, hain zuzen ere. Gizarte-faktoreak testuinguru sozialarekin lotutako aldagai ez-linguistikoak dira: lekukoaren arabera, hartzailearen arabera, entzuleen arabera eta egoeraren arabera, besteak beste (Labov 1972b: 237). Gernika-Lumoko aldakortasuna aztertze gizarte-faktoreak aukeratzekoan, gisa honetako ikerketetan kontuan hartzen diren aldagaiak hartu dira aintzat. Esate baterako, Labovek (1963) Martha's Vineyard irlan egindako ikerketan 69 pertsona izan zituen aztergai eta honako aldagai independenteen arabera sailkatu zituen: adina, lanbidea, kokagune geografikoa (irlaren hegoaldea eta iparraldea) eta etnia. 1966an New Yorkeko biltegi handietan egindako ikerketetan, adina, generoa, arraza, langilearen postua (biltegiko sekzioko nagusia, dendaria, kutxazaina, biltegiaina) eta azentua izan zituen kontuan. Milroyek ere (1992) adina, generoa eta eskualdea gizarte-faktoreak bereizi zituen Belfasteko ingelesaren aldakortasuna aztertzerakoan. Ikeretzen diren gizarte-faktoreak ikerketa bakoitzetik bestera aldatuz badoaz ere, Labovek ([1994] 2010: 2) zehazten du gizarte-faktore nagusiak sei hauek direla: generoa, adina, maila soziala edo lanbidea, etnia, arraza eta komunitatearen tamaina.

Nolanahi ere den, hiztun-komunitatearen ezaugarriak kontuan izan beharko lirateke ikerketa bakoitzean zein gizarte-faktore den garrantzitsu eta zein ez zehazteko, ez baita gauza bera ingelesaren edo euskararen hizkera bat aztertzea, edota herri txiki bateko, herri handi bateko edo hiri bateko hiztun-komunitatearen mintzoa aztertzea. Esate baterako, Gernika-Lumo bezalako herri batean oraindik ez dira etnia edo arraza desberdinetako euskaldunak erraz aurkitzen eta, beraz, momentuz ez luke hizkuntza aldakortasunaren indize esanguratsurik erakutsiko gizarte-faktore honek.

Hori dela eta, ikerketa honetarako kontuan izan diren gizarte-faktoreak honakoak dira: adina, generoa, ikasketa-zentroa eta gurasoen jatorria. Gurasoen jatorria ere aldagai gisa hartu da ikerketa honetan, gurasoen euskarak, batzuetan gutxiago, besteetan gehiago, eragina izan baitezake seme-alaben hizkeran. Gainera, kontuan izan behar da Busturialdeko herrietan badaudela desberdintasunak herri batzuetatik besteetara eta, beraz, ikerketa honen oinarri diren lekukoek erakutsi ditzaketan desberdintasunak gurasoen jatorrizko herrikoak izan daitezkeela. Bestalde, 4 eta 5. adin-taldekoak, ikasketa-zentroaren arabera banatu dira, oro har, Gernika-Lumoko lagun taldeak (edo koadrillak) ikasketa-zentroen arabera banatu dira, eta banaketa hau egiteak aldaketa zehazki nondik datorkeen ikusten lagun dezakeelako. Lanbideari dago-

kionez, ezin izan da lagin homogeneousorik lortu, 1. adin-taldean ez baitugu goi-mailako lekuko euskaldunik aurkitu ezta 3. adin-taldean langilerik ere.

4.2.1.1. *Adina*

Lehen esan dugun bezala, duela gutxira arte euskalkien edota hizkeren inguruko ikerketa gehienetan dialektologia klasikoak finkatutako bideari jarraitu izan zaio eta, beraz, belaunaldi zaharren gauzapenak baino ez dira aztertu izan. Gaur egun, ostera, batez ere EUDIA ikerketa taldearen EAS eta EDAK ikerketa-proiektuei esker eta Iñaki Gaminderen azterketei esker ugarituz doaz adin-talde desberdinetako hiztunen gauzapenak ikertzen dituzten lanak. Gizarte-faktoreei dagokienez, ikerketa honen ardatz nagusia den aldagaia da adina.

Lujanbiok (2011: 7) dioen bezala, adinak beste gizarte-faktoreen eraginak islatzen ditu eta, horregatik, ez da batere aldagai sinplea. Bestalde, haur denbora, nerabetsuna, gazte denbora, heldutasuna eta zahartzarora, ez dira sekuentzia kronologiko hutsak, gure bizi honetako gertakariei eta egoerei zuzenki loturik dauden aldiak baizik. Beraz, espero izatekoa litzateke adin-fase desberdinetan hizkera edo molde desberdinak baliatzea. Bizialdian, hiztunak irudipena du adinean eta heldutasunean aitzinera doala; honela, bere biziko hurrengo garapenei begira dago, eta doan norabide kronologiko horretan, izateko era berriak asumituko ditu eta mintzatzeko era berriak bereganatuko (gehiagorako ik. Camino 2009: 66).

Hori dela eta, interesgarri bezain beharrezko da adinaren araberako banaketa egitea. Ikerketa hau, ikuspuntu soziolinguistikotik egin da eta, beraz, adin-talde guztietako hizkera batzen saiatu gara, jakina baita adineko lekukoek berbakera soilik aztertzean forma zaharrak jasotzen direla, ondoko belaunaldietan jada desagerturik daudenak eta, beraz, ez dute herriko eguneroko hizkeraren osotasuna islatzen. Hori bai, iraganeko hizkeraren berri ematen dute beraien berbakerak eta, honek, gaur egungo egoera nondik datorkeen eta norantz doan ikusten laguntzen du. Horregatik da ezinbesteko zaharren mintzoa batzeaz gain, gainontzeko adin-taldeetako jendearen hizkera ere biltzea hiztun komunitatearen ordezkari izango diren ondorioak aterako badira.

Bestalde, gisa honetako atzerriko ikerketetan oso ohikoa da adinaren araberako banaketa egitea, alabaina adin-multzoak ez dira beti bat etortzen. Ikerketa honen helburuak izan dira kontuan, beraz, adin-taldeak egiterakoan eta egokiena bost multzo egitea dela erabaki da (1950 urtea baino lehenago jaiotakoak, 1951-1964, 1965-1980, 1981-1990, 1991-2000), batez ere multzo bakoitzeko jende-taldeak euskara batuarekiko duen hurbiltasunean oinarrituta; izan ere, batetik, gaztelaniazko hezkuntza jaso zutenak eta euskara batuko hezkuntza jaso dutenak elkarrekin bizitzen daude gaur egun; eta bestetik, euskara batuaren sorrerak eta hezkuntzan erabiltzen hasteak eragin handia izan dute euskaldunen berbakeran oso denbora-tarte txikian:

1. **Adin-taldea (<1950).** 1950 urtea baino lehen jaiotakoak, 60 urtetik gorakoak, beraz. Adin-talde hau osatzen duten lekukoek ez dute hizketa estandarra ezagutu ez bada telebista, irrati edo egunkarieratik. Bestela esanda, garai bateko beren senideen mintzamoldeari jarraitzen diote, ez dira egokitzen aro berriak ekarri dituen aldaketetara, dagoeneko gaingiturik, aldaturik, itzalirik edo indargaldurik dauden aldaerak baliatzen dituzte (Camino 2009: 71). Hala eta guztiz ere, orohar ez da jende oso heldua baliatu ikerketa honetarako, neka-

garria izan daitekeelako beraiantzat gisa honetako galdetegiak jasatea eta, gainera, badaudelako jasota Gernika-Lumoko lekukotasun zaharrak Badihar-dugu Euskara Elkartearen www.ahotsak.com web orri interesgarrian, besteak beste.

2. **Adin-taldea (1951-1964)**. 1951-1964 urteen artean jaiotakoak, 47-59 urte artekoak, beraz. Beharrezko ikusi da adin-talde hau bereiztea; izan ere, helduarotik zahartzarorako adin-taldea da honako hau eta, aurreko adin-taldeak ez bezala, adin-talde honetakoek heziketa gaztelaniaz jaso dute. Euskara etxean edota kalean ikasitakoa daukate eta, zenbaiten kasuan, gerora alfabetatu dira euskaraz. Horrez gain, lan merkatuan hizkuntza estandarra erabiltzeko presioak ere izan du nolabaiteko eragina euskara batura jotzeko (Camino, 2009: 71)
3. **Adin-taldea (1965-1980)**. 1965-1980 urteen artean jaiotakoak, 31-46 urte artekoak, beraz. Honako hau, helduaroari dagokion adin-taldea da. Adin-talde honetakoak izan dira lehenengoak hezkuntza euskara batuan jasotzen. Halaber, helduei egotzi zaien hizkuntza-ezaugarri nagusia, gero eta gordetzailago izatea da, gordetze hori mintzo estandararen arauak gordetzearen alde-tik ulerturik, baina denbora errealeko ikerketen ebidentziak erakutsi du joera hau ez dela unibertsala (Camino 2009: 71).
4. **Adin-taldea (1981-1990)**. 1981-1990 urteen artean jaiotakoak, 21-30 urte artekoak, beraz. Nerabzarotik helduarorako pasabidean dagoen adin-taldea da honako hau. Adin-talde honetakoak dira txikitatik teknologiaren garapena ezagutu duen lehenengo adin-taldea eta antzinako gizartetik modernorako jauzia jasan duena. Pentsatzekoa da, aldaketa hauekin guztiekin hizkeran bertan ere aldaketak gertatu direla, gizarte berrira egokitzeko borroka horretan. Nerabeek bezala, gaur egun talde hau osatzen duten gazteek Euskara Batuaren eragina izan dute txikitatik, bai eskolan, bai komunikabideetan.
5. **Adin-taldea (1991-2000)**. 1991-2000 urteen artean jaiotakoak, 11-20 urte artekoak, beraz. Sasoi honetan espero da umea heldu bilakatzen hastea eta, berebat, garai honetan hasten dira umeak lagunekin kalera ateratzen guraso barik. Honek talde sena sortzea ahalbidetzen du eta berekin mintzo estilo baten eraketa. Berebat sasoi honetan hasten da umeen eta gurasoen arteko tartea zabal-tzen eta mugak finkatzen. Hori dela eta, esan daiteke garai honetan hasten dela aldakortasuna hiztunarengan, umeak helduengandik bereizteko nahi horrek bultzatuta. Horrez gain, gaur egun talde hau osatzen duten gazteek euskara batuaren eragina izan dute txikitatik, bai eskolan, bai komunikabideetan.

Esan bezala, 63 lekukok osatzen dute ikerketa honetarako bildutako corpusa. Hala ere, ez da lekuko kopuru berbera grabatu adin talde bakoitzean. Azken bi adin-taldeetan lekuko gehiago grabatu dira eskolen araberako sailkapena ere egin nahi izan delako eta honek, ezinbestean, lekuko gehiago grabatzea eraman gaitu. Gainera, 2. adin-taldean oso zaila suertatu da euskara modu naturalean, trabarik eta zailtasunik gabe hitz egiten duten lekukoak bilatzea. Izan ere, lehenago azaldutako kale neurketek (§2.4) argi erakusten dute euskararen erabilerari dagokionez adin-taldean arteko aldea nabarmena dela; hain zuzen ere 25 eta 64 urteen artean erabiltzen da euskara gutxien. Horrez gain, lehen azaldu dugun bezala (§2.4), adin-talde horretan

oso zabaldua dago beraien euskararen inguruko konplexua, txukun egiten dutenek ere uste baitute beraien euskara kaxkarra dela. Hori dela eta, 1. 2. eta 3. adin-taldeko kontaktu askok ez dute beraien burua ikerketa honetako lekuko gisa erabiltzerik nahi izan. Adin-talde gazteak, berriz, badirudi ohituta daudela halako egoerekin, normalean ez baitute grabaketa egiteko inolako aitzakiarik jarri. 3. taulan ikus daitezke lekukoak adin taldeen arabera eta generoaren arabera:

3. taula

Informatzaileak adin taldeen eta generoaren arabera

Adin-taldea	Urte tartekak	Andrazkoak	Gizonezkoak	Guztira
1	< 1950	3	3	6
2	1951-1964	3	4	7
3	1965-1980	7	3	10
4	1981-1990	8	7	15
5	1991-2000	11	14	25
Guztira	1930-2000	32	31	63

4.2.1.2. Generoa

Gisa honetako ikerketa guztietan ez bada, gehienetan, ohikoa da gizarte-faktoreen artean generoa bereiztea. *A priori* ez dago jakiterik Gernika-Lumon generoaren araberako alderik dagoen, baina Gamindek (2010a) egindako ikerketa eta iradokizunek baieztatzeko aldeko zantzua erakusten dute.

Gauza jakina da Euskal Herrian gizonak sarritan etxetik atera direla lan bila, gerran beste herrietako eta eskualdeetako euskaldunekin batera ibili direla, tabernerarako ohitura eduki dutela, azokarako, bertsoetarako zaletasuna... eta, horregatik, arruntagoa da gizonek beren hizkerakoak ez diren hitz eta moldeak erabiltzea. Bestalde, emakumeak neskame joan behar izan dira maiz. Hori dela eta, berritzaile izatea ez dagokio norberaren generoari, pertsona bakoitzak duen jokabideari, rolari eta izaerari baizik, irekia edo irekizalea izateari, bizi izan den egoerari eta errealitateari (gehiagorako ik. Camino 2009).

4.2.1.3. Ikasketa-zentroa

Bestalde, 4. eta 5. adin-taldeen kasuan, hau da, 30 urtetik beherakoak, ikasketa-zentroaren arabera ere banatu dira. Oro har, Gernika-Lumoko lagun taldeak (edo koadrilak) ikasketa-zentroen araberakoak izaten dira adin hauetan, gerora (ezkontzean, lan bila joatean, etab.) aldatu egin badaitezke ere. Hori dela eta, banaketa hau egiteak hizkuntza-aldaketa zehazki nondik datorkeen ikusten lagun dezakeela uste da *a priori*.

§2.3. atalean azaldu denez, Gernika-Lumon Lehen Hezkuntza eskaintzen duten 4 ikasketa-zentro daude, hiru ikastola pribatu eta eskola publiko bat. Ikastolen artean, Seber Altube, San Fidel eta Mertzedede ditugu, azken biak erlijiosoak; eskola, ostera, Allende Salazar. Horrez gain, Gernika-Lumoko herritar batzuek Arratzuko

Barrutia eskolan egin dituzte beraien ikasketak, baina hauek gutxiengoa direnez, ikerketa honetan ez ditugu aintzat hartu. 4. taulan ikus daitezke grabatu diren 4. eta 5. adin-taldeko lekukoak ikasketazentzako arabera sailkatuta:

4. taula

4 eta 5. adin-taldeak ikasketazentzako arabera

Ikasketazentzako	Andrazkoak	Gizonezkoak	GUZTIRA
Allende Salazar	4	6	10
Seber Altube	5	7	12
San Fidel	5	3	8
Mertzede	5	4	9
GUZTIRA	19	20	39

4.2.1.4. Lekukoaren gurasoen jatorria

Adin-talde guztien kasuan gurasoen jatorria ere aldagai gisa hartu da ikerketa honetan, baita gurasoek hitz egiten duten hizkuntza zein den ere. §2.3. atalean azaldu denez, 1937ko bonbardaketaren ostean, inguruko herrietako biztanleek lagundu zuten Gernika-Lumoren birpopulaketan eta gaztelatik etorri zen jende kopurua ere handia izan zen.

Bestalde, §2.4. atalean azaldu denez, Gernika-Lumo merkataritza eta erdigune izateagatik inguruko herrietako jendeak bertarako joera izan du betidanik eta, horrek, inguruko herrietako hizkeren eragina egotea ekarri du eta, sarritan, inguruko herrietako jendea bertora bizitzen ere etorri da.

Hori dela eta, oso gaitza da Gernika-Lumon bizi eta gurasoak Gernika-Lumokoak bertakoak dituzten lekukoak aurkitzea. 5. taulan ikus daitezke grabatu diren lekukoak gurasoen jatorriaren eta euskararen arabera sailkatuta:

5. taula

Lekukoak gurasoen jatorriaren eta euskararen arabera

Gurasoen jatorria eta euskara	zki.
Guraso biak euskaldunak eta Gernika-Lumokoak	6
Guraso biak euskaldunak, bata Gernika-Lumokoa, bestea Busturialdekoa	11
Guraso biak euskaldunak, bata Gernika-Lumokoa, bestea urrunagokoa	2
Gurasoetako bat Gernika-Lumoko euskalduna, bestea erdalduna	12
Gurasoetako bat Gernika-Lumoko euskalduna, bestea euskaldun berria	3
Guraso biak euskaldunak, biak Busturialdekoak (Gernika-Lumoz kanpokoak)	9
Guraso biak euskaldunak, bata Busturialdekoa; bestea urrunagokoa	6
Guraso biak euskaldunak, Busturialdetik kanpokoak	2
Guraso biak erdaldunak	7
GUZTIRA	63

4.2.2. *Hizkuntza-aldagaiak*

Hizkuntza-aldaketak eguneroko hizkeran gertatzen dira eta aldaketak, funtsean, bariazioarekin hasten dira; hau da, hiztunak gauza bera adierazteko aldaera bat baino gehiago erabiltzean (Campbell [1998] 2004: 219). Hizkuntza-aldagaia edo *linguistic variable* delakoa hizkuntza-unitate bat da, gauza berbera adierazteko aldaera bi edo gehiago dituen (Tagliamonte 2012: 15). Honela dio Sankoff-ek ere (1988: 142-143): “Linguistic variables must also be alternatives (i.e. options) within the same grammatical system which have the same referential value (meaning) in running discourse”.

Bestalde, hizkuntza-aldagaiak hautatzeko kontuan izan beharrekoak zehazterakoan honela esaten du Labov-ek (1969: 728):

Although some variants may differ subtly in meaning and distribution, if they are part of a linguistic variable they will be members of a structured grammar. Moreover, the choice of one variant or the other must vary in a systematic way. There is difference, but there is structure to it. Different ways of saying more or less the same thing may occur at every level of grammar in language, in every variety of a language, in every style, dialect, and register of a language, in speaker, often even in the same discourse in the same sentence. In fact, variation is everywhere, all the time. This is why it is referred to as “inherent” variation.

Hizkuntza-aldagaiak bi eratakoak izan daitezke: beregainak edo menpekoak. Honela azaltzen ditu Tagliamontek (2012: 7):

The dependent variables are the features of the linguistic system that vary (e.g. the varying pronunciations of the same phoneme, the choice of relative pronoun, the selection of an intensifying adverb). Independent variables are the features associated with the variation. They can be external to the grammar, out in the world, relating to aspects of the social context, situation, community settings, or register. They can also be internal to the grammar, relating to the linguistic environment such as the grammatical category of the world, the type of subject in the clause, or its function.

Ikerketa honetarako beregainak diren hizkuntza-aldagaiak hartu dira eta hauetakoa bakoitzak goian (§4.1.) deskribatutako gizarte-faktoreekin duen harremana aztertu da.

Hizkuntza askotan hotsei dagokienean aldakortasuna handiagoa izaten da bokaletan kontsonanteetan baino. Egia da gisa honetako ikerketa garrantzitsuenak hizkuntza germanikoetako bokalen inguruan egindakoak izan direla, ikerketa honetan, ordea, Gernika-Lumoko euskaran aldakortasuna erakusten duten hizkuntza-aldagaien erreparatzean kontsonanteen ebakera ikusi da alde nabarmenena.

Ezin ahantzi daiteke, hizkuntza-aldaketaren aitzinean kokatzen direnak ez direla gramatika, hizkuntza ala hizkuntzalari, hiztuna bera baizik. Hizkuntza-aldaketa gertatzen den garaian, sistema nagusiari dagozkion aldaera paraleloen aitzinean nahi eta nahi ez kokaturik daude hiztunak, ondorioz, aldaeren arteko halako lehia aurkituko dute ezinbestean: “materia indigena”-ren eta “spirito extranjero”-ren arteko lehian, sistema menperatuko zenbait aldaera foniko eta morfologikok iraunen dute, utsiko diote. Oldar berriaren aitzinean, hiztunak erabaki beharko du, ondarez jaso

duen eta berezkoa duen hizkuntza-tradizioaren autonomia babestu eta nabarmen-araziko duen, ala berrikuntzei egokituko zaien (Grassi 1998: 771-72, *apud* Camino 2009: 41).

Honako hauek izan dira ikerketa honetarako erabili diren hizkuntza-aldagai independenteak: (iz) aldagaia, (it) aldagaia, (il) aldagaia, (ind) eta (ild) aldagaiak, (i_V) aldagaia, eta ('zait') aldagaia. Azaldu dira jada (§4) aldagai bakoitza aztertzeke erabilitako metodologia, beraz, aldagai bakoitzak Gernika-Lumon erakusten dituen aldaerak azalduko dira jarraian eta, ostean, hizkuntza-aldagai bakoitzak beste gizarte-faktoreekin duen harremana aztertuko da (§5).

4.2.2.1. (iz) aldagaia

(iz) aldagaia aztertzeke erabili diren berbak honako hauek izan dira: *batetik*, *bizi*, *gizon*, *izen* eta *izan*; eta, *bestetik*, *haize*, *aizkora* eta *eleiza*. Kasu hauetan, (1) bilakabide fonetikoaren emaitzaren ondorio gisa (iz) aldagaiaren [ʃ] aldaera sabaiaurrekoak erabiltzen den ala [ʒ] aldaera pikaria erabiltzen den aztertuko da:

$$(1) \quad i / Vj + z/s \rightarrow ix / V(j)x$$

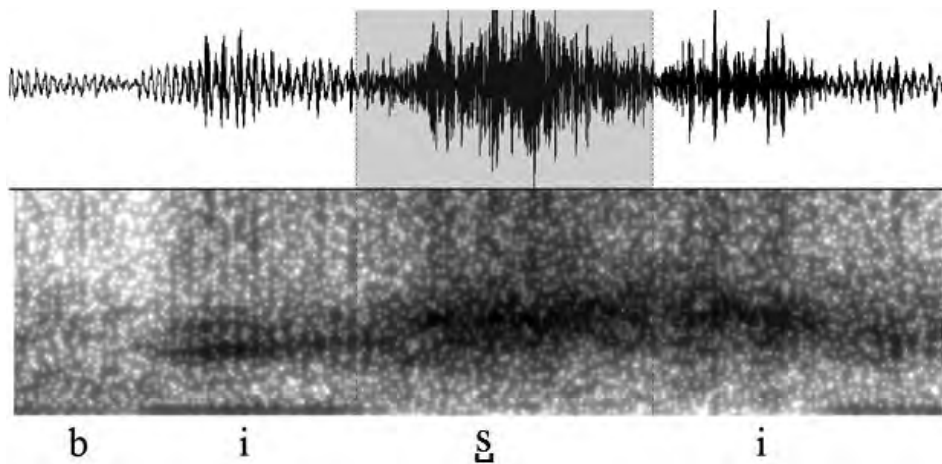
Bilakabide honen eraginez, beraz, (iz) aldagaiak bi aldaera izan ditzake Gernika-Lumoko euskarari: [iʃ] eta [iʒ]. Igurzkarien ezaugarri akustikoak aztertzeke indize desberdinak iradoki dira. Euron arteko bat igurzkariak espektroan sortzen duten zarataren banaketa eta kontzentrazioaren altuera desberdintasuna izan daitezke, baita energiaren kontzentrazioa ere (Silbert & Jong 2008, *apud* Gaminde et al. 2012: 57):

Previous research leads us to expect that coronal fricatives will have higher spectral means, lower spectral standard deviations, higher spectral kurtosis, and lower spectral skewness, than labio dental fricatives. More specifically, coronals will have negative spectral skewnesses, while labiodentals will have spectral skewnesses near zero. Phonologically voiced fricatives will have higher spectral standard deviations, lower i.e., more negative spectral slice, and lower spectral kurtosis, regardless of prosodic context. Although the effects of changes in cross-section area.

Gaminde et lag. (2012) lanean /s/-ren palatalizazioa akustikoki aztertzeke bost adierazle akustiko hartu dira: "Grabitate zentroa" (Gz), "Desbiderapen estandarra" (Sd), "Skewness" (Sk) edo "alborapen neurria", "Kurtosia" (K) eta "Energiaren kontzentrazioa" (Hz). Grabitate zentroaren bidez, espektro bateko frekuentzien altueraren batez bestekoa neurtzen da; desbiderapen estandarraren bidez neurtzen da, espektroaren frekuentzia zenbatetan desbidera daitekeen grabitate zentrotik; skewness distribuzio baten asimetria graduaren neurria da; kurtosia distribuzio baten erpin gradua da, distribuzio baten laugarren erdiguneko momentuaren forma normalizatu-tzat definitua; eta azkenik, energiaren kontzentrazioari handiena zein frekuentzian gertatzen den aztertzen da. Hualdek (2009: 5) egindako ikerketak erakusten duenez, [ʒ]-ren grabitate zentroa [ʃ]-rena baino askoz altuagoa da eta [ʃ]-ren grabitate zentroa da denetan baxuena. Skewness-ari dagokionez, Hualderen ikerketaren arabera, [ʒ] eta [ʃ] dira balio altuena erakusten dutenak, baina bien arteko desberdintasuna ez da oso nabarmena. Gaminde et lag. (2012) lanean adierazten denez, desbiderapen estanda-

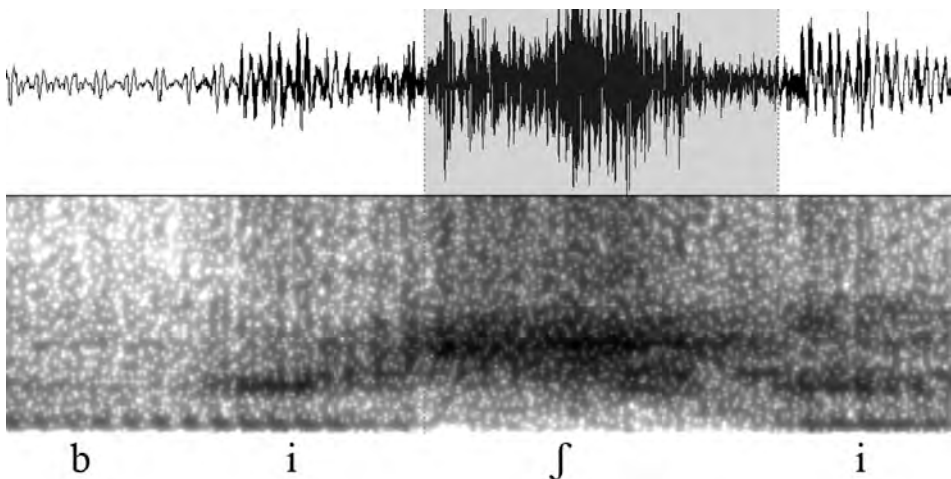
rra eta kurtosia dira [ʂ] eta [ʃ] arteko aldea ondoen irudikatzen dutenak; izan ere, [ʃ] sabaiaurrekoak [ʂ] apikariak baino desbiderapen estandar altuagoa daukala erakusten dute haien datuek eta, kurtosia, aldiz, bajuagoa.

Ikerketa honetako datuak bat datoz Gaminde eta lag. (2012) datuekin; izan ere, espektrogrametan ikus daitekeenez, zarataren kontzentrazioak ez du balio bereizgarri handiegirik erakusten:

1. espektrograma

[biʂi]

2. espektrograma

[biʃi]

Bestetik, ikerketa honetako datuetatik ateratako emaitzek erakusten dute [ʂ] eta [ʃ] aldaeren arteko desberdintasun nagusia desbiderapen estandarrean (Sd) eta kurtosian (K) datzala; izan ere, 6. taulan ematen diren batezbestekoen arabera, [ʃ] aldaerak desbiderapen estandar altuagoa eta kurtosi bajuagoa ditu [ʂ] aldaerak baino:

6. taula

(s) aldagaiaren sd eta k-ren batezbestekoak

	Sd	K
[ʂ]	817,41	13,56
[ʃ]	1422	2,5

4.2.2.2. (it) aldagaia

(it) aldagaia aztertzeko erabili diren berbak honako hauek izan dira: *aitita*, *ito*, *polito*, *polita* eta *badakit*. Kasu hauetan, (2) bilakabide fonetikoaren emaitzaren ondorio gisa (it) aldagaiaren [c] aldaera herskari sabaikaria erabiltzen den, [tʃ] aldaera afrikatu sabaiaurrekoa erabiltzen den ala [tʂ] aldaera afrikatu hobikari lepokaria erabiltzen den aztertu da:

$$(2) i / Vj + t \rightarrow itt / V(j)tt$$

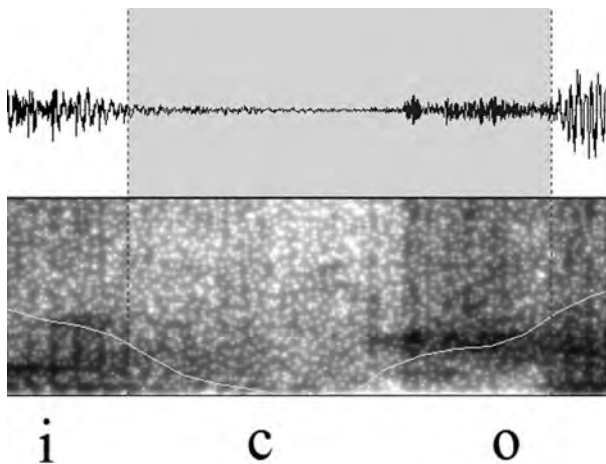
Bestalde, gazteen artean palatalizatu gabeko aldaera ere entzun daiteke, [it], batez ere hitz amaieran. Horrez gain, batez ere lekuko gazteen kasuan ez [tʃ], ez [tʂ] ez den tarteko ebakera bat entzun daiteke (Gaminde eta lag 2012: 37):

/ts/ eta /tʃ/ bereizketa galdu duten informatzaileen artean batzuek /tʃ/ argia egiten dute eta euren ebakeretan argi agertzen dira hots honen indize akustikoak. Beste informatzaile batzuek /ts/ren aldeko hautua egin dute, baina ez dirudi ingurune guztietan ebakera bera egiten dutenik.

Honelakoetan ebakera zehatza zein den aztertzeko oraindik Euskal Herrian ez daukagun tresna batzuk beharko genituzke. Hala ere, eta hipotesi gisa, esan dezakegu bereizketa fonologikoa galtzean, lekuko horiek lehen banatuta zegoen espazioan orain osorik daukatela fonema afrikatu bakarra egiteko (2.1 irudia). Beraz, batzuetan ahoskuneak hurbilago egon daitezke /ts/ren espaziotik eta beste batzuetan /tʃ/renetik.

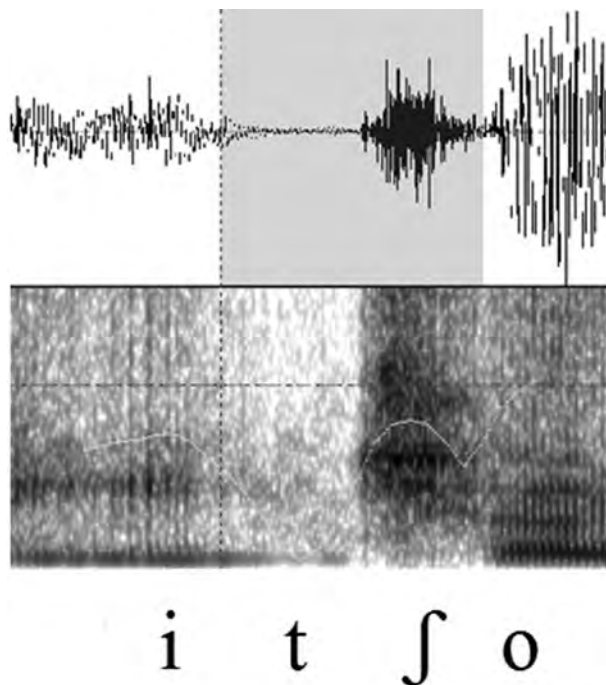
(it) aldagaiak, beraz, lau aldaera dauzka Gernika-Lumoko euskaran (2) bilakabi-dearen ondorioz: [c], [itʃ], [itʂ] eta [it].

[c] kontsonanteak herskari ahoskabeen ezaugarri akustikoak betetzen ditu, hau da, hersketaren ostean leherketa barraren aztarna ikus dezakegu espektrogrametan. Afrikatuetatik bereizten da, azken hauetan hersketaren ostean igurtziera dagoelako eta, beraz, afrikatuen espektrograman igurtziera honen zarata luzea agertzen da. Herskariak leherketa barra luzea eduki dezakeen arren, beronen iraupenaren eta afrikatuaren zarataren iraupenaren aldean datza euren arteko bereizgarri akustikorik garrantzitsuenak. Herskariaren zarata handituz gero afrikatu bat lortuko litzateke. Hala ere, Gernika-Lumon eta beste hainbat herritan herskariaren zarata handiagoa da eta sarritan zaila egiten da biak bereiztea.

3. espektrograma

[ico]

4. espektrograma

[itfo]

Bestalde, [tʃ] eta [tʃ̺] aldagaiek antzeko ezaugarri akustikoak dituzte. Afrikatuak izanik, hersketaren ostean igurtzieraren zarata dator. Zarata hori altuera desberdinetan kontzentratzen da kontsonante bakoitzaren arabera (Gaminde eta lag, 2012: 59):

7. taula

[tʃ̺] eta [tʃ] aldaeren ezaugarri akustikoen batezbestekoak

	tx		tz	
	Gizonezkoa	Andrazkoa	Gizonezkoa	Andrazkoa
Gz ⁹	2888,85	4109,32	3209,2	4015,89
Sd	879,28	868,91	1498,4	953,66
Sk	1,18	0,83	-0,86	-0,038
K	15,60	7,85	0,60	11,18
H _z	2694,92	4029,36	3028,33	3733

4.2.2.3. (il) aldagaia

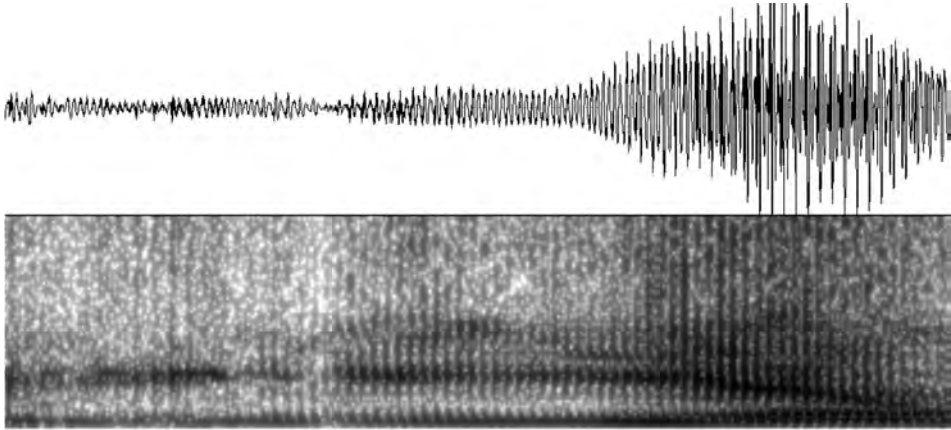
(il) aldagaia aztertzeko erabili diren berbak honako hauek izan dira: *hilel hilabete, pila, ilun eta iluntasun*. Kasu hauetan, (3) bilakabide fonetikoaren emaitzaren ondorio gisa [ʎ] albokari sabaiaurrekoa ala [j̺] hurbilkaria erabiltzen den aztertu da Gernika-Lumoko euskarari:

$$(3) i / Vj / + l \rightarrow ill / V(j)ll$$

Beraz, (il) aldagaiak bi aldaera izan ditzake (3) bilakabidearen ondorioz: [ʎ] eta [j̺]. (il) aldagaiaren aldaera biak agertzea ez da harritzekoa, bilakabide fonologiko bera gertatu baita gaztelaniaz eta, horren ondorioz, /ʎ/ fonemak ez dauka lekurik gazte gehien inbentarioan. Horrelako nahasteak neutralizazio deitu ohi dira. Egia da, tasun konbinaketa mota bat galduta (palataaltasuna albokaritasunarekin lotzen duena), kontraste aukera bat galtzen duela hizkuntzaren ahoskerak (sabaikari albokarien eta ez-albokarien artekoa). Ez da, ordea, egia bien arteko berdintze simetrikoa gertatzen denik, ez dira alegia biak berdin *neutralizatzen*. Batak (markatuenak) amore ematen du, nolabait esan, besteak (fonetikoki onenak) iraun egiten du (Oñederra 2004: 63).

Bestalde, [ʎ] albokari sabaiaurrekoa eta [j̺] hurbilkari sabaikaria argi bereizten dira espektrogramen bidez:

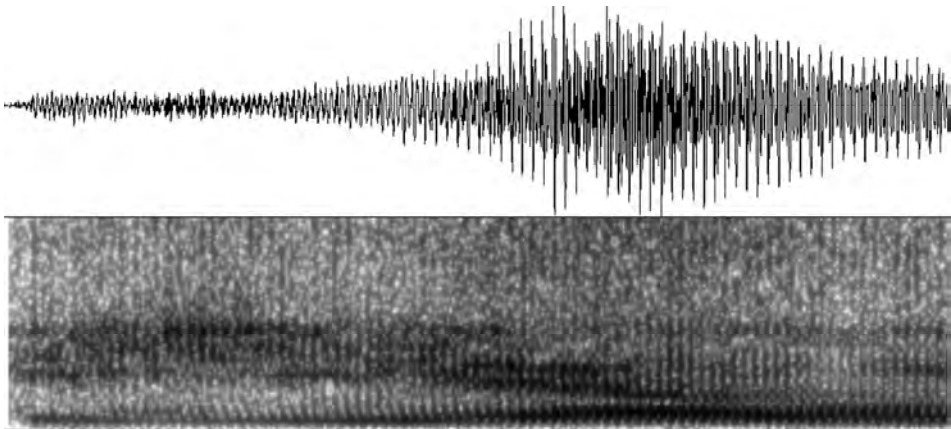
⁹ Gz: Grabitate Zentroa; Sd: desbiderapen estandarra (*standard deviation*); Sk: Skewness-a; K: Kurtosia; Hz: Energiaren Kontzentrazioa.

ileaw

5. espektrograma

[iɫeaw]

ijeaw

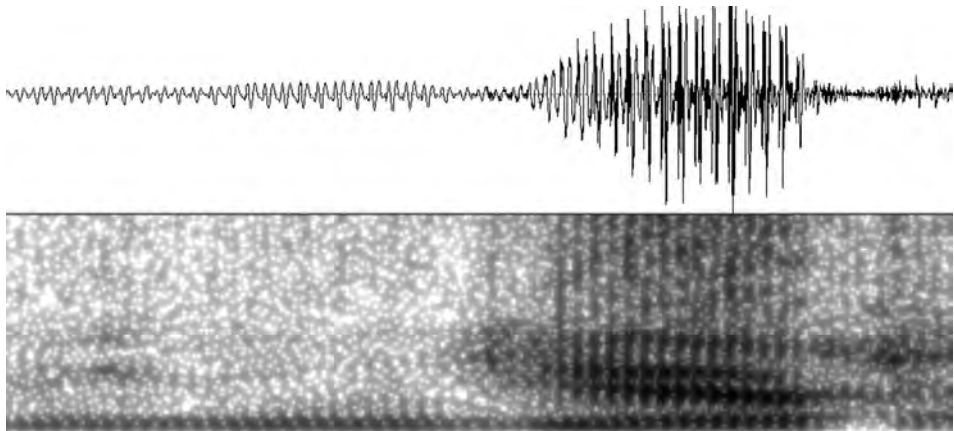
6. espektrograma

[iɟeaw]

4.2.2.4. (ind) eta (ild) aldagaiak

(ind) eta (ild) aldagaiak aztertzeko erabili diren berbak honako hauek izan dira: *ilda, eginda, indar, indaba, beldur, isildu, trankildu, hurbildu, egin dute, ipini ditut,*

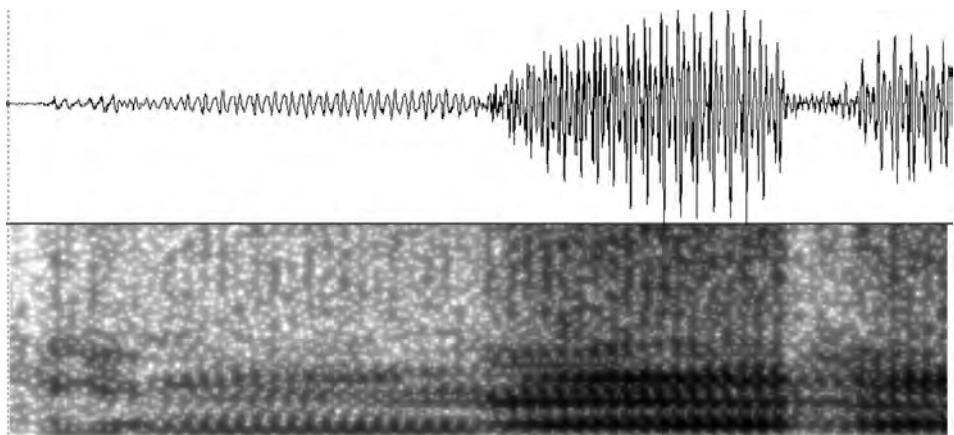
egin du eta ezin dut. Kasu hauetan, aldaera palatalizatu erabiltzen den ala ez aztertu da, beraz, aldagai bakoitzerako bi aldaera entzun daitezke Gernika-Lumoko euskaran: [ind] eta [ild] palatalizatu gabekoak; eta [iɲdʲ] eta [iɫdʲ] palatalizatuak. Hauen arteko aldakortasuna sistematikoki aztertzeke ez ditugu adierazle akustikoak kontuan izan, euren arteko aldea nabarmena izanik ongi bereizten baitira bata bestearengandik.

iɲdʲer

7. espektrograma

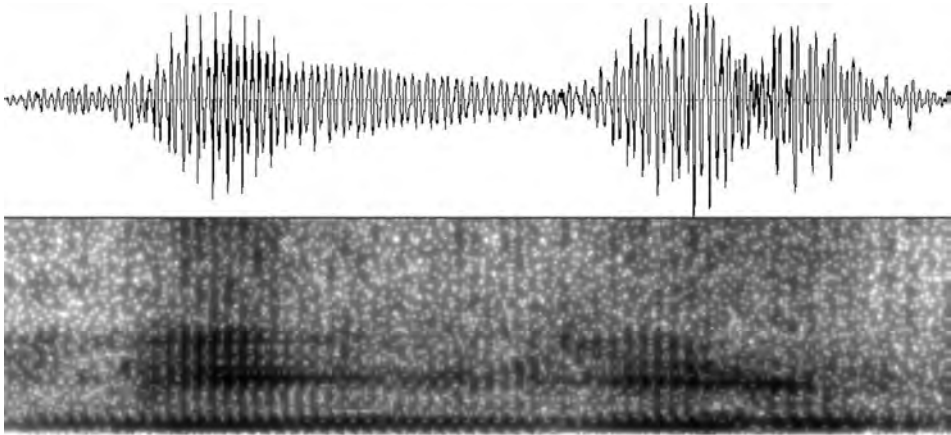
[iɲdʲer]

indar

8. espektrograma

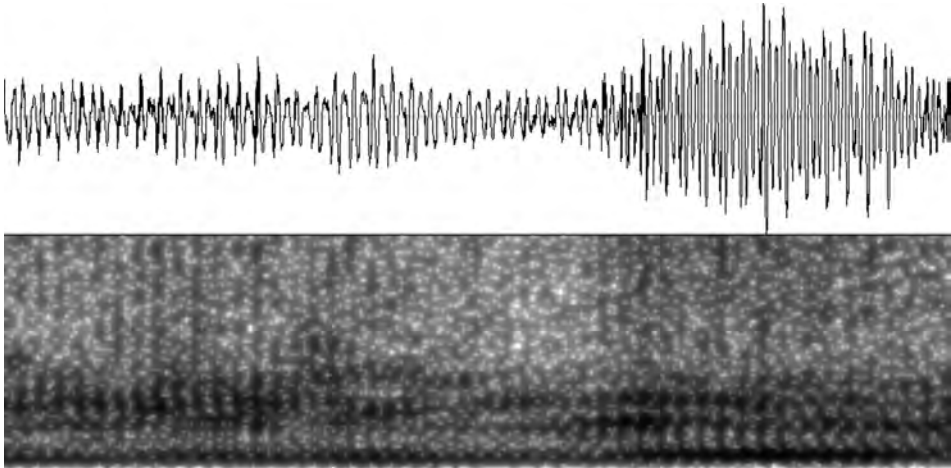
[indar]

ildie

9. espektrograma

[iɫd̪ie]

ilde

10. espektrograma

[ilde]

[n] sudurkari hobikaria eta [l] albokari hobikiaren arteko antzekotasuna, kontsonante ozen izatean datza. Kontsonante sudurkariak, albokariak eta dardarkariak dira ozenak, baina euskaran, behintzat, lehenengo biak bakarrik palatalizatzen ditu [i] bokalak edo [j] bere kide irristariak. Bestalde, /d/ren palatalizazioa gertatzeko

lehenengo eta behin arau baten bidez /l/ eta /n/ palatalizatzen dira eta horren ondorioz /d/ palatalizatzen da (*apud* Gaminde 2003: 11-12):

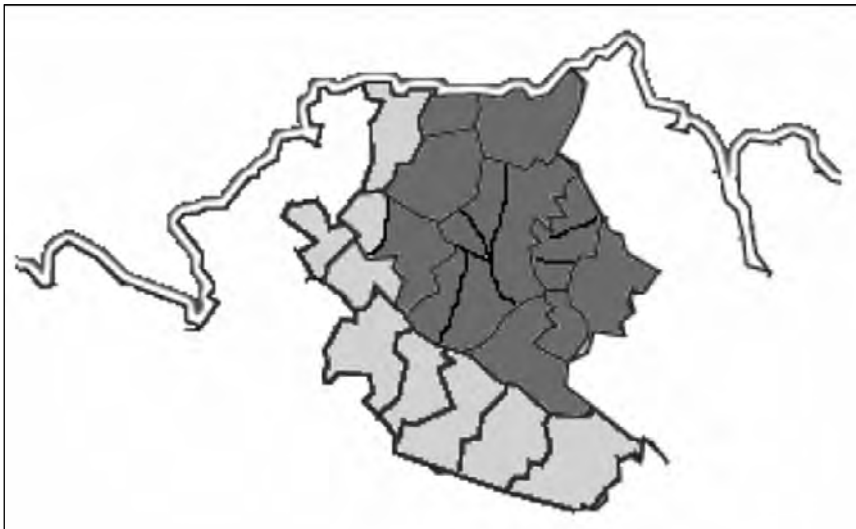
+ horz ---> + sabai /+ sabai_____

Arau honen hedadura taula honetan eta ondoko mapan ikus daiteke:

8. taula

Aldaera sabaikariaren (+) eta ez-sabaikariaren (-) hedadura

	iny		iny
Bakio	+	Emerando	+
Meñakabarrena	+	Larrauri	+
Belako	+	Zabalondo	+
Gatika	+	Butroe	-
Laukiz	-	Urduliz	-
Arrieta	+	Fruiz	+
Fika	+	Lezama	-
Derio	-	Loiu	-
Mesterika	+	Markaida	+
Birle	+	Jatabe	+
Lemoiz	-	Gamiz	+
Zamudio	-	Larrabetzu	-

5. mapa

Gris iluna, /iny/ aldaera sabaikaria: Bakio, Emerando, Mesterika, Meñakabarrena, Larrauri, Markaida, Belako, Zabalondo, Birle, Gatika, Jatabe, Arrieta, Fruiz, Gamiz eta Fika.

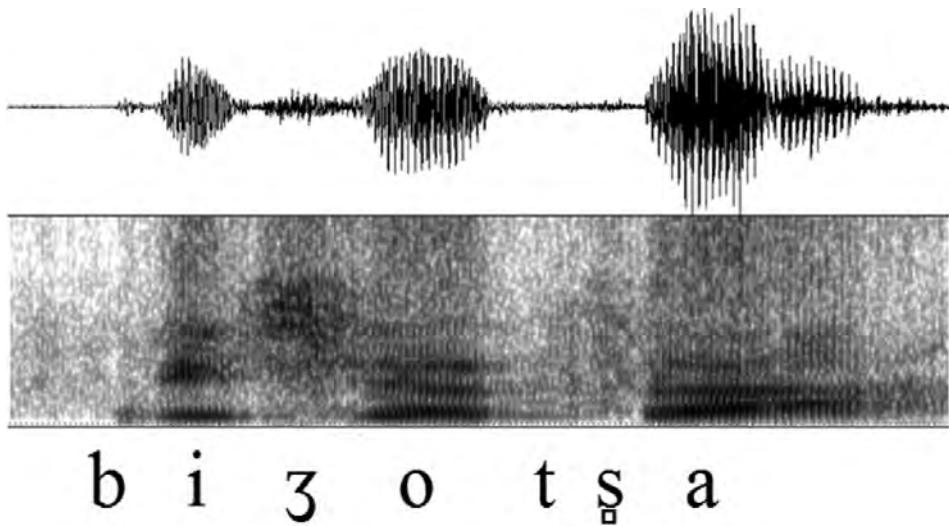
Gris argia, /ind/ aldaera ez-sabaikaria: Butroe, Laukiz, Urduliz, Lemoiz, Lezama, Zamudio, Derio, Loiu eta Larrabetzu.

Beraz, Busturialdearekin kontaktuan dauden herrietan ezagunak dira aldaera palatalizatuak.

4.2.2.5. (i_V) aldagaia

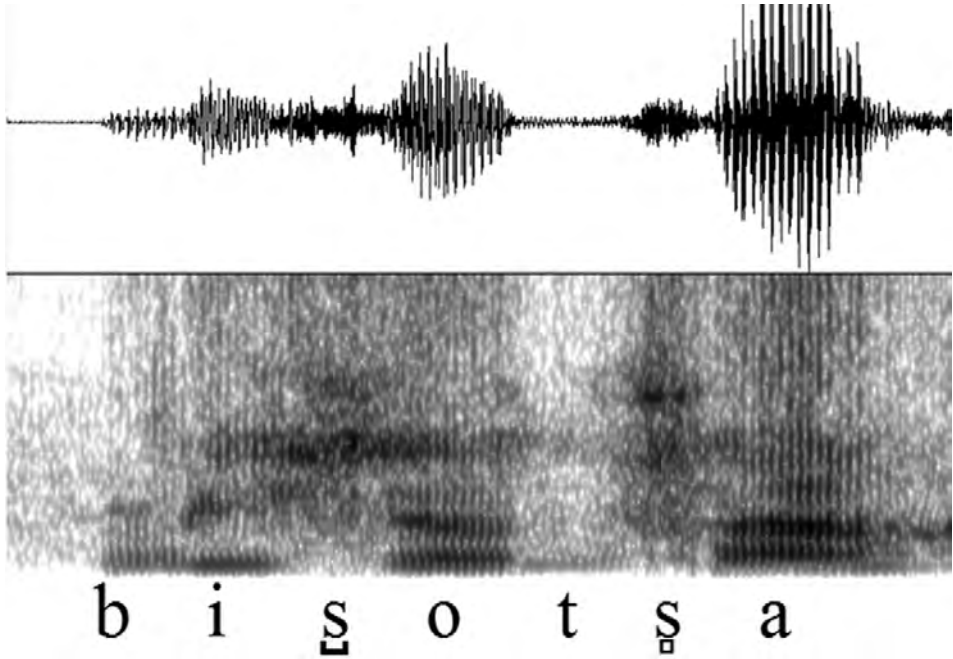
Jakina denez, mendebaleko euskalkian *i* bokala nahiz *Vj* bokalerdia *a*, *e*, edo *o* bokalaren aurretik doanean arau fonologiko bat gertatzen da, bokal bien artean kontsonante epentetikoa tartekatzen duena. Kontsonante epentetiko horrek, alaber, aldaera bi ditu Gernika-Lumoko euskaran: ahostun sabaiaurrekoa [ʒ] eta ahoskabe apikaria [ʂ]. (i_V) aldagaia aztertzeko erabili diren berbak honako hauek izan dira: *bixotza*, *indixabak*, *ogixe*, *eguskixe*, *mendixek*, *merixendie*, *armarixoa*. Kasu hauetan, aldaera ahostuna ala ahoskabea erabiltzen den aztertu da, baita epentesirik tartekatzen ez den kasua ere.

(i_V) aldagaiaren [ʒ] aldaera sabaiaurreko ahostuna eta [ʂ] ahoskabe apikaria bereizten dituen, ahoskuneaz gain espektrograman agertzen den [ʒ] aldaera ahostunaren ahostuntasun barra da:

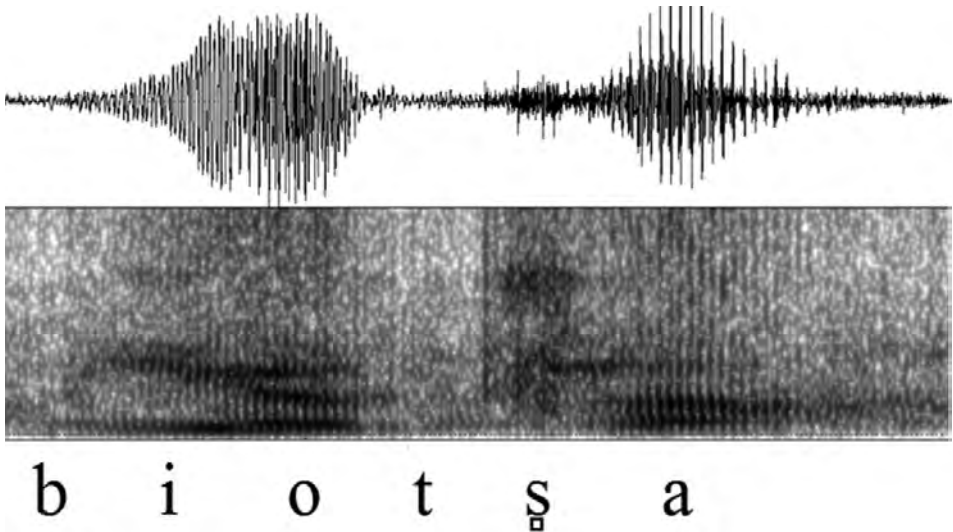
11. espektrograma

[biʒotʂa]

12. espektrograma

[bişotşa]

13. espektrograma

[biotşa]

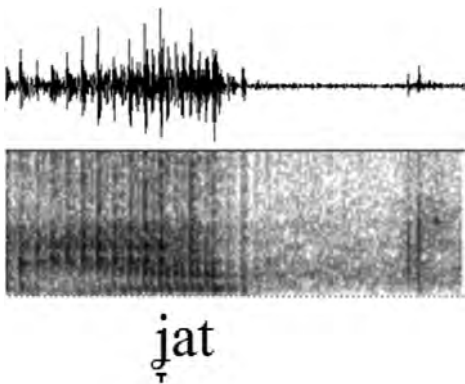
4.2.2.6. ('zait') aldagaia

Gauza jakina da mendebaleko euskalkian bilakaera fonetiko berezia egon dela “NOR-NORI saileko adizkietan ['zait' gisakoak]; *y-* / *dx-* / *j-* aurkitzen ditugu mendebalek ekialdera goazela; ez *z-* orokorra. Hona hemen zabalduen dauden adizkiak: *yat* 'zait', *yak* 'zaik/zain', *yako* 'zaio', *yaku* 'zaigu', *yatzu* 'zaizu', *yatzue* 'zaizue', *yake* 'zaie'. Ipar-mendebaleko hizkeretan, berriz, *d-* nagusitu da azkenaldian” (Zuazo 2008: 77-78).

Bizkaierazko gramatika eta deskribapen guztietan aipatzen da euskalki honek NOR-NORI sailean “j” duela hasieran, gainontzeko euskalkietan /z/ dena. Baina deskribapen gehienak hor geratzen dira, “j” horren nortasun fonetikoari garrantzia gehiagorik eman gabe. Gamindek (1984a, 1984b, 1985a) berak, ('zait') aldagaiak bizkaieran duen eremu geografikoa eta herri bakoitzean duen izaera fonetikoa zehazten ditu, baina ez du kontuan hartzen herri bakoitzean desberdintasunik egon daitekeenik gizarte-faktoreen arabera, esate baterako, adinaren arabera desberdintasuna.

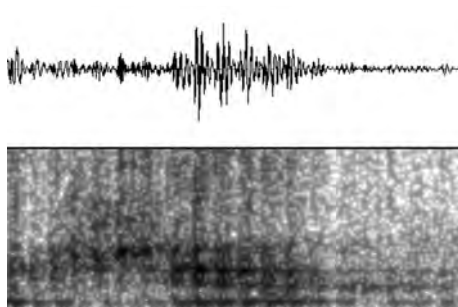
Gernika-Lumon bertan denek ez dute “j” hori berdin ebakitzen; oro har, lau aldaera ditu: [ʒ], [dʒ], [j], [d]. Bestalde [j] eta [d] aldaerak erabiltzen dituzten hitzunez, hasierako kontsonante hori ez dute beti ahoskatzen ([ate] 'zait', [ako] 'zaio', etab.); izan ere, elkarren segidan ahoskatzen diren hotsen arteko elkarreagina ahalbidetzen du ebakidetzak, hotsak ez baitira banan-banan hasi eta bukatu egiten. Gehiago edo gutxiago, hots bat amaitu orduko, hurrengo hasia da (Oñederra 2004: 103). Horrez gain, /z/ kontsonante ozen baten ostean doanean, [dʒ] aldaera ahoska daiteke —beste hainbat hizkeratan bezala— Gernika-Lumoko euskarari. Honela dio Oñederrak (2004: 25)

Afrikatuaren aldeko ordezkatea fonetikaren ikuspuntutik uler daiteke. Labur eta erraz, gogora dezagun kontsonante ozenak herskari direla neurri batean. Erraz bide da hersketa-osagai hori luzatzea txistukarirako trantsizioan, eta, hala, afrikatzea gertarazi. Ez da, beraz, harritzeko beste hizkuntza batzuetan ere aurkitzea. Weinreich-ek ([1953] 1979: 15) jasotzen du Suitzako Feldiseko Romanschean gertatzen dena, /l, ʎ, n/ kontsonante ozenen ondoren. Ingelesean ere gertatzen da /n/ sudurkariaren ondoren behintzat, nahiz eta hitzunik ez diren «konturatzen».

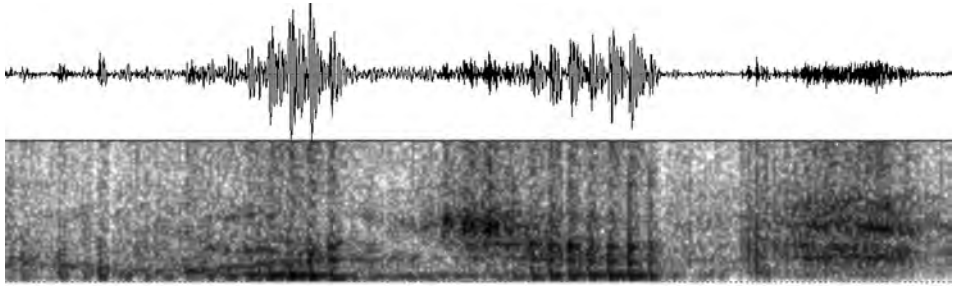
14. espektrograma

[jʃat]

15. espektrograma

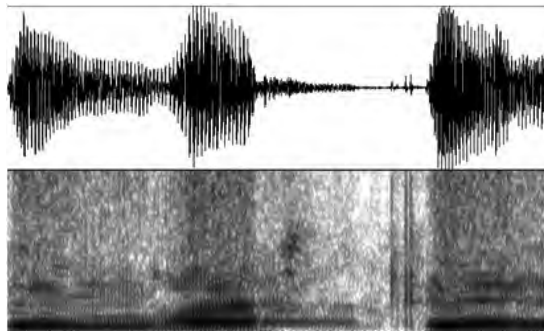
[ʒat]

xwan d3at

16. espektrograma

[xwan d3at]

ingo a3te

17. espektrograma

[ingo a3te]

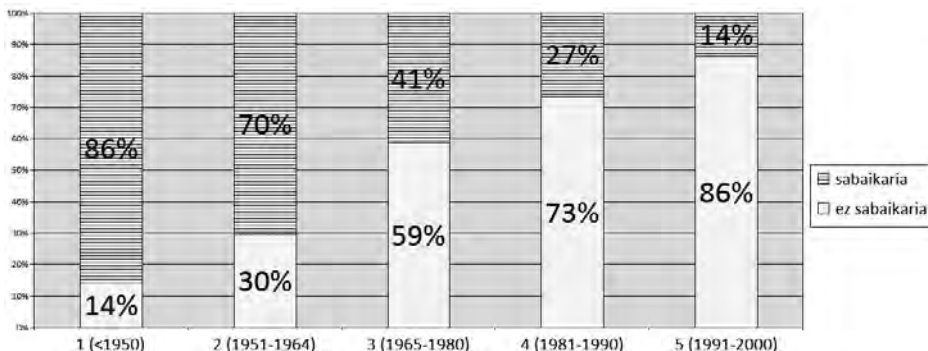
5. Analisia

Datuen analisia egiteko, 63 lekukoren 4001 erantzunetan oinarritu gara, baina amaierako ondorioak, datu hauez gain, elkarrizketaren aurretik eta ostean lekukoarekin izandako solasaldietan oinarrituta ere atera dira.

5.1. (iz) aldagaia

4.4.2.1.1 atalean deskribatutako (iz) aldagaiko kontsonante txistukariak bi ebakera izan ditzake Gernika-Lumoko euskarari: [ʃ] edo <x> auresabaikaria (edo palatala) eta [ʒ] edo <s> apikaria. Adinaren araberrako sailkapena eginez gero, ikus daiteke adin-talde guztietan dagoela bai ebakera palatala, bai apikaria. 1. adin-taldekoen

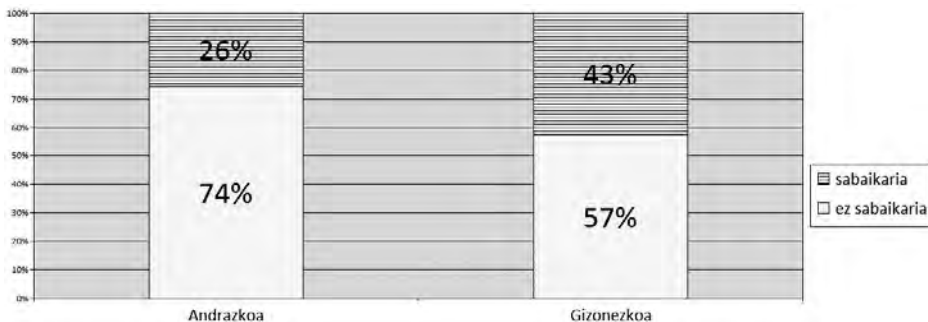
artean nagusi da aldaera palatala eta 5. adin-taldean, ostera, ebakera ez-sabaikaria da nagusi. 2. grafikoa ikus daitekeenez, adinean behera egin ahala irauli egiten da txistukari bataren eta bestearen arteko zenbatekoa, 1. adin-taldean % 86ko agerraldia duena palatala baita, baina 5. adin-aldean, ostera, aldaera ez-sabaikaria da jasotako laginean zenbateko hori erakusten duena; beraz, nabarmen egin du gora ebakera apikariak adinean behera egin ahala:

2. grafikoa

(iz) aldagaia adin-taldeetan arabera

Lekuko sailkapena generoaren arabera eginez gero, 3. grafikoa ikus daiteke bai gizonezkoek, bai andrazkoek aldaera biak erabiltzen dituztela; hala ere, andrazkoek gizonezkoek baino maiztasun handiagoz erabiltzen dute forma apikaria, % 74an andrazkoek, % 57an gizonezkoek:

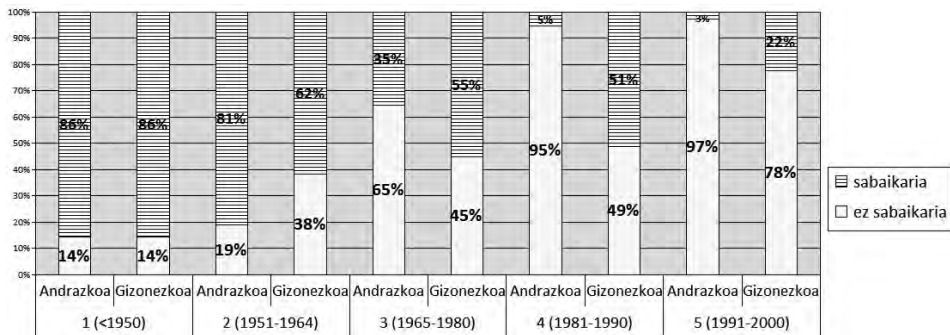

3. grafikoa

(iz) aldagaia generoaren arabera

Bestalde, adin-taldean eta generoaren arteko konbinaketa eginez gero, 4. grafikoa ikus daiteke 2. adin-taldeko gizonezkoen artean hasten dela bereizketa nabar-

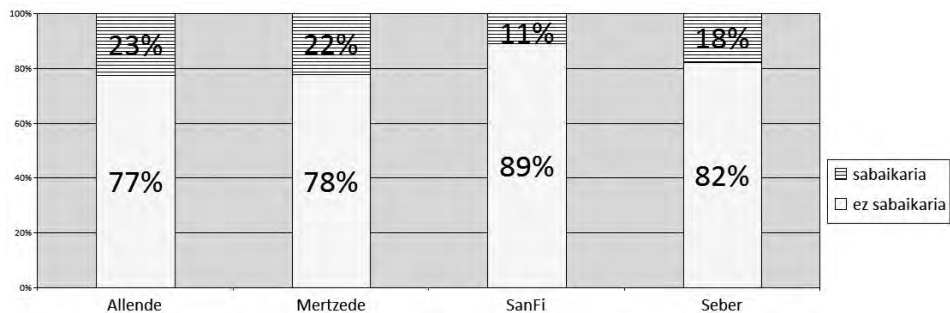
menena, gizezkoek emakumezkoek baino % 19 gehiago erabiltzen baitute aldaera ez-sabaikaria. Halabaina, aldaera ez-sabaikariaren erabilerak ondoko adin-taldeetan nabarmenago egiten du gora andrazkoen artean gizezkoen artean baino; badirudi aldaketa gizezkoen artean emakumezkoen artean baino gradualagoa dela, gutxika-gutxika egiten baitu gora aldaera apikariaren maiztasunak. Izan ere, 3. adin-taldeko andrazkoak aldaera apikaria sabaikaria baino maiztasun gehiagoz erabiltzen dute jada eta gizezkoek, ostera, oraindik aldaera sabaikaria erabiltzen dute apikaria baino gehiago. Ondoko adin-taldeetan ere (4. eta 5. adin-taldeetan) gizezkoek nahiko maiztasun handiz erabiltzen dute aldaera sabaikaria eta andrazkoek, ostera, kasuen % 5ean baino ez. Beraz, datu hauen arabera esan daiteke gizezkoek andrazkoek baino luzarago eutsi diotela aldaera sabaikariari:

4. grafikoa

(iz) aldagaia generoaren eta adin-taldeen arabera

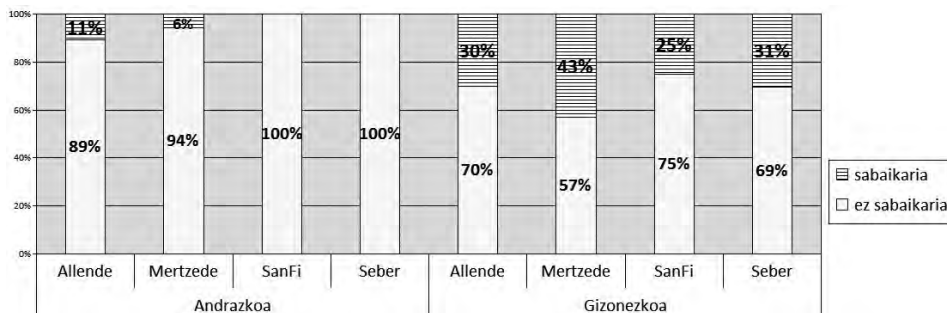
4. eta 5. adin-taldeak Ikasketa-zentroaren arabera sailkatuz gero, 5. grafikoa ez da alde nabarmenik ikusten batetik bestera; izan ere, ikasketa-zentro guztietan erabiltzen dira bi aldaerak eta, gainera, antzeko maiztasunez:

5. grafikoa

(iz) aldagaia ikasketa-zentroen arabera

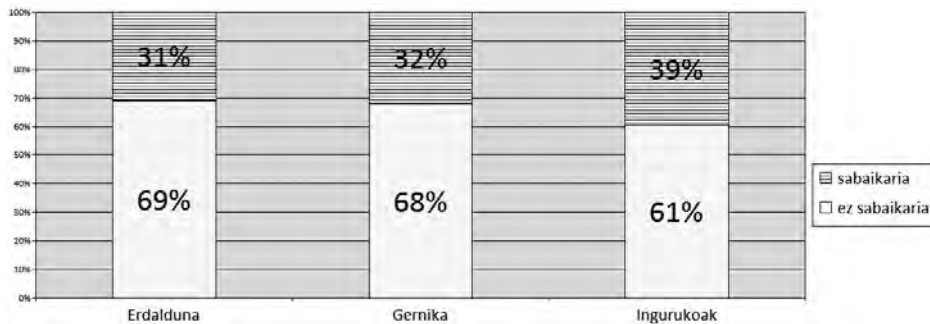
Baina ikasketa-zentroetan generoaren araberako bereizketa eginez gero, 6. grafikoan ikus daiteke badagoela desberdintasuna; izan ere, San Fidel eta Seber Altube ikastola pribatuetako andrazkoek ez dute aldaera sabaikaria erabiltzen. Gainerako ikasketa-zentroetan, bestalde, espero zitekeen bezala, gizonezkoek emakumezkoek baino maiztasun gehiagoz erabiltzen dute aldaera palatala:

6. grafikoa

(iz) aldagaia ikasketa-zentroyen eta generoaren arabera

Gurasoen jatorriari erreparatuta, ikus daiteke ez dagoela alde nabarmenik guraso gernikarrak, ingurukoak edo erdaldunak dituztenen kasuan, baina badirudi inguruko herrietako guraso euskaldunak dituztenak direla aldaera sabaikariari (% 39) gehien eutsi diotenak (7. grafikoa):

7. grafikoa

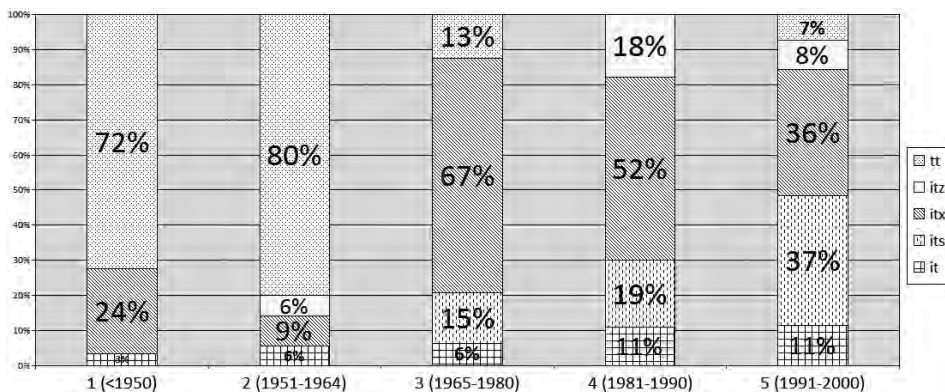
(iz) aldagaia gurasoen jatorriaren arabera

Grafiko hauetatik ondoriozta daitekeenez, (iz) aldagaiari dagokionez gizarte-faktore esanguratsuenak adina, generoa eta ikasketa-zentroa dira; izan ere, adin-talde gazteenetako andrazkoen artean aldaera palatala erabat galdua dago dagoeneko, zehazkiago San Fidel eta Seber Altube ikastoletako andrazkoengan. Era berean, esan daiteke gizonezkoak kontserbatzaileagoak direla ebakera sabaikariari dagokionez. Beraz, badirudi andrazkoek errazago onartzen dituztela berrikuntzak gizonezkoek baino. Horrez gain, esan daiteke desfonologizazioa gertatu dela adin-talde gazteen-gan, helduek egiten duten [s] eta [ʃ] arteko oposaketa galdu baitute.

5.2. (it) aldagaia

4.4.2.1.2. atalean deskribatutako (it) aldagaiko kontsonanteak hitz barruan hainbat aldaera izan ditzake Gernika-Lumoko euskaran: [c]¹⁰ edo <tt> herskari sabaikaria, [tʃ]¹¹ edo <tx> afrikatu sabaiaurrekoa eta [tʃ̺]¹² edo <tz> afrikatu hobikari lepokaria. Horrez gain, batez ere lekuko gazteen kasuan ez [tʃ], ez [tʃ̺] ez den ebakera bat entzun daiteke, grafikoetan *ts* gisa agertuko dena. Dena dela, horrekin ez da adierazi nahi [tʃ̺]¹³-ren (<ts>) pareko denik, baizik eta ez dela honen transkribaketarako ikurrik ezagutzen *IPA*-n eta, beraz, Gernika-Lumoko aldaeran ez dagoenez afrikatu hobikari apikaririk, honi dagokion ikurra baliatu da tarteko beste hots hori adierazteko. Hitz amaierari dagokionez, ostera, [c] herskari sabaikaria, [tʃ] afrikatu sabaiaurrekoa eta [tʃ̺] afrikatu hobikari lepokariaz gain, sabaikaritu gabeko [it] aldaera ere badago.

Adinaren arabera sailkapena eginez gero, 8. grafikoan ikus daiteke 1. eta 2. adin-taldeetan nagusitzen den ebakera [c] herskari sabaikaria dela (% 72 eta % 80). Ebakera honek 3. adin-taldean beherakada nabarmena jasan du (% 13), honen lekua [tʃ] afrikatu sabaiaurrekoak hartu baitu gehienbat (% 67) eta, izan ere, ebakera hau da ondoko adin-taldeetan (4. na eta 5. na) nagusitzen dena. Bestalde, [tʃ̺] ebakera hobikari lepokaria jada 2. adin-taldean agertzen zaigu (% 6), baina 4. eta 5. adin-taldeetan aurkitzen da gehienbat (% 18 eta % 8). Horrez gain, *ts* gisa izendatu dugun [tʃ] eta [tʃ̺] tarteko afrikatu horren ebakera, 3. adin-taldean agertzen zaigu lehenengoz (% 15) eta nabarmen egiten du gora, batez ere, 5. adin-taldean (% 37). (it) aldagaia hitz amaieran doanean aurki daitekeen aldaera ez-sabaikariari dagokionez —hots, *it*—, jada lehenengo adin-taldetik ageri zaigu (% 3) eta gorantz doa honen erabilera adinean behera egin ahala (% 6-11). Beraz, dirudienez, hitz amaierako *-it* sabaikaritzeko joera galduz doa Gernika-Lumoko euskaran:

8. grafikoa

(it) aldagaia adinaren arabera

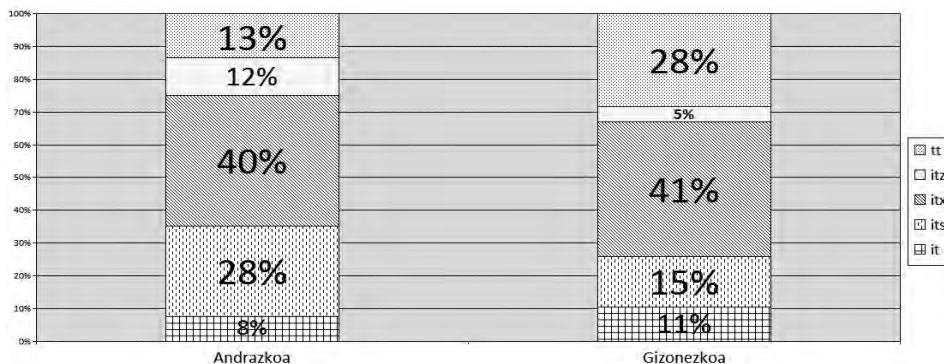
¹⁰ [c] grafikoetan “tt” gisa agertzen da.

¹¹ [tʃ] grafikoetan “tx” gisa agertzen da.

¹² [tʃ̺] grafikoetan “tz” gisa agertzen da.

¹³ [ts] eta [tʃ] artekoa grafikoetan “ts” gisa agertzen da.

Generoaren araberako bereizketa eginez gero, ostera, 9. grafikoan ikus daiteke bi generoetan entzun daitezkeela aldaera guztiak; hala ere, [c] aldaera gehiagotan agertzen da gizonetzkoengan (% 28) andrazkoengan baino (% 13) eta, bestalde, *ts* antzeko hori gehiagotan ageri da andrazkoen artean (% 28), gizonetzkoengan baino (% 15):

9. grafikoa

(it) aldagaia generoaren arabera

Dena dela, adin-taldeak eta generoa elkarrekin aztertuz gero, 10. grafikotik hainbat ondorio atera daiteke:

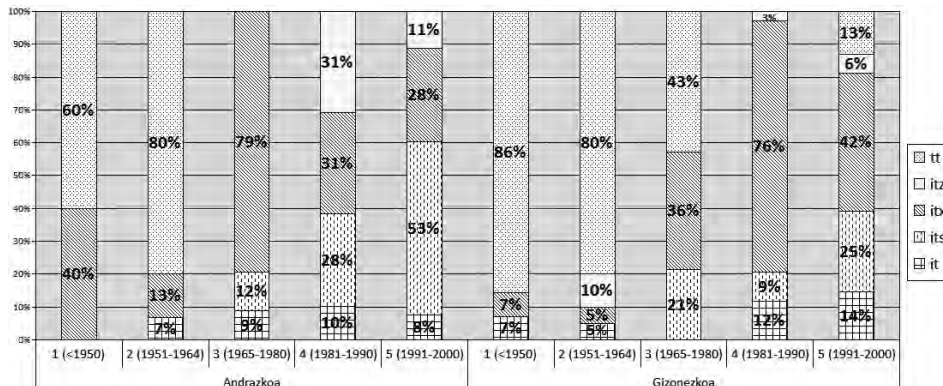
Batetik, andrazkoen artean (it) aldagaiaren aldaeren kopurua adin-taldez adin-talde handituz doala dirudi; izan ere, 1. adin-taldeko andrazkoengan [c] eta [tʃ] aldaerak daude; 2. adin-taldeko andrazkoengan, beste bi aldaerez gain hitz amaierako [it] aldaera ez sabaikaritua agertzen hasten da; 3. adin-taldeko andrazkoengan [c] aldaera desagertu eta *ts* delako hori agertzen hasten da eta, azkenik, 4. eta 5. adin-taldeko andrazkoen artean gainontzeko guztiak ez eze, [tʃ] aldaera ere agertzen da. Beraz, 4. eta 5. adin-taldeko andrazkoen artean aldagai beraren 4 aldaera entzutera iritsi gaitzke: [tʃ], [it], [tʃ] eta delako *ts* hori.

Horrez gain, 1. eta 2. adin-taldeetan [c] ebakera nagusi izateaz gain (% 60 eta % 80), andrazkoek zein gizonetzkoek maiztasun bertsuetan erabiltzen dute. Hala ere, 1. adin-taldeko andrazkoek [tʃ] aldaera ere oso maiztasun handiz (% 40) erabiltzen dute. Azken aldaera honen erabilera izugarri hazten da 3. adin-taldeko andrazkoen artean (% 79), baina hurrengo adin-taldeetan aldaketa bat dago eta gizonetzkoengan hasten da nagusitzen.

Bestetik, *ts* antzeko hori 3. adin-taldeko gizon zein andrazkoen artean agertzen da, baina 5. adin-taldean batez ere andrazkoek erabiltzen dute (% 53). [tʃ] ebakerari dagokionez, 2. adin-taldeko gizonetzkoengan agertzen zaigu lehenengoz (% 10), eta 4. eta 5. adin-taldeetan bai andrazkoek (% 31 eta % 11), bai gizonetzkoek (% 3 eta % 6) darabilte, andrazkoek maiztasun gehiagoz, halere.

[c] ebakera 3. adin-taldeko andrazkoengan jada ez zaigu ageri, ezta hurrengo adin-taldeetako andrazkoen artean ere. Gizonetzkoen artean, ostera, 3. adin-taldean oraindik entzuten da (% 43) eta 4. adin-taldean eten bat dagoela dirudien arren,

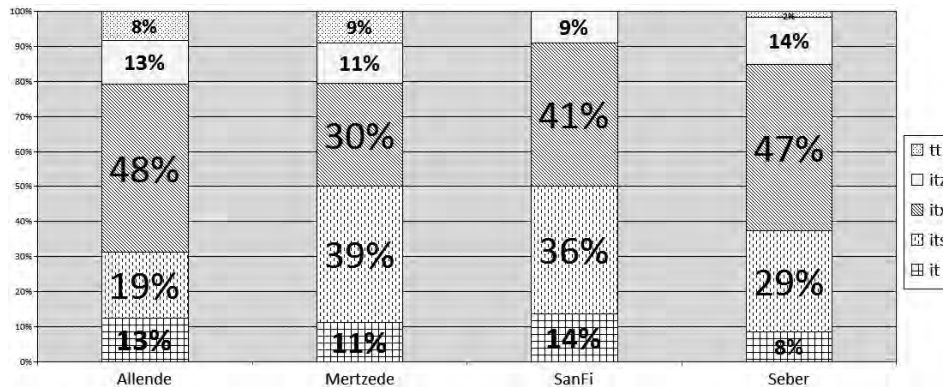
5. adin-taldeko gizezkoengan atzera agertzen da (% 13). Beraz, beste gizarte-faktore batzuei erreparatu beharko zaie zehaztasun gehiago eman ahal izateko:

10. grafikoa

(it) aldagaia adin-taldean eta generoaren arabera

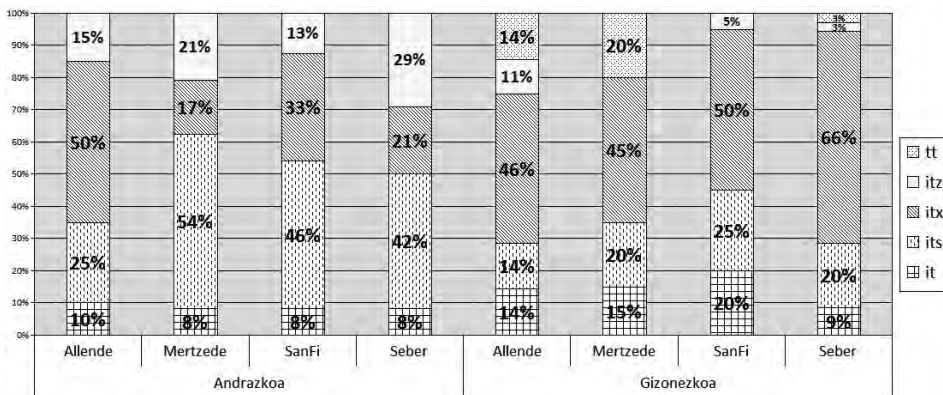
4. eta 5. adin-taldeak ikasketa-zentroaren arabera banatuz gero, 11. grafikoa ikus daiteke alde nabarmenena San Fidel eta gainontzeko ikasketa-zentroen artean dagoela; izan ere, San Fidelen ez da agertzen [c] aldaera:

11. grafikoa

(it) aldagaia ikasketa-zentroaren arabera

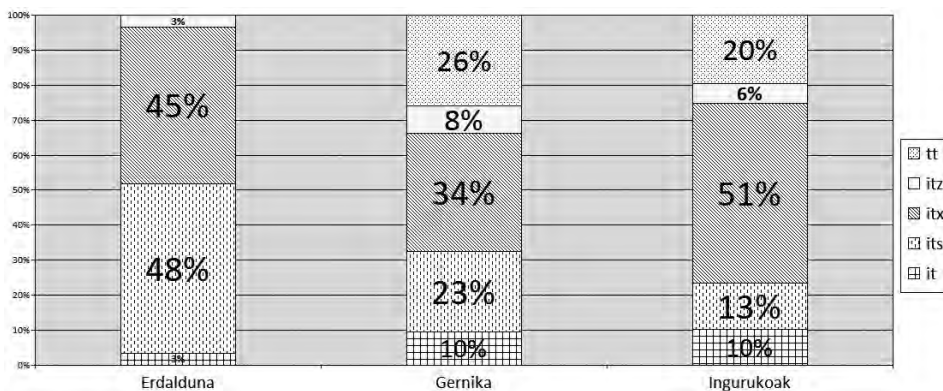
Ikasketa-zentroen barruan generoaren araberako bereizketa eginez gero ez dirudi desberdintasun handiegirik dagoenik, 12. grafikoa ikus daitekeen bezala. Hala ere, esan daiteke andrazkoen artean Allende Salazar eskolakoek [tʃ] aldaera erabiltzen dutela gehien (% 50) eta Mertzedekoek, ostera, delako *ts* hori (% 54):

12. grafikoa

(it) aldagaia ikasketa-zentroaren eta generoaren arabera

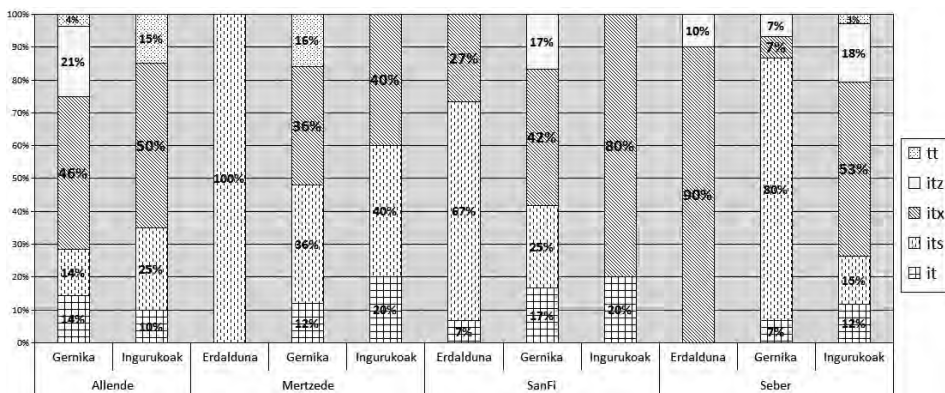
Gurasoen jatorriari erreparatuta, 13. grafikoa ikus daitekeen alde nabarmenena [c] ebakerari dagokiona da; izan ere, guraso erdalduna duten lekukoek artean ez da ebakera hau aurkitzen:

13. grafikoa

(it) aldagaia ikasketa-zentroaren eta generoaren arabera

Era berean, ikasketa-zentroak gurasoen jatorriarekin batera aztertzen badira, 14. grafikoan ikus daitekeen gauza esanguratsuen da Mertzede ikastetxearen artean [c] ebakera darabiltenek guraso gernikarrak dituztela:

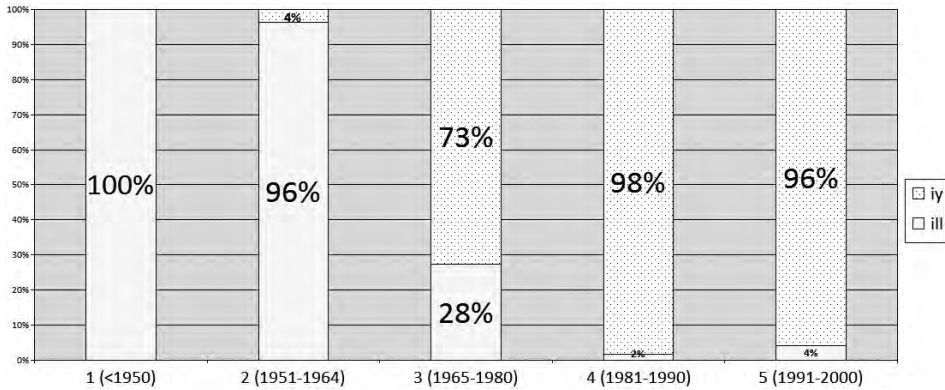
14. grafikoa

(it) aldagaia ikasketa-zentroaren eta gurasoen jatorriaren arabera

Ikerketa honetako datuetatik ateratako grafikoetatik ondoriozta daiteke, (it) aldagaiari dagokionez gizarte-faktore esanguratsuenak adina eta generoa direla, adin-talde gazteenetako gizonezkoak gordetzailleagoak direla baitirudi eta andrazkoak, oster, berritzaile. Ikasketa-zentroari dagokionez, Allende Salazar eta Mertzede gizonenak dira kontserbadoreenak eta San Fidelekoak gutxien. Bestalde, (it) aldagaiari dagokionez, gurasoen jatorria ere gizarte-faktore esanguratsua da 4 eta 5. adin-taldean artean, batez ere Mertzede ikastetxearen kasuan. Gainera, adin-talde gazteetan desfonologizazioa gertatu dela ere esan daiteke, helduek [c], [tʃ] eta [tʃ] desberdintzen baituzte, baina gazteek ez.

5.3. (il) aldagaia

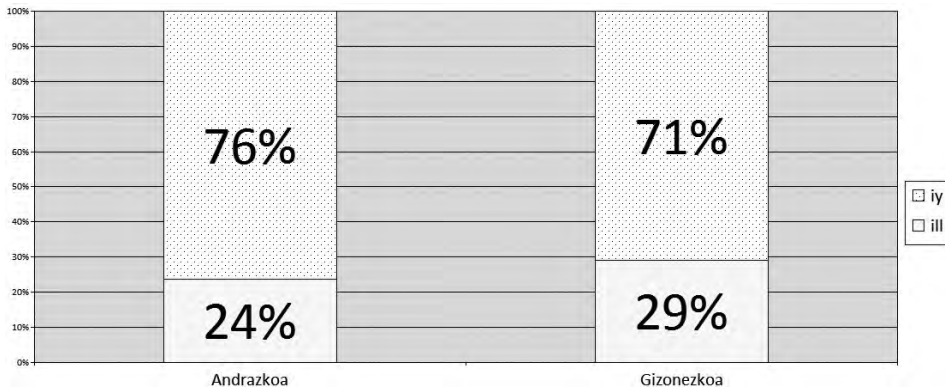
§4.4.2.1.3. atalean deskribatutako (il) aldagaiko kontsonanteak bi ebakera izan ditzake Gernika-Lumoko euskarari: [ʎ] edo <ll> albokaria eta [j] edo <y> hurbilkaria. Adinaren araberrako sailkapena eginez gero, 15. grafikoan ikus daiteke 1. adin-taldean ebakera albokaria dela bakarra (% 100); 2. adin-taldean ebakera nagusia (% 96); eta 3. adin-taldean jada hurbilkaria nagusitzen dela (% 73). 3. adin-taldetik aurrera, ebakera hurbilkaria da nagusi eta ia bakar (% 98 eta % 96). Beraz, adin-talde gazteetan “yeismo” deitutako desfonologizazioa ia erabatekoa da.

15. grafikoa

(il) aldagaia adinaren arabera

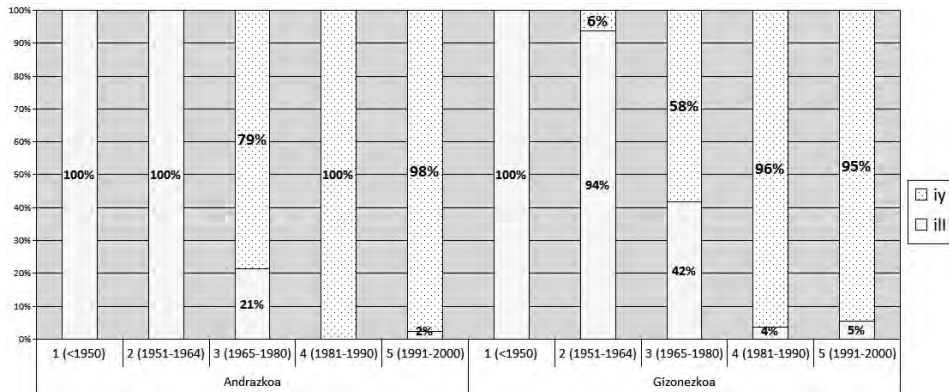
Generoari dagokionez, ez da alde nabarmenik ikusten 16. grafikoa:

16. grafikoa

(il) aldagaia generoaren arabera

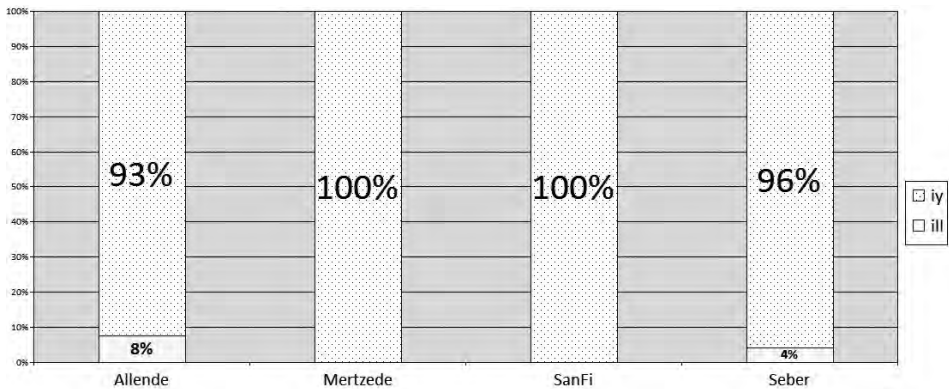
Adin-talde guztiak kontuan izanik generoaren araberako sailkapena eginez gero, 17. grafikoa ikus daiteke 2. adin-taldeko gizonezkoengan agertzen dela lehenengoz [j] aldaera hurbilkaria (% 6) eta andrazkoengan, ostera, 3. adin-taldean (% 79). Berebat, 4. adin-taldeko andrazkoen artean forma bakarra da [j] aldaera hurbilkaria (% 100); gizonezkoek, ostera, oraindik erabiltzen dute [λ] aldaera albokaria (% 4), baita 5. adin-taldekoek ere (% 5), beraz, (il) aldagaiari dagokionez ere gizonezkoak kontserbatzaileago ageri zaizkigu. Andrazkoen artean, beraz, azkarrago gertatu da al-daketa:

17. grafikoa

(il) aldagaia adin-talde eta generoaren arabera

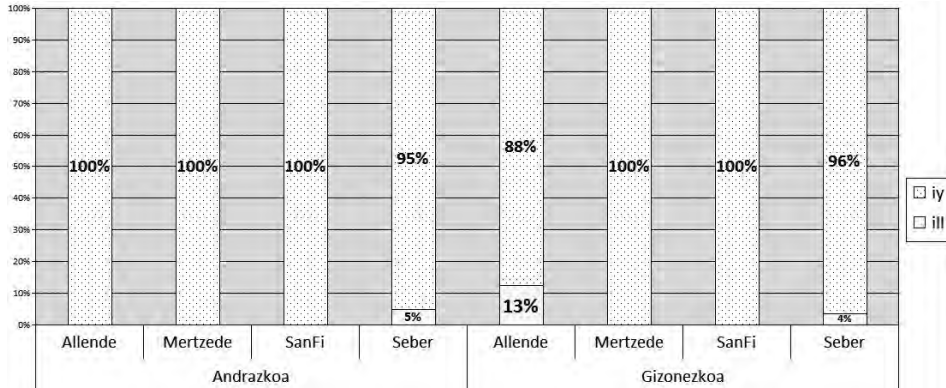
Adin-talde gazteenak ikasketa-zentroaren arabera banatuz gero, 18. grafikoa ikus daiteke Allende Salazar eta Seber Altube direla gordetzailenak, [Λ] aldaera albokaria hauetan bakarrik agertzen baita, nahiz eta maiztasun oso txikitian izan (% 4 Seber, % 8 Allende). Mertzede eta San Fidenten, ostera, aldaera bakarra agertzen zaigu, [j] hurbilkaria, beraz, berritzaileago ageri zaizkigu lehenago eman baitute amore aldaera berriaren aurrean:

18. grafikoa

(il) aldagaia ikasketa-zentroaren arabera

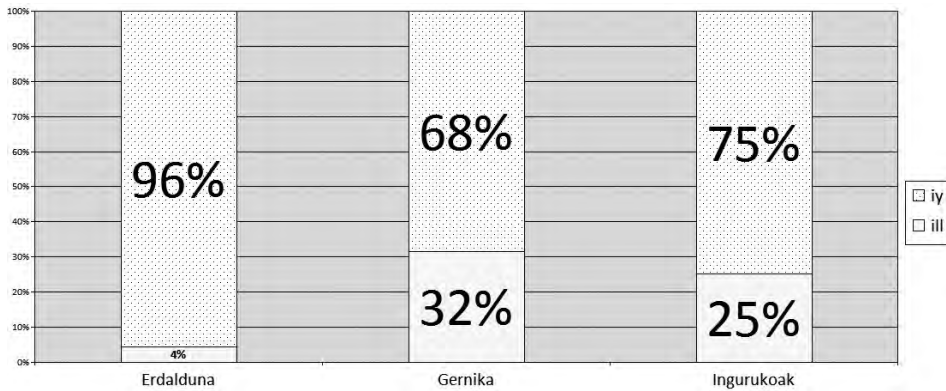
Ikasketa-zentroetan adinaren araberako bereizketa eginez gero, 19. grafikoa ikus daiteke Seber Altuben gizon zein andrazkoek proportzio antzekoetan darabiltzabela forma biak, baina Allende Salazar-en, ostera, [Λ] aldaera albokaria gizonezkoengan bakarrik agertzen dela ikus daiteke (% 13). Gizonezkoak, beraz, gordetzailago ageri dira oraingon honetan ere:

19. grafikoa

(il) aldagaia ikasketa-zentroaren eta generoaren arabera

Gurasoen jatorriaren araberako sailkapena eginez gero, alde esanguratsuena guraso erdaldunak eta euskaldunak dituztenen artean dagoela ikus daiteke 20. grafikoan; izan ere, jatorri guztietako gurasoak dituztenak erakusten dituzte bi aldaerak, bai albokaria, bai hurbilkaria, baina [j] aldaera hurbilkariaren guraso erdaldunak dutenek maiztasun handiagoz darabilte (% 96):

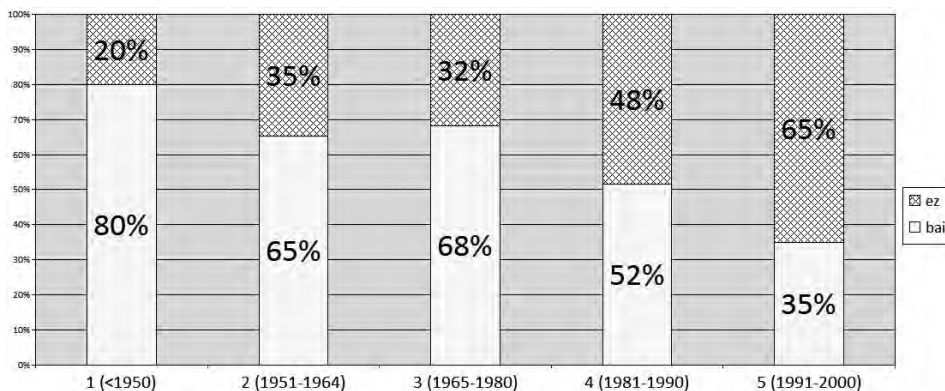
20. grafikoa

(il) aldagaia adin-talde eta gurasoen arabera

(il) aldagaiari dagozkion grafiko hauetatik ondoriozta daitekeenez, adina da gizarte-faktore esanguratsuena; izan ere, adinean behera egin ahala ebakera hurbilkariaren erabilera ugariagoa da eta albokariarena urriagoa. Gurasoen hizkuntzak ere baduela eragina esan daiteke, aldaera hurbilkaria hedatuago baitago gurasoetako bat erdalduna dutenengan. Gainera, honek gaztelaniaz gertatu den “yeísmo”-arekin izan dezake lotura eta, baliteke erdaldunen eraginez gertatu izana aldaketa hau gurean ere.

5.4. (ind) eta (ild) aldagaiak

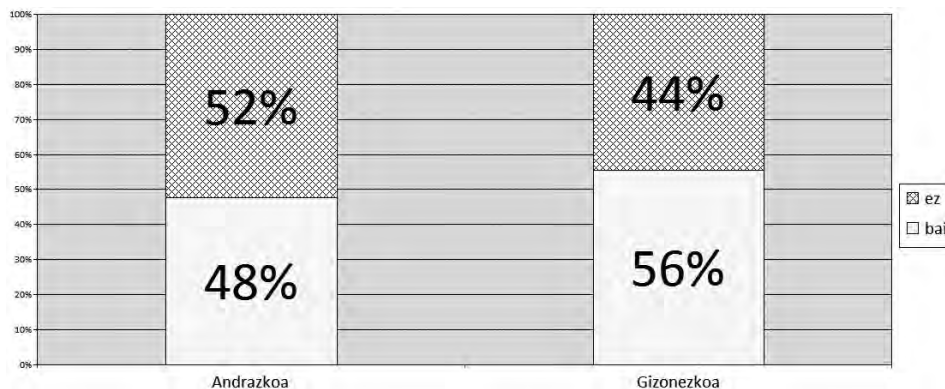
§4.4.2.1.4. atalean deskribatutako (ind) eta (ild) aldagaiak bi aldaera izan ditzakete Gernika-Lumoko euskaran: aldaera palatalizatua ([iɲdʲ] eta [iʎdʲ] edo <iñy> eta <illy>) eta ez palatalizatua ([ind] eta [ild]). Adinaren arabera sailkapena eginez gero, 21. grafikoan ikus daiteke adin-talde guztietan daudela bi aldaerak; hala ere, 1. 2. eta 3. adin-taldeetan, aldaera palatalizatua da nagusi (% 50 baino gehiago) eta 5. adin-taldean, ostera, ez-palatalizatua (% 65). 4. adin-taldean aldaera palatalizatua (% 52) eta ez-palatalizatua (% 48) ia-ia parean daude:

21. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak adinaren arabera

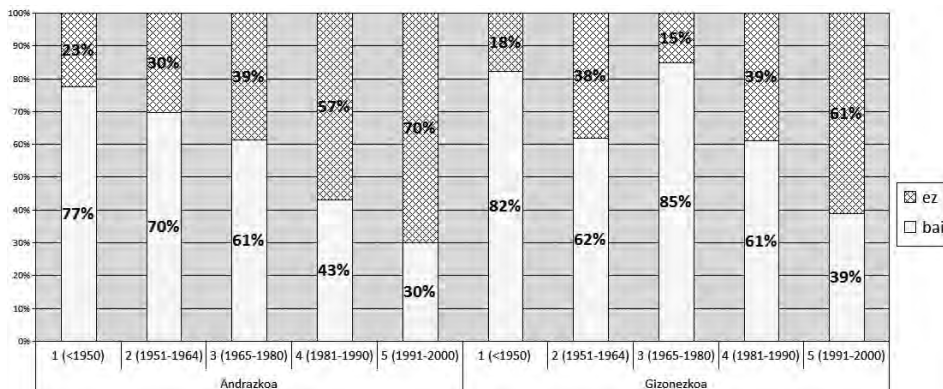
Generoaren arabera sailkapena eginez gero, 22. grafikoan ikus daiteke gizonezkoek gehiago erabiltzen dutela aldaera palatalizatua (% 56) eta andrazkoek, ostera, ez-palatalizatua (% 52). Dena dela, aldea ez da nabarmena:

22. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak generoaren arabera

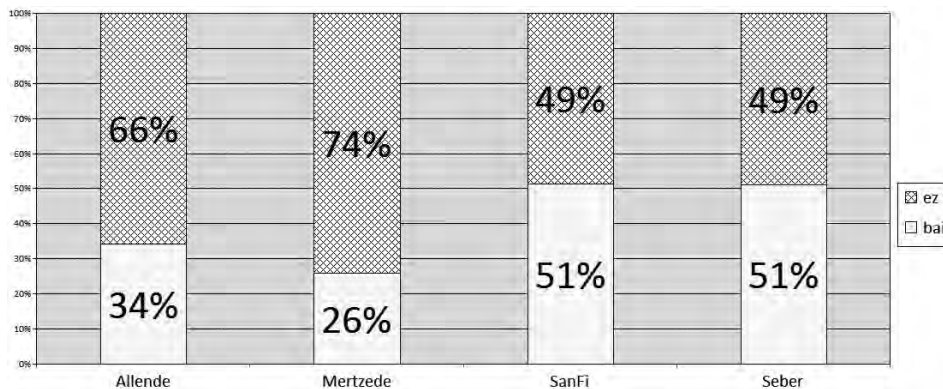
Adin-taldeen eta generoaren arabera sailkapena eginez gero, 23. grafikoa ikus daiteke aldaketaren motorea emakumezkoak direla; izan ere, andrazkoen artean adin-behera egin ahala (ind) eta (ild) aldagaien aldaera ez-palatalizatua erabiltzeko joera modu gradualean areagotzen dela ikus daiteke. Bestalde, generoen arteko alde nagusia 4. adin-taldean ikus daiteke; izan ere, adin-talde honetan gizonzkoek aldaera palatalizatua darabiltzate nagusiki (% 61), baina andrazkoek aldaera ez-palatalizatua (% 57):

23. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak adin-taldearen eta generoaren arabera

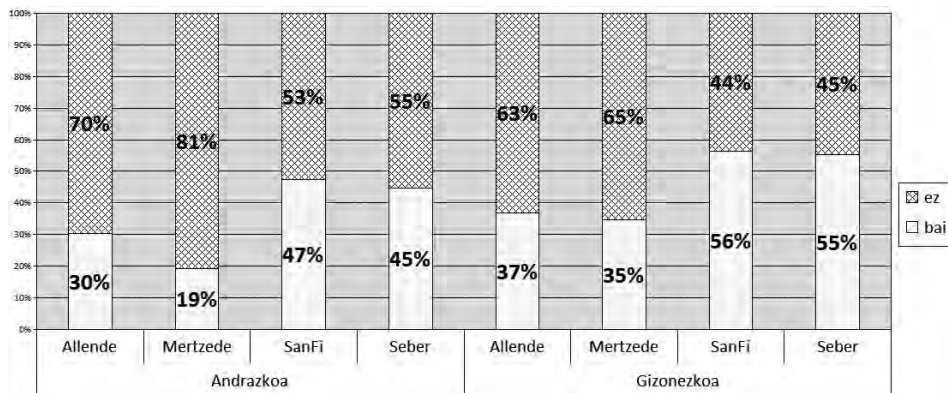
4. eta 5. adin-taldeak ikasketa-zentroaren arabera sailkatuz gero, 24. grafikoa ikusten denez, San Fidel (% 51) eta Seber Altube (% 51) ikastoletakoak dira aldaera palatalizatua gehien erabiltzen dutenak (ez-palatala baino maizago, gainera). Aldaera ez-palatalizatua Mertzede (% 66) eta Allende Salazarrekoen artean (% 74) da nagusi:

24. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak ikasketa-zentroaren arabera

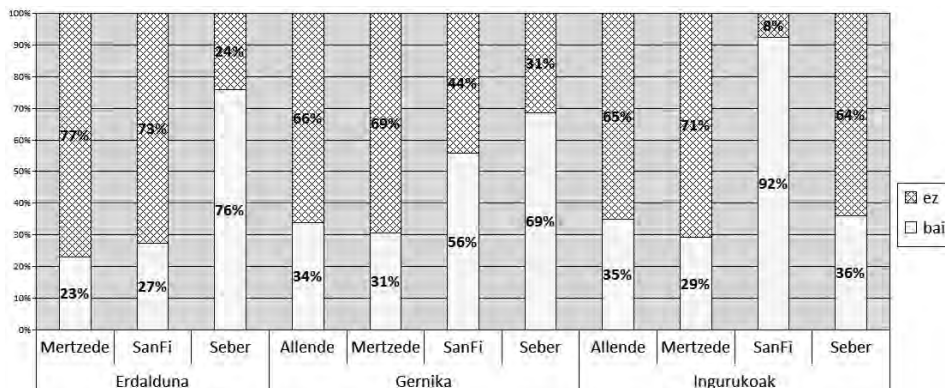
Ikasketa-zentroetan generoaren arabera bereizketa eginez gero 25. grafikoa ikusten da Mertzedeko andrazkoengan dagoela aldaera ez-palatalizatua hedatuena (% 81). Bestalde, San Fidel eta Seber Altubekoen artean aldaera palatalizatua maizago erabiltzen dutenak gizonetakoak direla ikus daiteke:

25. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak ikasketa-zentroaren eta generoaren arabera

Ikasketa-zentroen barruan gurasoen jatorriaren arabera sailkapena eginez gero, 26. grafikoa ikus daiteke Mertzede eta San Fidelen kasuan baduela zerikusirik gurasoak erdaldunak ala gernikarrak izatearekin; izan ere, bi ikastola hauetan aldaera ez-palatala gehien erabiltzen dutenak guraso erdaldunak dituztenak dira (% 23 eta % 27). Bestalde, Seber Altube eta Allende Salazarren ez dirudi gurasoen jatorriak zerikusi handirik duenik:

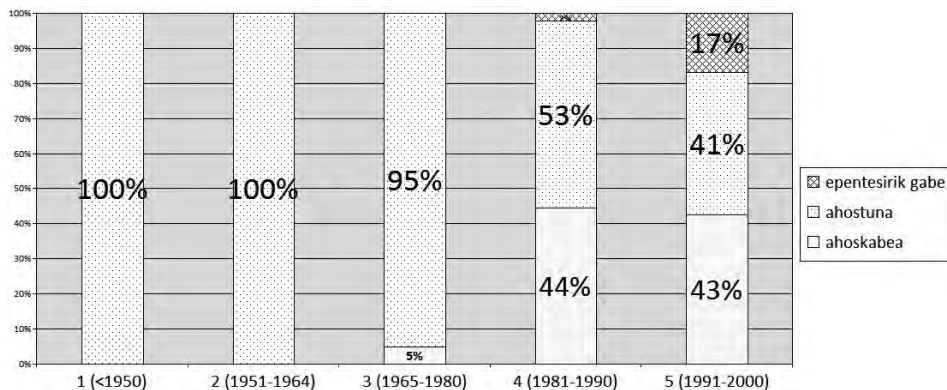
26. grafikoa

(ind) eta (ild) aldagaiak ikasketa-zentroaren eta gurasoen jatorriaren arabera

Beraz, grafiko hauetatik ondoriozta daiteke (ind) eta (ild) aldagaiei dagokienez adina dela gizarte-faktore nagusia; izan ere, adinean behera egin ahala, aldaera ez-palatalizatuak erabiltzeko joera zabaltzen ari dela baitirudi. Bestalde, 4. eta 5. adin-taldekoen artean ikasketa-zentroaren arabera desberdintasuna ere badago, ikastola pribatuak eskola publikoak baino kontserbatzaileago ageri baitira eta, batez ere, gizonetakoak. Dena dela, (ind) eta (ild) aldagaiak sakonago aztertuz, ikus daiteke aldaera ez-palatalizatuak batez ere euskara batutik sartutako hitzetan erabiltzen dela ([urbildu]) eta morfema mugak gaintzerakoan, ondoko hitzak bi silabatik gora baditu ([eindabe], [ipindoteş]; baina [eņjew], [eşijjot]).

5.5. (i_V) aldagaia

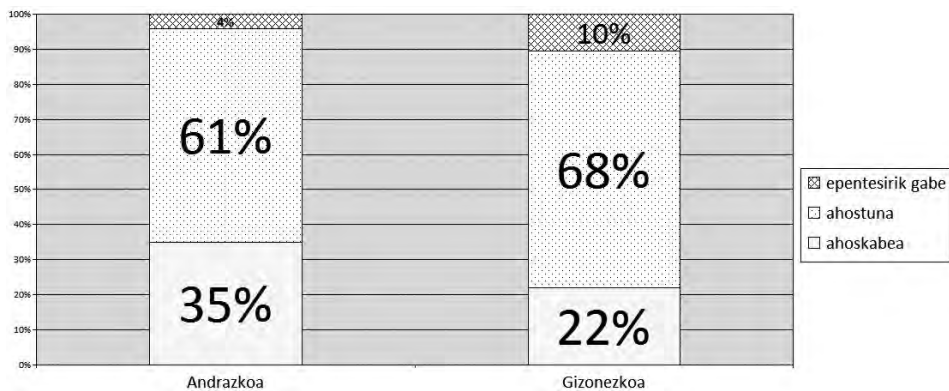
§4.1.2.3. atalean deskribatutako (i_V) aldagaiko kontsonante epentetikoak bi ebakera izan ditzake Gernika-Lumoko euskarari: ahostuna eta ahoskabea. Horrez gain, epentesirik gabeko aldaera gero eta ugariagoa da Gernika-Lumon. Adinaren arabera sailkapena eginez gero, 27. grafikoan ikus daiteke 1. eta 2. adin-taldeetan aldaera ahostuna bakarrik erabiltzen dela eta 3. adin-taldean hasten dela aldaera ahoskabea ahoskatzen, oso maiztasun txikiz bada ere (% 5). Ondorengo adin-taldeetan, ordea, aldaera ahoskabea lekua hartuz doa, baina ahostunarekin oso parekatuta ageri da. Dena dela, 5. adin-taldean aldaera ahoskabearen maiztasuna (% 43) ahostunarena (% 41) baino altuagoa da:

27. grafikoa

(i_V) aldagaia adinaren arabera

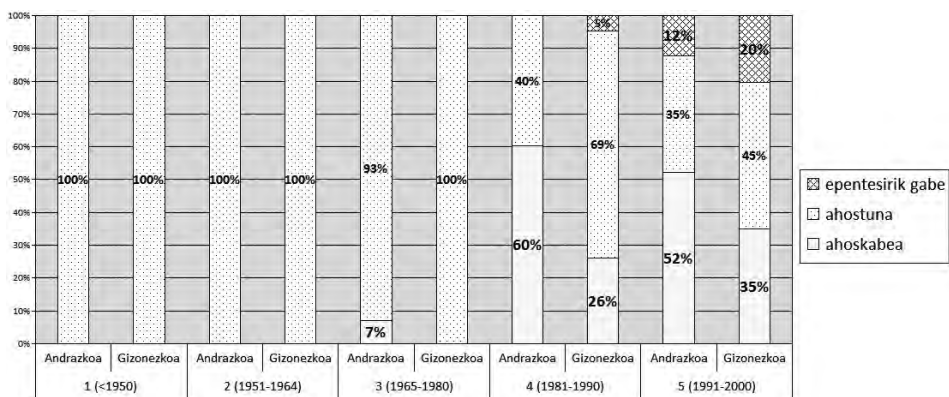
Generoaren arabera bereizketak eginez gero, 28. grafikoak erakusten du andrazkoek zein gizonetakoek erabiltzen diren hiru aldaerak, bai ahostuna, bai ahoskabea, bai epentesirik gabekoa. Dena dela, andrazkoek (% 35) gizonetakoek (% 22) baino maiztasun handiagoz erabiltzen diren aldaera ahoskabea:

28. grafikoa

(i_V) aldagaia generoaren arabera

Adin-taldeen eta generoaren arabeko sailkapena eginez gero, 29. grafikoa ikus daiteke 3. adin-taldeko andrazkoak direla aldaera ahoskabearen motore (% 7), hauengan agertzen baita lehenengoz. Adin-talde horretako gizonezkoek, oraindik, aldaera ahostuna soilik baliatzen dute. Ondorengo adin-taldeetan, ostera, ebakera ahoskabeak gora egiten duela ikus daiteke, bai andrazkoen artean, bai gizonezkoen artean; andrazkoen artean gorakada nabarmenagoa da, halere. Bestalde, epentesirik gabeko aldaera 4. adin-taldekoengan agertzen da lehenengoz; zehazkiago gizonengan (% 5). 5. adin-talderako jada bi generoetan agertzen zaigu:

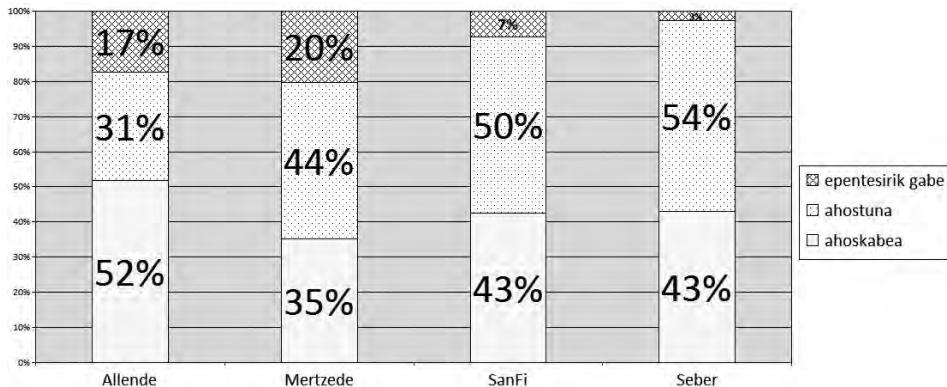

29. grafikoa

(i_V) aldagaia adin-taldearen eta generoaren arabera

4. eta 5. adin-taldeetan eskolen arabeko sailkapena eginez gero, 30. grafikoa ikus daiteke, ikasketa-zentro guztietan agertzen direla hiru aldaerak, baina Allende Salazar eskola dela aldaera ahoskabearen erabilera altuenak erakusten dituen (% 52). Gainontze-

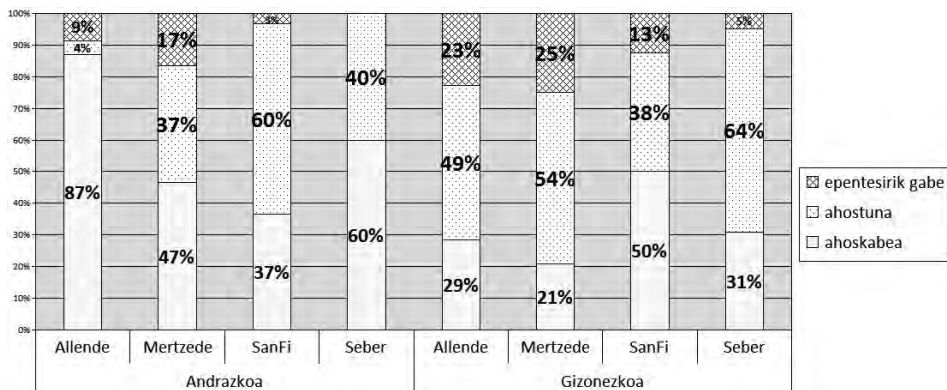
koetan aldaera ahostuna da nagusi; hala ere, aldaera ahoskabearen indizeak oso altuak dira. Bestalde, epentesirik gabeko aldaera Allende Salazar (% 17) eta Mertzeden (% 20) da nagusi:

30. grafikoa

(i_V) aldagaia ikasketa-zentroaren arabera

Ikasketa-zentroetan generoaren araberako sailkapena eginez gero, 31. grafikoa ikus daiteke andrazkoak direla aldaera ahoskabea gehien erabiltzen dutenak; gizonzkoak, ostera, ebakera ahostuna mantentzen dute oraindik kasu askotan. Horrez gain, ikus daiteke Allende Salazar eskolako andrazkoak direla batez ere aldaera ahoskabea darabiltenak (% 87) eta oso urriak direla eskola honetako andrazkoen artean aldaera ahostunaren indizeak (% 4). San Fideleko andrazkoengan, ostera, aldaera ahostunaren erabilera oso altua da oraindik (% 60), ahoskabearena (% 37) baino altuagoa, hain zuzen. Bestalde, gizonzkoen artean Seber Altube eta Mertzede ikastoletakoek mantendu dute gehienbat aldaera ahostuna. Epentesirik gabeko aldaera, berriz, Mertzede (% 25) eta Allende Salazar-eko (% 23) gizonzkoengan agertzen da gehienbat; gainontzean, nahiko parekatuta daude, Seber Altuben izan ezik, andrazkoen artean ez baita adibiderik jaso:

31. grafikoa

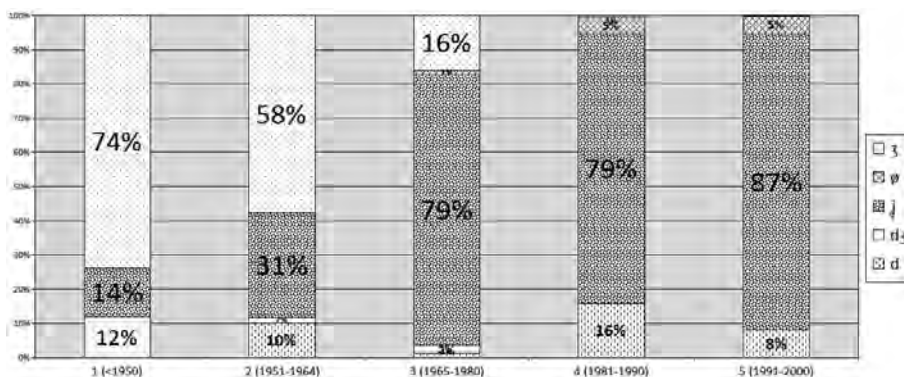
(i_V) aldagaia ikasketa-zentroaren eta generoaren arabera

Grafiko hauetatik ondoriozta daitekeenez, (i_V) aldagaiari dagokionez gizarte-faktore esanguratsuenak adina eta generoa dira; izan ere, adinean behera egin ahala ikus daiteke bokal artean tartekatzen den epentesiaren ebakera ahostunetik ahoskabera ari dela aldatzen. Esan daiteke andrazkoak izan direla aldaera ez-ahostunaren motor; zehazkiago, 3. adin-taldeko andrazkoak, 1. eta 2. adin-taldeetan ez baitago honen arrastorik, eta gutxinaka-gutxinaka areagotzen doan joera dela ikus baitaiteke. Bestalde, esan daiteke 4 eta 5. adin-taldeko gizonezkoengan oraindik epentesiaren ebakera ahostuna mantentzen dela eta ordezkatzeko indar handiagoa izan duela andrazkoen artean, beraz, beste behin ere gizonezkoak ageri zaizkigu gordetzailago. Horrez gain, ikasketa-zentroaren arabera desberdintasuna ere badagoela esan daiteke; oro har, Allende Salazar eskolako andrazkoek erakusten baitituzte ahoskabearen aldeko ordezkatzearen indize altuenak. Bestalde, epentesirik ez tartekatzen joera gero eta ohikoagoa dela azpimarratu daiteke eta joera hau batez ere gaztelaniatik mailegatutako hitzetan gertatzen dela; euskal hitzetan gehienetan tartekatzen dute bai gazteek ere ([merjendie], [armajrue]; baina [mendise], [eyuskiše]).

5.6. ('zait') aldagaia

§4.4.2.4. atalean deskribatutako ('zait') aldagaiko lehen kontsonanteak hainbat aldaera izan ditzake Gernika-Lumoko euskaran: [ʒ], [j], eta [d]. Horrez gain, [ʒ] kontsonante ozen baten ostean doanean (n, l, r), [dʒ] aldaera ahoskatzen da. Bestalde [j] eta [d] aldaerak erabiltzen dituzten hiztunek, hasierako kontsonante hori ez dute beti ahoskatzen, beraz, [∅] aldaera genuke.

Adinaren arabera sailkapena eginez gero, 32. grafikoan ikus daiteke [j] aldaera adin-talde guztietan dagoela. Hala ere, 1. eta 2. adin-taldeetan [ʒ] aldaera da nagusi (% 84 eta % 72). 3. adin-taldean aldaketa antzeman daiteke, [j] aldaeraren erabilerak gora egiten baitu (% 56) eta [ʒ] aldaerarenak behera (% 34). Bestalde, 4. eta 5. adin-taldeetan [d] aldaerak presentzia handia hartzen du (% 32 eta % 19)¹⁴ eta kontsonantea ez ahoskatzeko joera ere nabarmenagoa da (% 10 eta % 12):

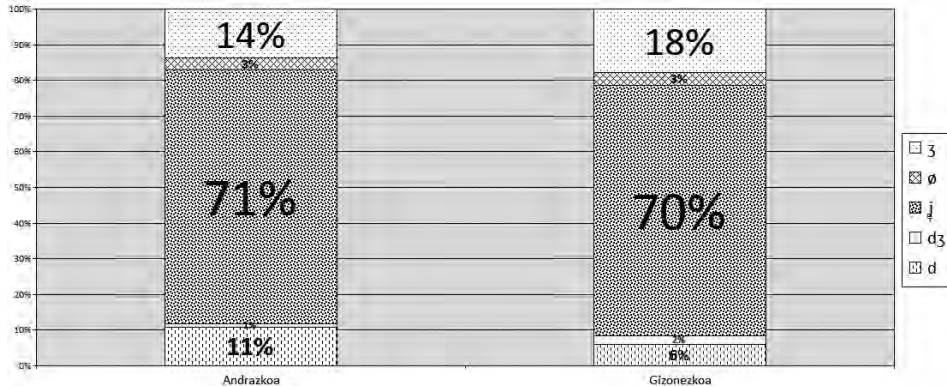

32. grafikoa

('zait') aldagaia adinaren arabera

¹⁴ 2. adin-taldearen kasua ez da aipatu, [d] aldaera darabilen lekukoa bakarria delako eta, gainera, Bermeon egiten du lan. Hortaz, Bermeoko hizkeraren eraginaren ondorio izan daitekeelakoan gaude.

(‘zait’) aldagaia generoaren arabera sailkatuz gero, 33. grafikoa ikus daiteke ez dagoela alde nabarmenik gizonzkoen eta andrazkoen artean, biek erabiltzen baituzte aldaera guztiak eta, gainera, antzeko maiztasunez. Alde nabarmenena, [d] aldaeraren legoke, andrazkoek % 20ko maiztasunez eta gizonzkoek % 11ko maiztasunez baitarabilte:

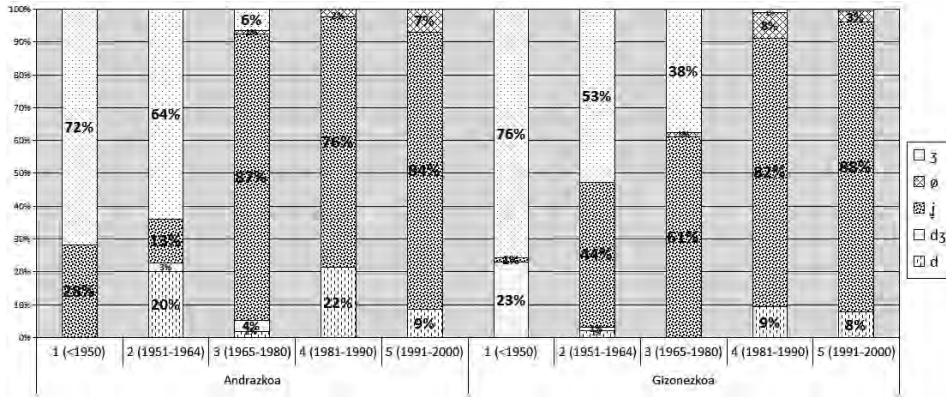

33. grafikoa

(‘zait’) aldagaia adinaren arabera

Bestalde, adin-taldean eta generoaren arteko konbinaketa eginez gero hainbat gauza ikus daitezke 34. grafikoa: batetik, 1. adin-taldean gizonzkoak direla [ʒ] kontsonante ozen baten ostean doanean [dʒ] aldaera erabiltzen dutenak (% 23). Bestetik, adin-talde honetan gizonzkoek zein andrazkoek darabilte [ʒ] aldaera, baina [j] andrazkoek bakarrik (% 28). Hurrengo adin-taldeetan, ostera, bi generoek darabilte [j] aldaera ere. Dena dela, badirudi gizonzkoak kontserbadoreago direla [ʒ] aldaerari dagokionez, 3. adin-taldeko andrazkoen artean nabarmen egin baitu behera (% 6), baina gizonzkoengan ez horrenbeste (% 38) eta, gainera, ondoko adin-taldeetako gizonzkoengan oraindik erabiltzen da [ʒ] aldaera, oso maiztasun txikiz bada ere (% 1). [d] aldaerari dagokionez¹⁵, 4. adin-taldeko andrazkoek (% 22) gizonzkoek (% 0) baino maiztasun handiagoz erabiltzen dute eta 5. adin-taldean, parean daude gizonzkoen eta andrazkoen maiztasunak:

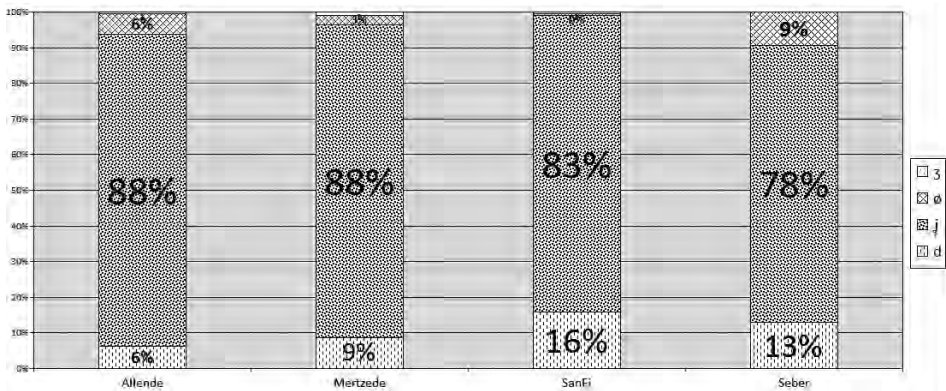
¹⁵ Gogoratu 14. oin-oharrean aldaera honi buruz esandakoa.

34. grafikoa

('zait') aldagaia adin-taldeen eta generoaren arabera

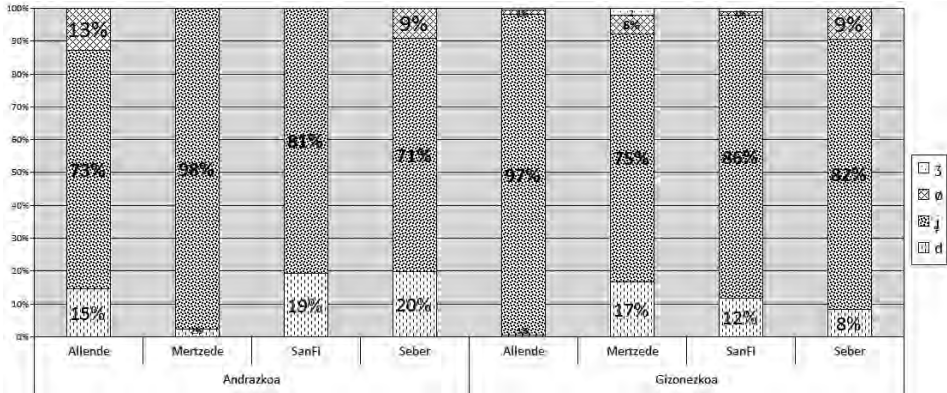
4. eta 5. adin-taldeak ikasketa-zentroaren arabera sailkatuz gero, ez dirudi batetik bestera desberdintasun esanguratsurik dagoenik, ikasketa-zentro guztietan erabiltzen baitira aldaera guztiak eta, gainera, antzeko maiztasunez:

35. grafikoa

('zait') aldagaia ikasketa-zentroyen arabera

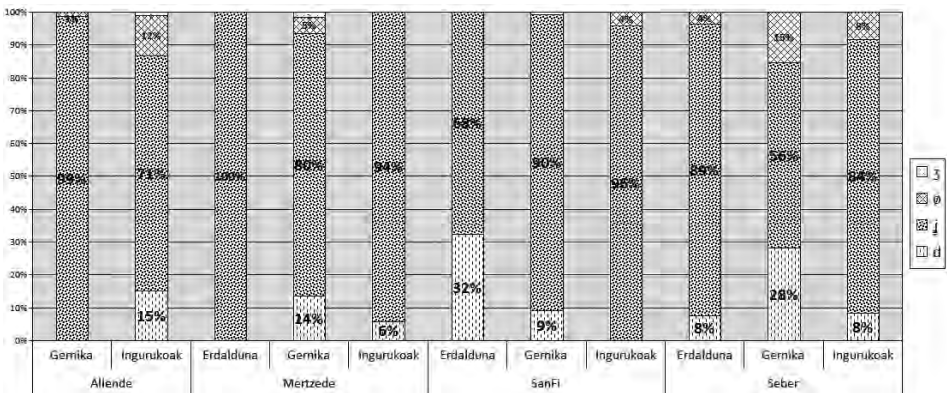
Baina ikasketa-zentroyetan generoaren araberako bereizketa eginez gero, 36. grafikoan ikus daiteke batez ere andrazkoen artean erabiltzen dela [d] aldagaia eta kontsonantea ez ahoskatzeko joera ere nabarmenagoa dela andrazkoengan. Hau, batez ere Allende Salazar eta San Fidel ikastetxeetan ikusten da; Seber Altuben gizonezkoek zein andrazkoek antzeko maiztasunak erakusten baitituzte. Mertzeden, oster, gizonzkoak dira [d] aldaera andrazkoek baino gehiago erabiltzen dutenak:

36. grafikoa

(‘zait’) aldagaia ikasketa-zentroen eta generoaren arabera

Ikasketa-zentroetan gurasoen araberako banaketa eginez gero, ez da ondorio esanguratsurik ateratzen:

37. grafikoa

(‘zait’) aldagaia ikasketa-zentroen gurasoen jatorriaren arabera

Beraz, esan daiteke (‘zait’) aldagaiari dagokionez adina dela gizarte-faktore nagusia, adinean behera egin ahala aldaera zaharrak ([ʒ] eta [dʒ]) desagertuz baitoaz eta aldaera berriak agertuz ([j] eta [d]). Hala ere, gizonezkoak gordetzailago ageri dira andrazkoak baino, oraindik 4. eta 5. adin-taldeetan [ʒ] aldaera baitago. Gainera, andrazkoak berritzaile ageri zaizkigu, 1. adin-taldean jada gizonezkoek oraindik erabiltzen ez duten [j] aldaera baliatzen baitute. Ikasketa-zentroen arabera, Allende Salazarreko gizonezkoak dira gordetzailenak eta Allende Salazar eta Seber Altubeko andrazkoak berritzaileenak.

6. Ondorioak

Ikerketa honen ekarpen nagusia atzerrian egiten diren ikerketak euskarari aplikatzeko asmoa izan da. Izan ere, atzerrian oso aurreratuta daude hizkuntza-aldakortasunaren ikuspegi soziolinguistikoari dagokionez, baina gurean oraindik oso urriak dira alor horretan diharduten lanak.

Gernika-Lumoko gaur egungo hizkuntza-aldakortasuna ikertu da lan honetan, aldakortasuna erakusten duten hizkuntza-aldagai jakin batzuk zein gizarte-faktoreren arabera gertatzen diren finkatu ahal izateko. Ikergai izan ditugun hizkuntza-aldagai guztietan esanguratsuen den gizarte-faktorea adina dela ikusi da; izan ere, hizkuntza-aldagai denetan adin-taldean araberako desberdintasuna nahiko ondo definituta agertu da. (iz) aldagaiari dagokionez, adin-talde gazteenetan ia erabat galdua dago 1. adin-taldean nagusi den [ʃ] aldaera sabaiaurrekoa [s̺] aldaera ez-sabaikariak hartu baitu haren lekua. Beraz, helduek *bixi*, *gixon*, *ixena*, *ixen*, *a(i)xe*, *a(i)kora* eta *ele(i)xa* esaten dituzte eta gazteek, ostera, *bisi*, *gison*, *isena*, *isen*, *aise*, *aiskora* eta *eleisa*.

(i_V) aldagaiari dagokionez ere adinaren araberako alde nabarmena dagoela ondorioztatu da, 1. eta 2. adin-taldeetan aldaera ahostuna bakarrak erabiltzen baita eta 5. adin-taldean, ostera, [s̺] aldaera ahoskabea delako nagusi. Beraz, helduek *bizotza*, *in̄dīzabak*, *ogize*, *eguskize*, *mendizek*, *merizendie* eta *armarizoa* esaten dituzte eta, gazteek, ostera, *bisotza*, *in̄disabak*, *ogise*, *eguskise*, *mendisek*, *merisendie* eta *armarisoa*. Bestalde, *i* edo *j* bere kide irristaria eta hurrengo bokalaren artean epentesia tartekatzeko arau fonologikoa ere galduz doa, batez ere hitz barruan eta gaztelaniako maileguetan. Beraz, gazteen artean oso ohikoa da honelakoak entzutea: *biotza*, *indabak*, *meriendie* eta *armairue*. Hala ere, bokalez amaitzen den euskal hitz bati artikulua gehitzen zaionean, gazteek oraindik ere kontsonante epentetikoa tartekatzen dute bokal bien artean beti: [mendize] eta [eyuskize]. Ikerketa honetan bildu den kasu bat ez nuke aipatu gabe utzi nahi: gaztelaniatik hartutako *merienda* mailegua. Adin-talde guztietan *merizenda* aldaera jaso da, hau da, espero den bezala epentesia hitz barruko bokal bien artean tartekatzen da, baina adin-talde gazteenen kasuan, epentesirik gabeko aldaeraz gain, epentesia amaierako bokalaren eta artikularen artean ere jaso da: *meriendise*. Hiru dira aldaera honekin jasotako adibideak eta hiruretan guraso erdaldunak dituzten ikasleengan jaso dira. Denborak esango du aldaera honek indarra hartu eta orokortuko den ala ahuldu eta desagertuko den.

(it) aldagaiari dagokionez ere adina gizarte-faktore garrantzitsua da; izan ere, 1. eta 2. adin-taldeetan nagusitzen den aldaera [c] baita eta 3. adin-taldetik aurrera, ostera, [tʃ]. Halaber, 4. eta 5. adin-taldeetan [tʃ̺] aldaerak ere leku handia hartu du, baita [tʃ] eta [tʃ̺] tartekoa den afrikatuak ere.

(‘zait’) aldagaiari dagokionez ere nabarmena da adina gizarte-faktore garrantzitsua dena, 1. eta 2. adin-taldeetan [ʒ] aldaera baita nagusi eta, gainontzekoetan, [j̺] aldaera. Bestalde, 4. eta 5. adin-taldeetan aldaera berri bat agertzen da, [d], eta, bestalde, kontsonantea ez ahoskatzeko joera ere nabarmenagoa da.

Gauza bera (il) aldagaiari dagokionez ere, 1. adin-taldean [ʎ] aldaera albokaria bakarra baita; 2. adin-taldean aldaera nagusia eta; 3. adin-taldetik aurrera jada [j̺] aldaera da nagusi eta ia bakar.

Datu hauetatik atera daitekeen ondorio nagusia da, 3. adin-taldea dela aldaketen erdigunean dagoena eta, beraz, aldaera gehien biltzen dituen. Izan ere, tarteko adin-taldea

da honako hau, aldaera zaharren eta berrien arteko zubi lana egiten duena eta, beraz, aldaera zaharrak eta berriak parekatuta agertzen dira normalean adin-talde honetan.

Bestalde, datuek erakusten dute bai txistukari igurzkariak bai afrikatuak despalatalizazio prozesuan daudela Gernika-Lumoko euskarari; helduek aldaera sabaikariak erabiltzen baitituzte gehienbat eta gazteek ez-sabaikariak. 2. eta 3. adin-taldeetan, berriz, ia parean daude aldaera sabaikaria eta ez-sabaikaria. Hortik ondorioztatu daiteke, adin-talde zaharretan *i* bokalak eta *j* bere kide irristariak ondoko hotsak sabaikaritzeko duen indarra galtzen ari dela belaunaldietan zehar. Izan ere, igurzkari zein afrikatueta ez eze, herskari eta ozenetan ere antzeman daiteke aldaketa: (it) aldagaia hitz amaieran doanean 1. adin-taldean palatalizatu egiten da herskaria, baina herskaria ez sabaikaritzeko joera gero eta altuagoa da adinean behera egin ahala. Gauza bera gertatzen da /ind/ eta /ild/ kontsonante multzoekin. Orain arte *i* bokalak eta *j* bere kide irristariak ondoko sudurkaria ez eze horzkaria ere sabaikaritzen bazuten, gazteen artean ohikoena ez sabaikaritzea da. Dena dela, (ind) eta (ild) aldagaiak sakonago aztertuz, ikus daiteke euskara batuaren eraginez zabaldu dela aldaera ez-palatalizatua: [urbildu], [indar], [iʃildu] eta [indaβak]. Bestalde, morfema mugak gairiditzezakoan ere ondoko hitzak bi silabatik gora baditu, aldaera ez sabaikaria nagusitzen da adinean behera egin ahala: [eindabe], [ipindoteʃ]; baina [eɲjew], [eʃiɲot]. Beraz, ondoriozta daiteke euskara batuak izan duela nolabaiteko eragina Gernika-Lumon hitz egiten den euskarari eta, horrez gain, denborak ere izan duela bere eragina, lehenagoko arauak indarra galtzen ari baitira.

Berebat, (it) aldagaiak Gernika-Lumon kontsonante afrikatuak neutralizatu egin direla iradokitzen du; izan ere, helduek [c] ebakitzen dutena, ondoko adin-taldeetan [tʃ], [tʃ] zein [tʃ] eta [tʃ] tartekoa den hots afrikatua ahoskatzen dute. Iradoki diogu, ikerketa honetarako corpusean afrikatuen ahoskerak ere batu diren arren, ez dugu-lako hauen azterketa sistematikorik egin, baina joerak antzeman daitezkeelako. Horrela, bada, helduek [kortʃo], [atʃo], [aice] bereizten badituzte ere, gazteek guztiak ebakitzen dituzte berdin: [kortʃo], [atʃo], [aitʃitʃe]¹⁶. Beraz, heldu eta gazteen inbentario fonologikoak ez dira berdinak; izan ere helduek /tʃ/, /tʃ/ eta /c/ fonemak dituzte eta, gazteek, ostera, bakarra; dela /tʃ/, dela /tʃ/. Hori dela eta badirudi gazteen kasuan fonema biak aldaera askean daudela. Gainera, aldaketa progresiboa dela dirudi, bereizketa egiten duten hiztunek ere [c] herskari sabaikaria ez baitute beste hizkera batzuetan bezain herskari ebakitzen, zarata gehiagorekin baino eta, beraz, afrikatuaren ebakerara gerturatzen da. Afrikatueta ez eze, frikarietan ere gertatu da desfonologizazioa, gazte gehienek ez baitute [ʒ] eta [ʃ] arteko bereizketarik egiten.

Horrez gain, albokarietan ere gertatu da desfonologizazioa, helduek [ʎ], [j] eta [ʒ] arteko bereizketa egiten baitute, baina gazteek ez. Beraz, helduek [iʎie] ‘hile’, [oʎe] ‘ohe’ eta [ʒat] ‘zait’ bereizten dituzte, baina gazteek denak berdin egiten dituzte: [ijie] ‘hile’, [oje] ‘ohe’ eta [jat] ‘zait’.

Bestalde, ikerketa honetako ondorioek erakutsi dute hizkuntza-aldagaien azterketan generoa ere gizarte-faktore garrantzitsua dela. Izan ere, Gernika-Lumon gehienetan gizonetako andrazkoak baino gordetzailagoak direla dirudi. Esate baterako, 4 eta 5. adin-taldeetako gizonetako oraindik epentesiaren ebakera ahostuna

¹⁶ Afrikatu horren izaera desberdina izan badaiteke ere.

mantentzen dute; /is/-ren ebakera palatalizatua andreek baino gehiago darabilte; [c] ebakera 3. adin-taldeko andrazkoengan jada ez zaigu ageri, ezta hurrengo adin-taldeetako andrazkoen artean ere, baina gizonezkoen artean, ostera, 3. adin-taldean oraindik entzuten da eta 4. adin-taldean eten bat dagoela dirudien arren, 5. adin-taldeko gizonezkoen artean berriro agertzen da. Era berean, (il) aldagaiari dagokionez, 4. eta 5. adin-taldeetako gizonezkoek oraindik [ʎ] aldaera albokaria erabiltzen dute, baina 4. adin-taldeko andrazkoen artean forma bakarra da [j] aldaera hurbilkaria. ('zait') aldagaiarekin ere gizonezkoak kontserbatzaileago ageri zaizkigu, [ʒ] aldaera 1. eta 2. adin-taldeetan ez eze, ondoko adin-taldeetako gizonezkoen artean oraindik erabiltzen baita, oso maiztasun txikiz bada ere eta, bestalde, 1. adin-taldeko gizonezkoek bakarrik erabiltzen dute [dʒ] aldaera [ʒ] kontsonante ozen baten ostean doanean.

Gizonak gordetzailer agertzen bazaizkigu, andrazkoak berritzaile: batetik, andrazkoen artean (it) aldagaiaren aldaera kopurua gorantz doa adinean behera egin ahala; hau da, 1. adin-taldean [c] eta [tʃ] aldaerak daude; 2. adin-taldean, bi aldaera horiez gain hitz amaierako [it] aldaera ez-sabaikaria erabiltzen hasten da; 3. adin-taldean [c] aldaera desagertu eta *ts* delako hori agertzen hasten da eta, azkenik, 4. eta 5. adin-taldean gainontzeko guztiak ez eze, [tʃ] aldaera ere erabiltzen da. Bestalde, gizonak ez bezala, 1. adin-taldeko andrazkoek [tʃ] aldaera ere oso maiztasun handiz erabiltzen dute. Azken aldaera honen erabilera izugarri hazten da 3. adin-taldeko andrazkoen ebakera. Horrez gain, ('zait') aldagaiari dagokionez 1. adin-talde honetan gizonezkoek zein andrazkoek darabilte [ʒ] aldaera, baina [j] andrazkoek bakarrik. Eta, bestalde, [d] aldaera 4. adin-taldeko andrazkoek gizonezkoek baino maiztasun handiagoz erabiltzen dute. Beraz, esan daiteke Gernika-Lumon andrazkoak direla berrikuntzak abian jartzen dituztenak edo, behintzat, aldaera zaharren aurrean errazago amore ematen dutenak.

Gainera, Gernika-Lumon ikasketa-zentroaren araberrako desberdintasuna ere badagoela esan daiteke. Dena dela, ez dago ikasketa-zentro bat erabat berritzaile edo erabat gordetzailer denik; izan ere, aldagai batzuetan ikasketa-zentro batzuk berritzaile ageri dira eta gordetzailer beste batzuetan.

(i_V) aldagaiari dagokionez, Seber Altube eta Mertzede ageri dira gordetzailer —bertako gizonezkoak, zehazkiago— eta Allende Salazar berritzaileen —bertako andrazkoak, zehazkiago—, andrazkoek ez baitute aldaera ahostuna apenas erabiltzen. Gainera, Allende Salazarreko gizonak dira epentesirik ez tartekatze joera nabarmenena dutenak. (ind) eta (ild) aldagaiei dagokienez ere Allende Salazar ageri da berritzaileen Mertzederekin batera, hauen artean nagusi baita aldaera ez-palatalizatua. Bestalde, Seber Altube agertzen da gordetzailer San Fidelekin batera, hauek aldaera palatalizatua gehien erabiltzen dutenak baitira. Dena dela, (iz) aldagaiari dagokionean Seber Altubeko andrazkoak dira, San Fideleko andrazkoekin batera, aldaera berriaren aurrean errazen amore eman dutenak, hauen artean ez baita aldaera sabaiakaria erabiltzen. Berebat, (i_V) aldagaiari dagokionez, San Fideleko andrazkoetan aldaera ahostunaren erabilera oso altua da oraindik, beraz, aldaera zaharrarekiko gordetzailer ageri da San Fidel. Hala ere, Mertzede ikastoletako gizonezkoek mantendu dute gehienbat aldaera ahostuna. (it) aldagaiari dagokionean, ostera, Seber Altube eta San Fidel berriro ere berritzaile agertzen dira, [c] aldaera palatal zaharra erabat baztertu baitute. Nolanahi ere, gurasoen jatorria (it) aldagaian da soilik esanguratsua;

izan ere, guraso erdalduna duten lekuko en artean ez da [c] aldaera aurkitzen. Era berean, ikasketa-zentroak gurasoen jatorriarekin batera aztertzen badira, ikus daitezkeen gauza esanguratsuenak da Mertzede ikastetxearen artean [c] ebakera darabiltenek guraso gertakariak dituztela.

Adin-talde gazteetan ikusi dugu euskararen eraginak ere baduela zerikusirik; izan ere, (i_V) aldagaian epentesirik ez tartekatzea, (it) aldagaiaren aldaera ez-palatala (zein ez-afrikatua) erabiltzea eta (ind) eta (ild) aldagaiak ez sabaikaritzea, ondo uler daitezke euskara batuaren eraginpean bada. Batetik, euskara batuan aldaera horiek ez daudelako eta, bestetik, heziketa euskara batuan jaso duten lekukoengan soilik agertzen direlako batura hurbiltzen diren aldaerak.

Gauzak honela, eta Sturtevant-ek (1947: 8. kap.) hizkuntzaren aldaketan bereizitako hiru garaiak kontuan izanik, esan daiteke lan honetan aztergai izan diren hizkuntza-aldagaiak 2. garaiaren daudela; izan ere gizarte-faktoreen araberrako bereizketa egiterakoan ikusi baita aztertutako hizkuntza-aldagai guztietan dagoela aldaera berri bat edo gehiago lehian aldaera zaharrekin. Hala ere, hizkuntza-aldagai hauetako batzuk 3. faseantzen hurreraten ari direla dirudi eta, beraz, aldaera zaharra erabat ordezkatzeko bidean daudela, esate baterako honako kasu hauetan: (it) aldagaiaren [c] aldaera, (iz) aldagaiaren [iʃ] aldaera, (i_V) aldagaiaren [ʒ] aldaera eta ('zait') aldagaiaren [z] eta [dʒ] aldaerak.

Nolanahi ere den, etorkizunean ikerketa honen corpusa zabaltzea garrantzizkoa litzateke, datu homogeneoagoekin ondorio berberak atera daitezkeen jakiteko, esan baitugu lanean zehar, adineko jende asko ez dela prest agertu ikerketa honetan parte hartzeko, baina agian denbora gehiagorekin lortuko litzateke konbentzitzea. Gainera, lekuko en homogeneotasun falta hori dela eta ezin izan dugu gizarte-faktoreen artean aurreikusita genuen "lanbidea" faktorea aztertu eta, beraz, maila sozialak erakutsi dezakeen aldakortasuna ikertzeko geratu da.

Bestalde, ikerketa honetan ikertzailearen hautuen araberrako 6 hizkuntza-aldagai aztertu dira, baina datozen urteetan aldakortasuna erakusten duten beste hainbat aldagai hauta daitezke eta hauen azterketa sistematikoa egin; esate baterako, aditzaren nominalizazioa, gisa honetako esaldiak entzun baitaitezke Gernika-Lumoko gazteen ahotan: *astu ein jat arTU* 'ahaztu egin zait harTZEa', *super raroa eitzen jat Gerniken egon* 'super raroa egiten zait Gernikan egoTEa', *super karue da kopisje atara* 'super karua da kopia ateraTZEa', *gustetan daste morena egon* 'gustatzen zait morena egoTEa', etab. Pleonasmoen hedadura edo maiztasuna ere azter daitezkeen beste ezaugarrietako bat da, adibidez, superlatibozko morfemarena: *LAR aurrerEI botaot kotxie* '(lar) aurrerEGI bota dut kotxea', *horrek prakak LAR andiseISEk die nitzako* 'praka horiek (lar) handiEGIAk dira niretzat'. Beste aztergai bat bi formaren arteko fusioa zein maiztasunez gertatzen den izan daiteke, adibidez, *ba-* eta *-en* formen artekoa: *zu BAzoazEN ni bebai* 'zu bazoaz, ni ere', *estakit askenien batzarra eingo BAdaN* 'ez dakit azkenean batzarra egingo den'.

Ondoko urteetarako beste erronketako bat izan daiteke denbora-tarte bat igaro ondoren, demagun 10 urte barru, Gernika-Lumoko euskararen inguruko ikerketa berbera errepikatzea. Honen bidez, ikerketa honetan agertu den hizkuntza-aldakortasuna denbora errealean (*real time*) ikertu ahalko litzateke eta, beraz, aldakortasuna denboran zehar gertatu den ala hiztunaren adin-faseen araberrako gertatzen den ondorioztatu ahalko litzateke. Argi dagoena hizkuntzaren izaera aldakorra da eta ondoko

azterketetan ikertzaileak hemen deskribatutako gauza asko jada ez ditu aurkituko Gernika-Lumoko euskaldunen berbakeran eta, era berean, ezaugarri berriekin egingo du topo eta erronka berriei egin beharko die aurre. Izan ere, Trask & Millar-ek ([1996] 2007: 14) dioten bezala, “The lesson to be drawn from such observations is that language change is ceaseless and remorseless. Every language that is spoken continues to change, not just century by century, but day by day. The language that you speak is not just different from your parents’ language: it’s different from the language you were speaking last year or last week, even if you don’t notice changes occurring on such a small time scale.”

Era berean, uste dugu interesgarria bezain garrantzitsua dela edozein euskalki edo hizkeraren azterketa diakronikoa egitea, esan bezala, euskalkiak berak eta hizkerak produktu historikoak baitira, hau da, aztergai den hizkera aurreko egoera baten ondorio da (Mitxelena 1981: 518). Beraz, lan honetan aztertu dugun hizkuntza-egoera hobeto ulertzeko beharrezkoa da honen aurrekarien berri izatea, hau da, nondik datorren jakitea. Bide batez, edozein hizkera inguruko euskalkiekin elkarreraginean aztertu beharko litzateke, ondoko herrietatik zein ezaugarrik banatzen duten eta zein ezaugarrik batzen dituen ondoko herrietara. Gisa honetako ikerketek denboran zehar isoglosek izandako mugimenduak erakusten dizkigute.

Baina, hizkuntza ez da soilik denboran zehar aldatzen, hiztun berberak era batera edo bestera hitz egin dezake dagoen testuingu-sozialaren arabera; hau da, hiztun bat ez da berdin mintzatzen gurasoekin edo lagunekin, ez da berdin jarduten ezagutzen duen pertsona batekin edo ezagutzen ez duen batekin, euskaraz ondo dakien batekin edo euskaldun berri batekin; hau da, hiztunak erregistro hautaketa egiten du bere solaskidearen arabera. Era berean, helburuen arabera ere hiztunak erregistro desberdinak erabiltzen ditu eta, beraz, ez da berdin mintzatzen solaskidea konbentzitu nahi badu, azalpen bat eman behar badu edo zerbait egiteko baimena eskatu behar badu, ezta bere egoera animikoaren arabera ere; hau da, nekatuta badago, haserre badago ala gogaituta badago, esaterako. Berebat, hiztuna ez da berdin mintzatzen tabernan, oharkabean, ala norbait grabatzen ari dela dakienean eta, are gutxiago, ikertzailea aurrean dagoenean eta honek prestatutako galdetegi hertsia bati erantzun behar dioenean. Hori dela eta uste dugu interesgarria litzatekeela oharkabeko solasaldietatik ateratako datuekin kontrastatzea ikerketa honetatik ateratako emaitzak. Bestalde, solaskidearen arabera, testuinguru sozialaren arabera edota egoera animikoaren arabera hiztunak erregistro desberdinak erabiltzen dituen ikertzea ere interesgarria litzateke. Beraz, badago egitekorik ondoko urteetan.

7. Ikur eta laburdurak

Atal honetan, gure lanean zehar erabiliko ditugun ikur eta laburdurak zehaztuko ditugu:

- [a] IPA-ren araberako transkripzio fonetikoa.
- /a/ transkripzio fonemikoa.
- (a) hizkuntza-aldagaia.
- <a> idazkera ortografikoa.
- IPA *International Phonetic Alphabet*.

8. Bibliografia

- Amorrortu, E., 2003, «Hizkuntza aldakortasuna eta identitatea». In Gaminde, I.; Goikoe-
txea, J. L.; Sarriugarte, I. (arg.), *Ahozkotasuna aztergai*. Bilbao: Mendebalde Kultura Al-
kartea, 157-167.
- Aurrekoetxea, G., 1995, *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*. Leioa: UPV-EHUko Argi-
tarapen Zerbitzua/Serie Tesis doctorales.
- , 2008, «Bariazio soziolinguistikoa Dimako euskaran», *Euskalingua* 12, 17-26.
- Bloch, B., & Trager, G. L., 1942, *Outline of linguistic analysis*. LSA Special Publication,
82 pp. Washington, D.C.: Linguistic Society of America.
- Bloomfield, L., 1933, *Language*, Nueva York: Henry Holt. [Gazt. arg., [1964], *El lenguaje*,
itzul. A. F. Ada de Zubizarreta, Lima: Universidad San Marcos.]
- Boersma, P. eta Weenink, D., 2009, *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.1) [Com-
puter program]. Retrieved January 31, 2009, from <http://www.praat.org/>
- Bonaparte, L. L., 1869, «Le verbe basque en tableaux». Berrarg. [1990], in *Opera Omnia
Vasconice*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Camino, I., 2003, *Hego Nafarrera*, Iruña: Nafarroako Gobernu.
- , 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- Campbell, L., 1988, *Historical Linguistics: an Introduction*. Berrarg. [2004], Edinburgh:
Edinburgh University Press, and Cambridge, MA: MIT Press.
- Chambers, J. K. eta Trudgill, P., 1994, *La dialectología*. Madril: Visor Libros.
- Cedergren, H., 1973, *The interplay of social and linguistic factors in Panama*. Coronel University.
- , 1984, «Panama Revisited: Sound Change in Real Time». Paper given at N.W.A.V.E., Phi-
ladelphia.
- & Sankoff, D., 1974, «Variable rules: performance as a statistical reflection of compe-
tence», *Language* 50: 333-55.
- Ensunza, M., 2003, *Bizkaiko herrien monografiak: Gernika-Lumo*, Bilbo: Bizkaiko Foru Al-
dundia.
- Eckert, P., 2000, *Linguistic variation as social practice*. Malden Mass: Blackwell.
- Fasold, R. W. & Fasold, R., 1969, *A sociolinguistic study of the pronunciation of three vowels
in Detroit speech*. Georgetown University mimeograph.
- , 1978, *Language variation and linguistic competence*. In Sankoff (arg.) 85-96.
- Gaminde, I., 1984a, *Aditza bizkaieraz, I. tomoa*, Iruña: Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 1984b, *Aditza bizkaieraz, II. tomoa*, Iruña: Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 1985a, *Aditza bizkaieraz, III. tomoa*, Iruña: Udako Euskal Unibertsitatea.
- , 2003, «Mungialdeko herskariaren eta afrikatuen txandaketaz», *Euskalingua* 2: 10-17.
- , 2009, «Hiztunen generoaren eta adinaren pertzepzioaz» *BAT* 71., 151-164.
- , 2010a, *Bizkaiko gazteen prosodiaz: euskaraz eta gaztelaniaz*. Bilbao: Mendebalde Kultur
Alkartea eta Bizkaiko Foru Aldundia.
- , 2010b, *Bilboko gazte euskaldunen ezaugarri linguistikoez*, in Mendebalde Kultura Alkar-
tea: Bilbon Mundua Ikusi, 35-59.
- & Romero, A., 2011, «Generoa eta adina Bermeoko berbaldiaren fonemen eta hotsen
frequentzian», *FLV* 113: 115-138.
- , —, H. Legarra, 2012, *Gramatika eta hizkuntza bariazioa Bermeon*. Bermeo: Bermeoko
Udala.
- & Zubillaga, H., 2010, «/t/ren palatalizazioa Lekeitioko euskaran», *Ikastorratza* 3: 1-9.

- Garmendia, L., 2008, «Hizkuntza aldakortasuna Zaldibiako euskarari: ikuspegi soziolinguistikoa». In: *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. Bil-tzarra, 2001*. Bilbo: Euskaltzaindia, 1-2.
- Gauchat, L., 1905, «L'Unité phonétique dans le patois d'une commune», in *Aus Romanischen Sprachen und Literaturen: Festschrift Heinrich Mort*, Halle: Max Niemeyer, 175-232.
- Gernikazarra Historia Taldea, 2011, *Erdi Aroko Gizarte Egitura Gernika-Lumon*, Gernika-Lumo: Gernika-Lumoko Udaleko Euskara Saila.
- Goidanich, P., 1926, «Saggio critico sullo studio de L. Gauchat», *Archivio Glottologico Italiano* 20: 60-71.
- Gorrochategui, J., 2011, «Las armas de la filología», in Lakarra, Gorrochategui & Urgell (arg.), 41-70.
- Harris, J., 1985, *Phonological variation and change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hermann, M. E., 1929, «Lautveränderungen in der Individualsprache einer Mundart», in *Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philosophische Klasse*, 11, 195-214.
- Hockett, C. F., 1958, *A course in modern linguistics*, Nueva York: Macmillan.
- Hualde, J. I., 2009, «Neutralización de silbantes vascas y seseo en castellano», Deustu-ko Unibertsitatean aurkeztua, 2009ko ekainean. Online: (https://netfiles.uiuc.edu/jhualde/www/objects/pubs/Hualde_Bqanalogy3.pdf)
- Labov, W., 1963, «The social motivation of a sound change», *Word* 19: 273-309.
- , 1966, *The social stratification of English in New York City*, Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics.
- , 1969, «Contraction, deletion, and inherent variability of the English copula», *Language* 45 (4): 715-762.
- , 1972a, *Language in the Inner City*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- , 1972b, «Sociolinguistic Patterns», Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [Gazt. arg., [1983], *Modelos sociolingüísticos*, Madril: Cátedra.]
- , 1981, «What can be inferred about change in progress from synchronic descriptions?». In D. Sankoff and H. Cedergren (eds.), *Variation Omnibus* [NWAVE VIII]. Alberta: Linguistic Research, 177-200.
- , 1994, *Principles of Linguistic change. Volume 1: Internal factors*, Berrarg. [2010], Oxford: Blackwell.
- , 2001, *Principles of Linguistic change. Volume 2: Social factors*, Berrarg. [2010], Oxford: Blackwell.
- , 2010, *Principles of Linguistic change. Volume 3: Cognitive and Cultural factors*, Oxford: Blackwell.
- , P. Cohen, C. Robins & J. Lewis, 1968, *A study of the non-standard English of Negro and Puerto Rican speakers in New York City*, Cooperative Research Project-en azken txostena. Philadelphia.
- Lakarra, J.; Gorrochategui, J. & Urgell, B., arg. (2011),
- Lass, R., 1980, *On Explaining Language Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lujanbio, O., 2011, *Hizkuntza-aldakortasuna Goizuetako euskarari*, Eusko Ikaskuntza.
- Makazaga, J. M., 2010, *Elgoibarko Ahozko Euskara*, IKER-25, Bilbo: Euskaltzaindia eta UPV/EHU.
- Martinet, 1955, «Economie des changements phonétiques», Berna: Francke. [Gazt. arg. [1974], *Economía de los cambios fonéticos*, trad. Alfredo de la Fuente, Madrid: Gredos]

- Milroy, J., 1992, *Linguistic Variation & Change*, Oxford: Blackwell.
- Milroy, L., 1980, *Language and Social Networks*, Berrarg. [1987], Oxford: Basil Blackwell.
- , 1999, *Language ideologies and linguistic change: towards an interpretation*, Oxford: Blackwell.
- & Gordon, M., 2003, *Sociolinguistics. Method and interpretation*, Oxford: Blackwell.
- Mitxelena, K., 1963, «Lenguas y protolenguas», Berrarg. [1990] *ASJU*ren gehigarriak XX, Donostia.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos». *ASJU-15*, 289-313. Berrarg. [2011], in *ASJU. Luis Michelena. Obras Completas, VII*, Donostia eta Gasteiz: UPV/EHU.
- Oñederra, M. L., 2004, *Fonetika fonologia hitzez hitz*, UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua.
- Ormaetxea, J. L., 2002, *Aramaioko euskara*, Aramaioko Udala.
- , 2011, «Otxandioko hizkera: adinaren araberako bariazioa», *FLV* 108, 249-262.
- Poplack, S. & Tagliamonte, S. A., 2001, *African American English in the Diaspora: Tense and Aspect*. Malden: Blackwell.
- Sankoff, D. (arg.), 1978, *Linguistic Variation: Models and Methods*, New York: Academic Press.
- , 1988, «Sociolinguistics and syntactic variation», in F.J. Newmeyer (arg.), *Linguistics: The Cambridge Survey*. Cambridge: Cambridge University Press, 140-161.
- Sankoff, G., 1974, «A quantitative paradigm for the study of communicative competence», in R. Bauman and J. Shezer (arg.), *Explorations in the Ethnography of Speaking*. Cambridge: Cambridge University Press, 18-49.
- Santazilia, E., 2009, «Luzaideko hizkuntz bariazioa», *FLV* 111, 219-248.
- Saussure, F., 1916, *Cours de linguistique générale*, Paris: Payot. Berrarg. [1949].
- Sturtevant, E., 1947, *An introduction to linguistic science*, New Haven: Yale University Press.
- Tagliamonte, S. A., 2012, *Variationist Sociolinguistics. Change, Observation, Interpretation*, Oxford: Blackwell.
- Thibault, P., 1986, «Grammaticalisation des pronoms de la troisième personne en français parlé à Montréal», in D. Sankoff (ed.), *Grammaticalisation des pronoms de la troisième personne en français parlé à Montréal. Diversity and Diachrony*: Amsterdam and Philadelphia, 301-310.
- Trask, R. L. & R. M. Millar, 1996, *Trask's Historical Linguistics*. Berrarg. [2007], London: Hodder Arnold.
- Trudgill, P., 1974, *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1983, *Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin.
- Unamuno, L., 2010, «Adinaren araberako bariazioa Gizaburuagako hizkeran», *Euskalingua*.
- Wang, W., 1976, «Language change». *Annals of the N.Y. Academy of Science* 280, 61-72.
- Weinreich, U., 1953, «Languages in Contact», The Hague: Mouton. [Gazt. arg., [1968] *Lenguas en contacto*, Caracas. Itzul. A. Martinet.]
- , 1959, «Review of Hockett», in *Modern Linguistics. Romance Philology*, 13, 329: 339.
- Yrizar, Pedro, 1992, *Morfología del verbo auxiliar vizcaíno (estudio dialectológico)*, Bilbo: Euskaltzaindia (il).
- Zuazo, K. 1998, «Euskalkiak, gaur», *FLV*, 78, 191-233.
- , 2003, *Euskalkiak. Herriaren lekukoak*, Donostia: Elkar.
- , 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektoak*, Donostia: Elkar.

Interneteko bibliografia

- www.ahotsak.com (azken bisita eguna: 2012/03/05)
 www.uiowa.edu/~acadtech/phonetics/ (azken bisita eguna: 2012/06/29)
<http://www.gernika-lumo.net/> (azken bisita eguna: 2012/01/21)
<http://allendesalazar.ikastetxea.net/topics/intro/> (azken bisita eguna: 2012/07/25)
<http://www.seberaltubeikastola.net/> (azken bisita eguna: 2012/07/25)
<http://www.sfidelikastola.com/euskera/quienes/historia.html> (azken bisita eguna: 2012/07/25)
http://www.euskara.euskadi.net/r59738/es/contenidos/informacion/6921/eu_2431/adjuntos/gernika_d.pdf (azken bisita eguna: 2012/07/25)

9. Lekuko edo berriemaileak

1. **Adin-taldea:** 1950: Francisco Javier Urrutxua Madariaga, Fernando Garate Zubizarreta, Rafa Sardui Gastañazatorre, Maria Pilar Lejarraga Landa, Maria Begoña Basabe Gomeza, Miren Begoña Eizagirre Lamikiz.

2. **Adin-taldea:** 1951-1964: Juan Felix Torreal dai Intxausti, Joseba Totorikaguena Lauzirika, Juan Cruz Zallo Bilbao, Alberto Alzibar Aldana, Amagoia Lopez de Larrucea Zarate, Begoña Onaindia Larrinaga, Amaia Erekatxo Irazabal.

3. **Adin-taldea:** 1965-1980: Julen Ikazuriaga Arteatx, Xabier Irazabal Basabe, Ager Zallo Mintegia, Mari Tere Gandarias Astelarra, Leire Irazabal Basabe, Ruth Barrera Alonso, Adela Zallo Bilbao, Gotzone Aspiazu Totorikaguena, Oihane Anparan Malaxetxebarria, Ainhoa Artetxe Bilbao.

4. **Adin-taldea:** 1981-1990: Markel Urrutia Perez, Irati Urionaguena Onaindia, Naroa Idoiaga Erekatxo, Edorta Apraiz Eizagirre, Asier Musatadi Hidalgo, Adrian Perez González, Axut Bidaguren Mera, Amaia Badiola Elgezabal, Libe Etxeandia Mendieta, Itxaso Musatadi Hidalgo, Lorea Anparan Malaxetxebarria, Josu Zaldibargerrikagoitia Bilbao, Asier Ordorika Iturbe, Leire Gonzalez Enbeita, Teresa Velayos Gainza, Angela Urrutxua Obieta.

5. **Adin-taldea:** 1991-2000: Beñat Llona Moreno, Ander Arrien Aspiazu, Aritz Gorriño Izagirre, Gontzal Pujana Onaindia, Ramón Santos Gandarias, Leire Pereira Uriguen, Olatz Armaolea Martija, Peio Muruetagoiena Gondra, Iñigo Etxeandia Mendieta, Mikel Elgezabal Garmendia, Iratxe Bereziartua Gorrindo, German Velayos Gainza, Peru Antxon Urrutxua Obieta, Maite Urkiza Aranzabal, Maite Urrutxua Obieta, Igor Bernedo Calvo, Alain Agirre Pascual, Aitor Basterretxea Aldana, Mikel Andoni Mingo Abiña, Ane Iturriarte Basterretxea, Naroa Amezaga Belez, Joane Abesturri Akaiturri, Carla González Pereira, Ainhoa Elejaga Jimeno.

NOTICIAS DE LINGÜÍSTICA HISTÓRICA (III)

José Andrés Alonso de la Fuente

Universidad Complutense de Madrid
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract

The main goal of these two reviews is to show that the work with endangered languages can be approached from many different perspectives, for the sake of matter both synchronic and diachronic, nothing incompatible being in choosing one or another. The books under review deal with Middle Chulym, a seriously endangered Turkic language spoken in the basin of the Chulym river. In the first book under scrutiny Pomorska makes use of all the available materials to offer a deep historical treatise on noun formation. Her work allows for a better understanding of noun morphology. In sharp contrast to this so-called “desk work”, Li Yong-Song and his team present the results of their field work in the second book to be commented upon here. The two of these perspectives, i.e. “desk work” and “field work”, turn out to be perfectly compatible, showing different aspects of the linguistic treatment of materials belonging to endangered languages. Thus, it demonstrates that some views endorsed by scholars like among others Robert Dixon (1997: 135-8), claiming that only field work is now at order, may be labeled “apocalyptic” at best (see on this Crowley 1999: 114-5). Since there is not a representative group of Chulym speakers anymore, it makes little sense to exploit the available materials (and last speakers left!) only in synchronic terms, for an almost full understanding of the language structure has been achieved by this time. Besides, Chulym belongs to a well-known language family, so those unclear aspects of its grammar may be elucidated by means of comparing Chulym with other Turkic languages, and comparison is one aspect of historical linguistics. All in all, synchronic & diachronic descriptions are perfectly compatible, and they can be portrayed even at the same time if necessary. This is the view of many other specialists - to name a few: Larry Hyman (Africa), Juha Janhunen (Eurasia), Keren Rice (North America), Robert Blust (Pacific), etc. - already accustomed to both kinds of work. Therefore, there is no need to cancel one task in favor of another, and any judgment seeking for solutions in that direction are oversimplifications or just plainly misguided thoughts.

POMORSKA, Marzanna (2004): *Middle Chulym Noun Formation*. Kraków: Księgarnia Akademicka (Studia Turcologica Cracoviensia). 256 pp., 24 cm., map.

La serie *Studia Turcologica Cracoviensia*, con sede en el Instituto de Filología Oriental (Institut Filologii Orientalnej) de la Universidad Jagielloński, en Cracovia (Polonia), ofrece otro volumen de magnífica factura, el noveno para ser más exactos,

dedicado en esta ocasión a un aspecto concreto del chulyum medio, una lengua túrquica minoritaria. La doctora Marzanna Pomorska [abreviado MP], a la que se debe este estudio, analiza las formaciones nominales —sustantivos, adjetivos, adverbios, pronombres y numerales— en sus vertientes analítica y sintética, es decir, por un lado aborda el estudio de los sufijos derivativos, mientras que por el otro se concentra en mecanismos secundarios, como la composición, la reduplicación adjetival y la lexicalización de diferentes elementos gramaticales.

Tras el índice de materias (pp. 5-7) y un par de mapas (pp. 8-9) que nos sitúan en el lugar de la acción —en el primero se ofrece una panorámica de la zona euroasiática, mientras que el segundo se concentra en el área de influencia chulyum, es decir, cerca de la ciudad de Tomsk, entre los ríos Ob' y Yenisei—, MP ofrece una magnífica introducción donde se abordan diversos aspectos relacionados con esta lengua y sus hablantes. El chulyum, nombre cuya etimología desconocemos, es una de las lenguas túrquicas localizadas en Siberia, lo que en cierta medida ha contribuido no a que sea ignorada, pero sí a que haya recibido mucha menos atención de la que debiera. De acuerdo con la clasificación de Johanson (1998), el grupo de lenguas túrquicas siberianas, o grupo nororiental, está compuesto básicamente por las lenguas yakuta o sakha, dolgan, tuva, tofa o karagas, altay, khakas y shor (estas dos últimas muy cercanas al chulyum, tal y como se desprende de la clasificación de Samojlovič 1922, aunque MP ya advierte de la problemática relacionada con el material chulyum empleado por el turcólogo ruso, pp. 18-9). Estas lenguas se encuentran casi en idéntica situación de abandono lingüístico. El yakuto es una excepción más que reseñable, debido a que cuenta con cerca de 360.000 hablantes, que emplean la lengua muy activamente. Este panorama un tanto desolador se deja apreciar también en el resto de la familia túrquica, p.ej. en la rama suroriental, que pese a contar entre sus miembros con el turco y el azerbaijano o azerí, hace gala de variedades casi desahuciadas como el gagauz (Menz 2003). Por lo tanto, el trabajo de MP subsana un vacío bibliográfico y de investigación que si es notable entre las lenguas túrquicas en general, más lo es entre las variedades siberianas. El comentario inicial de la autora “[a]s it commonly known, the Turkic family as a whole has not been sufficiently investigated yet [...]” (p. 11). Lyle Campbell (1999: 165) considera que el conocimiento alcanzado en la reconstrucción del proto-túrquico es moderado, colocándolo al mismo nivel que p.ej. el proto-drávida. Como es sabido, el método comparativo obtiene mejores resultados cuanto más profundo es el conocimiento que se tiene de las lenguas estudiadas. Dixon opina que (1997: 138) “[...] good descriptive work is a prerequisite for comparative linguistics.” Más bien, trabajo descriptivo en general, al menos el mínimo con el que empezar la labor comparativa. Si éste es bueno o malo, ya se verá en el futuro y todo lo que pueda añadirse, se añadirá con trabajo y paciencia. Dixon describe una situación utópica que no se ha dado siquiera para familias de renombre como la indoeuropea.

MP hace un repaso historiográfico (pp. 11-13) que incluye el análisis tanto de las personalidades que se han visto envueltas en el estudio del chulyum, como de las fuentes que se han publicado y/o conservado, lo cual abarca desde comienzos del siglo XVII, con los primeros registros obtenidos en expediciones, hasta las últimas publicaciones de la profesora Rimma M. Birjukovič, alumna del no menos prestigioso profesor Andrej P. Dul'zon. La parte más interesante de la introducción es quizás

aquella que aborda la compleja situación social de sus hablantes. De los tres dialectos más estudiados, küärik [K], chulym bajo [ChB] y chulym medio [ChM] (otros se han tenido que quedar fuera por falta de material, como en el caso del kätsik), sólo el último ha conseguido resistir los intentos de asimilación por parte de los rusos y de otros grupos túrquicos. No obstante, a principios de 1990 se estimaba que apenas 380 personas empleaban el chulym (medio), a lo que debe añadirse un nulo sentimiento como nación. Enlazando con los dialectos, estos son tan divergentes que el término “chulym turco” (en inglés “Chulym Turkic”) resulta algo inapropiado; mediante su uso se está intentando englobar una realidad lingüística que no es en absoluto tan homogénea como se tiene asumido. Para demostrar la profundidad de esta cuestión, MP señala algunas divergencias en el plano fonológico, morfológico y sintáctico (pp. 20-6), que dejan bien a las claras la situación genealógica de estos dialectos, p.ej. muestran resultados idénticos con respecto a la isoglosa del turco común */z/, */š/ frente a chuvash /r/, /l/, ambos resultado de los célebres y no menos polémicos fonemas proto-túricos */r₂/ y */l₂/ (véase de forma elemental Tekin 1986 y Georg *et alii* 1998: 81-2), pero se diferencia de forma acentuada en la evolución de la secuencia */-VδV-/ > K /-j-/ y /-z-/, ChB /-j-/ y ChM /-z-/. En el ámbito morfológico llama especialmente la atención la creación en K de un alomorfo casual con /d/ ante vocales o consonantes sonoras, que viene a sumarse a los habituales en /n/ y /t/, p.ej. desinencia de genitivo ChB y ChM -nyŋ -tyŋ frente a K -nyŋ -dyŋ -tyŋ. Toda esta información aparece condensada en las tablas recogidas casi al final de la sección (pp. 24-5).

Por último, MP hace hincapié en la pésima calidad de algunas publicaciones y fuentes para el estudio del chulym (pp. 27-8), en las que no se ha tenido ningún tipo de respeto filológico. Baste como ejemplo el siguiente comentario: “Some Birjukovič’s and Dul’zon’s Rus[sian] translations of M[iddle]Č[ulym] and L[ow]Č[ulym] words are quite far from their origins. It is not only the question of “literary” and “philological” translations - in some cases, the authors give incorrect or incomplete denotations” (p. 27). La introducción finaliza con varias aclaraciones técnicas sobre la transcripción empleada, que se ha basado en la fonología tal y como viene siendo habitual en los estudios fuera de Rusia (pp. 28-33), y con la estructura del libro (pp. 33-4), así como los criterios de selección de los derivativos (p. 34) que se analizarán en las páginas subsiguientes. Igualmente se puntualiza que en más de una ocasión será necesario establecer diversos estratos (pre)históricos para explicar correctamente algunas formas, que si bien no están en las fuentes, si pueden inferirse por comparación con otras lenguas túrquicas. Con los agradecimientos (p. 35) se pone punto y final a las formalidades previas.

En la primera parte (pp. 37-121) MP analiza los sufijos derivativos. En primer lugar, se establece una distinción pertinente entre los denominativos (pp. 37-87) y los deverbativos (pp. 88-121), con 18 casos en el primero y 19 en el segundo. Como es lógico, cada uno de ellos tiene un apartado individualizado. La estructura de dichos apartados es bien sencilla, a la par que completa, clara e informativa. A la bibliografía consultada le sigue una breve explicación sobre la problemática del sufijo, sea un deverbativo o un denominativo, y todos los ejemplos que han podido extraerse de las fuentes, aplicando los criterios establecidos en páginas anteriores (básicamente transparencia tanto en las raíces como en los sufijos, de tal modo que la relación entre uno

y otro sea diáfana). Cada ejemplo está acompañado de un análisis etimológico muy profundo. Dado que muchas formas se resisten a recibir una explicación satisfactoria, MP analiza las propuestas realizadas hasta la fecha y, si procede, se añade una nueva a cargo de la autora. Un caso, por lo demás ya clásico, es *atakəm* ‘1. brat moego otca starše mne, 2. brat otca moego otca’ (pp. 62-3), que se cita a propósito del complejo sufijo diminutivo $+(a)k$, $+yk$, cuyo testimonio y productividad, a cada cual más parco, tienen en jaque a gran parte de la comunidad de turcólogos. Al margen de la problemática inherente de este sufijo, la forma *atakəm* ofrece varios análisis. Se ha propuesto que deriva de *ata* ‘padre’, al que se añade $+(a)k$, resultando $*/atak/$ ‘padrecito’ (Li 1999: 111). Sin embargo, y como bien indica el asterisco, dicha forma no está documentada en ChM, sólo el posesivo correspondiente de primera persona *atakəm*. Partiendo de esta última, el nominativo podría ser $*/atak(-əm)/$, como postula Li, o $*/atakь(-m)/$. En este último caso, $*/-ь/$ puede ser el resultado de una reducción vocálica de *a* o *y*. Si es $*/ataky/$, la última vocal podría ser el posesivo de tercera persona, usado por defecto para crear un nominativo, tal y como aparece recogido en el *Mahmūd al-Kāšyari*. No obstante, el significado diminutivo no parece concordar con el significado documentado, algo que a Li no le ha preocupado en exceso, ya que ni lo menciona. MP propone que $*/ataky/$ debe reinterpretarse como $*/ata-ky/$, donde el sufijo *-ky* denota posesión o relación con algo, de tal modo que ‘alguien que está en relación con un padre’ > ‘hermano del padre’ > ‘hermano del padre mayor que yo’ > ‘hermano del padre del padre’. Una última posibilidad sería aceptar que $*/atakь/$ deriva de $*/ataka/$, en realidad $*/atāka/$, una forma compuesta de *ata* ‘padre’, pero también ‘hermano mayor de mi marido o de mi padre’, y $*/aka/$ - *aga* (sólo documentada la última) ‘padre; hermano mayor’. Incluso podría aceptarse una forma $*/atāky/$, puesto que en su diccionario etimológico Severtjan (1974: I, 70) cita ChM *agam* - *agym* ‘padre’. De acuerdo con el principio de la navaja de Occam la propuesta más razonable es la de Li. Asumir un análisis $*/ata-k/$ es legítimo y en este caso concreto la máxima “la ausencia de evidencia no es evidencia de ausencia” cobra cierto valor. Si MP decide prescindir de esta opción porque $*/atak/$ no está documentado, entonces su opción derivativa en *-ky* resulta ser altamente especulativa al no ofrecer paralelos en el resto de lenguas túrquicas. No obstante, la cuestión semántica en relación con el diminutivo propuesto por Li sigue siendo un problema que espera solución.

A lo largo de todo el corpus la autora debe enfrentarse a muchos *hápax legómena* y en ocasiones no basta con los datos propiamente chulym, siquiera túrquicos, si no que es necesario recurrir a otras lenguas, como en el caso de *kazlyg* - *kāzlyg*, en la expresión *kāzlyg kaš* ‘de pino’, que deriva de $*/kazylyg/$ - $*/kāzlylyg/$, analizable como $*/kazy/$ - *kāzy* (sólo documentada la segunda) ‘pino’, p.ej. en *kara kāzy* ‘pino’, y el sufijo derivativo $+lyg$, muy productivo y que viene a significar ‘con la característica de X, teniendo X, siendo como X’. Esta forma *kāzy* es un préstamo del proto-samoyedo [PS] $*/kaətyə/$ ‘picea’. Con independencia de lo expuesto en Helimski (1995), el trabajo de Róna-Tas (1988: 745-6), aunque anterior y empleado por el primero, reconstruye PS $*/kãāt-əyâ/$ ‘pino común (*Pinus sylvestris*)’, que pasa por un lado a antiguo chuvash $*qadi$ > chuvash moderno *xirä*, y por otro al túrquico siberiano, p.ej. *tuva xadi*, *tofalar hadi* o *khakas xazi*.

La segunda parte (pp. 123-70) se ocupa de los nombres compuestos por medio de procesos analíticos. Las combinaciones estudiadas más importantes son: adje-

tivo + sustantivo (p.ej. *akik - akik - äkik* ‘ciervo’, literalmente *ak* ‘blanco’ y *kik* ‘cabra’), sustantivo + sustantivo (p.ej. *čarāžik* ‘nuez’, literalmente *čar - čär* ‘tierra’ y *āžuk* ‘comida, alimento’), pronombre + sustantivo (p.ej. *pü”n* ‘hoy’, literalmente *pu* ‘este’ y *kün* ‘día’, tras **pukün > *pugün > *pügün > pü”n*), adjetivo + adjetivo (p.ej. *akpus - akvos* ‘blanco’, literalmente *ak* ‘blanco’ y **pus* ‘gris’, cfr. teleut, altay, lebed *pos* ‘id.’), adverbio + adverbio (p.ej. *tünnü künnü* ‘día y noche’, literalmente *tün* ‘noche’ y *kün* ‘día’ en acusativo). Algunos procesos se agotan en sí mismos, como el de adjetivo + adjetivo o pronombre + sustantivo, y muchos compuestos lo son desde el punto de vista semántico, más que formal, en tanto en cuanto la composición propiamente dicha no tiene lugar (varias palabras no acaban formando una). Otros procesos involucran partículas (*ala - älä*, para crear indefinidos, p.ej. *kaja-ala* ‘en alguna parte’, *da - dä*, para formar pronombres negativos, p.ej. *kimdä* ‘nadie’, etc.), reduplicaciones adjetivales (p.ej. *kapkara* ‘muy negro’, de *kara* ‘negro’), y lexicalización de morfemas. Este último apartado incluye la lexicalización tanto de elementos verbales (gerundios y participios) como nominales.

Un aspecto especial alabanza es sin duda el aparato de índices (pp. 171-240), perfectamente organizado y que pone a disposición del investigador todo el material citado. En primer lugar se recoge un índice con las palabras del chulym medio, chulym bajo y *küärük* (pp. 171-92), al que sigue otro con las glosas (aproximadas) al inglés (pp. 193-208), otro para las palabras túrquicas (pp. 209-33), otro para los dialectalismos turcos (pp. 234-5) y finalmente un índice con fenómenos gramaticales (pp. 236-40), p.ej. asimilación vocálica, simplificación de grupos consonánticos, vocales largas, haplología, gerundios, onomatopeyas, caso locativo, dativo, etc. Todos los índices remiten a párrafos, y no a páginas, pero dado que la división del texto se ha hecho de forma inteligente, la extensión de dichos párrafos nunca excede de lo normal, luego la búsqueda es rápida e intuitiva. Cierran el libro la bibliografía (pp. 241-54) y las abreviaturas (pp. 255-6). En lo que respecta a la bibliografía, se han confeccionado etiquetas de reconocimiento para todas y cada una de las entradas. Esto se agradece ya que la naturaleza de la obra obliga a que se haga constante alusión a determinados trabajos, por lo que la repetición incesante de datos en principio superfluos, como el año o el autor, haría mella en la redacción final del texto.

Pocas incorrecciones pueden señalarse en el texto. A MP se le escapa un no del todo políticamente correcto “pagan beliefs” (p. 16) en referencia a las prácticas shamánicas extendidas entre buena parte de las poblaciones euroasiáticas, lo cual no deja de ser una inconveniencia estilística-expresiva. Por otro lado, la falta de tradición turcológica en nuestro país puede provocar que algunos fenómenos propios de estas lenguas resulten algo extraños a ojos de quienes están acostumbrados, por ejemplo, a la diacronía indoeuropea o semítica. Así, p.ej. en el doblete *kömäs - kömis*, la /i/ de la segunda forma es la causante de la vocal larga /ō/. Puesto que ambas formas derivan de **/köpmäs/*, parecería más lógico pensar en un alargamiento compensatorio tras caída de la oclusiva **/-p-/* y, puestos a criticar la ortografía de Birjukovič, con mucha frecuencia no consecuente, suponer que no señaló la longitud vocálica en el caso de *kömäs*. A pesar de este ejercicio de lingüística histórica, en principio válido, el cambio mostrado es regular y sistemático (aunque en chulym no es del todo obligatorio): se produce un alargamiento vocálico secundario tras vocales posteriores, p.ej. *čön*

‘abrigo de piel’ > *čōny* ‘su (de él) abrigo de piel’, *kap* ‘bolsa’ > *kāpym* ‘mi bolsa’, *ät* ‘carne’ > *ätti* ‘carne’ (acusativo).

En conclusión, y por si aún no ha quedado suficientemente claro, el trabajo realizado por MP es de una factura brillante, en consonancia con la tradición que atesora la escuela polaca de turcología. Al margen de que, como ya se ha señalado, no existe una tradición de estos estudios en nuestro país, este volumen puede interesar a tipólogos o lingüistas en general, puesto que de él puede extraerse una cantidad considerable de material apto para ejemplificar una gran diversidad de procesos derivativos. El texto ofrece además una metodología idónea para el análisis de lenguas no fragmentarias, pero si en franco proceso de desaparición, lo cual, por desgracia, cada día es muy frecuente.

LI Yong-Song, LEE Ho-young, CHOI Hyong-won, KIM Geon Sook, LEE Dong Eun & Mehmet ÖLMEZ (2008): *A Study of the Middle Chulyum Dialect of the Chulyum Language*. Seoul: Seoul National University Press (The Altaic Society of Korea). x + 259 pp., il., map.

Esta publicación es fruto del trabajo emprendido por la Sociedad Altaica Coreana-Investigaciones en lenguas altaicas en peligro de desaparición (“The Altaic Society of Korea-Researches on Endangered Altaic Languages”, más conocida por las siglas ASK REAL), que desde hace algunos años viene haciendo un trabajo encomiable en lo que se refiere a la documentación de lenguas altaicas —si dicho calificativo hace alusión a una vinculación lingüística genealógica o areal es indiferente en este contexto— en peligro de extinción. Tal y como Li Yong-S[ō]ng y su equipo [abreviado LSY] explican en el prólogo (pp. vii-x), gracias a los diferentes proyectos subvencionados y organizados por la ASK REAL cerca de 30 variedades túrquicas han sido documentadas, en algunos casos muy extensamente. La publicación de los resultados está siendo lenta, pero continuada, contando hasta el momento con tres volúmenes, cada uno de ellos dedicado a una lengua representativa de las tres familias que configuran la denominada zona altaica o transeuroasiática: manchú hablado en Fuyu (tungúsica), dialecto tacheng del dagur (mongólica) y chulyum medio (túrquica). Huelga decir que semejante contribución sólo puede alabarse y esperamos que prosiga durante las próximas décadas con la misma intensidad y eficacia.

La introducción (pp. 1-12, mapa en p. 6) ha sido concebida en términos más que apropiados. Combina de forma muy eficiente información elemental con crítica especializada. En lo que respecta al primer tipo, los autores describen el itinerario y el plan de trabajo seguido —se hace incluso mención a los colaboradores externos en la ciudad y universidad de Tomsk, y toda una serie de especificaciones técnicas y logísticas sobre el material empleado en las entrevistas—, así como una breve presentación del único informante con el que han trabajado: Vasilij M. Gabov. Resulta de vital importancia subrayar que la situación de algunas lenguas es tan precaria que el lujo de contar con descripciones gramaticales de carácter grupal, i.e. basadas en la información suministrada por un grupo representativo de personas, en la actualidad es poco menos que imposible. En términos estrictos, la descripción del chulyum medio proporcionada por LSY es ni más ni menos que la del idiolecto hablado por Gabov.

Aunque Gabov utiliza la lengua con algunos de sus familiares, él es el único con la competencia suficiente como para ser de utilidad en sesiones programadas con lingüistas profesionales. Aunque triste, también es preceptivo notar que Gabov, nacido en 1952, es el hablante fluído de chulym medio más joven.

El segundo tipo de información, más crítica y especializada que la primera, se centra básicamente en comentar y corregir la labor de dos lingüistas anglófonos, K. Harrison y G. Anderson [abreviado H&A], que se dieron a conocer en el mundo entero primero mediante el comunicado público hecho a lo largo del 2005, aparecido incluso en varios periódicos de tirada nacional en España, en el que informaban de haber descubierto y casi salvado una lengua “desconocida” en Eurasia —noticia falsa a todas luces, básicamente porque ellos ni la habían descubierto ni era desconocida, y ni mucho menos la habían salvado—, y segundo por la película *The Linguist*, donde muestran al mundo la labor de los lingüistas involucrados en labores de documentación y protección de lenguas en peligro de desaparición. Según explicaban H&A en aquella nota, dicha lengua respondería al nombre de *Ös tili*. El problema es que ése es también el nombre del chulym medio. LSY aclara (pp. 4-5) que *ös tili* significa simplemente ‘nuestra (propia) lengua’ y pese a que H&A insistan en que *ös*, aunque parecido al pronombre posesivo, también es la denominación del río Chulym, Gabov sólo da como forma correspondiente *üs - ü’s* ‘río, arroyo’, que resulta ser la forma que también aparece en el trabajo de Birjukovič (1984: 69) o Dul’zon (1973: 19). Esta disparidad de opiniones es de lo más sonrojante, especialmente si se tiene en cuenta que LSY y H&A han trabajado con el mismo informante (¡Gabov es de hecho uno de los protagonistas de la película *The Linguists!*). No es de extrañar que debido a éste y otros errores el trabajo de H&A haya sido criticado muy duramente (véase por ejemplo Pomorska 2010). En el ámbito túrquico también se ocupan de las lenguas tuva y altay (sayan), pero según el veredicto de los especialistas, la calidad de su trabajo no es mejor (véase la reseña, bastante comedida en cualquier caso, de Schönig 2006). H&A trabajan en otras áreas del globo, pero desconozco cuál es la recepción de sus resultados entre los especialistas de aquéllas. Sea como fuere, las notas aclaratorias proporcionadas por LSY y otros autores deberían hacerse públicas en medios de mayor difusión, algo muy conveniente teniendo en cuenta que H&A se valieron previsamente de ese mismo tipo de medios en parte para subvencionar sus viajes.

De vuelta al volumen preparado por LSY, la descripción gramatical sigue la organización clásica, luego se trata de una sucesión de capítulos sobre fonología (pp. 13-28), morfología (pp. 29-97) y sintaxis (pp. 98-104). Todos los apartados cuentan con numerosos ejemplos. Las frases cuentan con análisis interlineal y traducción excepto en el apartado sobre sintaxis. Dado el número de ejemplos allí empleados, la longitud del texto podría haberse duplicado fácilmente de aplicar el mismo análisis, aunque esto no es razón para desmerecer lo útil que habría sido su inclusión.

En el capítulo dedicado a la descripción fonológica los autores utilizan la información suministrada por Birjukovič (1984) para contrastar la obtenida tras entrevistar a Gabov. Existen algunas disparidades de cierta relevancia. Por ejemplo, mientras que LYS y Birjukovič reconocen ocho fonemas vocálicos, H&A (2006) cuentan nueve más un alófono (p. 13 n 1). Esta diferencia se explica fácilmente como confusión dialectal por parte de H&A que seguramente hayan incluido en su estudio,

sin notarlo, al menos de cara al lector, información de otras variedades de chulym, p.ej. del chulym bajo, donde sí están documentados los fonemas aludido por H&A. En cuanto a las vocales largas, los autores comentan que la pareja de /i/ no es un fonema independiente, si no una “[...] mere elongated pronunciation [in] syllables [which] are accented” (p. 13 n 1). Según la descripción de LYS, el chulym posee ocho vocales breves y siete largas, una situación anómala, aunque no desconocida en las lenguas del mundo.

Siguiendo esta misma línea “comparativa” entre los resultados obtenidos de Gabov y lo conseguido por otros autores en el pasado, especialmente Birjukovič, los autores introducen notas a pie de página a lo largo del texto para notar que lo dicho por Gabov no corresponde con lo que en teoría debería haberse obtenido. Sus expectativas, por supuesto, están basadas en un buen conocimiento de la bibliografía existente sobre el chulym, de modo que perciben variaciones estructurales o irregularidades con bastante facilidad. Sin embargo, no indican cuál es la naturaleza de dicha variación o irregularidad. Por ejemplo, en p. 105 n 130 indican que la forma *tartābilbīs* ‘(nosotros) fumamos (PRESENTE)’ debería ser *tartiibilbīs*. La irregularidad, en este caso, es una asimilación progresiva. Sólo cuando la solución es obvia los autores adelantan una explicación, p.ej. p. 104 n 128 la frase *ijām anday ēt salyan štobi man äkällik sur* ‘mi madre lo ha hecho de manera que yo traiga el agua’ refleja la sintaxis de la correspondiente frase en ruso *Mama sdelala tak, čtoby ja prinēs bodu* (las lenguas túrquicas reflejan por lo general un orden básico SOV, y en este caso hay uno genuinamente indoeuropeo, i.e. SVO) con el préstamo de la conjunción *čtoby* → *štobi*. Esta tendencia —simplificación de frases compuestas mediante la introducción (préstamo) de una conjunción y/o la simplificación de una forma verbal compleja— es típica entre las lenguas aglutinantes que conviven con las flexivas indoeuropeas. Debe recordarse que Gabov es bilingüe y que con toda seguridad su lengua dominante es el ruso, luego este tipo de influencias no deben ser sorprendentes en absoluto. A veces el motivo de la corrección podría ser la falta de concentración de Gabov (ahora sí, errores), p.ej. p. 102 n 124 *čilyizī čōyul* ‘él/ella no tiene zapato(s)’ es traducida por Gabov como ‘yo no tengo zapato(s)’ y en consecuencia los autores la corrigen por *čilyim čōyul*. No se trata de una variante estructural ni de una irregularidad, sencillamente alguien cometió un error durante las sesiones de trabajo. En otras ocasiones ha sido la falta de acceso a algunos trabajos de relevancia la que ha empujado a LSY a excederse en la atribución de errores. El caso más claro concierne a la desinencia de 3pl. del presente I, que según LSY debería ser *-AdIIAr*, i.e. 3sg *-AdI* más la desinencia de plural *-lAr* (pp. 72-3). LSY dice que sólo ha obtenido un ejemplo donde el contexto exigiría *-AdIIAr*, pero el informante ha utilizado *-AdI* (el ejemplo es *qaydiŋ mal-lar ayač-ta pol-adi* {cómo animal-PL bosque-LOC ser-3SG/PL}). Por supuesto, LSY ha corregido esta forma por *pol-adi-lar*. Sin embargo, Birjukovič (1981: 45-8, idéntica información puede encontrarse en un artículo posterior de Serebrennikov y Birjukovič 1984: 3-6) explica que en la desinencia *-AdIIAr* raramente es documentada y que muchos hablantes sencillamente optan por *-AdI*. Aunque desde un punto de vista de la simetría estructural es irregular, la desinencia *-AdI* utilizada para ambos números es una tendencia de la lengua que debe describirse como tal. Por lo tanto, LSY no debería corregir dicha forma verbal o al menos debería comentar sobre esta particularidad estructural.

El material lingüístico se ha obtenido siguiendo las especificaciones de un cuestionario confeccionado por la ASK REAL que comprende 2.757 entradas para un vocabulario, 344 expresiones básicas para conversar y 380 construcciones para uso gramatical (para una muestra extensísima de posibilidades para la confección de cuestionarios todavía sigue siendo muy útil la serie de capítulos en Bouquiaux y Thomas 1992: 175-397). La lengua vehicular del cuestionario es el ruso, que los integrantes coreanos del equipo de LFS no deben conocer especialmente bien, porque las labores de interrogación han recaído sobre la integrante kazaja del grupo, Zariya Serikbayeva (p. 8). El cuestionario y sus resultados pueden analizarse gracias a los tres apéndices que completan el libro. En el apéndice 1 (pp. 105-84) llama la atención que no se haya obtenido respuesta alguna para conceptos elementales como “cuerpo, bola, verde, primero/a la cabeza, habla, aquellos, número, dedo corazón”, etc. Parece ser que en algunos de estos casos Gabov murmura alguna palabra, para después de inmediato corregirla o sencillamente descartarla. Este hecho es en cierto sentido diagnóstico de los problemas por los que atraviesan los hablantes de lenguas en peligro de desaparición y que pueden resumirse en una palabra: inseguridad. Dicha inseguridad les afecta incluso cuando la palabra en cuestión es muy habitual, p.ej. Gabov confunde *qaynar* ‘hacia dónde’ con *qäydiy* ‘cómo’ (p. 152). El vocabulario refleja todas las formas según las convenciones ortográficas adoptadas en la descripción del chulyum medio y van acompañadas de la correspondiente transcripción fonológica, e.g. *üstün* [ystyn]. El apéndice 2 (pp. 185-216) comprende los siguientes ámbitos conversacionales: “primer encuentro, visita, caza, descanso, preparativos/salida, tiempo, comida, distribución de las presas, en una tienda, disculpas, tratamiento médico, temporada, felicidad, fiesta, destreza, sabores”. El apéndice 3 (pp. 217-54), como el primero, sorprende al ser prueba feaciente de que no se ha obtenido información para verbos cópula (p. 248), negación nominal (p. 252) o de imperativo (p. 253), oraciones interrogativas, estilo directo/indirecto o casos “especiales” (pp. 253-4), a determinar por los autores.

Cierran el texto las abreviaturas (pp. 255-6), la bibliografía, que merece comentario a parte, y un brevísimo resumen (p. 259). La bibliografía (pp. 257-8) es relativamente correcta, i.e. contiene casi todos los trabajos descriptivos elementales sobre la lengua chulyum (medio) así como varias referencias de carácter secundario que hacen la lectura de las primeras más completa, incluyendo entre éstas varias direcciones electrónicas, entre ellas cuatro *lemmata* en Wikipedia (el único motivo que justifica su presencia es que ofrecen información en inglés, pero en ningún caso se trata de información adicional). Sin embargo, hay ausencias muy importantes de trabajos que también son por lo general considerados “básicos”, tal y como se ha notado en líneas anteriores (podrí añadirse todavía Birjukovič 1979). Por supuesto, los autores han optado muy sabiamente por no citar trabajos de índoles más especializadas, p.ej. etimológica, experimental, etc. Una práctica ciertamente desafortunada ha sido la de colocar las abreviaturas después del título al que éstas hacen referencia, y no antes, de modo que el lector pueda encontrarlo de inmediato siguiendo el típico orden alfabético de la propio bibliografía.

En conclusión, LSY ofrece una descripción equilibrada y reciente del chulyum medio. Su información puede contrastarse con fuentes antiguas, básicamente confirmando lo que en ellas se afirmaba ya hace varias décadas. Sin embargo, existe un

número importante de observaciones que sólo pueden ser corregidas una vez se disponen de forma diacrónica (=comparativa e histórica). Por lo tanto, una descripción sincrónica queda a menudo indefensa cuando el investigador deja lugar a inseguridades históricas (fácilmente reconocibles sincrónicamente: irregularidades). El “good descriptive work” de Dixon incluye de forma inherente consultas, aunque sean ocasionales, al lado diacrónico de la lengua, de tal modo que éste ya debe existir. Y si éste no existe, entonces ha de llevarse a cabo al mismo tiempo que el sincrónico.

Referencias

- Anderson, G. y K. Harrison, 2006, «Ös tili (Middle and Upper Chulym dialects)», *Turkic language* 10, 1, 47-71.
- Birjukovič, R.M., 1979, *Morfologija čulymsko-tjurkского jazyka*, t. 1, *Kategorija imeni suščestvitel'nogo*, Moskva, Akademija Nauk SSSR.
- , 1981, *Morfologija čulymsko-tjurkского jazyka*, t. 2, Saratov, Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
- , 1984, *Leksika čulymsko-tjurkского jazyka*, Saratov, Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
- Bouquiaux, L. y J.M.C. Thomas (eds.), 1992, *Studying and Describing Unwritten Languages*, Dallas, SIL International.
- Campbell, L., 1999, *Historical Linguistics. An Introduction*, Massachusetts, The MIT Press.
- Crowley, T., 1999, «Review of Dixon (1997)», *Australian Journal of Linguistics* 19, 1, 109-115.
- Dixon, R., 1997, *Rise and fall of languages*, Cambridge, Cambridge U.P.
- Dul'zon, A., 1973, «Dialekty i govory tjurkov Čulyma», *Sovetskaja tjurkologija* 2, 16-29.
- Georg, S., P.A. Michalove, A. Manaster Ramer y P.J. Sidwell, 1998, «Telling general linguists about Altaic», *Journal of Linguistics* 35, 65-98.
- Helimski, E., 1995, «Samoyedic loans in Turkic», in B. Kellner-Heinkele y M. Stachowski (eds.), *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen. Beiträge de Internationalen Symposiums, Berlin 7. bis 10. Juli 1992*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 75-91.
- Johnason, L., 1998, «The History of Turkic», in L. Johanson y É.Á. Csató (eds.), *The Turkic Languages*, London & New York, Routledge, 81-125.
- Li, Y.-S., 1999, *Türk dillerinde akrabalık adları*, İstanbul, Simurg Yayınları.
- Menz, A., 2003, «Endangered Turkic Languages. The Case of Gagauz», in M. Jansen y S. Tol (eds.), *Language Death and Language Maintenance*, Amsterdam, John Benjamins, 143-155.
- Pomorska, M., 2010, «Kilka uwag o nowych źródłach słownictwa czułymskiego», in E. Siemieniec-Gołaś y J. Georgiewem-Okoń (eds.), *Od Anatolii po Sibię. Świat turecki w oczach badaczy*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 171-177.
- Róna-Tas, A., 1988, «Turkic influence on the Uralic languages», in D. Sinor (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Leiden, New York, København & Köln, E. J. Brill, 742-780.
- Salminen T., 2006, «Genuine and confused information about Central Siberian languages», *Finnisch Ugrische Forschungen* 59, 1-3, 142-149.
- Samojlovič, A.N., 1922, *Nekotorye dopolnenija k klassifikacii tureckix jazykov*, Petrograd, Petrogradskij Institut Živyx Vostočnyx Jazykov.

- Schönig, C., 2006, Review of G. Anderson, 2004, *Auxiliary verb constructions in Altai-Sayan Turkic*, Wiesbaden: Harrassowitz 2004 (Turcologica, 51), *Orientalistische Literaturzeitung* 101, 6, 729-732.
- Serebrennikov, B.A. & R.M. Birjukovič, 1984, «Iz istorii nekotoryx glagol'nyx vremen chulymsko-tjurkского jazyka», *Sovetskaja tjurkologija* 6, 3-14.
- Sevortjan, Ė.V. (ed.), 1974-2003-, *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov*, vols. 1-7, Moskva, Nauka.
- Tekin, T., 1986, «Zetacism and sigmatism: main pillars of the Altaic theory», *Central Asiatic Journal* 30, 1-2, 141-160.

-(K)I ETA -RA

Beatriz Fernández

(UPV/EHU)

Laburpena

Lan honetan, -(k)i morfema, aplikatibo bat dela proposatuko dut. Aplikatiboa oro-korturik dago euskaraz eta ez dago honi dagokionez, diferentzia sintaktiko esanguratsurik hizkeren artean. Alabaina, ipar-ekialdeko hizkeretan, hasierako testigantza idatzietatik, forma analitiko iragankor datibodunetan, hots, draut bezalakoetan -ra morfema arazlea (Lafon 1980 [1944]) ere jasotzen da, gaur egun jada testigantza bizirik ez duen arren. Leizarraga da horren lekukoetako bat. Lan honetan, bada, Leizarragaren sistemako hauek bezalako aditz jokatuak izango ditut mintzagai, eurak baitira arazlea zein aplikatiboa batera erakusten dituzten forma bakarrak. Lanean zehar erakutsiko dudanez, adizki hauetako -ra arazleak kanpo argumentua gaineratzen du egiturara, baina berarekin batera -(k)i aplikatiboa ere badago, eta hau da, hain zuzen, datibo argumentua gaineratzen duena. Aplikatibo hori batzuetan morfologikoki argiro ageri da -ki edo -k gisa, eta besteetan zeharbidez, datibo komunztadura hizkiak antzaldatur. Azkenik, badira batere adierazgarri morfologikorik ez duten aplikatiboak. Horiexek, aplikatibo isil bati esker sortzen direla proposatuko dut.

Abstract

In this paper, I will propose that the Basque inflectional morpheme -(k)i is an applicative morpheme which ‘applies’ (dative) object arguments to the structure. This morpheme appears mostly to the left of the root and precedes the dative agreement markers. The applicative strategy to add dative objects is general across Basque varieties, there being no meaningful syntactic differences among them in this area. However, in north-eastern varieties, from the earliest texts, a causative morpheme -ra (Lafon 1980 [1944]) is also attested in ditransitive auxiliary forms (as can be seen in the 16th century system found in writers such as Leizarraga). This causative morpheme adds an external argument to the structure. As I will show, this causative element combines with the applicative morpheme in Leizarraga’s ditransitive forms. In such cases, the applicative can be morphologically realized (as -ki or -k), or alternatively, it can change the phonological shape of the dative agreement markers themselves. Besides, there are some forms which include the causative morpheme but no overt applicative. As dative agreement markers are also found in these forms, I will conclude that a silent applicative is also present in the derivation of these auxiliary forms.

Hastapenak¹

Euskaraz, perpausean datibo sintagma gaineratzeko estrategia nagusia da *-(k)i aplikatiboa* agertzea inflexioan, adibidez, *Jonek liburua dakar* perpauseko adizki trinkoak, kideko *dakarkigu* erakusten du datibo eta guzti, *Jonek guri liburua dakarkigu* perpauseko adizkian, eta *-(k)i* da *guri* datibo sintagma egiturara gaineratzen duen aplikatiboaren erakusgarri morfologikoa (Elordieta 2001, Rezac 2006). Estrategia hori bera antzematen da forma analitikoetan ere hizkera diferentziak gora behera, adibidez, euskara batuko zein erdialdeko *ekarri digu* edo mendebaldeko *ekarri deusku* adizkietan. Bi aditz forma hauetako *-(k)i* eta *-(ts)i*, hurrenez hurren, ez dira buru aplikatibo bat beraren adierazpide morfologiko ezberdinak besterik (Fernández 2014).

Bada, lan honetan hipotesi bera defendatuko dut ipar-ekialdeko hizkeretarako ere, hots, gainontzeko hizkeretan bezala, aplikatiboak gaineratzen dituela datibo argumentuak. Hizkera hauetan idatzizko testigantzarik zaharrenetatik, aplikatiboaren estrategia bera jasotzen da *draucu* bezalako forma analitiko iragankor datibodunetan, eta Leizarraga da, beste askoren artean, horren lekuko (Zulaika 1998). Lafonen (1999 [1961]: 425-426) arabera, *draucu* bezalako formetan *-k* da *-g(u)* kontsonantea ahoskabetu eta itxura aldatzen duena, hots, gure aplikatibo morfologikoa, eta *-kren* ildo beretik azaltzen ditu egile berak baita *drauçu* edo *draut* bezalakoak ere. Hor-taz, *-(k)i* aplikatibo morfologikoa dagoke adizki hauen guztien oinarrian. Bestalde, *drauca* eta *draucate* bezalako formak daude Leizarragaren sistema berean, eta forma hauetan ere, *-(k)i* aplikatiboaren *-k* morfema bera bereiz daiteke *-a* singularreko hirugarren pertsonako datibo komunztadura hizkiaren ezkerretara. Ostean, morfologikoki gardenagoak dira pluraleko hirugarren pertsona absolutiboa duten formak, hala nola, *drauzquit* edo *drauzquidaçue*, *-(k)i* aplikatibo morfologikoa garbiri erakusten dutenak. Jakina, halakoetan, nik neuk behintzat ez nuke esango *-zki* pluralgilea dagoenik, *-z* pluralgilea eta *-(k)i* aplikatiboa daudela baino, hots, bi morfema beregain. Intuizio hori bera aurki daiteke lehenago ere beste egile batzuen lanetan (Lafon 1999 [1961]: 419-420, Rebuschi 1984: 618, Hualde 2003: 211).

Itxuraz, zailxeagoa da *-(k)i* aplikatibo morfologikoa aurkitzea beste adizki batzuetan. Adibidez, *hiri* datiboko pertsona izenordainari dagozkion adizkien artean, *drauat/draunat* eta *drauagu* daude. Adizki hauetan ez dirudi aplikatiboa morfologikoki gauzatzen denik. Hori bera esan liteke *draudate* formaz ari garela. Izan ere, Lafon (1999 [1961]: 426) zuzen balego dioenean *draut* bezalako formetan, *-t* (< *da*) kontsonantearen ahoskabetzea *-k* morfemari zor zaiola, orduan, *draudate* adizkian, zeinetan *-d* kontsonante ahostuna dugun eta ez ahoskabea, *-krik* ez dela pentsatu beharko genuke. Beste alde batetik, datibo kasuko *haiei* dagozkien *drauet*, *drauegu*,

¹ Lan hau *-(k)i* izenburupekoaren segida naturala da, nahiz eta lehenago ikusiko duen argia. Lan bietako gaien gainean, Beñat Oihartzabal, Patxi Goenaga, Jon Ortiz de Urbina, Richard S. Kayne, Ane Berro, Ane Odria eta José Ignacio Hualderekin luzaz ezbataidatzeko aukera izan dut aurrez aurre zein idatziz. Nire bi lan hauek, beraz, asko zor diete hizkuntzalari hauei guztiei. Esan gabe doa lanaren erantzukizun osoa nire delako bakarrik. Emaitza hauetara ekarri gaituen ikerketak Europar Batasunaren ikerketarako, teknologia garatu eta erakusteko Zazpigarren Esparru Programa laguntza jaso du 613465 diru-laguntza hitzarmenaren bitartez. Gainerakoan, lan hau ondoko instituzio eta ikerketa proiektuek babestu dute: Eusko Jaurlaritzak (IT665-13); Espainiako Ekonomia eta Leihakortasun Ministerioak (FFI2011-26906) eta Frantziako Agence Nationale de la Recherche delakoak (RDKR 2012-16 eta TSABL (2008-2011: ANR 07 CORP 033)).

draue bezalakoetan ere, *-(k)i* aplikatiboa ez da morfologikoki burutzen. Hortaz, nire hipotesiaren arabera, euskaraz badira aplikatibo morfologikorik gabe egiturara gaineratzen diren datibo argumentuak, printzipioz burutzapen morfologikorik ez izateak ez baitu esan nahi aplikatiborik ez dagoenik (nola gaineratuko lirateke, bestela, datibo argumentuak?). Egia da aplikatiboak, ia definizioz (eta batez ere definizio tipologikoaren arabera —ikus adibidez Polinsky 2013—), erakusgarri morfologiko bat behar duela, eta aplikatiborik jatorrena, bantu hizkuntzetan eta hizkuntza uto-aztekarretan jasotzen dena beste batzuen artean, inflexioan ageri den morfema batekin identifikatzen dela —euskararen kasuan *-(k)il/(ts)i* morfemarekin—. Alabaina, gramatika teorikoan egitura aplikatiboak proposatu izan dira *stricto sensu* aplikatiborik ez duten hizkuntzetarako ere, adibidez ingelesko *osagarri bikoitzeko egiturak*, hots, *John gave Mary a book* ‘Jonek Mireni liburua eman zion’ bezalako egiturak erator-tzerakoan (Pylkkänen 2003/2008). Euskarara itzuliz, aplikatibo morfologikorik gabeko formak ez dira mugatzen adizki analitikoetara. Izan ere, Leizarragaren sistematan bertan badaude halakoak adizki sintetikoekin batera, hala nola, *egon* aditzeko *daut* irangangaitza edo *erran* aditzeko *darradaçue* iragankorra. Eta hauek ez dira Leizarragaren formak bakarrik: lehenxeago ere bada euren testigantzarik, adibidez, Etxeparearen (1995 [1545]) *Amoros jealousy* ederraren *bihotza daut bethi ere nigarrez* esaldiko *daut* adizki bera. *Daut* hori *dagot* edo *-(k)irik* gabeko *dagokit* adizkiaren kidekoa da (Lafon 1980 [1944]: 393). Halakoak, beraz, aplikatibo isil bati esker sortzen direla proposatu nahi dut lan honetan.

Jakina, atariko honetan aipatu ditudan ipar-ekialdeko forma analitiko guztiek, hego-mendebaldekoek ez bezala, *-(k)i* aplikatiboa ez ezik, *-ra* morfema arazlea (Lafon 1980 [1944]: 228, 429) ere erakusten dute. Arazlea eta aplikatiboa biak egotea ez da ez teorikoki harritzekoa ezta tipologikoki ezezaguna ere. Bantu hizkuntzetan, txitxeberaz (Hyman 2003) edo luganderaz (McPherson & Paster 2009), esate baterako, biak agertzen dira batera. Arazleak, aplikatiboak bezala, egiturara argumentu bat gaineratzeko bidea ematen du giza hizkuntzan, eta hortaz, euskaraz ere bai. Alabaina, aplikatiboek ez bezala, arazleak kanpo argumentua gaineratzen du, eta itxura guztia- ren arabera horixe bera egiten du ipar-ekialdeko forma hauetan ere. Kontuan izan, gainera, *-ra* morfema hori ez dela forma iragankorretan baino ageri, (Leizarragaren) hizkera bereko forma irangangaitz analitikoetan ez baita halakorik. Hortaz, badirudi zilegi dela buru arazle horri egozte kanpo argumentua sartzea egiturara. Bestalde, egitura arazle berean, kanpo argumentuaz gain, arazia ere badago. Bada, nire iritziz, arazi hori gaineratzen duena *-(k)i* aplikatiboa da, gainontzeko hizkeretan eta hizkera bereko gainerako adizkietan bezala.

Beste hipotesi bat litzateke *-ra* morfema arazleari egozte datiboa bera gaineratzea batez ere *-(k)i* aplikatiboaren arrastorik ez dagoen adizkietan. Izan ere, ez dira ezezagunak munduko hizkuntzetan arazlearen eta aplikatiboaren arteko sinkretismoak (Dixon & Aikhenvald 2000, Shibatani & Pardeshi 2002: 166-172), adibidez erruanderaz (Kimenyi 2004) edo nahuatleraz (Tuggy 1988). Nolanahi ere, sinkretismo horiek nagusiki (ez bakarrik) aplikatibo instrumentalarekin edo komitatiboarekin gertatu ohi dira, eta erruanderaz edo nahuatleraz ez bezala, halako aplikatiborik ez dugu euskaraz. Hortaz, ez da oso probablea arazlearen morfema bera aplikatibo gisa aurkitzea, aplikatibo instrumentala edo komitatiboa arras ezezagunak direnean euskaraz. Bestelako arrazoi teorikoak ere badira hipotesi hori baztertzeko. Azkenik, hipotesi

honek datuei ere aurre egin beharko lieke, eta azaldu beharko lituzke beste modu batez, *-(k)i* morfema nola edo hala erakusten dituzten forma guztiak.

Lana halaxe egituratuko dut. Lehenik, *-(k)i* aplikatiboaz eta *-ra* arazleaz gogoeta egingo dut; bigarrenik, *-(k)i* aplikatiboaren hipotesia aztertuko dut, hasieran ohar bat eginez bere askotariko aldaera morfologikoen inguruan, eta ondoren Leizarragaren sisteman aplikatiboak erakusten dituen askotariko formak arakatuz; hirugarrenik, aplikatibo morfologikorik gabeko adizkiak aztertuko ditut bai forma analitikoetan bai sintetikoetan. Ondorio nagusiak laburbilduko ditut laugarren eta azken atalean.

1. *-(K)i* eta *-ra*

Euskaraz munduko gainerako hizkuntzetan bezala, aditz iragangaitz eta iragan-korrek daude, eta mota batekoa edo bestekoa izateak zerikusia du bakoitzak duen argumentu kopuruarekin. Aditz iragangaitzek argumentu bakarra dute, adibidez, *Jon liburutegitik etorri da* perpausoko *etorri* aditza iragangaitza da, eta iragangaitza dela diogu, argumentu bakarra duelako, hain zuzen. Argumentu hori *Jon* da eta perpausoko subjektua da. Aldiz, aditz iraganek bi argumentu dituzte, esate baterako, *Jonek liburua ekarri du* perpausean, *Jonek* eta *liburua* dira argumentu horiek, eta subjektu eta osagarria dira, hurrenez hurren. Hala ere, argumentu bat eta biko oinarritzko egitura hauei beste argumentu bat gaineratu dakieke, eta orduan, *Jon niri etorri zait* eta *Jonek niri liburua ekarri dit* bezalakoak sortzen dira. Hizkuntzalaritzan, azken egiturari eta *ekarri* aditzari berari *ditransitiboak* (ingelesez, *ditransitive*) deitu ohi zaie. Nik hemen *iragankor datibodunak* deituko diet Fernández eta Ortiz de Urbinaren (2010) deiturak erabiliz, eta *iragangaitz datibodunak*, bestalde, *etorri zait* bezalakoei. Izan ere, oinarritzko egitura bietara gaineratu den argumentua datibo sinta-gama bat da (*niri*) eta inflexioan datibo komunztadura hizki baten bitartez agertzen da (*-t* hizkiaren bitartez). Bada, lan honetan, Fernándezen (2014) lanari segida eman eta proposatuko dudanez, argumentu hori gaineratzen duena *-(k)i* morfema *aplikatiboa* da euskaraz (Elordieta 2001, Rezac 2006). Morfema aplikatibo hori aditz erroaren ezkerretara zein eskumatara ager daiteke, nahiz eta lan honetan bereziki aztertuko dudana erroaren eskumatara dagoena den, hots, datibo komunztadura hizkia ondoan duena.

-(K)i morfemari dagokionez, aplikatibo deituraren aipamena horren aspaldikoa ez den arren, lehenagokoak dira morfemaren beraren aipamena eta analisia. Lan guztien artean, beharbada, Trasken (1981, 1997) lanak aipa genitzake. Gogoratu bera izan zela, gainera, morfemari *dative flag* (euskaraz, *datibo ikurra*) izena eman ziona, oraindik ere inflexiozko morfemen deskribapenean, euskal hizkuntzalarien artean erabiltzen den deitura, estatus teorikorik ez duen deitura izan arren. Alabaina, inor gutxik lortu ditu Lafonen (1980 [1944], 1999 [1961]) analisisen zehaztasun eta argitasuna, eta hona ekarri dudana proposamenak bere iturritik edan du, hein handi batean.

-(K)i aplikatiboaren estrategia orokorturik dago euskaraz aldaera morfologikoak gora behera: forma analitiko iragankor datibodunetan, *ekarri dit* jasotzen da erdialdeko hizkeretan eta euskara batuan, eta *ekarri deust* mendebaldekoetan, hots, aplikatibo beraren *-(k)i* eta *-(ts)i* aldaerak, hurrenez hurren. Alabaina, ipar-ekialdeko hizkeretan, testu klasikoetan bederen, *-ra* morfemaren testigantza dago kideko *draut*

forman. Leizarraga da horren lekuko (Zulaika 1998). Ondoren ikus daitezke hizkeraz hizkera, (a) forma analitiko iragankor soilari dagozkion forma datibodunak (b,c,d).

- (1) a. ekarri d-u
 ekarri.PRF DM-edun-1sgERG²
- b. ekarri d-i-t (erdialdea)
 ekarri.PRF DM-(edun)-APL-1sgDAT-(3ERG)
- c. ekarri d-e-u-(t)s-t (mendebaldea)
 ekarri.PRF DM-DM-(edun)-APL-1plDAT-(3ERG)
- d. ekarri d-ra-u-t (ekialdea, Leizarraga)
 ekarri.PRF DM-ARAZ-(edun)-1plDAT-(APL)-(3ERG)
- e. ekarri d-a-u-t (ekialdea, gaur egun)
 ekarri.PRF DM-DM-(edun)-1plDAT-(APL)-(3ERG)

Ipar-ekidaldeko *-ra* morfema hori *arazle* bat da, Lafonek (1980 [1944]: 228, 429) aspaldi erakutsi zuen bezala —ikus, diferentziak diferentzia, Gómez eta Sainz (1995), intuizio bera dutenak—. Arazlea, aplikatiboaren antzera, argumentuak gaineratzeko mekanismo unibertsal bat da, nahiz eta egiturara gaineratzen duen argumentua ez den osagarri bat, kanpo argumentu bat baino. Leizarragaren sistemara begira, eta orokortu daitekeen ezaugarria da berau, *arazle* hori ez dago egitura iragankorretan baino, ez baita inoiz ere jasotzen iragangaitz analitikoetan. Bestalde, *-ra* arazlea teorikoki interpretatzen dugunean, kanpo argumentua (*arazlea*) gaineratzen duen buru gisa hartu behar dugu. Honi dagokionez, nire ikuspuntua ez da guztiz Lafonen ikuspuntu bera, *-ra* morfema hori ez baita **radu/rau* erroaren atal huts bat, buru beregain bat baino.

Besterik da jakitea egitura *arazle* horrek zer adierazten ote duen. Horri dagokionez, berriro ere argigarriak dira Lafonen (1980 [1944]: 429) hitzak, **raduk* (edo bere laburdurak *-rauk*) *jabetza arazia* (frantsesez, *la possession provoquée*) adierazten duela dioenean.³ Izatez jabetza adierazteko **edun* badugu (**edun* dena delakoa dela), orduan arazoizkoa dirudi pentsatzeak *-ra/u* buruen segidak jabetza arazia adierazten duela. Eta hain puzzle konplexu baten atalek, elkarri horren nekez lotzen zaizkiola diruditenek bapatean bat egiten dute: Leizarragaren sisteman, *emanen* kidekoak izan daitezke (Lafon 1980 [1944]: 228-229, 427, 429) *-ra/u* segidak dituzten formak ere —ikus Zulaika (1998: 316-318)—.

Egitura *arazlean*, bestalde, *araziak*, edo Lafonen interpretazioaren arabera, jabe *araziak* hartuko lituzke zehar osagarri bati dagozkion ezaugarriak: datibo kasua eta komuntzadura, beste batzuen artean. Izan ere, *-ra* arazlea hizpide ditugun formetan, aplikatibo batekin batera agertzen da. Hori morfologikoki garbiro ikus daiteke *drauca* bezalako adizki batean, *-k* morfema soilari begira, hots, *-a* singularreko hi-

² Hauexek izango dira leanean zehar erabiliko ditudan laburdurak: ABS = absolutiboa; APL = aplikatiboa; ARAZ = arazlea; ASP = aspektua; DAT = datiboa; DM = denbora/modua; ERG = ergatiboa; ORN = oraina; pl = plurala; sg = singularra; 1-2-3 = lehen, bigarren eta hirugarren pertsona.

³ “**radu-* (et) doit être le causatif de *du-* : cette racine n’exprime pas proprement le passage en d’autres mains, mais un procès sans terme, la possession provoquée, c’est-à-dire qui existe par l’acte du donateur et par rapport à un tiers, le nouveau possesseur; *-ra* n’a donc que des formes à objet de référence”. Lafon (1980 [1944]: 429). Ikus *ñabardurak* *ñabardura*, baita Lafon (1999 [1961]: 411).

rugarren pertsonako datibo komunztadura hizkiaren ezkerretara dagoenari. *-K* morfema hori da datibo argumentuari sarbidea ematen diona; arazleak, berriz, ergati-boari. Arazle eta aplikatiboa, biak batera agertzea teorikoki posiblea izateaz gain, tipologikoki ere ez da arraroa. Izatez, bantu hizkuntza batean baino gehiagotan aurki daitezke arazlea eta aplikatiboa batera, hala nola, txitxeberaz (Hyman 2003) edo luganderaz (McPherson & Paster 2009). Azkenik, euskarara begira gaudela, bi buruen kokapena ere ez da bera inflexioan: bata *-ra* arazlea *-u-* erroaren ezkerretara dago, eta *-(k)i* aplikatiboa erroaren eskumatara eta datibo komunztadura hizkiaren ondoan. Hortaz, bi buru direla dirudi. Buru bakarraren azaleratzeko bi modu balira, orduan biek kokapen bera izatea espero genezake (Ane Berro, buruz buru), eta ondorioz, biak ezin litezke aldi berean agertu.

Dena den, *drauat/draunat* bezalako adizki batera begira, beste hipotesi bat izan liteke *-ra* morfema arazleari egoztea datiboa bera gaineratzea, zeren adizki honetan, printzipioz ez baitago *-(k)i* aplikatiboaren arrasto morfologikorik. Hipotesi honen arabera, *-ra* dirudiena datiboa gaineratzeko mekanismo bat litzateke, eta hortaz, aplikatibo bat. Arazlearen eta aplikatiboaren arteko sinkretismoa izango genuke orduan, munduko hizkuntzetan ezaguna den fenomeno (Dixon & Aikhenvald 2000, Shibatani & Pardeshi 2002: 166-172). Kontua da, sinkretismo hori hizkuntza batzuetan aplikatibo onuradunarekin gerta daitekeen arren, pимерa, hizkuntza uto-aztekarrean (Avelino & Lewis 2000) bezala, kasu asko eta askotan, aplikatibo instrumentalarekin edo komitatiboarekin⁴ gertatu ohi direla. Aplikatibo instrumentalaren adibidea ikus daiteke ondoren. Erruanderaz, morfema bat bera (*iish*) erabiltzen da arazlea eta aplikatiboa adierazteko (Kimenyi 2004):

- (2) a. Umuhuúngu a-ra-tém-eesh-a igití intóorezo
 mutila hura-ORN-moztu-APL-ASP zuhaitza aizkora
 'Mutila zuhaitza mozten ari da aizkorarekin.'
- b. Umugabo a-ra-tém-eesh-a umuhuúngu igití
 gizona hura-ORN-moztu-ARAZ-ASP mutila zuhaitza
 'Gizona mutilari zuhaitza moztu arazten ari zaio.'

(a) perpauseko aplikatiboa instrumentala da, hau da, *intóorezo* 'aizkora' egituran argumentu gisa agertzen dena instrumentala da rol-tematikoari dagokionez. Aldiz, (b) perpausean morfema berak egitura arazle bat sortzen du —ikus Tuggy (1988) nahuatlerarako—. Jakina, guk ez dugu halako aplikatibo instrumentalik euskaraz, hau da, instrumentala adierazteko ez dugu postposizio sintagma bat besterik, dela komitatiboarekin (*aizkorarekin*), dela instrumentalarekin (*aizkoraz*) adierazirik. Ez dugu ezta aplikatibo komitatiborik ere. Gure inongo datibok ez du euskaraz instrumentalik edo komitatiborik adierazten, nahiz eta helburua, iturburua, onuraduna, jabetza eta abarrak adieraz ditzakeen. Hortaz, ebidentzia tipologikoak gora behera, ez da oso probablea euskaraz arazlearen eta aplikatiboaren artean halako sinkretismorik izaterik. Buruaren kokapenari begira ikus daitekeenez, gainera, gunere berean agertzen dira bai aplikatiboa bai arazlea (euskaraz ez bezala).

⁴ Euskal gramatikan nagusiki *soziatiboa* (Euskaltzaindia 1985) deitu izan duguna, nahiz eta inoiz edo behin *komitatibo* hitza ere aurki daitekeen (Hualde 2003: 184).

Ondorioz, hasieratik eman dudan hipotesiak dirudi egokiena baita *-(k)i* aplikatibo morfologikorik ez duten *drauat/draumat* bezalako adizkietarako ere, hots, aplikatiboa dela datibo argumentuak gaineratzeko estrategia nagusia. Hipotesi hau bat dator gramatika historikoan egin diren zenbait egileren analisisekin, batez ere Lafonen analisi bikainekin (Lafon 1980 [1944], 1999 [1961]), eta lehenago ere esan dudan bezala, horietan du oinarri. Lan berrietara etorritik, Ariztimuñoren lanak (2014a,b) ere irakur daitezke. *-(K)iri* aplikatiboa iritzi gabe ere, morfema honen eta bere aldearen inguruko eztabaida esanguratsua aurki daiteke lan hauetan. Ondoko atalean (2), hipotesi hau esploratuko dut sistema bakar bati begiraturik, hots, Leizarragaren sistemari. Lan hau egiteko Zulaikaren (1998) doktore tesiaz baliatu naiz, ikertzaileon eskura datuak sistematikoki jaso eta sailkaturik dakartzan lan enpiriko esker gaz.

2. *-(K)i*

Lan honen hasieratik esan dudan bezala, aplikatiboa orokorturik dago hizkera guztietan, lehenengo testigantza idatzietatik aurrera. Leizarragaren sistemara begira, adibidez, *izan* aditz laguntzailearen forma irangaitz datibodunetan, *çait*, *cayo*, *çaicu*, *çaicue* eta *caye* daude beste batzuen artean (Zulaika 1998: 362-363), eta forma hauetan guztietan, *-(k)i* aplikatiboa ageri da erroaren eskumatarara eta datibo komunztadura hizkiaren ondo-ondoan. Ez dago, horri dagokionez, diferentzia esanguratsurik gainerako hizkeretan aurkitzen diren formekiko. Bestelakoak irudi lezakete forma iragankor datibodunek, orain arteko eztabaidan ikusi dugun bezala, besteak beste, *-ra* morfema jasotzen delako euren barruan. Nolanahi ere den, *-ra* hori alde batera utzirik, forma hauetan ere *-(k)i* aplikatiboa dago, eta bera da, lan honetan behin baino gehiagotan esan dudan bezala, datibo argumentua gaineratzen duena.

2.1. Ohar bat *-k*, *-ki*, *-i*, *-ts* eta *-tsi* morfemez

Beharbada honaino helduta, komeniko litzateke *-k*, *-i* eta *-kiri* buruzko ohar bat egitea, jarraian ikusiko ditugun formetariko batzuek, izatekotan, aplikatiboaren *-k* aldaera erakusten baitute, eta ez *-ki* bete-betean ez *-i* ere. Ez da inondik inora nire asmoa (ezta nire zeregina) forma horien lotura fonologiko edo morfologikoa argitzea, lehenago batez ere gramatikari historiazaleek egin dutenaren ildotik —ikus eztabaida baterako, Ariztimuño (2014b)—. Nire gogoetaren ikuspuntua sintaktikoa denez, nire galderak bestelakoak dira halabeharrez. Beraz, laburbildu eta iruzkindu ditzagun zenbait puntu esanguratsu, morfema hauen izaera sintaktikora begira.

Lehenik eta behin, esan beharra dago morfema hauek guztiak, hots, *-k*, *-ki* eta *-i*, eta *-ts* eta *-tsi* datibo komunztadura hizkiarekin lotu izan direla, eta hortik datorrela, besteak beste, morfema hauei emandako deiturak, hala nola, Trasken (1977) datibo ikurra, lehenago ere aipatu duguna, Rebuschiren (1984: 617) *affixe pré-datif* eta Hualderen (2003: 201, 210) *dative pre-suffix*. Alabaina, nik hemen proposatzen dudan bezala, morfema hauek zerikusia balute aplikatiboarekin, edo zehazki esanda, aplikatiboaren burutzapen morfologikoak balira, orduan batez ere gaineratutako (datibo) argumentuarekin lotu beharko genituzke, eta bere argumentu estatusaren ondorioa litzateke datibo komunztadura hizkia. Izan ere, egitura aplikatiboetan, argumentu estatusa duen sintagma bat agertzen da aplikatiboari esker, baina ez nahitaez

harekin lotutako komunztadura hizki bat. Izatez, argumentu estatusa izatearen ondo-rioretako bat da komunztadura hizkia erakustea. Hortaz, lotura ez da *datibo ikurraren* eta datibo hizkiaren artekoa, ez bada aplikatiboaren eta datibo sintagmaren artekoa, eta ondorioz, datibo komunztadura hizkiarekikoa. Alperrikako ñabardura irudi leza-keen arren, teorikoki esanguratsua da.

Bigarrenik, morfema hauek guztiak aplikatibo sintaktiko bakar bati zor zaizkio bai egungo euskarari bai Leizarragaren garaian ere, hau da, *-k* eta *-ts* morfemak *-itik* bereizi nahi baditugu, badira horretarako arrazoi morfologikoak (eta fonologikoak); aldiz, garai hartatik hona behintzat, arrazoi sintaktikorik itxuraz ez.⁵ Jo dezagun, adibidez, Traskek (1982: 289) arrazoia zuela zioenean *-k* eta *-ts* preposizioak zirela. Fernández (2014) lanean nioen bezala, oso ondo lotzen zaio hipotesi hori Bakerrenari (1988) egitura aplikatiboak preposizio baten inkorporazioaren ondorioa direla dioenean. Gainera, lan ildo hori segitu dute hizkuntzalarietako batzuek, batez ere Albizuk (1998) edo Ormazabal eta Romerok (1988), euren beste zenbait lanen artean. Hortaz, Trasken hipotesia zuzena izan liteke beharbada, batez ere aplikatiboa preposizioaren inkorporaziotzat jotzen duten ikertzaileentzat. Alabaina, aplikatiboa preposizioaren inkorporaziotzat gisa ikusten dutenak, berehala ohartuko lirateke (eta ondo ohartuak daudela esango nuke) *-k* eta *-ts* morfemez gain, *-i* morfema ere agertzen dela inflexioan, bakarka batzuetan eta eurekin batera besteetan, eta morfema hori *bera* dela, hain zuzen ere, datibo sintagma markatzen dituen kasu marka. Hortaz, Trasken hipotesia zuzena izan liteke beharbada, batez ere aplikatiboa preposizioaren inkorporaziotzat jotzen duten ikertzaileentzat. Segi dezagun, bada, bere bidea. *-K* eta *-ts* preposizioak balira, orduan oso litekeena da bi preposizio izatea, *-k* eta *-ts* morfemak eurak batetik eta *-i* morfema bestetik, eta bi balira, orduan bi argumentu gaineratu beharko lirateke, eta ez bakarria. Kontua da *-k*, *-i*, *-ts* edo *-ki*, *-tsi* izan, gehienez ere datibo argumentu bat gaineratzen dela, ez gehiago. Hortaz, adituek esango digute zer irizten dioten honi guztiari aitzineuskaraz-edo ari garela, baina Leizarragaren garaitik hona, bederen, aplikatibo sintaktiko bakarria dago, morfologikoki morfema konplexua (izan) den arren.

Bestalde, aplikatiboa beste modu batez interpretatuko balitz teorikoki, adibidez à la Pylkkänen (2003 / 2008), eta ez nahitaez preposizioaren inkorporazioaren ildotik (Baker 1988), orduan problema sintaktiko bera izango genuke: aplikatibo buru bat *-(k)i/-ts(i)* edo bi *-(k)/-ts* vs. *-i* genituzke? Bada, bestelako ildo teorikoak jarraituz ere, aplikatibo buru bakar bat izango genuke, eta ondorioz, egiturara gaineratutako (datibo) sintagma bakarria. Askotariko aplikatiboak dituzten hizkuntzak badaude, bantu hizkuntzak beste batzuen artean, baina aplikatiboetarik bakoitzak bere argumentua gaineratzen du. Besterik da ea inflexioan morfologikoki modu berean burutzen den mekanismoak gaineratzen dituen datibo sintagma guztiak izaera berekoak diren edo ez. Esate baterako, *gustatzen zait/hurbildu zait* diogunean, inflexioan *zait* gisa agertzen denak (eta *i* aplikatiboa biltzen duenak) izaera bereko datiboak gaineratzen dituen edo ez (ikus Fernández eta Ortiz de Urbina 2010 xehetasunetarako). Berez, beharbada aplikatibo bat baino gehiago egon daiteke euskaraz, baina inflexiora be-

⁵ Jo Lafonen (1999 [1961]: 426) testura, eztabaida beti interesgarri baterako, eta *-k* eta *-i* morfemen arteko *-ki* eta *-ik* hurrenkeren inguruko gogoeta baterako.

gira, morfologikoki erroaren eskumatara *-k*, *-i*, *-ts* edo *-ki* *-tsi* gisa burutzeak ez du ondorio sintaktikorik.

Hirugarren eta azkenik, lan honetan orain artean ez dut aipatu erroaren ezkerretara agertzen den aplikatiboa. Aplikatibo hori beti eta salbuespenik gabe *-i* da (Lafon 1980 [1944]: 422, Oregi 1973: 268) eta alokutiboaren aplikatiboarekin lotu daiteke (Fernández 2014), adibidez, *n-i-a-go-k/n* adizkian, *-k/-n* alokutibo hizkiak, itxuraz behintzat *-i* aplikatiboak gaineratzen ditu. Leizarragaren sisteman, adibidez, *niagoc*, *dia(g)oc/diagon*, *guiaudec* eta *diaudec* jasotzen dira (Zulaika 1998: 602), eta guztiek erakusten dute erro aurreko *-i* aplikatiboa. Hau izan liteke beharbada beste arrazoi bat *-k* eta *-ts* batetik eta *-i* bestetik morfema beregainak direla aldarrikatzeko. Izatez, aplikatiboak euskaraz beste kokaleku bat ere baduela erakusten digu, ez nahitaez erroaren eskumatara (eta datibo komunztadura hizkiaren ondo-ondoan). Beste bate-rako utziko ditut honen inguruko xehetasunak baina oso litekeena da aldi berean askotariko aplikatiboak inon badaude, alokutiboetan egotea, morfologikoki zalantzarik gabe erroaren aurreko *-i* eta erroaren osteko *-(k)i* konbinatzen diren agerraldietan.

2.2. *-(K)i* aplikatiboa *draut* eta *abarretan*

Ildo teorikoa une batez utzi eta komeni da datuak begiratzen hastea. Gogoratu Leizarragaren sistema hautatu dugula azterketa hau egiteko, eta aztertu beharreko adizkiak, nagusiki forma analitiko iragankor datibodunak direla, hots, *drauten* gisakoak (ikus Zulaika 1998: 412-415, 454-468). Forma hauen artean ondokoak bereiz genduzake morfologijara begira: a) erroaren ostean, *-k* erakusten dutenak, hala nola, *draucat* eta *draucate*; b) erroaren ostean *-ki* erakusten dutenak, adibidez, *drauzquit* edo *drauzquidaçue*; c) *-(k)i*ren eraginpean datibo komunztadura hizkiak antzaldaturik erakusten dituztenak, esaterako, *draucu* edo *drauçu* bezalakoak; eta d) *-(k)i*ren erakusgarri morfologikorik ez dutenak, alegia, *drauat/draunat* edo *drauet* (3 atalean aztertuko ditudanak) —ikus baita Lafon (1999 [1961]: 422)—. Alabaina, forma guztiei hipotesi baten argitara begiratu behar zaie, eta hipotesi hori da euskararen testingantza klasikoetatik hona *-(k)i* buru aplikatiboa dugula euskaraz, edo bera izan ezean, buru aplikatibo isil bat. Atal honetan, ez ditut xehetasun fonologiko edo morfologikoak arakatuko, horretarako irakurleak eskura baititu Lafonen gogoeta bikainak, beste lan batzuen artean. Besterik gabe gogora ekarri nahi ditut laburki *-(k)i* aplikatiboaren hipotesirako esan-guratsuak diren oinarrizko datuak eta ez gehiago.

2.2.1. *-K*

-K aurki daiteke datibo argumentua singularreko hirugarren pertsonakoa denean: *draucat*, *draucacl/draucoc*, *drauca* eta abar. Singularreko hirugarren pertsona marka *-ol/a* da, eta hortaz, *-k* erroaren eskumatara kokatzen den aplikatibo morfologikoari dagokio.

2.2.2. *-Ki*

Pluraleko hirugarren pertsonako absolutiboa duten formek, hala nola, *drauzquit* edo *drauzquidaçue* adizkiek *-ki* erakusten dute. Bestalde, adizki batzuetarako, *-ki* duen formarekin batera, *drauzquio* adibidez, bestelakoak ere jasotzen dira, hala nola,

drautza eta *drauzca*. Datibo argumentua singularreko hirugarren pertsonakoa (*hari*) denean jasotzen dira batez ere askotariko formak. *-Ki* duten formetara begira, jakina, *-zki* pluralgilea ikusten duenak ez du ziur aski aplikatiborik ikusiko. Alabaina, nire analisiaren arabera, eta ez da nirea bakarrik, *-zki* ez da pluralgile soil bat, bi morfema beregain baino: batetik *-z* pluralgilea eta bestetik *-(k)i* aplikatiboa. Bi morfema hauek morfologikoki bereizteko ez dago inongo eragozpen morfologikorik, eta sintaktikoki arras diferenteak dira —banaketa bera proposatu dute besteak beste, Lafonek (1999 [1961]: 419-420), Rebuschik (1984: 618) eta Hualdek (2003: 211)—.

2.2.3. *-(K)ik datibo komunztadura hizkiak antzaldatzen dituenen*

-(K)i morfema batzuetan ez da bete-betean agertzen, baina zeharbidez erakusten du egon badagoela. Izan ere, *-(k)i* aplikatiboak datibo komunztadura hizkiak antzaldatzen ditu, esate baterako, *draucu* forman. Printzipioz pluraleko lehen pertsonari dagokion komunztadura hizkia *-gu* da, beloko kontsonante ahostuna duena. Hortaz, *-cu* morfema horretako kontsonate ahoskabea nolabait azaldu beharra dago. Bada, Lafonen (1999 [1961]: 425-426) hipotesiaren arabera, kontsonantearen ahoskabetzea *-k* morfemari egotz lekiok haur bezalako adizkietan (*-ku < *-k-gu*).⁶ Bestalde, *-kri* ere egotzen dio *doaçu* adizkiko bigarren pertsonako datibo komunztadura hizkian, kontsonantea igurzkaria gabe, afrikatua izatea (*-tzu < *-k-zu*). Hortaz, *drauçu*, *drauçugu*, *drauçuet*, *drauçue* eta abar bide beretik azal litezke. Azkenik, *-kren* bidetik azal liteke behar bada *draut* adizkia bera ere (*-t < *-k-da*). Alabaina, Lafonek berak ondo dioen bezala, hitz amaieran, herskari ahoskabeak baino ez dira jasotzen euskaraz. Horregatik, bada, *draut* adizkiko singularreko lehen pertsonako *-t* kontsonante horzkariaren ahoskabetasuna honen ondoriozkoa izan liteke eta ez *-kren* ondoriozkoa. Paradigma osora begira (Zulaika 1998: 412-415), hitz amaieran ez dagoenean, bietara agertzen da singularreko lehen pertsonako komunztadura hizkia, kontsonante ahoskabearekin zein ahostunarekin (*drautac*, *drautaçue* vs. *draudate*). *-K* bada horzkaria ahoskabetu duena, orduan *draucu*, *drauçu* eta abarren bidetik azalduko litzateke. Forma hauetan guztietan, beraz, *-(k)i* aplikatiboa dagoke. Bestela, *-(k)irik* gabeak lirateke *draut* zein *draudate*, ondoko atalean aztertuko ditudan formen modukoak, beraz.

3. *-(K)irik gabeko aplikatiboa*

Orain arte aipatu ditugun adizki guztiek salbuespenik gabe, *-(k)i* morfema aplikatiboa erakusten dute nola edo hala. Alabaina, badira morfema aplikatiboaren arrastorik gabe ere, datibo komunztadura hizkiak erakusten dituzten formak. Komunztadura hizki horiek agertzea, lehenago ere esan dudana bezala, argumentu estatua duen datibo sintagma baten adierazgarriak dira. Hortaz, halako adizkiak ditugunean ere, egiturara gaineratutako datibo argumentuak daude euren komunztadura hizkiekin batera. Mekanismo hori, nire ustez, *-(k)irik* gabeko aplikatibo bat da, aplikatibo isil bat beraz, burutzapen morfologikorik ez duena, baina sintaktikoki

⁶ Izatez, oso tentuz formulatzen du hipotesi hori (ikus Lafon 1999 [1961]: 426), baina nik esango nuke ikuspuntu sintaktiko huts batetik, bederen, akatsik gabea dela. Xehetasun fonologikoen inguruko eztabaida baterako, ikus Ariztimuño (2014b).

izan badena. Halakorik ez balego, orduan beste modu batez azaldu beharko litzateke datibo sintagmaren presentzia eta dagokion datibo komunztadura hizkiarena. Ikusi dugunez -(K)iren estrategia aztertzen ari garen sisteman bertan orokorturik dago, eta gerora, garaian garaiko sistemak izan arren, estrategia hori noiznahi eta nonahi aurki daiteke. Gainera, -(k)i aplikatibo bat bada, neronek proposatzen dudana bezala, orduan ez da euskaraz eta euskaraz bakarrik bere lekukotasuna ematen duen egitura, beste giza hizkuntza batzuetan ere jasotzen dena baino. Hortaz, erakusgarri morfologikoaren absentsiak ez du printzipioz hipotesi sintaktikoa baliogabetzen.

Esan beharra dago egitura aplikatiboen definizio tipologikoan, bederen, morfema beregain bat agertzeari berebiziko garrantzia ematen zaiola, hainbestearinokoa non halako morfema aplikatiborik ez duten hizkuntzetarako, ez den egitura aplikatibo deitura onartzen (ikus Polinsky 2013). Bide batez, Polinskyk dioenez, deitura honen lehen aipamena espainiar misiolariak egin omen zuten hizkuntza amerikarren eta bereziki uto-aztekarren gramatiketan, eta horren ostean jaso zuten deitura bantu hizkuntzetako ikertzaileek. Ikuspuntu tipologiko batetik, beharbada aplikatiborik jatorrena hizkuntza hauetan aurki daiteke, eta egia osoa esateko, benetan bitxiak dira egitura hauek hizkuntza uto-aztekarretan eta bantu hizkuntzetan. Alabaina, diferentziak diferentzia, *osagarri bikoitzeko egituren*, hots, *John gave Mary a book* 'Jonek Mireni liburuua eman zion' bezalako egituren parekoak direla esan daiteke, eta aplikatiboak balira bezala azter daitezke, eta hala aztertu izan dira (Pylkkänen 2003/2008). Ingeleseko egiturara begira, euskaraz ez bezala, ez dago *gave* aditz jokatuan aplikatiboari egotz dakioken inongo morfema beregainik, hau da, gure -(k)iren parekorik; ez Maryri ez liburuari dagokion inolako komunztadura hizkirik ere. Izatez ez Maryri ez liburuak ez dute ageriko kasu markarik (kasu marka abstraktua duten arren, noski). Hortaz, aplikatiboaren burutzapen morfologikorik batere ez duten hizkuntzetarako aplikatiboaren analisia proposatu izan bada, neronek, behintzat, ez dut inongo eragozpenik ikusten beste batzuen artean Leizarragaren sisteman tarteka ageri diren -(k)irik gabeko aditz jokatu batzuetan -(k)irik gabeko aplikatibo isil bat dagoela proposatzeko.

3.1. -(K)irik gabeko forma analitikoak

Gatozen berriro datuetara. -(K)irik gabeko aditz jokatuak lagunarteko bigarren pertsona datibokoa denean (*hiri*) aurki daitezke: *drauat/draunat*, *drauagu*, *drauec*. Bestalde, -(k)irik gabeak dira pluraleko hirugarren pertsona datibokoa denean (*haiei*) sortzen diren formak, hala nola, *drauet*, *druaec*, *draue*, *drauegu* eta abar. Forma hauetan, datibo komunztadura hizkiaren ezkerretara ez da azaltzen inolako morfema aplikatiborik, eta bete-betean lotzen zaio erroari komunztadura hizkia, *-al-na hi* pertsona izenordainerako eta *-e* pluralgilea pluraleko hirugarren pertsonarako. Datibo komunztadura hizkiak direla badakigu, besteak beste, kokapenari esker, euren eskumata gaineratzen baitira ergatibo komunztadura hizkiak, adibidez, *drauat/draunat* eta *drauet* adizkietan, *-t* singularreko lehen pertsonako ergatibo komunztadura hizkia.

Adizki hauetatik aparte, eta 2.2.3 atalean dagoeneko esan dudana bezala, datiboa singularreko lehen pertsonakoa denean ere gertatzen dira behin edo behin, adibidez, *draudate* adizkian, zeinetan komunztadura hizkiaren horzkaria ahostuna den. Hortaz, forma honi dagokionez, ez dirudi -(k)i inon ere agertzen denik ezta pertsona ko-

munztadura hizkien forma fonologikoari ere eragiten dionik. Bestelakoak dira, *draut* edo *drautac*, goian Lafoni (1999 [1961]: 426) jarraituz adierazi dudan bezala, behar-bada, *-k* aplikatiboak antzaldatzen dituen pertsona komunztadura hizkia erakusten duten formatako batzu izan litezkeenak, *draucu*, *drauçu*, *drauçue* bezalakoekin batera.

Forma hauek sintaktikoki *-(k)idunak* bezala aplikatibo isil bati esker sor daitezkeela esatea analisiaren parte bat da, dudarik gabe, baina horrek ez ditu galdera guztiak erantzuten. Izan ere, erroaren ondo-ondoan (eta bere eskumatara) espero ditugun komunztadura hizkiak printzipioz ergatibokoak dira, ez datibokoak, eta are gehiago, inongo bitartekari morfologikorik gabe gaineratzen direnak ere ergatibokoak dira, ez datibokoak, azken hauek, lan honetan zehar ikusi dugun bezala, aplikatibo beharrezkoa dutelako eta ergatibokoek, aldiz, ez. Eta ez dugu ahaztu behar ergatibo eta datibo komunztadura hizkiak berberak direla, singularreko hirugarren pertsonako *-o/-a* datibo komunztadura hizki oraindik azaldugabea alde batera utziz gero behintzat. Gramatika liburu batzuetan, komunztadura hizki sorta bana egozten zaie datibo eta ergatiboari, baina horrek ez du esan nahi morfemak berberak ez direnik. Hortaz, litekeena da forma hauen atzean egotea oraindik ere ondo ulertzen ez dugun gertakari bat, datiboa eta ergatiboa nolabait lotzeko bidea eman liezagukeena.

3.2. *-(K)irik gabeko forma sintetikoak*

Lan honetako mintzagai nagusia *draut* eta abarrak dira, hots, forma analitikoak. Forma hauen artean daude orain aipatu berri ditudan *-(k)i* gabeak. Alabaina, aplikatibo morfologikorik ez duten adizkiak ez dira nahitaez analitikoak izan behar. Izan ere, Leizarragaren sistematik atera gabe, badaude forma sintetiko *-(k)i* gabeak datibo komunztadura hizki batekin batera, hala nola, *egon* aditzeko *daut* iragangaitza edo *erran* aditzeko *darradaçue* iragankorra. Eta hauek ez dira Leizarragaren idiolektoaren ezaugarriak, Etxeparearenean (1995 [1545]) ere aurki baitaitezke. Esate baterako, *daut* adizki bera dago *Amoros jelsia* ederraren *bihotza daut bethi ere nigarrez* esaldian. *Daut* hori *dagot* edo *-(k)irik gabeko dagokit* adizkiaren kidekoa da (Lafon 1980 [1944]: 393). Leizarragak, *daut* adizkiarekin batera, *dagote* eta *daue* formak ditu (Zulaika 1998: 247), guztiak aplikatibo morfologikorik gabeak, eta morfologikoki behintzat, datibo komunztadura hizkiak direla diogu ez dugulako espero aditz iragangaitz batekin, ergatibo komunztadura hizkirik, baina morfologikoki datibo komunztadurak ergatibo komunztadurarekin bat egin duela dirudi. Ez dut honekin oso urrutira joan nahi, izatez forma hauek ez direlako asko eta ez daudelako orokortuak. Agertzen diren sisteman ere gutxienekoak dira eta *-(k)i* aplikatibo morfologikoa erakusten duten beste forma batzuekin batera osatzen dute sistema. Alabaina, adi egon beharko gara ikusteko ea datiboaren eta ergatiboaren arteko bat egite morfologiko honek bestelako ondorioz ote dakarren.

Lafonek (1999 [1961]: 423) beste alde batetik, halako forma *-(k)i* gabeen testigantza jasotzeaz gain, *egin* aditzaren aipamena egiten du, aditz honekin ere printzipioz ez baita *-(k)irik* ageri. Leizarragak, adibidez, forma iragankor datibodun artean *daguiogu-* edo *daguiegu-* ditu (Zulaika 1998: 299), eta hor *-(k)i* aplikatibo morfologikoaren arrastorik ez dago itxuraz. Eta interesgarria dena, adizkien arteko sinkretismoak sortzen dira, aurreikus zitezkeen bezala, esate baterako, *-daguiugu-* adizkian, *-gu* pertsona komunztadura hizkia bietara interpreta daiteke edo ergatibo gisa (*guk-hura*)

eta datibo gisa (*hark-guri*). Bego honetan. Dena dela, arakatu beharreko beste ildo teoriko bat litzateke *egin* aditzaren *-gi* hori, zeren beharbada *-(k)i* aplikatiboa bere oi-nordekoa da, eta ondorioz, ez dugu bata bestearekin batera agertzea espero. Horrek azal lezake beharbada, hauek bezalako aditz jokatueta, *-(k)i* ez agertzea, ez orain artean ikusi ditugun askotariko formetan, behinik behin. Ildo teoriko hori, preposizio inkorporazioaren alternatiba teorikoa izan liteke, eta arretaz aztertu beharrekoa.

4. Ondorioak

Lan honetan erakutsi dudanez, *-(k)i* morfema aplikatiboa da, *-ra* morfema arazledun aditz jokatueta ere, datibo argumentuak gaineratzeko mekanismoa. *-Ra* forma hauek, adizki analitiko iragankor datibodunetan jasotzen dira, adibidez, Leizarragaren sisteman, eta horregatik, bere sistema da arakatu dudana. Ikusi dugunez, *-(k)i* horrek itxura bat baino gehiago izan ditzake sisteman, hau da, *-ki*, *-k*, edo pertsona komunztadura hizkiak antzaldatzen dituen *-k* ezkutuko bat. Alabaina, guztiak dira sintaktikoki aplikatibo bat beraren adierazpide morfologiko berezituak. Bestalde, arrazoi morfologiko bat baino gehiago egon arren *-(k)i* eta *-(ts)i*, morfema konplexuak izateko eta batetik *-k* eta *-ts* eta bestetik *i* bereizteko, sintaktikoki guzta bat bera direla dirudi eta hortaz, bereiziezinak Leizarragaren sistematik hona behintzat. Azkenik, badira *-(k)i* morfema aplikatiborik ez duten adizkiak. Adizki hauetarako, aplikatibo isil bat dagoela pentsa daiteke eta halaxe proposatu dut lan honetan.

Aipamenak

- Albizu, Pablo, 1998, «Generalized Person-Case Constraint: A Case for a Syntax-Driven Inflectional Morphology». In Myriam Uribe-Etxebarria & Amaia Mendikoetxea (arg.), *Theoretical Issues on the Morphology-Syntax Interface*. ASJUren gehigarriak XL, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & UPV/EHU: 1-33.
- Ariztimuño, Borja, 2014a, «Euskal aditz jokatuaren osaeraz eta jatorriaz zenbait ohar». In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *3rd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena* («Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak, 5). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua: 41-60.
- , 2014b, «Lazarragaren eskuizkribuko adizki batzuek (euskal aditz jokoaren kronologia erlatibo baterantz)». In Mari Jose Ezeizabarrena & Ricardo Gómez (arg.), *Eridenen du zerezaz kontenta. Saillkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua: 117-140.
- Avelino, Heriberto & Virgil Lewis, 2000, «Pima causatives and argument structure “saturation”». Eskuizkribua, UCLA.
- Baker, Mark, 1988, *Incorporation: A theory of grammatical function changing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dixon, R.M.W. & Alexandra Y. Aikhenvald (arg.), 2000, *Changing valency. Case studies in transitivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elordieta, Arantzazu, 2001, *Verb Movement and Constituent Permutation in Basque*. Utrecht: LOT.
- Exepare, Bernard, 1995 [1545], *Linguae Vasconum Primitiae*. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Euskaltzaindia, 1985, *Euskal gramatika. Lehen urratsak I*. Iruñea: Nafarroako Foru Erkidegoa & Euskaltzaindia.
- , 1987, *Euskal gramatika. Lehen urratsak II*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fernández, Beatriz & Jon Ortiz de Urbina, 2010, *Datiboa hiztegiari*. Bilbo: UPV/EHU-ko Argitalpen Zerbitzua.
- , 2014, «-(K)i». In Beatriz Fernández & Pello Salaburu (arg.). Bilbo: UPV/EHU.
- Gómez, Ricardo & Koldo Sainz, 1995, «On the origin of the finite forms of the Basque verb». In Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 235-274.
- Hualde, José Ignacio, 2003, «Verbs. Finite forms.» In José Ignacio Hualde & Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter: 205-246.
- , Joseba A. Lakarra & Robert L. Trask (arg.), 1995, *Towards a history of the Basque language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Hyman, Larry M., 2003, «Suffix ordering in Bantu: A morphocentric approach». In Geert Booij eta Jaap van Marle (arg.), *Yearbook of morphology*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers: 245-281.
- Kimenyi, Alexandre, 2004, «Kinyarwanda morphology». In Geert, Booij, Christian Lehman & Joachim Mugdan (arg.), *An International Handbook for inflection and word-formation*. 2 liburukia. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lafon, René, 1944, *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*, Bordele. [Berrarg. 1980. Donostia: Elkar].
- , 1961, «Sur les forms verbales basques qui contiennent un indice datif», *BSL* 56-1, 139-162. [Berrarg. in Jean Haritschelhar & Piarres Xarriton (arg.), *Vasconiana*. IKER 11. Bilbo: Euskaltzaindia, 1999, 411-430].
- McPherson, Laura & Mary Paster, 2009, «Evidence for the mirror principle and morphological templates in Luganda affix ordering». In Akinloye Ojo & Lioba Moshi (arg.), *Selected Proceedings of the 39th Annual Conference on African Linguistics*, 39, 56-66.
- Oregi, Josu, 1973, «Euskal aditzaz zenbait gogoeta», *Fontes Linguae Vasconum* 17, 265-283.
- Ormazabal, Javier & Juan Romero, 1998, «On the syntactic nature of the *me-lui* and the Person-Case Constraint», *ASJU* XXXII-2. 415-433.
- Polinsky, Maria, 2013, «Applicative constructions.» In Matthew S. Dyer & Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. [http://wals.info/chapter/109].
- Pylkkänen, Lisa, 2003 / 2008, *Introducing arguments*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- Rebuschi, Georges, 1984, *Structure de l'énoncé en basque*. Paris: SELAF.
- Rezac, Milan, 2006, *Basque morphosyntax*. Eskuizkribua, University of Nantes/CNRS.
- Shibatani, Masayoshi & Prashant Pardeshi, 2002, «The causative continuum». In Masayoshi Shibatani (arg.), *The grammar of causation and interpersonal manipulation*. Typological Studies in Language 48. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins: 85-126.
- Trask, Robert L., 1981, «Basque Verbal Morphology». In *Euskalariari Nazioarteko Jardunaldiak*. IKER 1. Bilbao, Euskaltzaindia: 285-304.
- , 1995, «On the history of the non-finite forms in Basque». In Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 207-234.
- , 1997, *The history of Basque*. London: Routledge.
- Tuggy, David H., 1988, «Náhuatl causative/applicatives in cognitive grammar». In Brygida Rudzka-Ostyn (arg.), *Topics in cognitive linguistics*, Amsterdam: John Benjamins: 587-618.
- Zulaika Ijurko, Esther, 1998, *Ioanes Leizarragaren aditza*. Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

BILINGÜISMO Y REALIDAD SOCIOLINGÜÍSTICA DE LA LENGUA DEL GRUPO WAYUU EN EL CARIBE COLOMBIANO

Maitena Etxebarria

UPV/EHU

Resumen

El estudio de la comunidad de habla del wayuunaiki, lengua de la familia arawak, asentada territorialmente en La Guajira colombo-venezolana constituye nuestro principal propósito de análisis en la investigación que aquí presentamos, es un estudio que, en dos fases, busca poner en evidencia las características de la situación de lenguas en contacto, español/wuayunaiki y de otras lenguas que conocen y usan, en cierta medida, las comunidades wayuu asentadas en La Guajira colombiana. Nuestro objetivo en este trabajo consiste en dar cuenta de la caracterización de una comunidad indígena como la que nos ocupa, su situación territorial, las características sociolingüísticas de la comunidad, la situación de contacto de lenguas en la que pervive en un contexto permanente de multilingüismo y multiculturalidad y el estudio de la conciencia y actitudes sociolingüísticas de esta comunidad.

Palabras clave: *wuayunaiki, comunidad de habla, lenguas en contacto, sociolingüística, multilingüismo.*

Abstract

The study of the wayuunaiki speaking community, Arawak language family, seated territorially in La Guajira Colombia-Venezuela is our main purpose in research analysis presented here, is a study in two phases, aims to highlight characteristics of the situation of language contact, Spanish/wuayunaiki and other languages they know and use, to some extent, the Wayuu communities settled in La Guajira, Colombia. Our goal in this paper is to account for the characterization of an indigenous community as the one in question, their territorial location, the sociolinguistic characteristics of the community, the language contact situation in which survives in a permanent context of multilingualism and multiculturalism and the study of consciousness and attitudes of this community sociolinguistic.

Keywords: *wayunaiki, speak community, languages in contact, sociolinguistics, multilingualism.*

Introducción

El estudio de la comunidad de habla del *wayuunaiki*, lengua de la familia *arawak*, asentada territorialmente en La Guajira colombo-venezolana constituye nuestro principal propósito de análisis en la investigación que aquí presentan, es un estudio que, en dos fases, busca poner en evidencia las características de la situación de lenguas en contacto de español/wayuunaiki y de otras lenguas que conocen y usan, en cierta medida, las comunidades wayuu asentadas en La Guajira colombiana,¹ así como el estudio de la conciencia y actitudes sociolingüísticas de las comunidades examinadas. La primera fase que presentamos aquí se ha centrado en el territorio colombiano y la segunda, se espera trabajar, en territorio venezolano.

Nuestro objetivo en este trabajo consiste en dar cuenta de la caracterización de una comunidad indígena como la que nos ocupa, su situación territorial, las características sociolingüísticas de la comunidad, la situación de contacto de lenguas en la que pervive en un contexto permanente de multilingüismo y multiculturalidad y el estudio de la conciencia y actitudes sociolingüísticas de esta comunidad. Para ello se diseñó una encuesta la cual se aplicó a un 10% aproximado de la comunidad, en territorio colombiano, atendiendo a las variables caracterizadoras de una muestra representativa diferenciada por sexo, edad, competencia lingüística, primera lengua, o lengua materna, grado de transmisión de la lengua, vitalidad etnolingüística, ámbitos de uso, en el caso de bilingües, registros de preferencia en la utilización de la lengua, valores, creencias y actitudes.

Asimismo se ha grabado una muestra lingüística de wayunaiki a cada uno de los informantes, de la que, por el momento no nos ocuparemos aquí, sino más adelante, que tiene por objeto la caracterización de la lengua, su grado de variación lingüística, etc.

El proyecto comenzó a desarrollarse en octubre de 2008 con la elaboración de la prueba piloto del instrumento. Entre enero y marzo de 2009 y 2010 se aplicaron 325 encuestas en las zonas del Departamento de La Guajira donde hubiere asentamientos wayuu. La encuesta se aplicó sólo a personas de este grupo indígena. Los lugares seleccionados están dentro y fuera de lo que se conoce como *territorio ancestral* de los wayuu. Éstos fueron: en las zonas urbanas y rurales de Barrancas (6 encuestas), El pájaro (3), Maicao (95), Manaure (22), Nazareth (54), Riohacha (118) y Uribia (27).

1. Situación territorial de la comunidad

La Guajira, como se conoce al territorio, es la zona más septentrional de Colombia/Venezuela y, en definitiva, de América del Sur, formando parte de la frontera colombo-venezolana, en la zona caribeña de ambas naciones. El Departamento de La Guajira en el lado colombiano tiene como vecino en el lado venezolano a su ente territorial homólogo, el Estado de Zulia.

¹ El trabajo se ha realizado, en este apartado, con la colaboración del Profesor Francisco Pérez van Leenden de la Universidad de la Guajira, en Riohacha (*vid.* una primera aproximación al análisis de la comunidad de habla wayunaiki en Etxebarria 2008).

Figura I

(IGAC 1986:15)

Figura II

(IGAC 1986:16)

En el lado colombiano ocupa un área —como jurisdicción político-administrativa— de casi 22.000 km². Es tierra semidesértica en la península, en la Alta y Media Guajira; ubérrima en la provincia (IGAC 1986: 16) —callejón entre la Sierra Nevada de Santa Marta (SNSM) y la Serranía de Perijá y en el pie de monte noreste de la SNSM, conocida también como la Baja Guajira—. La Guajira comparte jurisdicción sobre el macizo de la Sierra con los Departamentos de César y de Magdalena.

La población guajira, y nos referiremos únicamente al territorio colombiano, objeto de análisis de este estudio, está conformada en su mayoría por miembros de la sociedad criolla o nacional, por mestizos *wayuu*/criollo, por *wayuu*, por afrocolombianos, por árabes y por miembros de las comunidades indígenas de la Sierra Nevada de Santa Marta (*wiwa* (arzaríos), *ika* (arhuacos) y *koggi* (Kággaba).

El multilingüismo y la multiculturalidad de la Guajira colombiana está basada en la presencia de cuatro grandes componentes lingüísticos: amerindio, criollo, indoeuropeo y semítico y aparece configurada en las siguientes comunidades lingüísticas.

El *Wayuunaiki* puede considerarse, atendiendo a su número de hablantes, como la más dinámica de las cerca de cien lenguas arahuacas que se encuentran dispersas desde el Caribe hasta Sudamérica. Pertenece, como hemos señalado a la familia lingüística Arawak (Mansen y Captain 2000: 795-810) subfamilia maipureana, tronco norte, cercanamente relacionado con los *añuu* de la costa venezolana de Zulia.

Figura III
(IGAC 1986: 16-17)

Tabla I

Familias, lenguas y grupos por ubicación

Familias	Lenguas	Grupos	Ubicación
Semítica	Árabe	Árabe	Maicao
Chibcha	Damana	Wiwa	Sierra Nevada de Santa Marta
Indoeuropea (Románica)	Español	Criollo	Departamento de La Guajira
Chibcha	Ikan	Ika	Sierra Nevada de Santa Marta
Kechua	Ingano	Ingano o Kingui	Fonseca
Chibcha	Koguián	Kogui	Sierra Nevada de Santa Marta
Chibcha	Terruna shayama	Wiwa	Sierra Nevada de Santa Marta
Chibcha	Tezhuan	Kogui	Sierra Nevada de Santa Marta
Arawak	Wayuunaiki	Wayuu	Península de La Guajira

Censo Nacional de Colombia (1985) y Censo de la Etnia wayuu (1992).

Está estrechamente emparentada con el *locono* o *arawak* de Surinam y, en la comunidad referida, sus hablantes manejan dos variedades relativamente diferenciadas denominadas *arribero* y *abajero*, según su localización en la Alta o Baja Guajira. Según (Payne 1991) esta gran familia está constituida por lenguas dispersas por Suramérica, América Central y las islas del Caribe. Las dificultades de acceso a los territorios —selvas, sabanas y semidesiertos—, hablas de etnias y comunidades poblacionalmente reducidas o hablantes individuales de edad avanzada ya desintegradas o fuertemente aculturadas, salvo el *wayuunaiki* y algunas más, constituyen algunas de las dificultades más sobresalientes con las que han tropezado los estudiosos.

Las lenguas arawak se caracterizan por:

- La polisíntesis, extrema elaboración de la palabra.
- La subordinación marcada en la palabra mediante afijos de derivación o de cambios en la raíz.
- Pocas, aunque suficientes, marcas morfosintácticas (prefijos pronominales, asignativo *-kay*, privativo *ma-*, por ejemplo,).
- Carencia de distinción tajante entre un predicado nominal y uno verbal, como en wayuunaiki (Pérez van Leenden 1998: 18).

La comunidad de habla *wayuu*, como veremos de inmediato, a pesar del contacto prolongado con otras lenguas, ha mantenido su lengua, su organización social y sus ritos religiosos, los cuales les han permitido la supervivencia material y cultural en una situación sociolingüística de diversidad cultural y lingüística como la que les rodea. Esta convivencia ha provocado fenómenos de monolingüismo, bilingüismo y aculturación, en grados diversos, entre sus hablantes.

2. Breve caracterización lingüística del *wayuunaiki*

2.1. Historia

La forma fonética de algunos de los primeros *americanismos* muestra que la lengua de la que fueron tomados comparte *isoglosas* con el moderno guajiro. Eso sugiere puede ser interpretado de dos modos: la primera posibilidad es que el guajiro compartía con las variantes de *taíno* de las *Antillas*, algunos rasgos fruto de cambios lingüísticos compartidos por ese grupo de lenguas. Esta es la posibilidad aceptada por la mayoría de especialistas.²

- (español) *aji* < **así* / (guajiro) *haši* / arawak-lokono *hači* < **há^hi* ‘chile (pimiento)
 (español) *aje* < **áse* / (guajiro) *háiši* / arawak-lokono *haliči* < **háli^hi* (batata)

² Adelaar (2004: 611); *Ethnologue report for language code-Wayuu*; José Álvarez & Alicia Dorado (2005). «Derivación de verbos estativos duales en guajiro/wayuu; naiki». *Saber*, Universidad de Oriente, Venezuela, vol. 17, n.º 2: 175-187. Véase, pp. 175, nota n.º 2; Kowii & Fernández Silva (2005: 37) *Multiciencias*, vol. 10, núm. 1, enero-abril de 2010, pp. 21-28. Universidad del Zulia, *Punto Fijo*. Véase, pp. 21. ↑ Mansen, Richard y David Captain (2000). «*Lenguas indígenas de Colombia: una visión descriptiva*: 795-810. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo. Idioma wayuu (o guajiro)»; María Stella González de Pérez y M.ª Luisa Rodríguez de Montes (eds.). *Lenguas indígenas de Colombia: una visión descriptiva*: 795-810. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.

Estos ejemplos muestran que el *taíno* habría estado más cercano al *guajiro* que al *lokono*. La otra posibilidad es que los préstamos no hubieran sido tomados de *taíno* sino directamente de otras lenguas de la costa norte del Caribe relacionadas con el *guajiro*. La distribución precolombina del Guajiro parecía más restringida que la que ocupó posteriormente, e incluso actualmente. Su territorio originario era la *península Guajira*. Posteriormente ocupó todas las orillas del *lago de Maracaibo*, desplazando en su expansión a las *lenguas timote-cuica*.

2.2. Descripción gramatical

Fonología

Registra los siguientes vocales y consonantes:

	Anteriores	Centrales	Posteriores		
Cerradas	i	ɨ	u		
Medias	e				o
Abiertas	a				

	labial	alveolar	palatal	velar	glotal
Oclusivas	p	t	c	k	ʔ
Nasales	m	n	ɲ		
Fricativas	s		ʃ	h	
Vibrantes	r r				
Aproximantes	w	j			

Todas las vocales pueden ser geminadas (largas): aa, ee, ii, ðð, oo, uu. La vocal central baja ɨ se escribe ü.

ɽ es una vibrante lateral que se pronuncia con la lengua un poco más lateral y más atrás que la «r» del castellano, se escribe «l». La vibrante doble (rr) se escribe «r».

La longitud de las consonantes oclusivas (p, t, k) y nasales (m, n) puede ser larga, caso en el cual se escriben dobles (pp, tt, kk, mm, nn).

El *acento* en wayúu recae generalmente en la segunda sílaba de la palabra, excepto cuando comienza en vocal geminada (VV) o consonante seguida de vocal geminada (CVV) o con sílaba cerrada (CVC), caso en el cual el acento recae en la primera vocal. En las palabras de acento irregular que no cumplen estas reglas, el acento se marca al escribir con una *tilde*.

La nasalización ocurre *fonéticamente* en wayúu, pero no tiene carácter *fonémico*. Se presenta en las vocales al lado de consonantes nasales o como rasgo enfatizador de determinadas palabras como *ââ* «sí» o *mâ'î* «muy».

Gramática

Es una lengua aglutinante. Los sustantivos se expresan con un sufijo que indica el número plural (-kana) o el singular según sea del género masculino (-kai) o no masculino (-kat). La clasificación plural, singular masculino, singular femenino afecta a toda la lengua y en particular a los pronombres y las conjugaciones de los verbos. Los pronombres demostrativos, por ejemplo, llevan una raíz que indica si es masculino singular: (chi-); no masculino singular (tü-) o plural (na-) que se usa en la forma básica para indicar la persona más cercana al hablante, es decir, (este, esta/ esto, estos) y a la que se agrega un sufijo para indicar la gradación de mayor distancia (-ra, /-la, /-sa, / -a, /-ia, / -ya, /), así,

	masculino	no-masculino	plural
adyacente al hablante	chi este	tü esta, esto	na estos, estas
adyacente al oyente	chira ese	türa esa, eso	nala esos, esas
no-adyacente	chisa aquel	tüsa aquella, aquello	nasa aquellos, aquellas
lejano	chia aquel lejano		Naya aquellos/-as lejanos/-as

El interrogativo «¿quién? tiene forma general no masculina (jarat), forma masculina (jarai y plural jaralii). Así pasa con «¿por qué? o «¿cómo?» (jamüsü, jamüshi, jamüshii) y con «¿cuánto tiempo?» que además se diferencia en pasado (jetsüirü, jetsüichi, jetsüina) y futuro (jetseerü, jetseechi, jetseena).

Los pronombres personales son:

	masculino	no-masculino	plural
1.ª persona	tayakai yo (masc.)	tayakat yo (fem.)	waya nosotros, -as
2.ª persona	piakai tú (masc.)	piakat tú (fem.)	jia vosotros, -as
3.ª persona	nia él	shia ella	Naua Ellos,-as

El primer fonema (sonido, letra) del respectivo pronombre personal, se comporta como raíz (t-, p-, n- sh- o s-, w-, j-, n-) de los pronombres posesivos, los cuales son prefijos que incluyen además la vocal -a- en primera persona (ta- mi, wa- nuestro) y en el plural de la tercera persona (na- de ellos) o en las demás personas depende del fonema inicial de los sustantivos respectivos, de manera que (pi-/pü-/pu- tu, ni-/nü-/nu- de él, shi-/sü-/su- de ella). En forma similar el respectivo fonema inicial se puede desempeñar como prefijos de conjugación de los verbos de acción, pero las variaciones

vocálicas que ocurren en las mismas personas y géneros que en los pronombres posesivos, no son propias del prefijo, sino afectan a la vocal con que comienza el verbo, la cual se convierte de baja en alta (*i* por *e*, *ü* por *u*, *u* por *o*). Los verbos que expresan una acción comienzan con la vocal baja *a* o las medias *e*, *o*, son todos *transitivos* y algunos *intransitivos*; mientras los verbos que expresan un **estado** comienzan generalmente por una consonante o una vocal alta *i*, *ü*, *u* (con algunas excepciones como *anaa* «estar bien»), son todos intransitivos y no admiten conjugación con prefijo personal. También se diferencian por su comportamiento en la conjugación de algunos tiempos y modos, existen dos clases de verbos según el sufijo que marca su *infinitivo*, que en la clase 1 es una vocal geminada -*VV*, y en la clase 2 es una vocal simple seguida de *-waa*. En general, el *verbo* precede al *predicado* u objeto y éste al *sujeto* (tipo *VOS aunque podemos encontrar también, VSO*). Se presentan dos esquemas de predicación: uno bifurcado predicado-sujeto y uno sintético, predicado-centrado o compacto., en el cual la oración se compone de sólo de un *sintagma* con *núcleo* verbal. La conjugación se hace mediante *prefijos* personales, *infijos* y sufijos de modo, tiempo y aspecto y de número-género del objeto. La *negación* se indica con el *prefijo m-*, aunque también existe el verbo negativo *nójolaa* («no ser», «no estar», «no haber»), y además «no haber» o «no tener» se puede expresar con el prefijo *ma-* seguido del respectivo sustantivo.

El wayuunaiki presenta *sufijos* o *infijos* como marcas de *caso*, en lugar de las *preposiciones* del *castellano*. Por ejemplo:

— Locativos:

- (a) pa'a* «en»
- (e) roku* «en» (en el agua u otro líquido)
- (a) nain* «sobre», «en»
- (a) pünaa* «por», «a través de»

— Instructivo: -*(a) alin* «por» (causa, autoría)

— Inesivo: -*(a) lu'u* «dentro de»

— Ablativo: - *(a) jee* «desde», «de»

— Adlativo: -*(a) müin* «hacia», «a»¹³

— Dativos:

- (a) püla* «para»
- (o) ulia* «de», «con referencia a»
- (a) tüma* «a», «por»
- (a) a'u* «sobre», «por», «a cerca de»

— Instrumental: -*(a) ka* «con»

— Comitativo: -*(a) maa* «con», «acompañado de»

— Genitivo: -*se-*, -*in-*, «de» (posedo)

— Citativos:

- ya* (para aquel de quien se habla)
- chon* (afectuoso, diminutivo)

— Vocativo: -*ee* (para quien se está hablando)

En las marcas de caso la primera vocal generalmente se modifica de acuerdo a la terminación de la palabra con la cual se enlaza. La marca puede añadirse al respectivo demostrativo que corresponde al sustantivo para aparecer como palabra completa al final.

3. Monolingüismo/bilingüismo/multilingüismo en el territorio de La Guajira

La comunidad de habla *wayuu*, como veremos de inmediato, a pesar del contacto prolongado con otras lenguas, ha mantenido su lengua, su organización social y sus ritos religiosos, los cuales les han permitido la supervivencia material y cultural en una situación sociolingüística de diversidad cultural y lingüística (*vid.* Zimmerman 2003 y 2004) como la que les rodea. Esta convivencia ha provocado fenómenos de monolingüismo, bilingüismo y aculturación, en grados diversos, entre sus hablantes.

A pesar de que, en general, Colombia es un país hispanohablante, como es sabido, no todos sus habitantes utilizan la lengua española como lengua materna, algunos incluso no la hablan ni la entienden. Esta situación actual se debe a diversos procesos históricos en el desarrollo social del país. De cuarenta y dos millones de habitantes, unos dos millones de personas (4.8%, aproximadamente) son indígenas y se supone que hablan unas sesenta y cinco lenguas. La lengua española es hablada por unos cuarenta millones de personas.

En la parte colombiana de La Guajira el 70% aproximadamente, vive en poblaciones a la manera de ciudades (Riohacha, Maicao, San Juan del Cesar, Villanueva, Fonseca, Urumita...) y el 30% restante lo hace en la pampa —indígenas especialmente—. La población registra un incremento acelerado debido, entre otros factores, a la alta tasa de inmigración de desplazados por la violencia interna y externa al Departamento que incluye a criollos e indígenas, especialmente. A manera de ilustración, en el período 1995-2002 se han construido urbanizaciones en Riohacha para albergar a unas quince mil de estas personas provenientes de otras zonas del Caribe colombiano y de departamentos del interior del país que traen su equipamiento cultural y sus hablas y las están poniendo en contacto con las existentes.

Debido a esta diversidad lingüística y cultural en un área geográfica tan limitada y al contacto histórico y fluido entre los hablantes de lengua castellana y wayuunaiki, saltan a la vista los asuntos relacionados con el mono y el bilingüismo, los niveles de apropiación cultural de unos y otros y el papel de la escuela en el proceso.

Los escenarios culturales de La Guajira (Trillos 2001: 83) se mantienen en la diversidad. Uno de ellos el de las lenguas: cuatro amerindias —*dámána*, *ikan*, *kogui*, *wayuunaiki* y, una románica —*español*—; a éstas se suman dos “nichos lingüísticos” —*árabe* en Maicao e *ingano* en Fonseca— y dos lenguas sagradas (*terrúna shayama* y *tezhuán*) usadas por los grupos étnicos de la Sierra Nevada de Santa Marta.

Por volumen de hablantes, el español es la lengua mayoritaria y, como lo muestra la figura siguiente aparece como la lengua dominante: es ella el centro de las relaciones; además, es la lengua oficial en la región (la de la administración, los medios de comunicación).

El *wayuunaiki*, segunda en volumen de hablantes, podría ser considerada de manera distinta a *minoritaria* puesto que por volumen de población el grupo wayuu no es una minoría en el Departamento de La Guajira: está en una relación de 2 a 1 con

el español. Adicionalmente, por Ordenanza 0002 de 1992, ha sido declarada lengua co-oficial en el Departamento de La Guajira, aunque todavía pocos hechos se hayan producido al respecto. El *árabe* que se habla en La Guajira (Maicao) es un dialecto regional de El Líbano y el *ingano o kingui* que se habla en la ciudad de Fonseca viene de Putumayo; ambas lenguas están constituidas en *enclaves o nichos lingüísticos*; son lenguas usadas en contextos privados de cada comunidad; el *árabe* se usa en dos variedades: *vulgar* en los escenarios familiares y comerciales y *clásico* en la *masyid* o *mezquita* “lugar de oración” hablado por el *shiekh* “orientador o sacerdote”. Esta función religiosa del árabe clásico le augura mayores posibilidades de sobrevivir, tal vez debidas a la relación de respeto, veneración, consideración, que le prodigan los individuos en los procesos de identidad del grupo. El *teyzhuan* y el *terruna shayama* son lenguas habladas básicamente por los mama, dedicadas a la adivinación y a la transmisión de las premoniciones, a dictar las normas de procedimiento individual y colectivo condensadas en los mitos. El *dámana*, el *ikan* y el *koguián*, son las lenguas maternas de los *wiwa* o *arzarios*, *ika* o *arhuaco* y de los *kogui* o *kággaba*, respectivamente. Para cada grupo son las lenguas de la familia y de la sociedad (Trillos 2001: 84).

Las nueve lenguas mostradas en la tabla I pertenecen a las siguientes familias lingüísticas:

1. Arawak (wayuunaiki).
2. Chibcha (dámana, ikan, koguián, terruna shayama y tezhuan).
3. Indoeuropea (romance) (español).
4. Kechua (ingano).
5. Semítica (árabe).

La siguiente tabla es una proyección de los datos de los tres últimos Censos de población (DANE: 1985, 1993, 2003) e insinúa lo que puede ser la variación derivada de los niveles de bilingüismo y de la pérdida de la lengua (en los indígenas) por vergüenza étnica u otro factor.

A la diversidad étnica y cultural en La Guajira corresponde la diversidad lingüística. Conviven comunidades lingüísticas que pueden caracterizar a la sociedad gua-

Tabla II
Comunidades lingüísticas de La Guajira colombiana

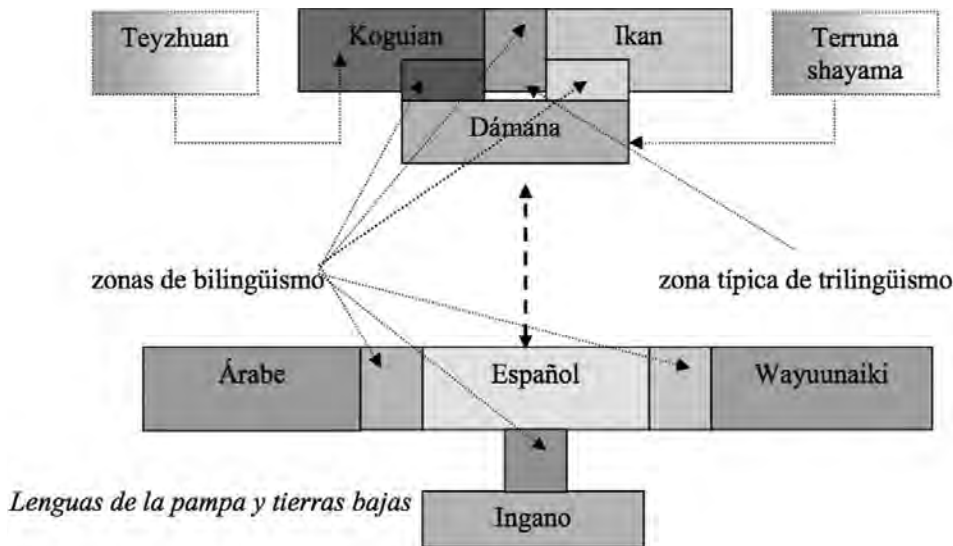
Lengua	Grupos	Hablantes	Ubicación
Árabe	Árabe	5.061	Maicao
Dámana	Wiwa	6.000	SNSM
Español	Criollo	340.880	La Guajira
Ikan	Ika	1.600	SNSM
Ingano	Inga/Kingui	400	Fonseca
Koguián	Kogui	14.000	SNSM
Terruna shayama	Wiwa	0-100	SNSM
Tezhuan	Kogui	0-100	SNSM
Wayuunaiki	wayuu	286.000	La Guajira

jira como *monolingüe*, *bilingüe* y *multilingüe*. Son básicamente *monolingües* (comunidades importantes de cada una de las siete culturas); *bilingües* español-lengua indígena (damana, ikan, ingano, koguián y wayuunaiki), dos lenguas indígenas (de la Sierra Nevada de Santa Marta) y español-árabe; *trilingües* español-dos lenguas indígenas (de la Sierra Nevada de Santa Marta) y *multilingües* español-tres lenguas indígenas (de la Sierra Nevada de Santa Marta).

Los criollos en general son monolingües (hablantes de español), los wayuu cuando no son sólo monolingües de wayuunaiki, lo son también de español y también bilingües español-wayuunaiki; se han encontrado algunos wayuu trilingües de wayuunaiki-español-papiamento.³ Los árabes⁴ y los ingas o kingui⁵ son bilingües de su lengua propia y español.

Se encuentran, además, algunos casos de árabes bilingües de árabe-inglés y trilingües árabe-español-inglés, son fundamentalmente jóvenes estudiantes.

Desde los años 80, en la *Guajira colombiana* se imparte educación bilingüe español-wayuunaiki en un modelo educativo diseñado por el *Centro Etnoeducativo Kamüsüchiwo'u* y con apoyo financiero del gobierno colombiano y la empresa que administra la mina de *Cerrejón*; por otro lado, si bien el idioma ha tenido una limitada tradición literaria, existe actualmente un creciente interés en rescatar y promover el uso de este idioma; como ejemplos, se está publicando un periódico bilingüe

Etxebarria 2008.

Figura IV

³ Lengua criolla de las Antillas holandesas.

⁴ Residentes en Maicao desde hace más de cuarenta años; poco estacionarios y más bien itinerantes al va-y-ven de las condiciones comerciales alrededor del Caribe: Panamá-Parlamar-Curazao-Maicao.

⁵ Denominados así por la población de Fonseca a donde llegaron hace más de veinticinco años; han permanecido en el lugar dedicados al comercio, especialmente de prendas de vestir.

en idioma wayú e *idioma español* publicado en *Venezuela* y distribuido en *Venezuela* y *Colombia*.

4. Lenguas en contacto: situación sociolingüística

La necesidad de identificación de una etnia y su o sus lengua(s), obliga a una descripción desde fuera; la multidesignación es un fenómeno corriente para la denominación de lenguas y pueblos amerindios debido a la sumisión y a la voluntad de los conquistadores e investigadores, entre otros. En la designación de indio, por ejemplo, se muestra la proyección de la realidad del observador sobre lo que ve: esto debe ser la India, por tanto, éstos deben ser los indios; a esto parece que llaman la península de La Guajira o Goajira, éstos deben ser los guajiros o goajiros. (Pérez van Leenden 1998: 23). El procedimiento aparece en documentos o crónicas hispanos a partir de 1623 (Oliver 1990: 84). Hay otro punto de vista: el de las denominaciones *autóctona* o *endógena* (Landaburu 1986).

En este sentido, todo grupo humano sabe denominarse y, a su vez, también sabe cómo denominar a los otros grupos. Para el grupo, su autodesignación, su *denominación endógena* está basada en el nombre común *wayuu*⁶ que designa como seres humanos, personas, al grupo étnico. Asimismo, para denominar a grupos y etnias con los cuales están en contacto (constituyéndose desde el wayuunaiki en *denominaciones exógenas* de aquellos grupos), los wayuu usan *palaajewai*⁷ para referirse a los añuu, habitantes de los palafitos de la laguna de Sinamaica, río Limón, lago de Coquibacoa o de Maracaibo; *kusina* o *kosina* a un grupo constituido, tal vez por miembros de algunos clanes wayuu que los españoles denominaron así, quizás porque estaban situados en la Sierra de Cocinetas o Cosinas y, según Castellanos, también en la Serranía de Makuira. Hoy, por extensión, los wayuu tienden a llamar así a los indígenas no wayuu. Y designan *alijuna*⁸ a la persona no indígena; *alijuna kachako*, *alijuna krinko*, *alijuna tutko*, son referentes de las personas del interior de Colombia, de Estados Unidos y Europa y del Oriente, respectivamente. Los wayuu denominan *palaaajenaiki* a la lengua hablada por los añuu o paraujanos y *alijunaiki* a las habladas por los no indígenas (español, inglés, francés, etc.)⁹

En el presente estudio el *wayuunaiki* es la lengua materna para el 96% de los wayuu y el 4% considera que lo es el *alijunaiki* // *alijuna* + *anaiki* / no indígena + lengua // “lengua del no indígena”, español; de la misma manera que el 63% considera *alijunaiki* como su segunda lengua y el 37% afirma que lo es el *wayuunaiki*. Los wayuu denominan de distinta manera a su lengua materna; usan algunas expresiones en español y llama la atención que éstas, desde ellos mismos, implican el carácter despectivo que tienen en español las palabras *dialecto* e *indio*, como en el caso de *dialecto wayuu* y *lengua de los indios*; sin embargo, aparecen las denominaciones endógenas *jünuiki wayuu* y *wayuunaiki* junto a las tradicionalmente usadas en la bibliografía

⁶ //wayuu// //wa + -yuu// //1.ª.pers.pl. + -colectivo// “de nuestra gente”.

⁷ //palaajewai// //palaa + jewai// //mar + genitivo// “de por allá lejos del mar”.

⁸ //alijuna// //ali + juna// //tristeza + montada// “tristeza montada”.

⁹ // alijunaiki//alijuna + anaiki/ no indígena + lengua// “lengua del no indígena”, español.

etnográfica *guajiro*, *lengua nativa* y *lengua wayuu*. En la siguiente tabla se recogen las respuestas referidas a la denominación de la lengua propia.

Tabla III

Denominación de la lengua materna

N.º	Denominación	Frecuencia	%
1	Dialecto wayuu	8	2,47
2	Guajiro	103	31,69
3	Jünuiki wayuu	2	0,62
4	Lengua de los indios	2	0,62
5	Lengua nativa	3	0,92
6	Lengua wayuu	2	0,62
7	Wayuunaiki	183	56,30
8	NR	22	6,76

En general, la coexistencia de sociedades y de lenguas da lugar a fenómenos que afectan los niveles lingüísticos, desde lo superficial a lo profundo. Esto produce variación y cambio y se debe a factores lingüísticos internos (la propia dinámica de la lengua) y a factores extralingüísticos (sociedad, contexto). La historia de la humanidad registra influencias de unas lenguas sobre otras, las cuales contribuyen decisivamente a darle a cada una su fisonomía (Etxebarria 2004: 78).

Oquendo (1996, 1998) estudió el funcionamiento del bilingüismo en la comunidad lingüística indígena wayuu, en Venezuela, y expuso como resultado que ésta tiende hacia el bilingüismo subordinado, es decir que la segunda lengua —en este caso, el español— es aprendida fuera del ámbito escolar: en la calle y en el trabajo. Este comportamiento lingüístico es bastante diferente al de otras comunidades indígenas de Colombia, pero se produce igualmente en el área colombiana, entre los wayuu. La variación lingüística de los hablantes bilingües wayuu va a estar orientada por lo que ocurre en el español de la sociedad criolla y estos fenómenos van a desplazarse también al wayuunaiki. Oquendo (2002) apoya la aseveración anterior con algunos ejemplos examinados en una muestra de 150 hablantes bilingües wayuu asentados en el “eje fronterizo” colombovenezolano. “Así, cuando el hablante bilingüe guajiro habla español, con frecuencia cambia -r por -l en posición final de sílaba, a semejanza de lo que ocurre en el español de la comunidad lingüística del Caribe. Por otra parte, el hablante bilingüe wayuu traslada este fenómeno a su lengua materna. Otro caso que ilustra la influencia del español del Caribe en el wayuunaiki de los hablantes bilingües es la velarización de la nasal palatal en posición final de palabra” (Oquendo 2002: 178).

En cuanto al análisis de las actitudes de los encuestados diremos que tal y como acabamos de ver en el caso de la denominación de su lengua, entendida como muestra de actitud, un vez más, frente a la de los “otros” que les son ajenos, señalaremos que la acción simbólica de la lengua tradicional de un grupo puede identificarse de diferentes formas: en el uso común de la lengua, en usos alternativos de la lengua, o en las actitudes lingüísticas de los miembros del grupo hacia su lengua materna.

Como ha planteado Labov en *Sociolinguistic Patterns* (1972), la investigación de las actitudes lingüísticas de un grupo de individuos es crucial para la definición de una comunidad de habla, ya que ésta puede considerarse como un grupo que comparte las mismas normas evaluativas con respecto a una lengua.

Las sociedades bilingües tienen, además, un comportamiento lingüístico diferente al de las monolingües, debido a los conflictos intralingüísticos e interlingüísticos que pueden ocurrir. En la mayoría de las sociedades multiculturales la lengua más prestigiosa y de mayor importancia sociopolítica es la del grupo dominante; debido a esta ventaja, el grupo etnolingüísticamente subordinado debe ser capaz de hablar esa lengua, pues el no hacerlo puede acarrearle graves consecuencias sociales y económicas. Giles y Johnson (1987) han utilizado el concepto de “vitalidad etnolingüística” para explicar las condiciones en las cuales los grupos étnicos subordinados mantienen su lengua, la promueven, la pierden o la reviven. La “vitalidad etnolingüística” es entendida como la habilidad del grupo para sobrevivir como una entidad colectiva distintiva en un entorno intergrupual, y depende de un conjunto de tres factores: estatus, crecimiento demográfico y apoyo institucional. De acuerdo con los autores antes citados, los grupos con una alta vitalidad etnolingüística sobreviven con más frecuencia como colectividades particulares en un entorno multilingüe. Los hablantes que perciben que la vitalidad de su propio grupo es alta tienden a tener actitudes más positivas acerca del uso de su propia lengua que otros que la perciben como de baja vitalidad. Hemos seguido una metodología de tipo cualitativo que nos permite abordar los fenómenos sociales a partir de la experiencia y el sentido que les otorgan los sujetos involucrados en una acción. La técnica para la recolección de los datos fue una entrevista a los informantes

4.1. Lenguas, actitudes y ámbitos/contextos de uso

Las lenguas no sólo constituyen un sistema de signos que sirve como medio de comunicación de un grupo social, sino además, funcionan como un instrumento de representación y simbolización de la realidad, es decir, son una herramienta básica para el pensamiento; ello implica que entorno a las lenguas se creen patrones de identidad y de cohesión social que se reflejan en el momento de la interacción comunicativa.

El contexto situacional donde están incluidos otros hablantes, así como el ámbito lingüístico, configura el uso de la lengua. En el caso de los hablantes entrevistados, se cumplen estas observaciones antropolingüísticas. Esto coincide con los resultados obtenidos por Domínguez *et alii* (2006), quienes encontraron que entre los hablantes bilingües wayuu la actitud es favorable hacia el uso del wayuunaiki en contextos wayuu. Sin embargo, predomina la actitud negativa cuando el interlocutor es extraño a su grupo; en este caso los entrevistados manifestaron que prefieren hablar español. Este comportamiento es semejante al de otros pueblos bilingües, quienes valoran positivamente el uso de su lengua materna, como factor de identidad étnica con miembros de su misma comunidad lingüística.

Ante la pregunta de si leen y escriben el wayuunaiki, los entrevistados respondieron de la siguiente manera: “tengo fallas en la escritura pero en la pronunciación yo la escribo como si fuera yo pronunciándola correctamente” sugiere que, para los en-

trevistados, el dominio de la escritura de la lengua materna no es prestigioso puesto que no contribuye a elevar sus condiciones socio-económicas. Las declaraciones de este grupo de hablantes contradicen los resultados obtenidos por Domínguez *et alii* (2006) en una investigación realizada con un grupo de estudiantes bilingües wayuu, que estudian en la Universidad del Zulia. En este trabajo se encontró que la actitud hacia la lectura y escritura de la lengua materna es positiva. Esto nos indica que algunos hablantes bilingües wayuu presentan un mayor grado de conciencia lingüística al asumir la lengua como un instrumento de resistencia étnica, favorecido por circunstancias histórico-políticas. En las comunidades examinadas por nosotros esta actitud es desigual y está directamente relacionada con la edad de los sujetos y con su nivel de formación o grado de estudios y entorno comunicativo.

Por último, y, dado que por razones de tiempo y espacio no nos resulta posible mostrar los resultados en su totalidad mostraremos ahora la diversificación de ámbitos de uso de las lenguas lo que manifiesta, de un modo muy claro, la conciencia y actitudes hacia las lenguas de su entorno y hacia su propia lengua.

Hay un hecho orientador acerca de la vitalidad etnolingüística de una lengua y es la relación entre el volumen de hablantes y los procesos de transmisión de la lengua en la familia. La tabla IV evidencia lo que está sucediendo entre los wayuu. Casi la mitad (49,54%) de los encuestados considera que el español no se transmite de padres a hijos y una décima parte (10,77%) piensa lo mismo en el caso del wayuunaiki. Si no fuera porque la cantidad de hablantes (114, 34,08%) que se abstuvieron de responder es significativa, podría afirmarse que los wayuu consideran que la transmisión del español en su sociedad es un hecho que todavía carece de fuerza suficiente para pensar en la pérdida de la lengua teniendo en cuenta, por otro lado, el volumen de hablantes que considera que el wayuunaiki sí se transmite de generación en generación en porcentaje adecuado. Es lógico que los casos de no transmisión sean bajos, ello puede ser un indicio de que en el imaginario colectivo las lenguas se transmiten de padres a hijos (aparece incluso una categoría de respuesta NINGUNA). Por eso llama la atención los resultados referentes al español.

Tabla IV

USO DE LAS LENGUAS

Tipología	Frecuencia	%
Bilingüe (e-w)	7	2,15
Bilingüe (w-e)	203	62,46
Español	6	1,84
Wayuunaiki	109	33,54
TOTAL	325	100,00

A lo anterior se suma que una mayoría significativa (70,4%) de wayuu manifiesta hablar su lengua nativa en casi todos los contextos y escenarios y el 15% prefiere hacerlo en ambas lenguas —español y wayuunaiki—. Llama la atención que al 9%, aproximadamente, le gusta hablar sólo en español. De todos modos, la tendencia es a

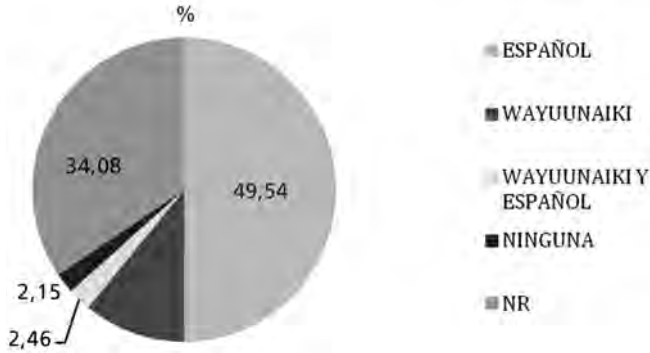

Figura V

Lenguas que no se transmiten de padres a hijos

hablar preferentemente el wayuunaiki (casi el 86% lo prefieren), como se observa en la figura VI de abajo.

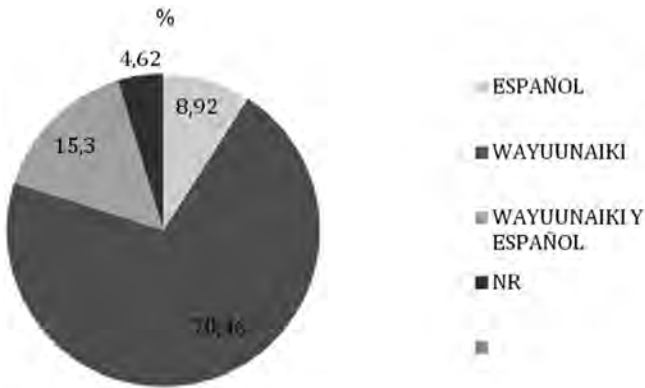

Figura VI

Lengua de uso predominante en la familia

Esta situación contrasta con la que se observa cuando se pregunta por la lengua que se habla poco o que nada se habla. El español se utiliza con mucha menor frecuencia (casi el 69%) que el wayuunaiki (casi el 25%) y que la que nada se hable sea también el español (84,6%) frente al wayuunaiki (15,3%), aunque la cantidad de encuestados que respondiera fuera tan baja, como puede verse en la figura VII y en la figura VIII de la página siguiente.

Si la situación anterior se presenta en el seno familiar, un contraste mayor se presenta en el ámbito comunitario. Es posible que para el wayuu, el uso de su lengua nativa, esté mucho más generalizado en los escenarios públicos que en los privados.

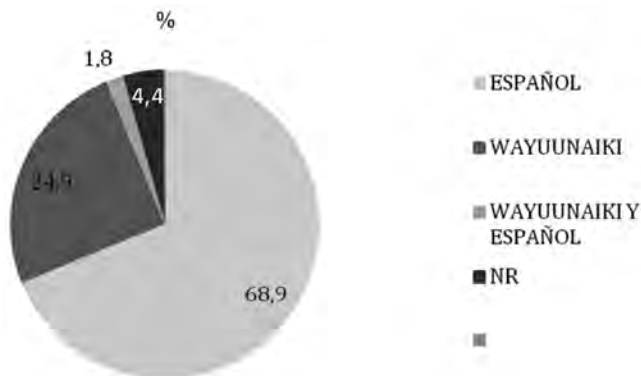

Figura VII

Lengua de uso reducido en la familia

Aparece así el wayuunaiki como la lengua preferida (78,46%) en los eventos de la tradición frente al español que apenas comienza a aparecer (8,31%).

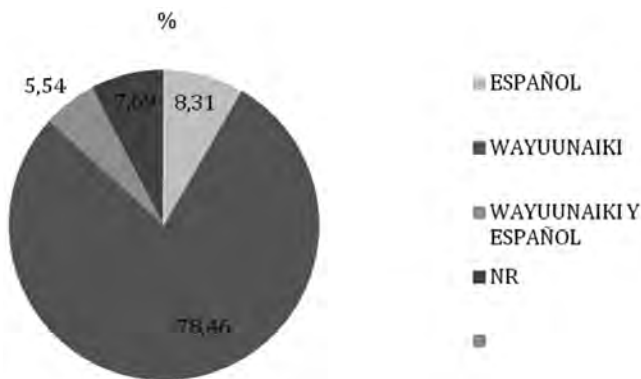

Figura VIII

Lengua de uso predominante en la comunidad

Y cuando se pregunta qué lengua se habla poco en la comunidad donde vive el encuestado? El 73,53% asegura que la lengua que se habla poco en la comunidad es el español y el 21,84% dice que en la comunidad se habla poco wayuunaiki; este último porcentaje debe estar constituido por los hablantes que viven en los centros urbanos.

Hay dos ámbitos generales en los cuales se habla la lengua, el privado y el público; el paso del primero al segundo va mostrando las relaciones envolventes que se producen desde la niñez a la edad adulta y desde el nivel individual al social. El ámbito de lo privado es el del hogar, el de la familia nuclear, y el de lo público, el de la familia extensa, el clan, la etnia y el de las relaciones interétnicas.

Es el hogar y la familia nuclear, especialmente en los wayuu urbanizados. En los siguientes apartados, reforzados en figuras, se trata de establecer en qué lengua o lenguas habla el wayuu cuando se encuentra en el hogar, escenario íntimo —privado— por naturaleza.

Con la pareja

Sólo en español, el 17%; sólo en wayuunaiki, el 37%; en ambas, el 30%. Se utiliza más el wayuunaiki que el español, en términos generales, para dirigirse a la pareja.

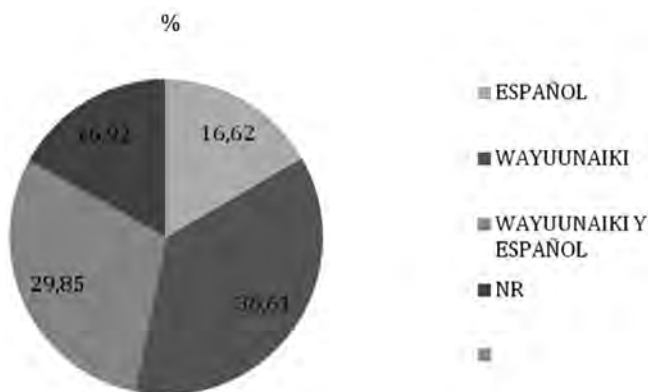

Figura IX

Lengua de uso predominante con la pareja

Con los hijos

Casi el 10% habla a sus hijos en español únicamente, el 32% lo hace en wayuunaiki, el 35,4% lo hace en ambas lenguas. Se utiliza más el wayuunaiki para dirigirse a los hijos.

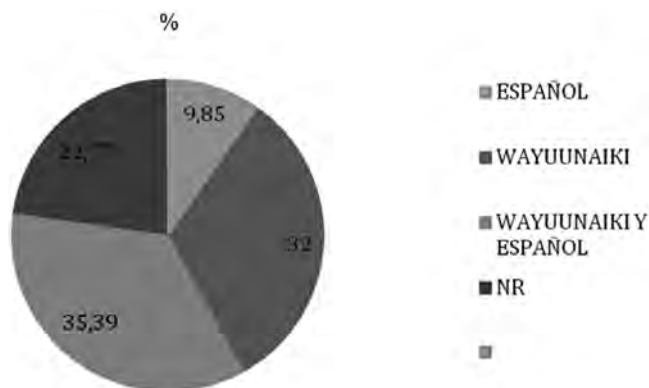

Figura X

Lengua de uso predominante con los hijos

Con los hermanos

El 58% se dirige sólo en wayuunaiki a los hermanos. El 27% se dirige en español y wayuunaiki.

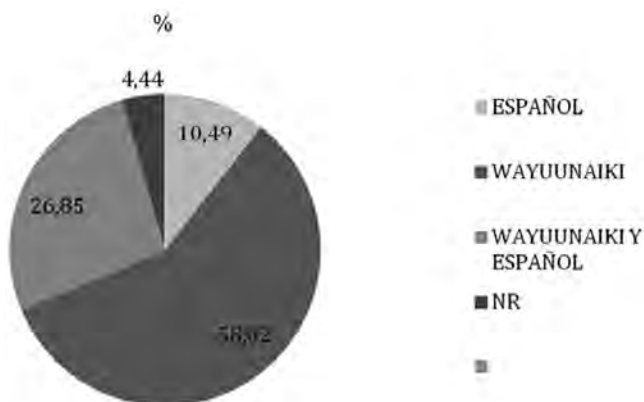

Figura XI

Lengua de uso predominante con los hermanos

Con los padres

El 72% se dirige a los padres en wayuunaiki solamente. El 18% se dirige en español y wayuunaiki.

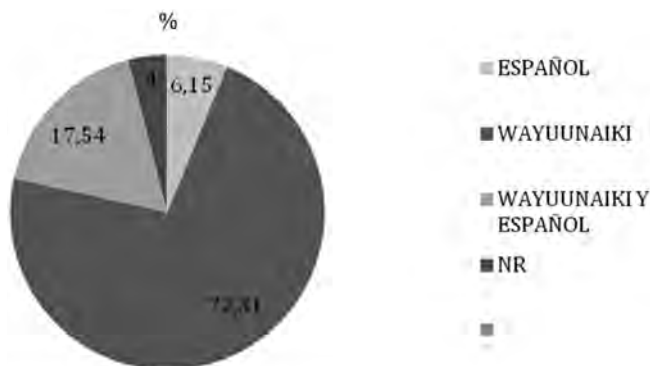

Figura XII

Lengua de uso predominante con los padres

Para muchos de los wayuu encuestados, esta es una época histórica de su pueblo y una etapa de sus individualidades, en las cuales se está produciendo un cambio en su forma de asumir la vida: están en la transición del mundo rural al urbano y, a su vez,

ello está produciendo transformaciones en la estructuración de la familia; para los wayuu urbanizados o en disposición de hacerlo, la familia extensa está dejando de ser una institución enmarcada en el ámbito de lo privado, de lo íntimo, y se está desplazando hacia el de lo público; *michi* o *pinchi*, “la casa, el hogar”, según que el wayuu esté o no ubicado en el *territorio ancestral desde la mitología*, está dejando de ser el nicho de la familia extensa (padre-madre-hijos-abuelos...) para comenzar a serlo de la familia nuclear en sentido estricto (padre-madre-hijos); “la casa, el hogar” cada vez cuenta con menos espacio, los procesos de comunicación familiar están recomponiéndose y, obviamente, el wayuunaiki y el español están redefiniendo sus escenarios de uso (Pérez van Leenden 2000: 46).

Los resultados demostraron que la comunidad de habla wayuu se encuentra en situación de contacto preferente con el español, y, en menor medida, con el resto de las lenguas indígenas habladas en esa zona (damana, ikan, kogian, ingano, árabe).

5. Conclusiones

De la explotación y análisis de los datos que se han ido exponiendo hasta aquí hemos de señalar que la comunidad de habla wayuu se encuentra en situación de contacto preferente con el español, y, en menor medida, atendiendo al número de hablantes, con las lenguas chibchas asentadas en la Sierra Nevada de Santa Marta, damana (wiwa o arzarios), ikan (ika o arhuaco) y kogian (koggi o kággaba), junto con las lenguas sagradas- teyzhuan y terruna shayama-de estos pueblos; asimismo se encuentra en contacto con una pequeña comunidad de hablantes de kingui o ingano, de la familia kechua, procedentes de otras tierras pero instalados desde antiguo en el territorio. Junto con el grupo árabe de Maicao, territorio guajiro también, que maneja, además de español, una variedad de árabe dialectal del Líbano y la variedad de árabe clásico, con funciones religiosas. En el presente estudio el wayuunaiki es la lengua materna del 96% de los wayuu y sólo el 4% considera que lo es el español.

Como hemos podido ver, por lo que se refiere al conocimiento, es decir a la Competencia Lingüística, y, centrándonos ya en el contacto wayuunaiki/español, los grados de monolingüismo, bilingüismo y trilingüismo son diferentes, aunque con fuerte presencia wayuunaiki entre la comunidad wayuu: es frecuente el bilingüismo wayuunaiki/español (62.46%) de lengua materna wayuunaiki, además del monolingüismo wayuunaiki observado entre los hablantes de la comunidad (33.5%) frente al bilingüismo español/wayuunaiki, de lengua materna española (2.15%) y sólo un 1.84% es monolingüe en español. Sin embargo, cuando se les indaga acerca de la proyección del incremento del volumen de hablantes el 44% de los encuestados cree que el número de hablantes de español va en aumento. Por su parte, muchos wayuu (44,82%) piensan que disminuye la cantidad de hablantes de wayuunaiki.

Hay un hecho orientador acerca de la vitalidad de una lengua y es la relación entre el volumen de hablantes y los procesos de transmisión de la lengua en la familia. Los datos evidencian lo que está sucediendo entre los wayuu. Casi la mitad (49,54%) de los encuestados considera que el español no se transmite de padres a hijos y una décima parte (10,77%) piensa lo mismo en el caso del wayuunaiki. Si no fuera porque la cantidad de hablantes (114, 34,08%) que se abstuvieron de responder es significativa, podría afirmarse que los wayuu consideran que la transmisión del espa-

ñol en su sociedad es un hecho que todavía carece de fuerza suficiente para pensar en la pérdida de la lengua teniendo en cuenta, por otro lado, el volumen de hablantes que considera que el wayuunaiki sí va transmitiéndose de generación en generación, en porcentaje adecuado. Es lógico que los porcentajes de no transmisión sean bajos, ello puede ser un indicio de que en el imaginario colectivo, en el entorno de la conciencia y de las actitudes, las lenguas se transmiten de padres a hijos. Por eso llama la atención los resultados referentes al español. A lo anterior se suma que una mayoría significativa (70,4%) de wayuus manifiesta hablar su lengua nativa en casi todos los contextos y escenarios y el 15% prefiere hacerlo en ambas lenguas —español y wayuunaiki—. Llama la atención que al 9%, aproximadamente, le gusta hablar sólo en español (estos contemplan a los wayuu monolingües de español). De todos modos, la tendencia es a hablar preferentemente el wayuunaiki (casi el 86% lo prefieren). Esta situación contrasta con la que se observa cuando se pregunta por la lengua que se habla poco o que nada se habla. El español se utiliza con mucha menor frecuencia (casi el 69%) que el wayuunaiki (casi el 25%) y que la que nada se hable sea también el español (84,6%) frente al wayuunaiki (15,3%), aunque la cantidad de encuestados que respondiera fuera baja. Si la situación anterior se presenta en el seno familiar, un contraste mayor se presenta en el ámbito comunitario. Es posible que para el wayuu, el uso de su lengua nativa, esté mucho más generalizado en los escenarios públicos que en los privados. Aparece así el wayuunaiki como la lengua preferida (78,46%) en los eventos de la tradición, frente al español que apenas comienza a aparecer (8,31%). No debemos olvidar que cuando se pregunta qué lengua se habla poco en la comunidad donde vive el encuestado, el 73,53% asegura que la lengua que se habla poco en la comunidad es el español y el 21,84% dice que en la comunidad se habla poco wayuunaiki; este último porcentaje debe estar constituido por los hablantes que viven en los centros urbanos.

En las comunidades bilingües, los hablantes se ven en la obligación de seleccionar los contextos en los cuales van a hacer uso de los dos sistemas lingüísticos. Entonces, los ámbitos conversacionales se convierten en un factor preponderante en el mantenimiento o pérdida de las lenguas, pues a partir de la frecuencia y el número de ámbitos sociales se puede determinar la vitalidad e importancia de una lengua en el seno de una comunidad. Para establecer en qué lengua se llevará a cabo la comunicación en un determinado contexto, los hablantes identifican unos criterios básicos. Una de ellos es el interlocutor, pues a partir de las características que posea el enunciador se realiza la selección del código: con quién se habla, cuál es el rol social y la ideología del hablante, cuál es su competencia lingüística, cuáles son los propósitos comunicativos, entre otras características que distinguen al emisor (*vid.* Mejía 2011: 120-123). Otro criterio lo determina el contexto social, éste define los parámetros temporales y espaciales de la comunicación; se establece cuáles son los tópicos conversacionales posibles y se especifica el comportamiento lingüístico: uso de una lengua, registro, géneros, guiones, comportamientos no verbales, etc. y a esto se denomina: ámbitos de uso. El contacto de lenguas en la Guajira ha propiciado situaciones de diglosia, pues junto con los criterios pragmáticos anteriormente descritos, los hablantes hacen usos preferenciales de un sistema lingüístico específico a partir del contexto comunicativo en el que se encuentren. Para muchos de los wayuu encuestados, esta es una época, en la cual se está produciendo un cambio: se encuentran en la transición del mundo

rural al urbano y, a su vez, ello está produciendo transformaciones en la estructuración de la familia; para los wayuu urbanizados o en disposición de hacerlo según que el wayuu esté o no ubicado en el “territorio ancestral desde la mitología, “está dejando de ser el nicho de la familia extensa (padre-madre-hijos-abuelos-...) para comenzar a serlo de la familia nuclear (padre-madre-hijos); “la casa, el hogar” cada vez cuenta con menos espacio, los procesos de comunicación familiar están recomponiéndose y wayuunaiki y español están redefiniendo sus escenarios de uso” (*vid.* Pérez van Leenden 2000: 46).

Referencias bibliográficas

- Adelaar, Willem/Muysken, Pieter, 2004, *The languages of the Andes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Álvarez, José/Dorado, Alicia, 2005, *Derivación de verbos estativos duales en guajiro/wayuu; naiki*, vol. 17, n.º 2: 175-187. Véase, pp. 175, nota n.º 2. Venezuela: Saber, Universidad de Oriente.
- DANE, 1986, *Censo Nacional de Población 1985*. Bogotá: Departamento Nacional de Estadística.
- , 1993, *Censo colombo-venezolano de la etnia wayuu: Resultados Preliminares 1999*. Riohacha: Departamento Nacional de Estadística.
- , 2003, *Censo Binacional de la población Wayuu 2003*. Bogotá: Departamento Nacional de Estadística.
- , 2006, *Colombia: una nación multicultural. Su diversidad étnica*. Bogotá: Censo General de población 2005.
- Domínguez, María Luz/Labarca, Javier/Oquendo, Luis, 2006, «Actitudes lingüísticas de las estudiantes wayuu». Ponencia presentada en el *XXV Encuentro de Docentes e Investigadores de la Lingüística*. Maracaibo: Universidad del Zulia.
- Ethnologue, 2011, *Languages of the world:wayuu*.
- Etxebarria, Maitena, 2004, «Español y euskera en contacto: resultados lingüísticos», *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, vol. 4, n.º 2.
- , 2008, «La comunidad de habla del wayuunaiki, lengua arawak de la Guajira colombobovenezolana», en *Actas del VIII Congreso Internacional de Lingüística General 1-20*. Madrid:UNAM.
- Fasold, Ralf, 1996, *La sociolingüística de la sociedad. Introducción a la sociolingüística*. Madrid: Visor Libros.
- Fishman, Joshua, 1999, *Handbook of language and ethnic identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Fox, Robin, 1972, *Sistemas de parentesco y matrimonio*. Madrid: Alianza Editorial.
- Giles, Howard/Johnson, Patricia, 1987, «Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance», *International Journal of the Sociology of Language* 68, 256-269.
- IGAC, 1986, *La Guajira: aspectos geográficos*. Bogotá: Imprenta IGAC.
- Kowi, Ariruma/Fernández Silva/José Ángel, 2005, «Multiciencias», vol. 10, enero-abril de 2010, núm. 1, 21-28. Punto Fijo: Universidad del Zulia.
- Labov, William, 1972, *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- IGAC, 1986, *La Guajira: aspectos geográficos*. Bogotá: Imprenta IGAC.

- Landaburu, Jon, 1987, *Las denominaciones endógenas y exógenas de los grupos y lenguas indígenas de Colombia*, vol. 2, n.º 1. Bogotá: Glotta.
- Mejía Rodríguez/Paola Isabel, 2011, *Situación sociolingüística del wayuunaiki: en la ranchería de El Pasito*. Maestría thesis. Colombia: Universidad Nacional de Colombia.
- Oliver, José, 1990, «Reflexiones sobre los posibles orígenes del wayuu (guajiro)», *La Guajira: de la memoria al porvenir: Una visión antropológica*. La Guajira: Universidad Nacional de Colombia-FEN.
- Oquendo, Luis, 1996, «El funcionamiento del bilingüismo en la comunidad lingüística indígena guajira», *Clave*, 5: 139-156.
- , 1998, «Diagnóstico de la situación bilingüe de la comunidad lingüística indígena guajira», *Clave* 7: 73-81.
- Payne, David, 1991, «A classification of Maipuran (Arawuakan) Languages based of shared lexical retentions», en *Handbook of Amazonian Languages*, vol. 3. Berlin: Mouton de Gruyter. Desmond, D. & G. Pullum.
- Pérez van Leenden, Francisco, 1996, «Aproximación a las condiciones sociales del Wayuunaiki, lengua indígena de Colombia», en *As lenguas indígenas da Amazonia na ciencia e nas sociedades*. Belem: Museo Goeldi-Universidad de Pará (Brasil).
- , 1998, *Wayuunaiki: estado, sociedad y contacto*. Maracaibo: Universidad de Zulia (Ediluz).
- , 2000a, «Aspectos etno y sociolingüísticos del wayuunaiki», en *Atlas Etnolingüístico de Colombia*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- , 2000b, «Lenguas aborígenes de la Península de La Guajira», en *Colombia: una visión descriptiva*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- , 2003, «Las condiciones de uso de las lenguas de La Guajira», en *XIII Congreso de colombianistas*. Barranquilla: Fundación Universidad del Norte.
- , 2003, «Aproximaciones a la multi e interculturalidad y a la calidad y mediocridad educativa en La Guajira», en *I Congreso Colombia inteligente: Estandares y Estrategias de aula para la formación de lectores competentes*. Fonseca: Uniguajira / CELIKUD / SEEBI.
- Rodríguez, Yolanda, 1994, *Los semihablantes bilingües: habilidad e interacción comunicativas*. Monografía de Grado de Maestría. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- Trillos, María, 2001, *Ayer y hoy del Caribe colombiano en sus lenguas*. Beca de Investigación Cultural Héctor Rojas Herazo, 1998. Bogotá: Observatorio del Caribe colombiano, Ministerio de Cultura.
- Valdés Bernal, Sergio, 1991, *Las lenguas indígenas de América y el español de Cuba*. La Habana: Instituto de literatura y lingüística, tomo I.
- Zimmermann, Klaus, 2004, «La construcción del objeto de la historiografía de la lingüística misionera», en *Missionary Linguistics-Lingüística Misionera: Selected Papers from the First International Conference on Missionary Linguistics*, Zwartjes, Otto/Hovdhaugen, Even (eds.). Oslo, 13-16 march 2003, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 2004, 7-32.
- , 2004, «El español en contacto con otras lenguas», en de Granda, Germán (eds.), *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana* 2-2.

Liburu berriak / Reseñas / Reviews

PETER AUSTIN y JULIA SALLABANK (eds.), *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 578 pp.

Una de las tareas más interesantes que realiza un lingüista de comienzos del siglo XXI es trabajar en la descripción, documentación y revitalización de lenguas que se encuentran en peligro de extinción. Ello implica enfrentar los (pre)juicios que una sociedad mayoritaria tiene frente a una sociedad por lo general minorizada y los que los mismos hablantes tienen respecto a sus propias lenguas, y tratar de convencer a los primeros de que se pierde en todo sentido con la extinción de una lengua y a los segundos de que las lenguas, además de servir como una manera de expresar identidad y cohesión social, son formas únicas de expresar un conocimiento local que, si desaparece, sería prácticamente imposible recuperar.

En este manual se presentan las reflexiones de diferentes investigadores respecto al tema de las lenguas en peligro de extinción, sistemas semióticos gracias a los cuales se ha logrado mucha más comprensión sobre lo que es lenguaje humano en general y el papel que pueden jugar en la caracterización de fenómenos de lenguas en contacto, así como en la comprensión de aspectos culturales y cognitivos del ser humano, y las tipologías lingüísticas.

Desde la introducción, los editores dejan en claro lo que se va a entender por *lenguas en peligro*: «at least half of these [languages spoken across the world] may no longer continue to exist after a few more generations as they are not being learnt by children as first languages. Such languages are said to be ENDANGERED LANGUAGES» (p. 1). En otros términos, el factor clave, más allá de la demografía, es el hecho de que una lengua se transmita o no de una generación a otra. Por esta razón, se trabaja en equipo y contrarreloj, dado el riesgo constante que se vive de un posible desastre natural o un conflicto social, y, de ser posible, en contacto permanente con la comunidad.

El núcleo del manual se divide en cuatro partes: *Endangered Languages*, *Language Documentation*, *Responses* y *Challenges*. La primera parte trata sobre las consecuencias que conlleva la pérdida de lenguas en la desaparición de información sobre ecología, cultura, organización social y en aspectos lingüísticos como el orden de constituyentes, los marcadores evidenciales y los sistemas fonémicos. En la segunda parte se resalta el papel que tiene el lingüista y la comunidad de habla como participantes activos en la creación de textos que, por un lado, tratan de fortalecer una valoración positiva para los propios hablantes de la lengua en peligro como un sistema semiótico que puede cumplir el mismo tipo de funciones con que se emplean las lenguas

mayoritarias; y, por otro, permiten que el entorno académico y diversas instituciones gubernamentales y particulares reconozcan el patrimonio humano que se está perdiendo por causas sociales y/o ambientales. La tercera parte ilustra los esfuerzos que se llevan a cabo para conservar o reducir el impacto de pérdida de lenguas en peligro desde la creación de sistemas de escritura, pasando por el empleo de tecnologías para difundir el uso de lenguas por medios de comunicación, hasta el desarrollo de políticas que oficializan el uso de las mismas en ámbitos jurídicos y gubernamentales. En la última parte se presentan los desafíos que enfrentan las lenguas en peligro frente a políticas de desarrollo económico, el internet y su difusión por los medios de comunicación, así como los retos que han de enfrentar los lingüistas en el desarrollo de habilidades que debe desarrollar para hacer documentación de una lengua en campo, el cual, en algunos casos, es un lugar carente de agua potable y electricidad.

Con relación a la primera parte, se reporta la presencia de siete capítulos: *Language ecology and endangerment*, *Speakers and communities*, *A survey of language endangerment*, *Language contact and change in endangered languages*, *Structural aspects of language endangerment*, *Language and culture* y *Language and society*.

En el primero, Lenore Grenoble presenta una de las subdisciplinas de la lingüística que trabaja en la relación que tiene el uso de las lenguas con el entorno natural y social en que son empleadas: la *ecolingüística* (p. 30-35). Se destaca que la pérdida de lenguas, en algunos casos, sucede con la pérdida de recursos naturales y la extinción de especies de animales y plantas en esos territorios, esto es, por influencia de poner en ejecución modelos que promueven un único orden social, un único modelo económico y una sola forma de concebir la cultura, a menudo ligado con el fomento del monolingüismo, e ignorando la existencia de las relaciones lengua-sociedad-medio ambiente ya existentes, lo cual genera la desaparición de un entorno biológico junto con el cultural.

En el segundo, Colette Grinevald y Michel Bert destacan el papel que tienen los hablantes de las lenguas en peligro y las comunidades de las cuales hacen parte en las tareas de descripción, documentación y revitalización de lenguas. Se presentan tipologías de los hablantes de lenguas en peligro, con base en criterios como, por ejemplo, el grado de competencia lingüística que tienen (esto es, si son hablantes fluidos, semihablantes o hablantes terminales). Es interesante encontrar categorías en este capítulo como *hablantes fantasmas* y *neo-hablantes*, «Ghost Speakers» (p. 51) y «Neo-speakers» (p. 51) respectivamente. La primera categoría resalta un aspecto que pocas veces es tratado en estudios de lenguas en peligro: el autorreconocimiento de los usuarios de una lengua como hablantes de la misma. Podría parecer trivial de no ser que el considerarse como *no hablantes de una lengua* suele ser una estrategia de protección de vida, como ocurría con los hablantes de lenguas indígenas de los llanos orientales de Colombia entre las décadas de 1930 y 1980, los cuales, para evitar ser asesinados por ser considerados como indígenas en un proceso conocido históricamente por los colonos como *guajibiadas*, dejaban de reconocerse como hablantes de guahibo, hitnu, achagua, piapoco, sáliba, piaroa o sikuaní para autodenominarse *usuarios campesinos de dialectos del español* (Ceinos 1992: 417-418). En ocasiones, esa estrategia facilita la extinción de la lengua dado que se autoconsidera que la lengua en peligro que se usa puede representar la muerte de una persona o un grupo humano. La segunda categoría pone de relieve el resultado que se puede obtener de un proceso constante y eficaz de revitalización de una lengua y es el hecho de que una nueva ge-

neración de usuarios de estos sistemas semióticos, quizás con algunas características lingüísticas nuevas y una valoración de la lengua en peligro más positiva que la de sus predecesores, puede surgir y motivar a que, al menos, se postergue por un tiempo adicional la extinción de una lengua.

En el tercer capítulo, David Bradley nos enseña un resumen sobre la situación de las lenguas en peligro en el mundo con un énfasis en la situación en el sudeste asiático y China. Se han hecho frecuentes reportes para registrar cuántas de las lenguas que se hablan en el planeta se encuentran con diferentes grados de peligro de extinción. De ellos se han obtenido diferentes resultados, esto, porque no se han tenido en cuenta criterios estandarizados como, por ejemplo, el hecho de si los hablantes consideran que lo que hablan es una lengua o una variedad dialectal, si la lengua que tiene pocos hablantes en su lugar de origen se habla en otras partes del mundo y el hecho de que fuentes como *Ethnologue*, en la cual se fundamentan algunas clasificaciones, presentan los siguientes problemas: «the nature of the Ethnologue, with its extremely numerous anonymous entry authors and lack of consistency of content and terminology, makes it impossible to extract comparable data from that source» (p. 67). Poniendo como ejemplo los estudios que el autor del capítulo ha llevado a cabo en el sudeste asiático y China, él propone hacer diagnósticos sociológicos del lenguaje con base en cuatro subcategorías: dialectología perceptual (percepciones sobre lo que un grupo humano X considera respecto al hecho de si lo que hablan otros grupos es o no la misma variedad de lengua y, en caso de que no lo sea, si es la misma lengua con alguna leve variación o no), nombres de lenguas (tanto los que otros grupos humanos les asignan a lo que habla un grupo humano X como las formas en que ese grupo autodenomina su lengua), vitalidad (incluyendo las actitudes que tiene un grupo humano X respecto a su lengua y otras que se hablen en su área por otros grupos, así como el grado de fluidez en el uso de una lengua dentro de la comunidad) y base (aspectos como las genealogías, los registros de migraciones e información de tipo sociohistórico se incluyen en esta categoría). Llama la atención la segunda categoría porque es un factor que me recuerda la situación que tuvieron los hablantes de criollo palenquero cuando hice trabajo de campo en 2008 en San Basilio de Palenque, donde me comentaban que, durante mucho tiempo, el nombre que los hispanohablantes del caribe colombiano le daban al criollo era el de *español mal hablado*. Este asunto, sumado al hecho de que eran ofendidos por ser de origen afrodescendiente, fue motivo para que una buena parte de la población de esa región dejara de transmitir a sus hijos esa lengua criolla.

En el cuarto capítulo, Carmel O'Shannessy presenta los tres tipos de resultados que pueden ocurrir en situaciones de lenguas en contacto: el mantenimiento y la coexistencia de las dos lenguas en un mismo grupo social, el reemplazo, en todos los contextos de uso, de una lengua por la otra, y la creación de *pidgins*, lenguas criollas y lenguas mixtas para bilingües. Entre estos últimos, la diferencia reside en que con el criollo se busca establecer nexos de comunicación de los bilingües con los que no lo son, en tanto que las lenguas mixtas surgen para que solo los bilingües se comuniquen entre sí (p. 85). Queda claro que cuando hay coexistencia, la presencia de préstamos de una lengua en la otra es factible y que cuando una lengua reemplaza a otra, lo suele hacer gradualmente, con etapas de interferencia y de obsolescencia en el uso de una lengua, la que es minoritaria. Existen dudas sobre si, además de la diferencia sobre

el contexto de uso para los cuales surgen las lenguas criollas y para los cuales surgen lenguas mixtas, existen otros criterios para distinguir entre estos dos tipos de lenguas. Desafortunadamente, en este capítulo no se brinda más información al respecto.

En el quinto capítulo, Naomi Palosaari y Lyle Campbell presenta cómo el estudio de las lenguas que se encuentran en peligro de extinción contribuye a los estudios tipológicos y a la teoría lingüística en general, y las consecuencias estructurales del proceso de desaparición de una lengua, en particular, los cambios fonológicos, morfológicos y sintácticos que pueden ocurrir en una lengua en peligro de extinción. Desde contrastes dobles de duración vocálica en saami hasta el orden OVS (Objeto-Verbo-Sujeto) encontrado en hixkaryana y la presencia de clasificadores genitivos en nivaclé (pp. 107-108), aspectos que han tenido que reformular los universales lingüísticos, dado que son características poco frecuentes de encontrar en las lenguas del mundo, se convierten en elementos para apoyar la urgente documentación de estos sistemas semióticos humanos antes de que desaparezcan. Con relación a los cambios lingüísticos, se observa que las lenguas en peligro de extinción tienden hacia una simplificación de los sistemas sonoros, con morfología más analítica, producida sin muchas variaciones estilísticas ni complejidad sintáctica.

En el sexto capítulo, Lev Michael presenta a la relación de la cultura con la lengua como un factor que se ve seriamente afectado en los procesos de desaparición de las lenguas. Aboga por la necesidad de que se lleve a cabo una recolección de datos que no solo se limite a registros de palabras, sino a textos que se puedan transmitir de generación a generación con bastante fidelidad por medios audiovisuales, motivando a que se lleven a cabo esfuerzos significativos de la Documentación Lingüística. Considera que en la extinción de una lengua no solo desaparecen saberes, sino también maneras de actuar colectivamente en un entorno particular, estrategias de comunicación, modos particulares de definir el lenguaje y de expresar, de maneras icónicas, indexicas y simbólicas, los diferentes fenómenos políticos, musicales, culinarios, religiosos, médicos y económicos de un grupo humano particular.

En el séptimo capítulo, Bernard Spolsky da cuenta de elementos de la relación lengua-sociedad que influyen el proceso de desaparición de las lenguas. Términos como la vitalidad (p. 142), la política lingüística (p. 148) o las creencias e ideologías asociadas al uso de las lenguas (p. 154) son tratados en detalle en esta etapa final de la primera parte del libro. Pone de relieve que, dependiendo de las situaciones de políticas lingüísticas existentes en diferentes lugares del mundo, se han conocido casos de acciones que se han emprendido para que, cuando hay dos o más lenguas que se hablan en un mismo territorio, se trate de incentivar a que se pueda mantener el uso de éstas sin prohibiciones legales ni estigmatizaciones sociales, como ocurre en Quebec, Canadá, o casos donde, como herencia del colonialismo, se ha decidido por mantener el uso de lenguas de los antiguos gobernantes como el inglés o el francés en detrimento de las lenguas nativas, que es la situación de muchos países africanos desde sus procesos de independencia en la década de 1960.

Con relación a la segunda parte, se reporta la presencia de cinco capítulos: *Language documentation*, *Speakers and Language Documentation*, *Data and Language Documentation*, *Archiving and Language Documentation* y *Digital archiving*.

En el octavo capítulo, Anthony Woodbury presenta la definición de Documentación Lingüística, que es la siguiente: «Language documentation is the creation, anno-

tation, preservation and dissemination of transparent records of a language» (p. 159). Los registros son orales, audiovisuales y escritos, los cuales deben tener anotaciones contextuales (por ejemplo, fecha, hora y lugar de grabación, nombre, edad y género del hablante, etc.) que brinden información sobre el evento comunicativo obtenido denominadas *metadatos* (p. 160). Tales registros son organizados en corpus, grupos de datos ordenados para que se puedan emplear por lingüistas, comunidades y profesionales interesados en el diseño de enseñanza de lenguas y materiales educativos. Se resalta en este capítulo la necesidad de que los esfuerzos que se emplean en documentación lingüística para crear bases de datos sean compartidos entre los lingüistas y las comunidades con las cuales se encuentran.

En el noveno capítulo, Lise Dobrin y Josh Berson presentan una reflexión sobre el papel que juegan los hablantes dentro de la Documentación Lingüística. Es de resaltar que con el reciente auge de estudios de lenguas en peligro, esta disciplina, que en el capítulo anterior se nos afirmaba que tenía una historia amplia enriquecida en los últimos 80 años con conocimientos de la antropología, la lingüística, la filología y la sociología (pp. 159-160), le ha permitido a los hablantes ser no solo consultantes sobre “cómo se hace referencia a determinado objeto en su lengua”, sino personas que tienen la capacidad de decidir sobre el destino de lo que se graba, que colaboran recopilando información de interés lingüístico y social, pero también apoyando en su difusión y revitalización, por lo que se aboga por que, por ejemplo, si se estudiara el criollo palenquero, no solo se recopilarán listados de palabras y oraciones, sino también, y aún más importante para la comunidad, información de interés nacional acerca del Festival de Tambores, evento propio de los meses de octubre en el palenque de San Basilio (Bolívar, Colombia), con el apoyo de los mismos usuarios de esta lengua de superestrato léxico del español hablada por cientos de hablantes.

En el décimo capítulo, Jeff Good presenta el papel que cumplen los datos y los metadatos en la Documentación Lingüística. Recalca que ya no basta con la transcripción del fenómeno lingüístico, sino que se debe brindar información contextual sobre las grabaciones lo suficientemente sistemática para permitir futuros procesos de archivado. Sostiene que, prácticamente, ningún registro, sea sonoro, escrito o audiovisual, no es puramente objetivo porque es selectivo, discreto, respuesta de una voluntad humana particular sobre la cual se constituyen patrones, tal como se afirma a continuación: «one should not be complacent and assume that the “rawness” of this data implies that it represents a purely objective rendering of a given communicative event. All recording involves selection: what to record, when to record, how to record, etc. And these selections, made by a person, not a machine, can shape the recording tremendously, not only influencing the perceived quality of the recording but also emphasizing and deemphasizing features of the recorded event and the language in possibly significant ways» (p. 214).

En el undécimo capítulo, Lisa Conathan explica la pertinencia de elaborar archivos en Documentación Lingüística. En el diseño de estas colecciones de información siempre va haber desafíos, desde la selección de criterios de organización de los datos hasta la toma de decisiones éticas en cuanto al reconocimiento de derechos culturales e intelectuales. Estos archivos serán la base sobre la cual se diseñarán los materiales a ser empleados en procesos de revitalización de una lengua por parte de las comunidades, lingüistas y profesionales, o pueden ser los últimos, y a veces únicos, vestigios

de la existencia de un sistema lingüístico que un grupo humano usó en un lugar y tiempo concretos. Una de las mayores dificultades con que se enfrentan los archivos tiene que ver con su preservación (p. 249-250). Esto, porque los registros análogos de datos (textos impresos, grabaciones de cinta de carrete abierto, discos de acetato de polivinilo, etc.) son constantemente susceptibles al deterioro ambiental por factores como la humedad, la temperatura y la iluminación; y los registros digitales de datos (por ejemplo, discos compactos y unidades magnéticas portátiles) son vulnerables a la inaccesibilidad e incompatibilidad ante la constante actualización de los programas en que se suelen abrir, editar y reproducir.

Sobre este último tópico, David Nathan, en el decimosegundo capítulo, resalta el papel de los archivos digitales en la Documentación Lingüística. Sus ventajas residen en la capacidad de ser portátiles, copiables y difundibles; a tal punto de que se le pueden enseñar registros audiovisuales en formato digital a un colegio con estudiantes que aprenden una lengua en peligro en un entorno rural y, a la vez, a una comunidad de lingüistas y profesores de etnomatemáticas en una universidad que está a miles de kilómetros de distancia. Existen diferentes iniciativas de alcance internacional como el proyecto *Dokumentation Bedrohter Sprachen Archive* (DoBeS) del Instituto Max Planck de Nimega (Holanda), el Archivo de Lenguas Indígenas de América Latina/*Archive of the Indigenous Languages of Latin America* (AILLA) en la Universidad de Texas o el Programa de Documentación de Lenguas en Peligro de Extinción/*Endangered Languages Documentation Programme* (ELDP) de la Universidad de Londres, en las cuales se proponen estándares de rotulación de archivos digitales, archivado y portabilidad de los registros digitales. Llama la atención el énfasis que se hace en la preservación de los datos por medio de los archivos. La pregunta que queda tras leer el capítulo es sobre cuál es el papel que los hablantes ejercen sobre la accesibilidad a sus propios registros. Se habla bastante de los derechos de propiedad de los archivos, incluyendo la posibilidad de emplear la licencia *creative commons* para permitir que el lingüista o el fondo archivístico en el que se han depositado los datos comparta cierta cantidad de información con fines académicos, pero no se afirma nada sobre si, por ejemplo, los hablantes, desde la misma elaboración del archivo, pueden participar en la toma de decisiones sobre qué de todo lo que se ha grabado o transcrito se puede compartir con sus coterráneos y con los miembros de los fondos archivísticos.

Con relación a la tercera parte, se reporta la presencia de seis capítulos: «Language policy for endangered languages», «Revitalization of endangered languages», «Orthography development», «Lexicography in endangered language communities», «Language curriculum design and evaluation for endangered languages» y «The role of information technology in supporting minority and endangered languages».

En el capítulo decimotercero, Julia Sallabank expone un resumen histórico sobre la transformación de las políticas y planificaciones lingüísticas, que originalmente instituían y fomentaban un monolingüismo de lenguas de los conquistadores en las antiguas colonias, como de hecho ha ocurrido con el español en gran parte de América y con el inglés, el francés y el portugués en África, en mecanismos legales e institucionales gubernamentales para promover el uso de más de una lengua sin restricciones jurídicas o contextuales y procurando que se revierta el valor negativo del empleo de una lengua en peligro por parte de quienes la usan y de quienes no la hablan. Tal cambio pasa por el reconocimiento de los derechos lingüísticos como derechos hu-

manos y de un replanteamiento de considerar a los grupos humanos que piensan, hablan y actúan distinto como una ocasión para enriquecer y progresar como sociedad. Respecto al papel del lingüista, Sallabank deja claro que debe ser activo, abogando, de ser posible, que no se pierda el uso de la lengua en peligro en los diferentes ámbitos de la cotidianidad vivida en el grupo humano que la habla: «I [Julia Sallabank] would argue that the same is true for linguists: to remain “neutral” in a situation of language endangerment is tantamount to condoning language loss. The need for linguists to engage with language policy is an essential element of social responsibility in research» (p. 290. Lo añadido en paréntesis cuadrados es mío).

Leanne Hinton, en el capítulo decimocuarto, expone una reflexión sobre los procesos de revitalización lingüística. Se considera que no hay lenguas muertas, sino *durmientes* (p. 305), esto es, lenguas que, aunque de ellas no queda hablante vivo alguno, gracias a su documentación, pueden volver a ser reutilizadas por individuos y, posteriormente, por grupos humanos. Tal es el caso del hebreo en Israel, en el que, gracias a sus registros escritos históricos y un esfuerzo constante llevado a cabo por filólogos, lingüistas, políticos y la ciudadanía en general, se vuelve a hacer uso social de una lengua que se había dejado de hablar durante siglos. Se considera que la mayoría de los esfuerzos que se llevan a cabo para que las lenguas en peligro se sigan hablando son de *conservación o mantenimiento*, no de revitalización, reservando este término a procesos por los cuales las lenguas durmientes vuelven a ser usadas constantemente. En Bogotá, Colombia, se brindan cátedras de lengua muisca, la cual se ha dejado de hablar durante tres siglos y de la cual se había logrado documentar en gramáticas, diccionarios y catecismos, como un primer paso de un posible caso de revitalización que se podría dar en este país (Montes y Gómez 2013); aunque persiste la duda sobre si realmente la lengua *revitalizada* es, en criterios lingüísticos, un sistema lingüístico con fonología, morfología, sintaxis, semántica y pragmática significativamente similares a ese sistema que se usó antes o es otra lengua creada con algunos elementos de base conservados por registros históricos y bastantes innovaciones.

En el capítulo decimoquinto, Friederike Lüpke presenta el papel que desempeña la creación de ortografías en el proceso de preservación del uso de una lengua en peligro. Se resalta que los hablantes pueden participar activamente de esta etapa de la planeación lingüística colaborando a decidir sobre si consideran mejor para sus necesidades sociales emplear un silabario, un sistema de ideogramas o pictogramas o un alfabeto. Si eligen este último, se puede decidir entre si su base es estrictamente fonémica o no y si, en caso de poseer africadas u oclusivas prenasalizadas en su inventario fonológico, las van a representar con uno o dos grafos. A menudo, existe la dificultad de que, en una misma lengua, un grupo particular de sus hablantes emplea un sistema de escritura con base en sus creencias religiosas o su ideología política y los demás emplean otro, como ocurre con los serbios y los croatas. Para un lingüista, este tipo de desafíos suelen aparecer en lenguas en peligro, dada la coexistencia de estos investigadores con grupos pequeños divididos por la presencia de misioneros o personal de secciones de responsabilidad social de las multinacionales. Con relación a aspectos lingüísticos que son complejos de ser adaptados a sistemas de escritura, independiente de si se está ante un sistema de pictogramas o un alfabeto, el lingüista tiene que enfrentarse con la posibilidad o no de otorgar una posible notación para propiedades prosódicas como el acento o el tono, las cuales son continuas en su producción

y su registro acústico en oscilogramas y espectrogramas, y no siempre pueden hacerse corresponder con lo que los hablantes oyen, como ocurre con la notación tonal de la lengua dschang en Camerún (p. 332).

En el capítulo decimosexto, Ulrike Mosel resalta la necesidad de crear diccionarios como parte importante de las estrategias de mantenimiento de una lengua en peligro de extinción. Para el profesor Mosel, los hablantes pueden colaborar en la toma de decisiones respecto a la selección de la variedad de lengua y la terminología que se desea incorporar en cada uno de los campos semánticos de la base de datos sobre la cual surgirán los vocabularios que se pueden emplear en el sistema etnoeducativo local. Se asume que la experiencia de conformar un diccionario no es un esfuerzo individual del investigador, sino que debe ser una experiencia colectiva (p. 352), de constantes encuentros y talleres. Eso es positivo, porque permite que aspectos culturales enriquezcan la creación de estos cuerpos de información, generando un producto que sea de utilidad tanto para la comunidad hablante de la lengua en peligro como para la asociación de docentes, lingüistas y demás profesionales que intervienen en el proceso. Se propone que no se produzca un único diccionario, sino una colección de pequeños diccionarios, que traten campos semánticos concretos para aprovechar en campos particulares del saber, por ejemplo, se propone un documento dedicado a entradas léxicas relacionadas con el campo semántico 'animal', en el cual se abordará todo lo que esté asociado con especies animales del lugar, tanto aves y reptiles como peces y mamíferos.

Serafin Coronel-Molina y Teresa McCarty, en el capítulo decimoséptimo, proponen brindar el diseño de modelos de enseñanza educativa en lenguas en peligro con base en políticas y desarrollos en planeación lingüística que permitan que esos contenidos que se enseñen en la escuela se puedan usar en la cotidianidad, de tal manera que los estudiantes sientan que, aunque hablan una lengua en peligro, eso no debe constituir un obstáculo para progresar en la sociedad en que se encuentren inmersos. Por ello, los modelos de enseñanza en los cuales hacen más énfasis son de tipo comunicativo y basado en tareas, los cuales fomentan el uso permanente de las lenguas en peligro entre profesores y estudiantes dentro del aula y promueve que, para resolver ciertos desafíos académicos con los padres de familia, también se haga uso de la lengua en peligro. Esto es positivo si hay continuidad en los estudios universitarios y en el ámbito laboral. En el capítulo citan el caso de las variedades principales del quechua en Perú (pp. 364-368), que, debido a la ruptura existente entre estudios de secundaria con los estudios profesionales, contexto de formación académica en el cual se les obliga a usar solo español e inglés como lenguas de aprendizaje, se había asumido gradualmente que se debía dejar de transmitir la lengua indígena a las futuras generaciones para encontrar mejores opciones de progreso social. Sin embargo, con el desarrollo de las redes sociales y la computación en general, se ha abierto una opción complementaria de seguirse educando en quechua y de preservar su uso, esto, por el desarrollo de programas con interfaz en esa lengua. Lo que falta por evaluarse es la eficacia de estos procesos, pero eso solo se puede llevar a cabo en un mediano plazo.

En el capítulo decimooctavo, Gary Holton presenta los diferentes desarrollos de las tecnologías de la información que se pueden aprovechar en el fomento del uso y el conocimiento sobre las lenguas en peligro. En cuanto a herramientas de diseño de diccionarios, programas como *Lexique Pro*, del Instituto Lingüístico de Verano,

o *Kirrkirr*, de la Universidad de Stanford, que permiten generar entradas léxicas con ilustraciones y registros sonoros de pronunciación, pueden contribuir a desarrollar bases de datos léxicos de significativa utilidad para lingüistas y profesionales dedicados a la educación. Gracias a desarrollos disponibles en teléfonos móviles como los mensajes de texto y el acceso a videollamadas, el investigador podría tener contactos permanentes con sus colaboradores por un periodo de tiempo más extendido del presencial. Se pueden crear *podcasts*, registros sonoros o de video de acceso restringido, los cuales sirven de punto de diálogo y corrección de propuestas del investigador por parte de sus colaboradores o de, incluso, de interacción entre unos colaboradores y otros. Gracias a plataformas de enseñanza a distancia como Blackboard o Moodle, se pueden establecer interacciones permanentes entre profesores y estudiantes, así como entre compañeros de estudio. Es claro que todos estos desarrollos se pueden implementar para grupos hablantes de lenguas en peligro solo si se dispone de acceso a computadores o teléfonos móviles en el territorio donde ellos viven.

Con relación a la última parte, se reporta la presencia de cuatro capítulos: «Endangered languages and economic development», «Researcher training and capacity development in language documentation» y «Planning a language-documentation project».

En el capítulo decimonoveno, Wayne Harbert informa sobre la influencia de factores económicos como el desarrollo de empresas de industria y comercio, el grado de formación académica de la población o las necesidades de servicios públicos satisfechas en la toma de decisiones sobre política y planeación lingüísticas para grupos humanos hablantes de lenguas en peligro de extinción. Se nos reporta que esfuerzos como el de pagar por hablar estas lenguas no han sido tan eficaces en el mantenimiento del uso de las mismas como el hecho de emplearlas para brindar información turística a los visitantes, fomentar publicidad y difusión de noticias en la prensa y las emisoras de radio y televisión locales, y hacer modelos de educación formales e industrias con ellas. Los esfuerzos de normalización de uso de las lenguas en peligro en su lugar podrían ser de significativa importancia para el mantenimiento de estas últimas. Por ejemplo, si en las fábricas donde trabajan los hablantes de lenguas minoritarias se propone el uso de una variedad que sirva de vehículo común entre sus variedades, que se pueda usar para escribir y que se emplee en la documentación interna y los avisos de advertencia de estos lugares, es probable que se prolongue su transmisión a la próxima generación, dado que estas circunstancias motivan a que los hablantes dejen de considerar que la lengua que se encuentra en peligro de extinción es un obstáculo para el desarrollo económico local.

Anthony Jukes, en el vigésimo capítulo, proporciona una reflexión sobre las capacidades que debe tener el investigador a la hora de efectuar tareas de Documentación Lingüística, así como su entrenamiento. Deja claro que no basta con describir la lengua en peligro, se debe tratar de crear productos que tengan valoración social como registros de eventos que se puedan difundir para atraer atención nacional (por ejemplo, algún ritual que se desee hacer visible de manera pública o algún festival de música tradicional) o documentos que serán de base para el inicio de procesos de planeación lingüística como diccionarios, colecciones de videos sobre aspectos culturales del grupo humano hablante de lenguas en peligro o canciones. El entrenamiento comienza con grupos pequeños de investigadores, pero gradualmente va involucrando

hablantes de lenguas en peligro en aras de establecer relaciones de apropiación social del conocimiento y de fomentar procesos de mantenimiento del uso de estas lenguas en sus contextos locales. Como tal, el entrenamiento debe ser constante, con ciclos de dos semanas, y con énfasis en talleres de manejos constantes de instrumentos como grabadoras y computadores. Para ello, se puede obtener apoyo de iniciativas como DoBes o ELDP. Pienso que, aunque no se menciona en el capítulo, una de las más habilidades que debe desarrollar el investigador con la comunidad hablante de lenguas en peligro es la de mantener la disposición al diálogo y la capacidad de conciliar diferencias que pueda tener con sus colaboradores. El no hacerlo suele traer por consecuencia el aislamiento social o la violencia.

En el capítulo vigesimoprimer, Máiréad Moriarty presenta un resumen del funcionamiento de la difusión de programación de televisión, radio e internet en lenguas minoritarias, presentando casos europeos como el catalán, el euskera, el gaélico y el irlandés y americanos como el chiricahua, los cuales han permitido una resensibilización de la sociedad monolingüe en lengua mayoritaria respecto al trato de aquellos que no son como ellos y ha hecho que aquellos que hablen las lenguas sientan que pueden aportar al desarrollo sociocultural de los países en que se encuentran sin tener que perder su identidad lingüística. Estas labores requieren de tiempo, voluntad política y cooperación de los grupos hablantes de lenguas en peligro que estén dispuestos a asumir tan valiente labor, por lo que es necesario que haga parte de la planeación lingüística. Es un fenómeno emergente, sobre el cual se requiere realizar estudios sobre su eficacia, tal como se afirma a continuación: «In order to fully establish the role of these media in the future survival and maintenance of such languages, there is need for further research which examines how these new roles for endangered languages may change language practices, and how they can be incorporated into language planning, policy and revitalization initiatives» (p. 458).

En el último capítulo, Claire Bowerne ofrece unas recomendaciones que pueden ser de significativa utilidad para lingüistas interesados en llevar a cabo proyectos de Documentación Lingüística. El balance entre las habilidades del lingüista, las necesidades de él y sus colaboradores y los recursos económicos, políticos, temporales y tecnológicos disponibles es el desafío principal que se debe tener presente. El diálogo es fundamental, el compromiso social es ineludible, la arrogancia y la impaciencia son propiedades que deben estar alejadas de la labor y tener sentido de pertenencia por lo que se hace lo es todo. Se recalca que, aunque se puede tener un diseño organizado de qué hacer y cuando ejecutarlo en la documentación de una lengua en peligro, todo puede variar. Se invita a que el lingüista lo asuma como parte significativa de su vida y no solo como la tarea que si viene a realizar por un breve momento del tiempo: «Language documentation and revitalization, particularly when it concerns highly endangered languages, is an emotional adventure for those involved in it. For most of the project team, it is not just a job» (p. 480).

En líneas generales, el manual presenta buenas iniciativas como la de emplear los recursos tecnológicos como una estrategia para mantener en uso una lengua en peligro de extinción. Por lo que se ha leído, discusiones terminológicas como la de referirse a esta situación como mantenimiento (decimocuarto capítulo) o revitalización (último capítulo) se mantienen; la Documentación Lingüística, como disciplina, se ha estado fortaleciendo y ahora se requiere que sus resultados en asociación con la

planeación lingüística para lenguas en peligro sean evaluadas para su constante proceso de mejoría.

Referencias

- Ceinos, Pedro, 1992, *Abya-Yala: escenas de una historia india de América*, Miraguano ediciones, Madrid.
- Montes, María y Gómez, Diego, 2013, *Cátedra Pensamiento Colombiano 2013-II: Lengua y cultura muisca*, en: <http://www.humanas.unal.edu.co/catedramuisca/>, Bogotá.

BERNHARD HURCH (ed.), *Seberino Bernardo de Quirós, Arte y Vocabulario del Idioma Huasteco (1711), Lingüística Misionera 3*, Iberoamericana-Vervuert, Madrid, 2013, 256 pp.

En la lingüística actual, a la par de las descripciones y documentaciones de lenguas en peligro de extinción, se están produciendo versiones editadas de documentos publicados siglos atrás, como vocabularios, gramáticas, catecismos, ortografías, diarios de campo o confesionarios, sobre lenguas que son poco conocidas por los investigadores. Con todos estos textos se pueden proporcionar aportes de datos para poder llevar a cabo actualizaciones constantes sobre, por ejemplo, reconstrucciones de protolenguas, clasificaciones tipológicas o aspectos teóricos sobre el lenguaje.

En este libro, el profesor Bernhard Hurch (Universidad de Graz, Austria), nos proporciona una versión editada de un manuscrito de significativa importancia en el estudio de las lenguas mayas, en particular, el huasteco, hablado en México. Tal documento escrito fue publicado en el siglo XVIII por Seberino Bernardo de Quirós y pocas personas conocían de su existencia hasta ahora.

El documento se divide en dos secciones: «Introducción» y «Textos». La primera parte trata de responder preguntas acerca de cómo el texto encontrado era el original, qué se sabe del autor, cómo entender parte de la notación usada para representar los sonidos del huasteco en ese entonces y cómo se puede relacionar este documento de Seberino de Quirós con obras posteriores como la de Tapia (1767). En la segunda parte, se presenta el *Arte* con dos tipos de textos (transcripción en la notación original y adaptación al sistema ortográfico actual) y el *Vocabulario* con comentarios sobre sus entradas léxicas comparadas con las de obras como Suárez (1995) o Martínez (2008).

Con relación a la primera sección, de 44 páginas, el profesor Hurch destaca de manera significativa algunas de las dificultades que se encontraron en el proceso de edición del *Arte* y *Vocabulario*, desde encontrar información sobre el autor, «Sobre el autor del manuscrito, Seberino Bernardo de Quirós, no se ha podido averiguar nada, ni siquiera el más mínimo dato anagráfico» (p. 15), pasando por reconstruir la historia de los lugares y propietarios que tuvo el documento original antes de haber sido encontrado en Alemania, hasta identificar correspondencias de fonemas y

fonos del huasteco con grafemas: «El camino para la escritura del huasteco pasa necesariamente por el español. Sin embargo, la ortografía de las así llamadas lenguas de cultura como el español no estaban aún normalizadas a principios del siglo XVIII y era, por tanto, inconsistente en muchos detalles» (p. 29). Es en aspectos como el último en donde se reconoce un notable mérito de editor en cuanto a que propone una combinación armónica entre conservar fidelidad con la ortografía del texto original y hacer más legibles los registros de los manuscritos para que puedan ser mejor comprendidos por los lectores de comienzos del siglo XXI: «La modernización de la ortografía se ha llevado a cabo únicamente en la parte del texto y no en la del diccionario, y eso solo en la versión en español [...] Los ejemplos del huasteco no se han modernizado [...] porque un aspecto fundamental de la edición reside en reproducir la variante más antigua del huasteco en su forma divergente respecto de su estado actual» (p. 34).

En la segunda sección, de 212 páginas, se conforma de los dos documentos del manuscrito de Seberino de Quirós que han sido editados por el profesor Hurch: el *Arte* (cuyo título original es *Arte del idioma guasteco*) y el *Vocabulario* (*Bocabulario del ydioma guasteco*). Junto con ellos, y precediéndolos, se encuentran las *Aprobaciones* (*Aprobaciones*) y la *Dedicatoria* (*Dedication*). Se han impreso en el libro todas las páginas de los textos originales. A cada una de estas, le sigue la correspondiente transcripción y la adaptación del texto en ortografía del español actual para los apartados escritos totalmente en esta lengua.

La *Dedicatoria*, de 8 páginas, está dirigida exclusivamente a «Vuestra Señoría» (p. 47), acompañada de menciones de índole bíblica, como el caso del intento de sacrificio de Isaac, hijo de Abraham, por parte de su padre o la referencia a Jesús como el Buen Pastor como textos inspiradores de la obra. Se puede identificar variabilidad en el uso de los grafemas <s> y <z> como representámente del fonema /θ/ del español por parte de Seberino de Quirós, lo cual está presente en palabras como *forrosa* (p. 47) o *ignoransias* (p. 49), pero también en *resplandez* (p. 47). Al comparar el texto original con las transcripciones y la adaptación ortográfica de este apartado, encuentro un par de pequeños errores de digitación en las páginas 48 y 49, dado que, por una parte, el texto original afirma que el precursor es «*baptista*» y la transcripción del mismo fue «*pabtista*», y, por otra, en la adaptación colocaron el cierre de paréntesis pero no la apertura en donde dice «veo que como allá el precursor Bautista» (p. 49), elemento gráfico que sí aparece tanto en el texto original como en su transcripción.

Las *Aprobaciones*, de 12 páginas, consisten de constancias emitidas por dos personas que conocen el huasteco informando que no encuentran objeción alguna a la publicación del *Vocabulario*, el *Arte*, el *Catecismo*, el *Confesionario* y el *Manual*: Fray Ignacio López de Mendoza, en representación de la institución religiosa local, y quien fue el primero en brindar un aval favorable al manuscrito, y Don Francisco Martínez de Loasa (aunque alcanzo a reconocer un posible *Loaysa* en la página 64) Flórez, como miembro de la sociedad civil. Respecto a estos tres últimos documentos, el profesor Hurch informa que no se encontraron con el manuscrito, por lo que «se puede concluir que se han perdido irremediamente» (p. 57). Es en estos aspectos en donde la necesidad de que no existan copias de un documento de una lengua puede afectar de manera significativa el llevar a cabo

tareas de índole lingüístico como lo es, por ejemplo, conocer un poco más del léxico que los hablantes de una lengua emplearon durante una época para referirse a campos semánticos particulares o reconstruir con cierto grado de confiabilidad un estado antiguo de un sistema sonoro o su morfología, por lo que estas pérdidas pueden ser consideradas como daños irremediabiles en la búsqueda de un mayor conocimiento sobre lenguas que, como el huasteco, suelen ser poco documentadas.

El *Arte*, de 74 páginas, se caracteriza por presentar, ante todo, morfología del huasteco, principalmente a nivel nominal y verbal. Seberino de Quirós hace constantes traducciones del huasteco al español, por ejemplo: «asi el futuro imperfecto como el perfecto se conjugan como el futuro imperfecto de indicativo usando de las particulas *cu*, en la primera persona *ca*, en la segunda, en la terecera *quin* i *jajaa* en las personas de plural» (p. 93). Sin embargo, en algunas ocasiones, las traducciones de los morfemas huastecos se hicieron al latín: «los adverbios mas usados son en lugar de *non ib*; en lugar de *ci*, *oni*, en lugar de *cū*, *nutiani*, en lugar de *quan bis aba*, en lugar de *satis lejatis*, en lugar de *beraciter*» (p. 117).

Con relación a los aspectos sintácticos, Seberino de Quirós solo hace mención de variaciones en la voz entre activa y pasiva, siendo estas últimas posibles en contextos muy restringidos (p. 113), la existencia de marcas que permiten la construcción de cláusulas subordinadas sustantivas (p. 129) y reglas de estructuración de una oración simple con complemento adverbial, un sujeto y un objeto (p. 137). Desafortunadamente, no se nos informa sobre cómo se expresan oraciones simples con objeto indirecto u oraciones compuestas coordinadas.

Existe una paradoja en este particular documento del manuscrito. Por una parte, se informa que se ha pretendido seguir con la mayor fidelidad posible la transcripción de cada ítem léxico del huasteco con fidelidad a como lo escuchaba, «procurando siempre pronunsiar como pide el language porque la mayor dificultad esta en la pronunsiacion y en saberla escribir]escrebir[ques en donde se ha de aplicar mayor cuydado» (pp. 137, 139). Por otra, desafortunadamente, no se nos informa sobre qué grafema representa a qué sonido del huasteco o sobre si algún símbolo gráfico de los empleados por Seberino de Quirós representa a un sonido particular del huasteco que no es equivalente a ninguno del español o el latín. Sin esta información, existen dificultades sobre cómo saber si lo documentado está transcrito con significativa consistencia o no.

De hecho, al no tener ninguna notación sobre el acento o el tono del huasteco, porque ni siquiera se marcaba en la escritura del español de comienzos del siglo XVIII, no se puede establecer si ha habido algún cambio en el empleo de estas propiedades prosódicas en esta lengua si llegan a compararse estos registros con estudios desarrollados posteriormente, como Edmonson (1988). Tampoco si estos elementos pueden (o pudieron) influir en fenómenos gramaticales como, por ejemplo, la derivación de sustantivos a partir de verbos por medio de una sustitución de perfiles tonales, fenómeno documentado en la lengua hup (Epps 2008: 97).

El *Vocabulario*, de 118 páginas, se caracteriza por recopilar un conjunto de más de 2000 entradas léxicas, de las cuales, como informa el profesor Hurch (p. 28), cerca de un 20% de lo escrito por Quirós no aparece en ningún otro texto, ni siquiera en los registros de Tapia (1767), lo cual lo hace significativamente importante

como documento que registra una parte de la historia de una lengua que, de otra manera, no se hubiese podido conocer.

Para cada entrada léxica en huasteco existe su traducción al español. Sin embargo, por la disposición de los términos, siguiendo la tendencia de Nebrija (1516) reflejada en diferentes colecciones de listados de palabras recogidos por misioneros entre los siglos XVI y XVIII, el Vocabulario es escrito en el sentido de un diccionario español-huasteco, esto es, que primero se menciona el término en español seguido de su equivalente en huasteco y todo se establece según el orden alfabético de la lengua de la familia Romance, no de la lengua de la familia Maya. Por ejemplo: «flor: huis» (p. 189), «majadero: co idmal» (p. 203), «regar: pujal» (p. 225). Se puede comparar con el vocabulario de la lengua achagua de los llanos orientales colombianos recolectado en 1762 por Alonso de Neira y Juan Ribero, transcrito en Gómez y Torres (2012), el cual sigue el mismo patrón: «caerse: nucaba» (Gómez y Torres 2012: 34), «yr pasando por algun lugar: nubesonau» (Gómez y Torres 2012: 35) y «preguntar: nusatau» (Gómez y Torres 2012: 36).

En el Vocabulario, a diferencia del Arte, Seberino de Quirós sí menciona algunas de las particularidades de la pronunciación que ha encontrado durante el registro de las entradas léxicas en el huasteco, como se ilustra a continuación: «la dicsion que acaba con h y x se pronunzia juntando los dientes de ariba con los de abajo y en medio la lengua V.G. tunixh» (p. 247).

Si bien se entiende la importancia que puede tener del Vocabulario para que, al compararlo con documentos posteriores, se puedan identificar posibles aunque no siempre confiables patrones de cambios fónicos llevados a cabo en los últimos trescientos años, como de hecho lo propone el profesor Hurch (p. 28), también puede ser de ayuda para identificar posibles cambios morfológicos o semánticos que le hayan ocurrido a algunas entradas léxicas de las cuales se pueda tener cierta confiabilidad en su transcripción y no hayan variado en su pronunciación.

Ojalá este tipo de iniciativas de transcribir y editar más documentos antiguos, gracias a las cuales se ha podido producir el manuscrito editado por el profesor Hurch, se mantenga. A menudo, estos documentos antiguos resultan ser lo único que se ha podido documentar de una lengua que no se habla en la actualidad y pueden ser de suma relevancia para aclarar dudas existentes sobre estudios de reconstrucción que se estén llevando a cabo con lenguas de la misma familia de las cuales también existen registros escritos y aún se hablan.

Referencias

- Edmonson, Barbara, 1988, *A descriptive grammar of Huastec (Potosino dialect)*, tesis de doctorado, Tulane University, Nueva Orleans.
- Epps, Patience, 2008, *A Grammar of Hup*, Walter de Gruyter, Berlín.
- Gómez, Diego y Torres, Jennifer, 2012, *Transcripción de: Alonso de Neira y Juan Ribero, Arte y Vocabulario de la Lengua Achagua (1762) [Manuscrito 2910 BPRM], Proyecto "Colección Mutis, conjunto de documentos lingüísticos americanos del Palacio Real de Madrid"*, en: http://coleccionmutis.cubun.org/Manuscrito_2910_BPRM/Portada, Instituto Colombiano de Antropología e Historia (ICANH), Bogotá.

- Martínez, Epifanio, 2008, *An Tenec Cau. La Lengua Huasteca. Diccionario y Vocabulario*, Ediciones Café Cultura, Tampico/Jerez.
- Nebrija, Antonio de, 1516, *Vocabulario de romance en latin hecho por el doctissimo maestro___, nuevamente corregido & augmentado; mas de diez mill vocablos de los que antes solia tener*, Johannes Varela, Sevilla.
- Suárez, Rosalio [Padre Rosalio], 1995, *Vocabulario huasteco español* (dactiloscrito, s.l.), en: <http://ling.uni-graz.at/huastec/>, Graz.
- Tapia, Carlos de, 1767, *Noticia de la lengua huasteca... Con cathecismo y doctrina christiana*, Bibliotheca Mexicana, México.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabrigae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. (Índice inverso de Gerardo Markuleta), 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974*. 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de "Charlemagne"*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- xxii. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- xxiii. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- xxiv. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- xxv. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- xxvi. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- xxvii. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- xxviii. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- xxix. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- xxx. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- xxxi. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de "Biotz-begietan"*, 1993. 18 €.
- xxxii. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans "Maldan behera" de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- xxxiii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- xxxiv. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- xxxv. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- xxxvi. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- xxxvii. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- xxxviii. PATXI GOENAGA (ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- xxxix. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*. En preparación.
- xl. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- xli. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- xl. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- xl.iii. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- xl. iv. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- xl. v. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologi az. Argitaratzeko*.

- XLVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.
- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegitzaren testukritikaz*. Argitaratzeko.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. En prensa.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak. aldakortasun sintaktikoa aztergai*. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for Linguistic Variation*. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011. 18 €.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011. 15 €.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Palaeohispanica*), 2011. 15 €.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011. 15 €.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011. 21 €.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011. 21 €.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011. 24 €.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011. 24 €.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011. 21 €.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011. 24 €.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011. 24 €.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionarium linguae, Cantabrigiae - 1562*), 2011. 18 €.

- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (Historia de la literatura vasca. Literatura vasca del siglo XX), 2011. 21 €.
- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011. 21 €.
- LXVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XV (Bibliografía. Índices), 2011.
- LXIX IRANTZU EPELDE (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*, 2011. 16 €.
- LXX BRUNO CAMUS BERGARECHE - SARA GÓMEZ SEIBANE (eds.), *El castellano del País Vasco*, 2012. 17 €.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegegintzaren testukritikaz* (= Gehigarriak XLVII).
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorkezunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekunaren edizioa*, 2003, (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, (= ASJU XXXVI-2), 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea. Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858): azterketa eta edizioa* (= ASJU XXXVII-2). 21 €.
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* (= Gehigarriak XLV). Argitaratzeko.
- VI. IÑAKI CAMINO, **Alphonsa Rodriguez** Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristinho perfeccionaren praticaren pparte bat (1782)-Edizioa eta azterketa (= ASJU XLVII-1). 21 €.

BIBLIOGRAFIA-LABURDURA GOMENDATUAK
ABREVIATURAS BIBLIOGRÁFICAS RECOMENDADAS
RECOMMENDED BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

Hemen agertzen ez denerako, erabil bitez *Orotariko Euskal Hiztegia*-koak.

Para las obras no citadas abajo, se emplearán las abreviaturas del Diccionario General Vasco.

For any works which do not appear below, the abbreviations given in the *Diccionario General Vasco* should be used.

- AEF* = *Anuario de Eusko Folklore*, Vitoria-Gasteiz, 1921-1936; Donostia-San Sebastián, 1956-
- AION* = *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, Napoli, 1979-
- ASJU* = *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*. *International Journal of Basque Linguistics and Philology*, Donostia-San Sebastián, 1954-1955, 1967-
- Azk* = Resurrección M.ª de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905-1906 [1969², 1984³].
- Azk Morf* = Id., *Morfología vasca (Gramática básica dialectal del euskera)*, Bilbao, 1923-1925 [1969²].
- BAP* = *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia-San Sebastián, 1945-
- BGS* = *Beitrag zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, Münster, 1991-
- BISS* = *Boletín de la Institución "Sancho el Sabio"*, Vitoria-Gasteiz, 1957-81. Vide *Sancho el Sabio*.
- BMB* = *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 1924-43, 1964-
- BRAE* = *Boletín de la Real Academia Española*, Madrid, 1914-
- BRAH* = *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1877-
- BSL* = *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, Paris, 1884-
- BLS* = (*Proceedings of the*) *Berkeley Linguistics Society*, Univ. of California, Berkeley, 1975-
- CAJ* = *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1955-
- Campión* = Arturo Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua éuskara*, Iruñea/Pamplona, 1884 [1977²].
- CEEN* = *Cuadernos de Etnografía y Etnología de Navarra*, Pamplona, 1969-
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-
- CLAO* = *Cahiers de Linguistique - Asie Orientale*, Paris, 1971-
- CLS* = (*Proceedings of the*) *Chicago Linguistics Society*, Univ. of Chicago, 1965-

- Contr* = Ibon Sarasola, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17 (1983): 69-212. L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989.
- DCECH* = Juan Corominas & José Antonio Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos, 1980-1991.
- DELL* = Alfred Ernout & Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, 1932 [1939², 1951³, 1959⁴].
- DGV* = vide *OEH*.
- Diachronica* = *Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, Amsterdam-Philadelphia, 1984-
- DRA* = Manuel de la Sota, Pierre Lafitte, Lino de Akesolo. et al., *Diccionario Retana de Autoridades de la Lengua Vasca*, Bilbao, 1976-1989.
- Euskera* = *Euskera. Euskaltzaindiaren lan eta agiriak*, Bilbao, 1920-1936, 1953-
- EAA* = *Estudios de Arqueología alavesa*, Vitoria-Gasteiz, 1966-
- EFDA* = Luis Michelena, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao, 1970 [= Azk 1984].
- EFOu* = *Études finno-ougriennes*, Paris, 1964-
- EH* = Ibon Sarasola, *Euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1996.
- EI* = Ana M.ª Echaide (arg.), *Erizkizundi irukoitza*, Bilbao, 1984.
- EJ* = *Eusko Jakintza*, Baiona, 1947-1957.
- ELH* = *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, 1959-
- FEW* = W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, 1928-
- FHV* = Luis Michelena, *Fonética histórica vasca*, Anejos de *ASJU* 4, Donostia-San Sebastián, 1961, 1977² [1985, 1990].
- FLV* = *Fontes Linguae Vasconum. Studia et documenta*, Iruñea/Pamplona, 1969-
- FL* = *Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1967-
- FLH* = *Folia Linguistica Historica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1980-
- GH* = *Gure Herria*, Baiona, 1921-
- HEL* = *Histoire, Epistémologie, Langage*, Paris, 1979-
- HL* = *Historiographia Linguistica: International Journal for the History of the Language Sciences*, John Benjamins, 1974-
- HLEH* = Ibon Sarasola, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1984-1995. Vide *EH*.
- HLV* = Luis Michelena, *Historia de la literatura vasca*, Madrid, 1960 [1988].
- HLV* = Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca*, Bilbao, 1961, 1979².
- HomUrq* = *Homenaje a don Julio de Urquijo e Ybarra*, Donostia-San Sebastián, 1949-1951.

- HSLV* = Ibon Sarasola, *Historia social de la literatura vasca*, Madrid, 1976 [1982].
- IEW* = Julius Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Berna, 1951-1969.
- IF* = *Indogermanische Forschungen*, Berlin, 1892-
- IJAL* = *International Journal of American Linguistics*, Chicago, 1917-
- IL* = *Indian Linguistics. Journal of the Society of India*, Pune (India), 1931-
- IMU* = *Italia medioevale e umanistica*, Padova, 1958-
- Incipit* = *Incipit. Seminario de edición y crítica textual*, Buenos Aires, 1981-
- JALL* = *Journal of African Languages and Linguistics*, Berlin-New York, 1979-
- JEAL* = *Journal of East Asian Linguistics*, Berlin, etc., 1992-
- JWAL* = *Journal of West African Languages*, Dallas, 1964-
- Lexicographica* = *Lexicographica. Internationales Jahrbuch für Lexikographie*, Tübingen, 1985-
- Lg* = *Language*, Baltimore, 1924-
- Lb* = P. Lhande, *Dictionnaire basque-français*, Paris, 1926.
- LH* = Luis Michelena, *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo, 1985.
- LI* = *Linguistic Inquiry*, Cambridge (Mass.), 1971-
- MDEV* = Manuel Agud & Antonio Tovar, *Materiales para un diccionario etimológico vasco (A-orloi)*, Anejos de *ASJU* 13, 19, 24, 26, 30, 33, 37, Donostia-San Sebastián, 1989-1994.
- Memoriae* = Joseba A. Lakarra (ed.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Anejos de *ASJU* 14, Donostia-San Sebastián, 1991.
- NLLT* = *Natural Language and Linguistic Theory*, Dordrecht, 1983-
- NTS* = *Norks Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Oslo, 1928-
- OEH* = Luis Michelena, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1987-2005.
- OL* = *Oceanic Linguistics*, Univ. of Hawaii, 1962-
- Phonology* = *Phonology*, Cambridge, 1984-
- PT* = Luis Michelena, *Palabras y textos*, Bilbao, UPV/EHU, 1987.
- PV* = *Príncipe de Viana*, Pamplona, 1940-
- RDTP* = *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, Madrid, 1944-
- REW* = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1930³.
- RFE* = *Revista de Filología Española*, Madrid, 1914-
- RIEV* = *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, Paris-San Sebastián, 1907-1936, 1983-
- RLPhC* = *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, Paris, 1867-1916.
- RPh* = *Romance Philology*, Berkeley (CA), 1947-
- SAL* = *Studies in African Linguistics*, Bloomington (Indiana) / Columbus (Ohio), 1970-

- Sancho el Sabio* = *Sancho el Sabio: revista de cultura e investigación vasca = euskal kultura eta ikerketa aldizkaria*, Vitoria-Gasteiz, 1991-
- SHLV* = Luis Michelena, *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos de *ASJU* 10, J. A. Lakarra (ed.), Donostia-San Sebastián, 1988.
- Symbolae* = José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz, Instituto de Ciencias de la Antigüedad-Antzinate-Zientzien Institutua, 1985.
- Syntax* = *Syntax, A Journal of Theoretical, Experimental and Interdisciplinary Research*, Oxford, etc., 1998-
- TAV* = Luis Michelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid, Minotauro, 1964 [= Luis Michelena - Ibon Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989].
- TPh* = *Transactions of the Philological Society*, London, 1842-
- UAJ* = *Ural-Altäische Jahrbücher*, Wiesbaden, 1981-
- Vinson = Julien Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891-1898 [vide Vinson-Urquijo].
- Vinson-Urquijo = Julien Vinson, *Essai... con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, Anejos de *ASJU* 9, Donostia-San Sebastián, 1984.
- ZRPb* = *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle, 1877-

EGILEENTZAKO OHARRAK

ASJU-n euskaraz edo nazioarteko zientzi elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lanak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren, euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere. Originalak helbide honetara bidali behar dira: Joseba A. Lakarra, Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, Letren Fakultatea, Unibertsitateko ibilbidea 5, 01006 Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

ASJU-ra igorritako artikulua gutxienez bi aztertzailek irakurriko dituzte, haien iruzkinak kontuan izan atera edo ez erabakitzeko; erabakia ahalik eta lasterren gaztigitako zaie egileei. Artikulua onartzekotan, oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie. Egileek lehendabiziko inprenta probak jasoko dituzte (eta originalarekin batera itzuli beharko dituzte); eskuratzen dituztenetik astebeteko epea izango dute zuzentzeko. Argitaratzailearen baimenik gabe ezingo dute garrantzizko aldaketa, gehiketa edo kenketarik egin. Egileei *ASJU*-ko zenbakiaren ale bana eta lanaren 25 separata emango zaizkie (10, liburu iruzkinak badiira); gehiago nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete aurretiaz.

Ez da inongo murrizketarik originalen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan. Berariazko abegia egingo zaie ohar laburrei, batez ere dagoeneko argitaratu beste lanen bat kritikatzin edo garatzen dutenean.

Originalen hasieran egilearen/egileen helbidea, telefonoa eta helbide elektronikoa ezarriko dira; biko espazioan, orrialde bakarrean, eta zein-nahi argitasun edo zuzenketarako albo guztietan zuriune zabalekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbatuko dira. Lana euskarri elektronikoa (programa erabilienetako batean) eta paperean (3 kopia) bidaliko da. Horrekin batera 10-20 lerroko laburpena ere erantsiko da. Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, inprenta hutsak gutxitzeko; orobat, argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. eman ez gero, izan bitez kalitaterik handienekoak gardentasunik gal ez dezaten. Hauek guztiak zenbatuko dira eta ezagutzeko oinperpau laburra erantsiko zaie, testuan ere non jarri nahi diren argiro markaturik. Adibideak zenbatu egingo dira: (1), (2)a, (2)b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab. Inprentan ohiko ez den zein-nahi zeinu, letra edo diakritikoren azalpen argia ezarriko da lehendabiziko agerraldiaren testu aldameneko zuriunean.

Testua honako arauok beteaz aurkeztuko da: Aipu luzeak ahapaldi berezian joango dira, sangratuta, hasiera eta amaiera kakotxik gabe, letra borobilean; aipu laburrak ere borobilean, testuan bertan eta kakotx bikoitzen artean (“ ” edo « »). Kakotx bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira. Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.

Liburu eta aldizkarien izenei letra etzana dagokie, eta kakotxak artikuluei. Aldizkarien zenbaki, urte eta orrialdeak eta liburuen argitalexe eta edizio (ez inprimatze) tokia emango dira. Hala dagokionean, berrinprimatzea, berrargitalpena edo itzulpena den zehaztuko da. Aipuetarako erabil bedi urte-egile sistema, ahal den neurrian, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, a, b... hurrenkeran bereiziko dira: adib. (Vinson 1897a: 35-38), (ikus Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947b). Amaierako bibliografiarik ez bada, eman bitez bibliografia zehaztasunak oro soilik lehen agerraldian, eta ondokoetan egilearen deitura eta lanaren izenburu laburtua bakarrik, *op. cit.* eta *ibidem* direlakoak saihestu: adib. Guerra, *Cantares*, 22-24. Bibliografia ere biko espazioan idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Berrarg. bere *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. bere *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mixelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

Bibliografi laburdurarako erabil bedi ale honetan bertan erantsi den laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, beti ere esangura lehendabiziko agerraldian azalduz.

INFORMATION FOR AUTHORS

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted, provided they are written in the languages most used by the international scientific community. Submissions should be sent to: Joseba A. Lakarra, Department of Linguistics and Basque Studies, Letter Faculty, Unibertsitate Etorbidea/Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Papers received by *ASJU* are submitted to at least two reviewers; the decision on publication is communicated to the author(s) within as short a time as possible. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s). When the authors receive the first proofs of their work, these should be returned to the editor together with the original within one week. No changes, additions or deletions may be made without the permission of the editor. Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their article appears and 25 offprints of their papers (10 in the case of reviews). Further additional offprints may be ordered at cost price.

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; authors must be concise and clear. Preference will be given to short notes, especially when they offer critique or elaborate on previously published papers.

The originals, which should include the address, telephone number(s) and e-mail of the author(s) in the first lines, must be typed and double-spaced throughout on single-sided sheets; this also applies to the notes. Wide margins for possible corrections or clarifications are required. Pages are to be numbered serially, as are the notes. Manuscripts must be submitted in digital format (in one of the commonly used program formats) together with three printed copies, and must include an abstract of 10-20 lines. It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors, and that photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their approximate position in the text should also be indicated. Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2)a, (2)b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. A clear description of any unusual symbols, characters or diacritics should be provided in the margin on their first occurrence.

The text must be formatted as follows: long quotations must be indented, without inverted commas at the beginning and end of the text, in plain type; short quotations, also in plain type, must be enclosed by double inverted commas (“ ” or « »). Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote translations of isolated terms. Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text should be in italics.

The titles of books and journals should be in italics and those of papers between inverted commas. The issue, year and page numbers of journals should be given, and for books, the publisher's name and place of edition; where relevant, state whether the quotation is from a reprint, reedition or translation. Where possible use the author-year system for quotation, e.g. (Lafitte 1976a: 35-38), (see Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). Otherwise, the complete bibliographical information should be given only on the first occurrence, limiting any subsequent references to the surname of the author and the abbreviated title (avoiding notations such as *op cit.* and *ibidem*), e.g. Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. The bibliography must also be double-spaced, with the following format:

- Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reed. in *Sobre historia de la lengua vasca*, Supplements of *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.
- , 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reed. in *Palabras y Textos*, UPVI/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.
- Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitzelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 921-935.
- Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

For abbreviations of secondary sources the “Abbreviation Index” published in this issue should be used. If necessary, other abbreviations may be used, and these should be made explicit on their first appearance in the text.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascoología, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional. Los originales se enviarán a: Joseba A. Lakarra, Depto. de Lingüística y Estudios Vascos, Facultad de Letras, Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Los artículos recibidos en *ASJU* son examinados al menos por dos revisores, cuyos informes condicionan su aceptación; la decisión será comunicada a los autores lo antes posible. En caso de aceptarse el artículo, se enviará al autor una lista de objeciones o cambios necesarios. Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo (que deberán devolver junto con el original), y dispondrán para corregirlas de un plazo no superior a una semana desde su recepción. No podrán hacerse cambios, adiciones o supresiones importantes sin permiso del editor. Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y 25 separatas de su artículo (10 en el caso de las reseñas), si bien es posible encargar con antelación otras adicionales, que le serían facturadas a precio de coste.

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los autores han de ser concisos y claros. Se dará preferencia a notas breves, particularmente cuando critiquen o desarrollen artículos publicados con anterioridad.

Los originales, al comienzo de los cuales se hará constar la dirección, el teléfono y la dirección electrónica del(os) autor(es), se presentarán escritos a doble espacio y por una sola cara, con márgenes amplios para posibles correcciones y aclaraciones. Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas. Los manuscritos se enviarán en soporte electrónico (en alguno de los programas más usados) y en papel por triplicado, e irán acompañados de un resumen de entre 10 a 20 líneas. Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas, y que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc., sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción; todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto. Los ejemplos irán numerados: (1), (2)a, (2)b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. Se aclarará al margen en su primera aparición en el texto cualquier símbolo, carácter o marca diacrítica inusual.

El texto se presentará de acuerdo con las siguientes normas:

1) Las citas largas irán en texto sangrado, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán entre comillas dobles (“ ” o « »). Se usarán los ápices (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados. Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.

2) Los títulos de libros y revistas irán en cursiva, y los de los artículos entre comillas. Se indicará el n.º, año y páginas correspondientes de las publicaciones periódicas, y editorial y lugar de edición de los libros; en su caso se indicará si se cita de una reimposición, reedición o traducción. Úsese en la medida de lo posible el sistema autor-año para las citas, p. ej. (Lafitte 1967a: 35-38), (véase Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). En su defecto, se darán datos bibliográficos completos sólo en la primera ocasión, limitándose en las siguientes a señalar apellido del autor y título abreviado, evitando *op. cit.* e *ibidem*: Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. La bibliografía irá también a doble espacio, ajustándose al siguiente formato:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reproducido en su *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos del *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reproducido en su *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

3) Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en este mismo número. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
"JULIO DE URQUIJO"

International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU, XLVI-2, 2012

JORGE ETXAGUE BURGOS, Arrasateko Erreketaren Eresiak eta Erdi Aroko madarikazio-formula eklesiastikoak: <i>sumi</i> aditz erroaren inguruan	1
F. BORJA AGINAGALDE eta BLANCA URGELL, XVI. mendeko mendebaldeko lekukotasun berri bat: Sarasketa hiztegitxo	13
IÑAKI ALDEKOA BEITIA, Graciosoaren figura Barrutiaren teatroan.	31
EIDER RODRÍGUEZ MARTÍN, La influencia de la biografía de Joseba Sarrionandia en la recepción crítica de su obra.	53
URTZI REGUERO UGARTE, Erdi Aroko euskararen historia kanpotik eta barnetik	63
ANDER EGURTZEGI, Hugo Ernst Schuchardt: bibliografía vasca	161
ARIANE ENSUNZA ALDAMIZETXEBARRIA, Gernika-Lumoko euskararen aldakortasuna: aldagai fonetiko zenbait	177
JOSÉ ANDRÉS ALONSO DE LA FUENTE, Noticias de lingüística histórica (III)	245
BEATRIZ FERNÁNDEZ, <i>-(k)i</i> eta <i>-ra</i>	257
MAITENA ETXEBARRIA, Bilingüismo y realidad sociolingüística de la lengua del grupo Wayuu en el Caribe Colombiano	271
Liburu berriak / Reseñas / Reviews	
PETER AUSTIN y JULIA SALLABANK (eds.), <i>The Cambridge Handbook of Endangered Languages</i> , Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 578 pp. (Camilo Enrique Díaz Romero)	295
BERNHARD HURCH (ed.), <i>Seberino Bernardo de Quirós, Arte y Vocabulario del Idioma Huasteco (1711), Lingüística Misionera 3</i> , Iberoamericana-Vervuert, Madrid, 2013, 256 pp. (Camilo Enrique Díaz Romero).	305

ISSN: 0582-6152 [XLVI-2]

9 770582 615466